

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Бібліотеці

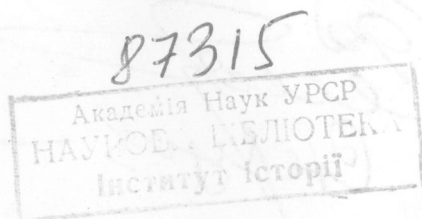
Інституту історії
АН УРСР

з широго взаємистого
за використання літератури
під час написання цієї книги.

Автори
А. М. Мельник
С. М. Селіванов
Скрябін —

**СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНЕ
ЖИТТЯ
ТРУДЯЩИХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

У ДВОХ ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» · КИЇВ — 1973

789
9411
С-90

СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» · КИЇВ — 1973

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

АКАДЕМІК АН УРСР

А. Д. СКАБА

(ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР),

ДОКТОРИ ІСТОРИЧНИХ НАУК

А. В. ЛИХОЛАТ,

О. А. МАКАРЕНКО,

В. С. ПЕТРЕНКО,

КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК

Ю. О. КУРНОСОВ

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Є. А. Квятковський

C 0164—080
M221(04)—73^{277—73}

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

ПЕРЕДМОВА

Велика Жовтнева соціалістична революція принесла повне соціальне і національне визволення народам нашої країни, у тому числі й українському народу, розкрила перед ними широкий шлях економічного, політичного і культурного розвитку, створила умови для виявлення творчої ініціативи широких народних мас у будівництві нового суспільного ладу. Жовтнева революція була справжньою народною революцією, в процесі якої трудящі маси під керівництвом робітничого класу на чолі з Комуністичною партією не тільки знищили старий експлуататорський лад, а й створили нову систему суспільних відносин, що базується на соціалістичній власності на засоби виробництва. Ця система породжує могутні моральні стимули до праці, сприяє залученню найширших мас трудящих до управління державними справами.

Вождь революції В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що суспільний прогрес безпосередньо залежить від участі народних мас в історичному процесі і що закономірністю розвитку соціалістичного суспільства є безперервне зростання творчої активності трудящих. В Країні Рад, зазначав Володимир Ілліч, «величезна більшість трудящих *самі* будують нове життя, *своїм досвідом* розв'язують найтрудніші питання соціалістичної організації»¹.

Народжена Великим Жовтнем суспільно-політична творчість мільйонних мас трудящих стала вирішальним фактором у зламі буржуазної державної машини і створенні органів Радянської влади, робітничо-селянської Червоної Армії, в розгромі об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, в будівництві соціалізму і комунізму в нашій країні. Активна і свідомо діяльність трудящих по здійсненню політики Комуністичної партії в економічній, політичній і духовній сферах становить основний зміст суспільно-економічного життя радянського народу.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 53.

Керівною, організуючою і спрямовуючою силою радянського соціалістичного суспільства є Комуністична партія. В. І. Ленін всебічно обґрунтував керівну роль партії в будівництві соціалізму і комунізму, визначив її місце в системі диктатури пролетаріату, принципи відносин з державними і громадськими організаціями.

Більш як півстолітній досвід існування Радянської влади в нашій країні показав, що успішне будівництво соціалізму й комунізму можливе тільки під керівництвом марксистсько-ленінської партії, озброєної передовою теорією. Комуністична партія Радянського Союзу сильна вірністю принципам марксизму-ленізму, революційним традиціям, монолітною єдністю своїх рядів, ідейною стійкістю, високими морально-політичними якостями комуністів, нерозривними зв'язками з масами.

«Ленінізм як вічно живе вчення, — говорив Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, — вчення, що розвивається, був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності»².

Комуністична партія, здійснюючи керівництво економічним, політичним і духовним життям радянського суспільства, завжди спиралась і спирається на Ради депутатів трудящих, професійні спілки, комсомол та інші масові організації трудящих, на нерушимий союз робітничого класу й трудящего селянства.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що основне джерело сили Радянської держави, Комуністичної партії — це союз робітників і селян, вміння партії правильно спрямовувати їх діяльність. Завдяки правильному керівництву Комуністичної партії вже в період громадянської війни, незважаючи на неодноразові походи інтервентів, розруху, муки голоду і холоду, були розв'язані такі складні господарсько-політичні завдання, як завершення націоналізації промисловості і створення органів управління народним господарством, часткова експропріація куркульських земель тощо.

Перехід від війни до миру викликав величезну виробничу і політичну активність робітничого класу, трудящего селянства та інтелігенції, збагатив суспільно-політичне життя народних мас новими формами. До найяскравіших з них належать комуністичні суботники, в яких В. І. Ленін побачив початок перевороту у свідомості людей, в їх ставленні до праці в новому суспільстві. «Це — початок перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, ніж скинення буржуазії, бо це — перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм залишив у спадщину робітникові і селянинові»³.

На всіх етапах розвитку Радянської держави передовим загоном трудящих, провідною силою у революційній перебудові суспільно-політичного життя завжди виступав робітничий клас. Провідне становище робітничого класу в житті радянського суспільства

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 116.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 365.

обумовлюється його вирішальною роллю в розвитку суспільного виробництва, соціалістичних виробничих відносин. Він — організований і політично загартований клас, керівна сила як в період переходу від капіталізму до соціалізму, так і в період побудови комуністичного суспільства.

Робітничий клас йшов в авангарді всенародного об'єднувачого руху трудящих країни за утворення Союзу РСР, за нерозривне економічне, політичне і культурне співробітництво і дружбу між усіма народами нашої Батьківщини. Створення багатонаціональної соціалістичної держави було наслідком революційної творчості всіх радянських народів, очолюваних робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії. В тісному союзі робітничого класу з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією — основа зміцнення соціальної та ідейно-політичної єдності радянського суспільства, всебічного розквіту й поступового зближення націй і народностей нашої країни.

Здійснення планів соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції викликало до життя багатогранну творчість робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, піднесення їх активності в суспільно-політичному житті. Яскравим проявом цієї творчості було виникнення соціалістичного змагання, яке стало могутнім засобом розвитку ініціативи мас, ефективним методом піднесення продуктивних сил країни, удосконалення виробничих відносин, залучення трудящих до управління виробництвом.

Важливим фактором у розвитку активності трудящих нашої країни в боротьбі за побудову соціалізму був стахановський рух. Він допоміг сотням тисяч робітників оволодіти новою технікою, підвищити продуктивність праці. Слідом за робітничим класом в соціалістичне змагання вступали широкі верстви колгоспного селянства. Патріотичні почини українських механізаторів, п'ятисотенниць відіграли важливу роль в піднесенні трудової активності працівників сільського господарства всіх братніх республік. В той же час починання передовиків виробництва РРФСР стали надбанням трудівників міста і села Української РСР.

Ентузіазм і творча ініціатива народних мас, активна підтримка ними внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянського уряду, діяльність партії по вихованню трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства — відіграли вирішальну роль в економічному і політичному розквіті країни, у побудові соціалізму в СРСР.

Війна, розв'язана німецьким фашизмом проти СРСР, була найсуворішим випробуванням для трудящих нашої країни. Величезну роль у зміцненні обороноздатності Радянського Союзу мала суспільно-політична діяльність трудящих. Комуністична партія спрямовувала зусилля трудящих на мобілізацію всіх сил для захисту Батьківщини, на зміцнення збройних сил, посилення зв'язків

між армією і народом, фронтом і тилом. Творча ініціатива трудящих виявлялась в організації загонів народного ополчення, винищувальних батальйонів, в підготовці резервів для Радянської Армії і створенні оборонних рубежів, у забезпеченні радянських воїнів всім необхідним, шефстві над військовими госпіталями, в допомозі сім'ям фронтовиків, інвалідам Вітчизняної війни, створенні загальнонародного фонду оборони країни. Трудящі України, де був встановлений нестерпний кривавий режим фашистської окупації, розгорнули героїчну боротьбу проти загарбників. Радянські патріоти створювали партизанські загони, руйнували ворожі комунікації, виводили з ладу промислові підприємства, ховали народне добро, знищували живу силу ворога. Самовідданість радянських людей, їх безмежний патріотизм та героїзм, любов до соціалістичної Батьківщини були вирішальними умовами перемоги СРСР над фашизмом, що ніс людству смерть і рабство.

Перемога у війні означала для радянського суспільства, в тому числі і для трудящих Української РСР, створення можливостей дальшого економічного, політичного і культурного розвитку. Процес активізації суспільно-політичного життя в повсенні роки зумовлювався розширенням масштабів соціально-економічних і соціально-політичних перетворень на завершальному етапі будівництва соціалізму і переходу до комуністичного будівництва. Висока політична свідомість, громадська активність робітничого класу, колгоспного селянства та трудової інтелігенції спрямовувались Комуністичною партією на розв'язання завдань післявоєнної відбудови і дальшого розвитку народного господарства і культури, на здійснення планів побудови в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства.

Велику роль в активізації суспільно-політичного життя в країні відіграли заходи партії, спрямовані на дальший розвиток соціалістичної демократії, розширення компетенції республіканських органів у розв'язанні питань господарського і культурного будівництва. Піднесення політичної свідомості і творчої активності радянських людей, посилення їх відповідальності за стан державних справ, більш широке залучення народних мас до управління виробництвом породили нові за формою та змістом прояви участі їх в житті країни. Це відіграло важливу роль в успішному здійсненні планів соціалістичного будівництва, у повній і остаточній перемозі соціалізму в СРСР.

Перехід Радянської країни до комуністичного будівництва супроводжувався небаченою масовою трудовою і політичною творчістю, ініціативою трудящих в усіх ланках системи політичної організації радянського суспільства.

XXIV з'їзд КПРС приділив велику увагу соціально-політичному розвитку нашої країни, залученню трудящих до найактивнішої участі в суспільно-політичному житті.

Висновки XXIV з'їзду партії відповідають на корінні актуальні питання розвитку радянського суспільства. З'їзд визначив шляхи

вирішення основних проблем комуністичного будівництва, дав напрямок дальшому розвитку марксистсько-ленінської теорії. З'їзд розвинув марксистсько-ленінське положення про провідну революційно-перетворюючу роль робітничого класу в усіх сферах суспільного життя, зокрема у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Великим вкладом в теорію наукового комунізму є аналіз XXIV з'їздом КПРС основного змісту розвитку радянського суспільства і його перспектив. Найважливішою особливістю сучасного етапу в розвитку нашої країни є те, що в СРСР вперше в історії побудовано розвинуте соціалістичне суспільство.

Для розвинутого соціалізму характерними є зрілі суспільні відносини, які склались на основі безроздільного панування соціалістичної власності, ліквідації експлуаторських класів і всіляких залишків експлуатації людини людиною, утвердження соціально-політичної і ідейної єдності суспільства. Зрілий соціалізм означає всебічний і гармонійний розвиток економічних, соціально-політичних і культурних умов життя трудящих.

Історичне значення XXIV з'їзду КПРС полягає також в тому, що він накреслив програму соціальних заходів, спрямованих на зростання добробуту трудящих, поступове зближення рівня життя міського і сільського населення, на всебічний розвиток людини, піднесення творчої активності радянських людей.

Велике значення для соціально-політичного розвитку радянського суспільства має дальший розвиток і вдосконалення соціалістичної демократії, все більш широке залучення трудящих до управління, повніше здійснення Радами своїх багатогранних функцій у керівництві суспільним життям; дальше зміцнення братерської дружби народів нашої країни.

Яскравою демонстрацією дальшого зростання могутності Радянської багатонаціональної держави і її міжнародного авторитету, зміцнення непорушної дружби народів нашої країни було всенародне святкування 50-річчя утворення Союзу РСР, яке проходило в обстановці активної творчої діяльності трудящих по здійсненню історичних рішень XXIV з'їзду КПРС.

У братерському союзі з усіма народами нашої Вітчизни український народ пройшов славний шлях від перемоги соціалістичної революції до розвинутого соціалістичного суспільства. Це був справді героїчний шлях, сповнений творчих звершень, великих випробувань, з яких з честю вийшли трудящі нашої республіки. «Ми горді тим,— говорив Перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР 15 грудня 1972 р.,— що український народ був одним з ініціаторів здійснення ленінської ідеї утворення Союзу РСР, завжди вносив і вносить гідний вклад у його зміцнення»⁴.

⁴ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

Радянські історики створили багато праць, в яких на основі марксистсько-ленінської методології глибоко і всебічно показали процеси становлення і зміцнення влади Рад на Україні, відбудови народного господарства, здійснення соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, проведення культурної революції, висвітлили розгром фашистських загарбників у Великій Вітчизняній війні, боротьбу трудящих за побудову розвинутого соціалістичного суспільства. Значні успіхи має історична наука в дослідженні організуючої, керівної і провідної ролі Комуністичної партії на вирішальних етапах створення, зміцнення і розвитку першої в світі соціалістичної держави. У працях з історії КПРС, СРСР і УРСР, зокрема в багатотомних виданнях «История Коммунистической партии Советского Союза», «История СССР», у «Історії Української РСР», т. II, «Історії держави і права Української РСР», т. I—II, «Історії робітничого класу Української РСР», т. II, «Історії селянства Української РСР», т. II, чотирьохтомній праці «Ленін і Україна», виданій до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, та ряді монографічних досліджень з історії радянського суспільства певною мірою висвітлюється суспільно-політичне життя трудящих України після перемоги Великого Жовтня.

Проте досі немає спеціальних узагальнюючих праць, в яких би всебічно було показано суспільно-політичне життя робітників, колгоспників та трудової інтелігенції України на основних етапах історії радянського суспільства. Колектив авторів Інституту історії АН УРСР зробив спробу дати узагальнене висвітлення суспільно-політичного життя трудящих республіки за роки Радянської влади.

Основним змістом цієї двотомної праці є висвітлення творчості народних мас у будівництві соціалістичного і комуністичного суспільства. В монографії відбито зміни форм і методів залучення трудящих Комуністичною партією до суспільно-політичного життя на різних історичних етапах розвитку нашої країни з урахуванням тих конкретних завдань, що стояли перед народом по соціально-економічному і соціально-політичному розвитку держави, зміцненню дружби народів СРСР та інтернаціональних зв'язків з трудящими інших країн. Висвітлення всіх цих процесів розширить показ ролі народних мас в історії радянського суспільства. Одночасно колективна монографія «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» викриває наклепи чорних сил антикомунізму на радянську дійсність, на життя трудящих нашої Батьківщини.

У написанні першого тому взяли участь: доктор історичних наук А. В. Лихолат (розділ I), доктор історичних наук П. К. Стоян (розділ II), доктор історичних наук А. В. Лихолат і кандидат історичних наук П. М. Балковий (розділ III), кандидат історичних наук С. М. Сирцова (розділ IV), кандидат історичних наук М. В. Коваль (розділ V). Ілюстрації добрав кандидат історичних наук І. І. Ладивір.

Велику допомогу авторському колективу подав покійний член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук І. О. Гуржій.

Розділ І. НА ШЛЯХУ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРЕБУДОВИ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ
(1917—1920 рр.)

1. МАСИ ЙДУТЬ ЗА БІЛЬШОВИКАМИ

Наприкінці лютого 1917 р. під ударами повсталих робітників і революційних солдатів Петрограда, очолюваних більшовиками, впала прогнила монархія Романових, що трималася на насильстві і жорстокій експлуатації трудящих, на поневоленні народів Росії. Вирішальну роль у перемозі Лютневої революції відіграв пролетаріат. «Революцію вчинив пролетаріат,— зазначав В. І. Ленін,— він виявив героїзм, він проливав кров, він повів за собою найширші маси трудячого і біднішого населення...»¹

Лютнева буржуазно-демократична революція, що перемогла в центрі, викликала величезне революційне піднесення по всій країні. Вона пробудила до політичного життя і до політичної боротьби мільйони робітників і селян, сприяла згуртуванню трудящих мас під прапором більшовизму.

На перші звістки про повалення самодержавства робітники Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава та інших міст України, а також солдати численних військових гарнізонів відповіли масовими мітингами, демонстраціями, революційними діями проти органів царської влади.

У Харкові, де повідомлення про події в Петрограді поширилось з блискавичною швидкістю, робітники багатьох заводів уже 28 лютого припинили роботу. Виникали сходки й мітинги. На заводі «ВЕК» перед робітниками виступили більшовики С. Буздальн, Ф. Пастер, К. Кіркїж, у залізничників — І. Котлов, А. Сербиченко, у трамвайників — І. Сиротенко, В. Моргунов. Перші легальні збори Харківської організації РСДРП(б), що відбулися 3 березня 1917 р., ухвалили продовжувати організацію мітингів на місцях. Було вирішено також «закликати солдатів йти рука в руку з робітничим класом, посылати своїх представників до Ради солдатських депу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 287.

татів...»² 5 березня у Харкові відбулася велика політична демонстрація, проведена всупереч намаганням меншовиків та есерів утримати робітників від участі в ній. Разом з робітниками на вулицю вийшли майже всі частини харківського гарнізону; попереду військових колон майоріли червоні прапори. Демонстрація закінчилася маршем військових частин, що перейшли на сторону революції.

У Києві один з перших робітничих мітингів відбувся на заводі «Арсенал». На ньому виступили керівник арсенальських більшовиків А. Іванов, член заводської більшовицької організації І. Фіалек та ін. За словами одного з керівників київських більшовиків М. Майорова, «Арсенал» «зразу закурився в гущу політичного життя країни з першого дня революції і на все чуйно реагував...»³

2 березня більшовики Києва випустили листівку, в якій повідомляли трудящих міста про революційні події в Петрограді і закликали до загального страйку. «Киньте свої верстати,— говорилося у листівці,— влаштовуйте на фабриках, заводах і майстернях мітинги. Організуйтеся під прапорами російської соціал-демократії — єдиної захисниці робітничого класу. Дружним *загальним страйком* підтримайте свої вимоги»⁴.

Припинивши роботу, трудящі Києва збиралися на мітинги і збори, палко вітали петроградських робітників і революційних солдатів, обирали своїх представників до Ради робітничих депутатів. У місті роззброювали поліцію, створювали робітничі збройні дружини. Революційний виступ київського пролетаріату підтримали солдати місцевого гарнізону. Вони проводили мітинги і демонстрації, вимагали арештувати ненависного народові коменданта міста генерала Медера та інших царських прислужників.

На Краматорському машинобудівному заводі 1 березня відбувся трьохтисячний мітинг робітників. Бурхливими оплесками і вигуками «Ура!» зустріли вони прочитану більшовиком А. Чекерисом телеграму про повалення царя. На мітингу був обраний організаційний комітет, якому доручалось роззброїти поліцію і організувати місцеву революційну владу⁵.

У перші дні березня масові мітинги відбулися в Єнакієвому, Юзівці, Бахмуті, Горлівці, Щербинівці, Микитівці. На ці мітинги прибуло багато селян з навколишніх сіл. Робітники Єнакієвого з допомогою солдатів місцевого гарнізону роззброїли і арештували поліцію⁶. Арешти і роззброєння поліції проводилися у Донбасі повсюдно. Більшовики Луганська 5 березня організували демон-

² Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.) (далі — Большевистские организации Украины). К., 1957, стор. 12.

³ М. М а й о р о в. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919). К., 1922, стор. 34.

⁴ Большевистские организации Украины..., стор. 215.

⁵ Борьба за Октябрь на Артемовщине. Харків, 1929, стор. 163—164.

⁶ Т а м ж е, стор. 153.

страцію робітників міста і мітинги в цехах паровозобудівного і патронного заводів.

Після перемоги Лютневої революції робітники і солдати, використовуючи досвід революції 1905—1907 рр., на заклик партії більшовиків всюди почали створювати Ради робітничих і солдатських, а згодом і селянських депутатів, як органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Але поряд з Радами виник Тимчасовий уряд — орган диктатури буржуазії. В країні створилось двовладдя — характерна риса суспільно-політичного життя в перехідний період розвитку революції. Одночасно існували диктатура буржуазії і революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства.

Керівництво Радами робітничих і солдатських депутатів на першому етапі революції майже всюди захопили представники дрібнобуржуазних партій меншовиків і есерів, які виступали за підтримку Тимчасового уряду, йшли на угоду з буржуазією. Це була зрада революції, розвитку якої меншовики і есери боялися не менше, ніж кадети й октябристи.

В. І. Ленін надавав Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів виняткового значення. Він оцінював Ради як велике, нове і небувале в історії революцій творіння народних мас і насамперед робітничого класу нашої країни. Ради не вигадані якоюсь партією, зазначав Володимир Ілліч, вони покликані до життя революцією⁷.

Об'єднуючи робітників, селян і революційних солдатів, тобто більшість населення країни, Ради були найбільш масовою політичною організацією трудящих, одним з основних знарядь у боротьбі за ліквідацію експлуататорського ладу. Залучаючи до активного політичного життя найвідсталіші верстви населення, розвиваючи революційну енергію робітничо-селянських мас, Ради стояли в центрі всього суспільно-політичного життя країни в 1917 р. і в наступні роки. «Завдяки їх близькості і доступності всім верствам населення Ради дали змогу об'єднати навколо робітничого класу багатомільйонні маси селянства, всіх трудящих різних національностей»⁸.

Важливою особливістю суспільно-політичного життя на Україні був розвиток національно-визвольного руху, який набрав широкого розмаху після Лютневої буржуазно-демократичної революції. Поряд з революційно-демократичним напрямом у цьому русі, русійською силою якого були робітничий клас, керований більшовиками, і трудяще селянство, виразно виявився і буржуазно-націоналістичний напрям, який очолювала українська буржуазія з її партіями туповців (згодом вони прийняли назву соціалістів-федералістів) та соціалістів-самостійників.

Українська буржуазія, вдаючись до соціальної демагогії, жонглюючи революційними лозунгами і спекулюючи на національних

⁷ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 439.

⁸ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., 1972, стор. 7.

почуттях українського народу, намагалася захопити владу до своїх рук, забезпечити за собою право на монопольну експлуатацію трудящих України. З цією метою на початку березня 1917 р. у Києві з ініціативи туповців (їх ще називали українськими кадетами) була створена Центральна рада, до складу якої увійшли представники міської і сільської буржуазії, поміщиків, духовенства та націоналістично настроєної інтелігенції. На чолі Центральної ради стали відомі лідери й ідеологи українських буржуазних націоналістів М. Грушевський, С. Єфремов, А. Ніковський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. З самого початку свого існування Центральна рада підтримувала зовнішню політику буржуазного Тимчасового уряду, політику продовження імперіалістичної війни, соціального і національного гноблення трудящих. Центральна рада й Тимчасовий уряд складали єдиний контрреволюційний табір, що вороже ставився до трудящих мас і їх органів — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Виражаючи інтереси буржуазії і поміщиків, буржуазно-націоналістична Центральна рада разом з органами Тимчасового уряду вживала всіх заходів до того, щоб не допустити дальшого розвитку революції в країні. Спираючись на буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії, вона намагалася відірвати український народ від великого російського народу і послабити їх сили в революційній боротьбі проти експлуататорів, за перемогу нового суспільного ладу.

Угодовські партії меншовиків і есерів, а також українські націоналістичні партії, маскуючись революційною фразеологією, на початку революції зуміли підкорити своєму впливові значну частину населення. Не лише міська дрібна буржуазія, селянство, солдати, а й деякі кола робітників, не досвідчених у політиці, але втягнутих революцією в політичне життя країни, спочатку довірилися цим партіям, дали себе обдурити.

«Гігантська дрібнобуржуазна хвиля, — писав В. І. Ленін у квітні 1917 р., — захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»⁹.

Боротьба робітничого класу і біднішого селянства, очолюваних більшовиками, проти буржуазного Тимчасового уряду і політичних партій та організацій, що його підтримували, викриття зрадницької політики дрібнобуржуазних угодовських партій з метою ліквідації їх впливу на маси, згуртування робітничого класу і біднішого селянства на перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної становили головний зміст суспільно-політичного життя трудящих Росії, в тому числі й України, після повалення самодержавства.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

Вирішальна роль у доведенні революції до кінця, ліквідації експлуататорського ладу в нашій країні і встановленні народо-владдя належала робітничому класові. Він, як найпослідовніший революційний клас сучасного суспільства, завжди виступав і виступає як головна рушійна сила, що здійснює докорінні соціально-економічні й політичні перетворення в суспільному житті. «Здійснюючи історичну місію революційного перетворювача старого суспільства і творця нового ладу,— зазначається в Програмі КПРС,— робітничий клас стає виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих»¹⁰.

Робітничий клас нашої країни, керований Комуністичною партією, показав блискучий зразок виконання на ділі своєї історичної місії. На всіх етапах революційної боротьби за повалення самодержавства, в період підготовки і проведення соціалістичної революції він постійно проявляв високу революційну енергію, дисципліну, свідомість і організованість, витримку і мужність, готовність іти на жертви в інтересах всіх трудящих, непримиренність до експлуататорів і наполегливість у досягненні мети.

В. І. Ленін, розробляючи теорію соціалістичної революції, розвинув і збагатив вчення про всесвітньо-історичну роль пролетаріату. Ленінська теорія соціалістичної революції озброїла пролетаріат ясною перспективою, розв'язала ініціативу трудящих нашої країни в організації боротьби проти буржуазії, зміцнила віру робітничого класу в свою перемогу.

Керуючись ленінським вченням про соціалістичну революцію, робітничий клас України, як і всієї країни, під керівництвом більшовиків у союзі з біднішим селянством боровся за дальший розвиток революції, за ліквідацію двовладдя і встановлення диктатури пролетаріату.

У 1917 р. на Україні налічувалось понад 3,6 млн. робітників, у тому числі близько 1 млн. було зайнято у промисловості¹¹. Високою була концентрація робітників на великих підприємствах. Так, на Брянському заводі в Катеринославі працювало понад 15 тис. робітників, на Дніпровському металургійному заводі в Каменському (тепер Дніпродзержинськ) — 15 тис., на Петровському металургійному заводі в Єнакієвому — 14 тис., Харківському паровозобудівному заводі — 6,5 тис., на заводі «Арсенал» у Києві — 3 тис.

Один з найбільших загонів робітничого класу України становили металісти й машинобудівники, яких у 1917 р. налічувалось до 100 тис.¹² Вони були найбільш політично свідомою і організованою частиною пролетаріату України.

За своїм складом пролетаріат України був багатонаціональним. До нього входили українці, росіяни, білоруси, євреї, поляки та представники інших народів, однак переважну його частину (не

¹⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 8.

¹¹ Історія робітничого класу Української РСР, т. I. К., 1967, стор. 431.

¹² Там же.

менше двох третин) становили українські робітники¹³. Українські буржуазні націоналісти вигадували, що робітничий клас України складався в основному з росіян і був немовби чужорідним тілом для України. Це потрібно було українським буржуазним націоналістам для обгрунтування «теорії» «єдиного потоку», яка заперечує закономірність класової боротьби, підміняючи її боротьбою національною.

Робітничий клас України був складовою, органічною частиною всеросійського пролетаріату. Незважаючи на націоналістичну пропаганду і розкольніцьку діяльність меншовиків і есерів, робітники України боролись проти «своєї» і російської буржуазії, за перемогу соціалістичної революції пліч-о-пліч з російськими робітниками та трудящими інших національностей Росії.

На арені політичної боротьби інтереси робітничого класу представляла і відстоювала ленінська партія більшовиків.

В своїй практичній діяльності по завоюванню трудящих мас на сторону соціалістичної революції більшовики України керувались настановами В. І. Леніна, Центрального Комітету партії.

Велику роль у розгортанні більшовиками політичної роботи серед трудящих міста й села відігравали газета «Правда», вихід якої відновився 5 березня 1917 р., та створені згодом більшовицькими організаціями України газети «Пролетарий» (Харків), «Голос социал-демократа» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Луганськ). Більшовицька преса протистояла численним виданням буржуазії, монархістів, угодовських і націоналістичних партій, які підтримували політику буржуазного Тимчасового уряду і Центральної ради, отруювали свідомість народних мас пропагандою буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології.

Особливе місце в залученні трудящих до активного політичного життя, до вирішення завдань дальшого розвитку революції Комуністична партія, поряд з Радами, надавала професійним спілкам — найбільш масовим громадським організаціям, які об'єднували робітничий клас. Перед більшовиками стояло завдання «всіляко сприяти мобілізації і згуртуванню робітничого класу в професійні спілки»¹⁴, проводити в них наполегливу роботу по підвищенню свідомості робітників. Для відродження старих і створення нових профспілок більшовицькі організації посиляли в міста і на підприємства своїх представників. 14 березня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) звернувся до робітників міста із закликом вступати в ряди більшовицької партії і профспілки, зазначивши, що успішна боротьба за дальший розвиток революції можлива лише за умови існування сильних робітничих організацій¹⁵. Робітники відгукнулися на це звернення. Протягом березня — квітня в Києві було

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1957, стор. IX.

¹⁴ КПРС в резолюциях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I. К., 1954, стор. 357.

¹⁵ Борьба за власть Советов на Киевщине. К., 1957, стор. 14—15.

організовано 25 професійних спілок, що об'єднували понад 65 тис. чоловік¹⁶. В середині квітня створено Центральне бюро профспілок Києва, до складу якого ввійшли більшовики О. Горбачов, О. Вітковський, О. Ластовський та ін. Бюро відразу ж встановило тісний контакт з профспілками Петрограда¹⁷.

У Харкові в березні 1917 р. оформилось 40 профспілок, а в квітні — 50. На Першій харківській профспілковій конференції, що відбулася 8 квітня, було 66 делегатів, які представляли понад 25 тис. членів профспілок.

У процесі розвитку революції майже одночасно з Радами робітничих і солдатських депутатів революційна творчість мас породила нові, ще небачені в історії міжнародного робітничого руху бойові пролетарські організації — фабрично-заводські комітети (фабзавкоми). Перебуваючи здебільшого під впливом більшовиків, фабзавкоми з самого початку свого виникнення виступали як послідовні захисники інтересів робітничого класу, ініціатори революційних заходів не тільки в галузі економічній, а й у всьому політичному житті країни. Ці бойові організації робітничого класу відіграли велику роль у його згуртуванні, успішній підготовці до вирішальних боїв за владу Рад.

Створюючи фабрично-заводські комітети, профспілки та інші організації робітничого класу, більшовики України пам'ятали вказівку вождя революції В. І. Леніна, що головне зараз *«організація, організація і ще раз організація пролетаріату: на кожному заводі, в кожному районі, в кожному кварталі»*¹⁸.

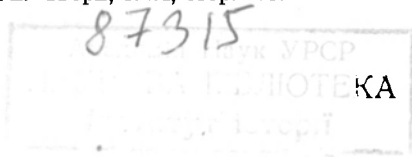
На переважній більшості підприємств основних промислових і адміністративних центрів України — у Харкові, Києві, Катеринославі, Луганську, Одесі — фабрично-заводські комітети сформувалися і активно діяли з перших днів після перемоги Лютневої революції. Форми організації і діяльності фабрично-заводських комітетів були надзвичайно різноманітними, що було виявом справжньої творчості народних мас. Фабзавкоми створювалися переважно явочним шляхом, добиваючись пізніше визнання власниками і адміністрацією промислових підприємств. У великих містах України в квітні — травні проходило об'єднання Центральних рад фабзавкомів. В середині квітня об'єдналися фабзавкоми Катеринослава, 8 травня створена Центральна рада фабзавкомів Харкова. Такі ж об'єднання фабзавкомів були створені весною 1917 р. в Донбасі, Одесі, Миколаєві та інших містах.

Фабрично-заводські комітети відігравали велику роль у запровадженні і здійсненні робітничого контролю. Лозунг робітничого контролю в умовах двовладдя В. І. Ленін пов'язував з основним лозунгом більшовицької партії «Вся влада Радам!». Робітничий контроль, як зазначав В. І. Ленін, повинен стати важливим засобом

¹⁶ Рабочие организации Киева. Сборник. К., 1918, стор. 7—8.

¹⁷ «Архіви України», 1967, № 5, стор. 11.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 178.

боротьби з господарською розрухою, що посилювалась з кожним днем в країні, а головне — сприяти мобілізації мас на боротьбу за владу Рад.

Навесні 1917 р. робітничий контроль здійснювався на ряді заводів Катеринослава, Харкова, Миколаєва та інших міст.

Однією з основних умов переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну більшовицька партія, В. І. Ленін вважали створення збройних сил пролетаріату. У своєму першому «Листі з далека» Ленін писав, що «єдина *гарантія* свободи і зруйнування царизму до кінця є *озброєння пролетаріату...*»¹⁹

У створенні збройних сил пролетарської революції робітники України спиралися на досвід і братню допомогу робітничого класу Росії. Організаційною основою будівництва червоногвардійських загонів на Україні став Статут Червоної гвардії Виборзького району Петрограда, опублікований 29 квітня 1917 р. у газеті «Правда».

Харківський комітет РСДРП(б), заслухавши на своєму засіданні 11 травня 1917 р. доповідь про досвід організації Червоної гвардії в Росії одного з членів комітету, який виїжджав до Петрограда, прийняв постанову про створення загонів Червоної гвардії у Харкові під безпосереднім керівництвом і контролем більшовиків²⁰. На кінець травня 1917 р. на підприємствах Харкова було створено до 30 загонів Червоної гвардії, що мали у своєму складі близько 1500 чоловік²¹.

У Донбасі першими почали створювати загони Червоної гвардії більшовики Луганська. Цю роботу очолили К. Є. Ворошилов та О. Я. Пархоменко.

У Києві до літа 1917 р. було створено 15 робітничих дружин, до яких входило до 2 тис. чоловік, вони стали ядром Червоної гвардії²². Очолювали червоногвардійські загони В. Боженко, М. Богданов, О. Горовіц, В. Довнар-Запольський, О. Сивцов.

При створенні загонів Червоної гвардії на Україні більшовикам доводилось ламати впертий опір угодівців, які твердили, що є «революційна» регулярна армія, яка краще охоронятиме революцію.

Політична боротьба, що її проводив робітничий клас України, сприяла залученню до суспільно-політичного життя трудового селянства. Більшовицькі організації України, незважаючи на гостру нестачу партійних працівників, розгортали на селі політичну роботу, використовуючи для цього партійну пресу, по-більшовицькому настрояних солдатів, що поверталися з фронту. Вони посиляли на села агітаторів, проводили об'єднані мітинги робітників і селян, використовували для пропаганди своїх поглядів селянські з'їзди.

Одним з першочергових завдань діяльності на селі більшовики вважали організацію Рад селянських депутатів, земельних комітетів. Велику допомогу в цій роботі подавали робітники великих

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 283.

²⁰ Большевицские организации Украины..., стор. 52.

²¹ «Летопись революции», 1927, № 5-6, стор. 213.

²² «Красная летопись», 1926, № 1, стор. 25.

міст. При Харківській, Одеській, Луганській та інших Радах робітничих депутатів були створені спеціальні селянські секції. Селянська секція Одеської ради, як повідомляла «Правда» 29 березня 1917 р., направила в села найближчих повітів 59 агітаційних загонів²³.

З допомогою членів селянського бюро при Харківській Раді робітничих депутатів весною 1917 р. Ради селянських депутатів були створені в усіх повітах Харківської губернії. До літа там діяло щонайменше 230 Рад селянських депутатів. Успішно проходила організація Рад селянських депутатів у Київській і Катеринославській губерніях. На Катеринославщині влітку 1917 р. діяло до 190 Рад селянських депутатів²⁴.

Розвиток подій на Україні, як і по всій Росії, після повалення самодержавства свідчив про дальше загострення класових протиріч, ускладнення всієї політичної ситуації. Вимоги трудящих, які здійснили революцію, не були задоволені, всюди хазяйнувала буржуазія, залишались на своїх місцях поміщики, росла дорожнеча, посилювалася розруха в народному господарстві, тривала війна, а Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, керівництво в яких захопили угодовські партії, поступово перетворювались у говорильні, в безсилі придатки органів буржуазного Тимчасового уряду.

В. І. Ленін ще в своїх «Листах з далека» закликав трудящих до рішучої боротьби проти буржуазії і поміщиків, до дальшого поглиблення і розвитку революції. Після повернення в Росію він виступив із «Квітневими тезами», в яких дав глибокий аналіз своєрідності політичного моменту в Росії, виробив тактику партії більшовиків у боротьбі за соціалістичну революцію, викрив контрреволюційний, імперіалістичний характер Тимчасового уряду.

У «Квітневих тезах» В. І. Ленін дав вичерпну відповідь на основні питання революції: про шляхи переходу від буржуазно-демократичного до соціалістичного етапу революції, про ставлення до війни і буржуазного Тимчасового уряду, про те, як завоювати більшість у Радах, як покінчити з війною і розрухою в народному господарстві.

В. І. Ленін показав нерозривний зв'язок питання про мир з питанням про повалення буржуазного ладу і передачу влади до рук пролетаріату і трудящего селянства. Він дійшов висновку, що найкращою формою державної влади пролетаріату є республіка Рад. Висунутий В. І. Леніним у «Квітневих тезах» лозунг «Вся влада Радам!» націлював робітничий клас і трудяще селянство на створення нової, небаченої ще в історії робітничо-селянської держави — Республіки Рад.

Вождь революції в «Квітневих тезах» накреслив програму більшовицької партії в галузі економіки: націоналізація всіх земель та конфіскація поміщицьких земель, націоналізація банків і злиття

²³ «Правда», 29 березня 1917 р.

²⁴ «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 98.

всіх банків в один національний банк, контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів тощо.

Непереможна сила ленінських ідей полягає в тому, що вони виходять з точного аналізу об'єктивних процесів історичного розвитку, враховують співвідношення класових сил. Згуртування більшовицькою партією робітничих, солдатських і селянських мас навколо ленінських ідей мало важливе значення для визволення трудящих з-під впливу угодовських і націоналістичних партій і створення умов для перемоги соціалістичної революції.

Після того як В. І. Ленін 3 квітня прибув до Петрограда, на його ім'я почали надходити телеграми і листи з усіх кінців Росії, в тому числі з промислових центрів і міст України. Загальні збори більшовиків Катеринослава в телеграмі від 6 квітня 1917 р. гаряче вітали в особі Леніна «старого ідейного вождя російських більшовиків, невтомного борця з опортунізмом у робітничому русі, який свято несе до останніх днів революційний прапор міжнародної соціал-демократії»²⁵.

Харківський комітет РСДРП(б) і його друкований орган газета «Пролетарий» підкреслювали, що повернення Ілліча на Батьківщину «сприятиме якнайшвидшому здійсненню лозунгів революційної демократії»²⁶.

Більшовики України у своїх виступах перед робітниками, а також через газети широко популяризували «Квітневі тези», статті і праці В. І. Леніна. У заяві до статті В. І. Леніна «Листи з далека», передрукованої харківським «Пролетарием», редакція писала: «Ми вважаємо за необхідне друкувати статті тов. Леніна з метою якнайширшого ознайомлення товаришів з його тезами, думками, поглядами, а не з тим, що приписує йому наклепницька буржуазна преса»²⁷.

Одними з перших на Україні обговорили і схвалили «Квітневі тези» В. І. Леніна більшовики Донбасу, зокрема Луганська партійна організація. Луганський комітет РСДРП(б) на першому засіданні 10 квітня 1917 р. схвалив «Квітневі тези» і поклав їх в основу всієї масово-політичної роботи серед трудящих. На цьому ж засіданні було вирішено з приводу «Квітневих тез» провести збори і мітинги робітників на всіх великих заводах²⁸. Грандіозний мітинг відбувся на паровозобудівному заводі Гартмана (тепер ім. Жовтневої революції), де з промовою виступив К. Є. Ворошилов. Робітники палко вітали В. І. Леніна і його «Квітневі тези», які вказували шлях до перемоги над капіталом.

17 квітня «Квітневі тези» схвалила партійна конференція Горлівсько-Щербинівського району, після чого більшовики провели

²⁵ «Звезда», 11 квітня 1917 р.

²⁶ «Пролетарий», 7 квітня 1917 р.

²⁷ «Пролетарий», 15 квітня 1917 р.

²⁸ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957, стор. 286—287.

масові мітинги і збори робітників, присвячені обговоренню тез, на шахтах і підприємствах району²⁹.

Незважаючи на те, що Київський комітет РСДРП(б) під тиском Г. Пятакова 14 квітня відхилив «Квітневі тези», загальні збори більшовиків міста, що відбулися 15 квітня 1917 р., не погодилися з цим рішенням і визнали «питання, порушені в тезах Леніна, дуже важливими» і постановили детально їх обговорити на наступних зборах і надрукувати в газеті «Голос социал-демократа»³⁰. Проте Пятаков і його прихильники не допустили публікації тез в газеті і зірвали обговорення їх на загальноміських зборах. Тоді М. О. Савельєв (Петров) разом з іншими членами Київського комітету, які займали ленінську позицію, організували обговорення тез на загальних зборах більшовиків Міського району, а також на багатьох підприємствах Києва.

Численні листи й резолюції робітничих зборів і солдатських мітингів, які поступали в редакції більшовицьких газет, свідчили про політичну активність трудящих, про зростання їх довіри до партії більшовиків та її вождя — В. І. Леніна. «Особисто Леніна ми не знаємо, — писав у «Правду» робітник з Донбасу, — але знаємо те, що він говорить. А говорить він те, що нам потрібно, він допомагає нам»³¹.

Саме життя, логіка класової боротьби, невтомна робота більшовиків у масах втягували широкі маси робітників і трудящих селян України в суспільно-політичне життя, ставили їх під прапор більшовицької партії. У вирі швидкої зміни подій, гострої класової боротьби трудящі маси перевіряли програмні заяви і практичні справи всіх політичних партій, їх лідерів. Вони переконувалися в правильності позицій більшовицької партії під час найкритичніших моментів розвитку революції.

Найгостріше питання тих днів — питання про війну — було в центрі всього політичного життя країни після перемоги революції. «Один кривавий клубок — ось що таке суспільно-політичне життя історичного моменту, який ми переживаємо», — писав В. І. Ленін у «Листах з далека»³².

Питання про війну і мир зачіпало інтереси всіх класів російського суспільства. Трудящі Росії, змучені кривавою трирічною бойнею, ждали якнайшвидшого закінчення війни. Негайно кінчати війну — така була вимога робітників, солдатів і селян. Але буржуазія та її прислужники з табору дрібнобуржуазної демократії — меншовики, есери і націоналістичні партії — силкувались переконати маси, що повалення самодержавства нібито змінило характер війни; вони агітували за продовження війни «до переможного кінця».

²⁹ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія), вин. II. 1917—1920 рр. Харків, 1934, стор. 79.

³⁰ Большевицские организации Украины..., стор. 249.

³¹ «Правда», 30 червня 1917 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 278.

Інтереси української буржуазії в питанні про війну збігалися з інтересами російської буржуазії. І та й ця сподівалися поживитись на війні, одержати свою частку в грабунку нових земель. Не дивно, що українські «соціалістичні» партії на чолі з їх Центральною радою підтримували лозунг продовження війни «до переможного кінця».

В. І. Ленін, більшовики настійно й терпеливо роз'яснювали трудящим, які піддалися чаді «революційного оборонства», що й після повалення самодержавства війна залишається грабіжницькою, імперіалістичною, що Тимчасовий уряд не хоче покінчити з війною, дати мир народам Росії. Є лише один шлях покінчити з жахливою бойнею — передати владу до рук пролетаріату.

Систематична роз'яснювальна робота більшовиків, викриття ними імперіалістичної політики Тимчасового уряду сприяли поступовому розсіюванню оборонських ілюзій серед трудящих, відходу їх від угодівських партій. Про це свідчила, зокрема, відмова більшості робітників підписуватись на так звану «позику свободи», яку випустив Тимчасовий уряд з метою мобілізації коштів на продовження війни. Збори робітників заводу «Арсенал», що відбулися 28 квітня, за пропозицією більшовиків рішуче висловились проти «позики свободи»³³. Ставлення до позики, говорив В. І. Ленін на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б), «показало відразу наочно, як поділяються політичні сили»³⁴.

Школою політичного виховання трудящих стали масові демонстрації протесту проти ноти міністра закордонних справ Мілюкова від 18 квітня 1917 р. урядам Антанти, в якій повідомлялось, що Тимчасовий уряд «буде виконувати взяті перед союзниками зобов'язання» і продовжуватиме війну. Опублікування цієї ноти викликало вибух народного обурення по всій країні. Слідом за грандіозними демонстраціями в Петрограді і Москві відбулися масові виступи протесту у великих містах України. Резолюції, в яких висловлювались вимоги негайного підписання миру і опублікування таємних договорів, були прийняті на мітингах і зборах робітників багатьох підприємств Катеринослава, Києва, Одеси, Херсона, Миколаєва та інших міст. Багато Рад робітничих і солдатських депутатів, незважаючи на опір угодівців, під тиском робітників і солдатів також змушені були прийняти резолюції протесту проти ноти Мілюкова. Наприклад, Кременчуцька Рада 22 квітня в своїй постанові записала, що «рішуче протестує проти ноти Мілюкова і вважає, що Петроградська Рада повинна негайно реагувати на виступ міністра закордонних справ і примусити уряд рахуватися з вимогами революційної демократії»³⁵.

Виконавчий комітет Одеської Ради робітничих депутатів 25 квітня запропонував Петроградській Раді наполягати на тому, щоб

³³ 1917 год на Киевщине. К., 1928, стор. 57.

³⁴ В. І. Л е н і н. Твори, т. 24, стор. 198.

³⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 392.

Тимчасовий уряд виступив «з конкретною пропозицією загального миру без анексій і контрибуцій»³⁶. Аналогічні резолюції 24 квітня прийняла Катеринославська Рада, 27-го — Житомирська. Глибоке обурення нотою Мілюкова висловлювала і частина селянства.

Хвиля народного гніву проти продовження імперіалістичної війни викликала першу кризу Тимчасового уряду. З його складу були усунені найбільш ненависні народу міністри Мілюков і Гучков.

Для викриття контрреволюційної політики Тимчасового уряду та угодовства меншовиків і есерів більшовики використали масові демонстрації, що відбулися 18 червня 1917 р. у найважливіших робітничих центрах і районах країни. Меншовики й есери хотіли використати ці демонстрації для підтримки Тимчасового уряду, який саме цього дня на вимогу союзників — англо-французьких імперіалістів — розпочав наступ на фронті. Але майже всюди демонстрації пройшли під більшовицькими лозунгами: «Геть війну!», «Геть міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!» Це були, за визначенням В. І. Леніна, перші демонстрації «дій, роз'ясненням — не в книжці або в газеті, а на вулиці, не через вождів, а через маси — роз'ясненням того, як різні класи діють, хочуть і будуть діяти, щоб вести революцію далі»³⁷.

У Харкові, Києві та інших містах України в демонстраціях поряд з робітниками брали участь революційно настроєні солдати місцевих гарнізонів.

Враховуючи зрушення у настрої широких трудящих мас, більшовики України в травні — червні 1917 р. розгорнули агітаційну роботу за перевибори Рад, очищення їх від есерово-меншовицьких елементів. Внаслідок часткових перевиборів Рад, які відбулися влітку 1917 р., значно зросли більшовицькі фракції у Радах Києва (до $\frac{1}{4}$ всіх депутатів), Харкова (з 8 до 30 депутатів), Катеринослава, Луганська, Одеси, Вінниці, Миколаєва, Конотопа та інших міст. Проте більшість Рад перебувала ще під впливом меншовиків і есерів. Більшовицькі фракції вели наполегливу роботу за ізоляцію угодовців, завоювання переваги в Радах.

Важливою ділянкою діяльності більшовицьких організацій України в період мирного розвитку революції була робота на селі по залученню до активної участі в суспільно-політичному житті трудящего селянства.

Керуючись настановами В. І. Леніна, більшовики України все ширше розгортали роботу на селі. Активно діяли створені більшовиками селянські секції і комісії Рад робітничих і селянських депутатів Харкова, Києва, Одеси, Херсона, Миколаєва та інших міст України.

Велику роль у популяризації ленінських ідей, пробудженні до свідомого політичного життя широких мас трудящего селянства

³⁶ В боротьбе за Октябрь (март 1917 р.— январь 1918 р.). Сборник документов. Одесса, 1957, стор. 30—31.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 89.

України відігравала більшовицька преса. У «Правде», «Солдатской правде» і місцевих більшовицьких газетах систематично викривалась антинародна аграрна політика Тимчасового уряду кадетів, меншовиків, есерів і націоналістів, роз'яснювалась аграрна програма Комуністичної партії. Більшовики через газети закликали селян забирати поміщицьку землю, не чекаючи Установчих зборів. «Партія рішуче виступає,— писав В. І. Ленін,— за негайний перехід усіх земель в руки селянства, організованого в Ради селянських депутатів»³⁸.

Під впливом більшовиків, революційного робітничого класу зростає і ширився селянський рух. Всупереч намаганням есерів та інших дрібнобуржуазних і буржуазних партій стримати цей рух, примусити селян чекати розв'язання аграрного питання Установчими зборами, безземельні і малоземельні селяни все частіше вдавалися до захоплення поміщицької землі і сільськогосподарського реманенту. Одночасно вони розгортали боротьбу за зниження орендної плати, за передачу орендних земель у розпорядження земельних комітетів. Якщо весною спостерігались лише поодинокі випадки розділу поміщицьких земель, то влітку 1917 р. він набув масового характеру. Наприклад, на Харківщині в березні — квітні було 86 виступів селян проти поміщиків та інших великих земельних власників, а в травні — уже 221³⁹. На Київщині з березня до червня відбувся 121 селянський виступ⁴⁰. Бурхливо розвивався селянський рух на Херсонщині, Катеринославщині, Поділлі.

Революційні виступи робітників та селян України знаходили гарячий відгук серед солдатів, які поступово звільнялися від ілюзій «революційного оборонства» і включалися в активну боротьбу за мир. Цьому сприяла систематична робота агітаторів, яких більшовицькі організації України надсилали у військові частини Південно-Західного і Румунського фронтів, а також створення в армії військових більшовицьких організацій.

Завдяки роз'яснювальній роботі більшовиків солдати ряду військових частин і тилових гарнізонів, розташованих на Україні, уже влітку 1917 р. вимагали переходу влади до Рад і негайного виходу з війни. Солдатів рішуче підтримували робітники і трудяще селянство. Коли в Києві згодом почався суд над 77 солдатами, які відмовились йти в наступ за наказом Тимчасового уряду, пролетаріат міста вийшов на вулиці і відповів на цей акт хвилею мітингів і демонстрацій протесту. На заклик більшовиків тисячі робітників і революційних солдатів у колонах з червоними прапорами і більшовицькими лозунгами направилися до місця, де засідав суд. Незважаючи на сильну охорону, в зал суду проникло багато робітників і солдатів. Під їх тиском суд змушений був виправдати звинувачених. Звільнені з-під арешту солдати вплили у колони

³⁸ В. І. Л е н і н. Твори, т. 24, стор. 253.

³⁹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II. К., 1967, стор. 78.

⁴⁰ Т а м ж е, стор. 25.

демонстрантів, які з лозунгами і співом «Інтернаціоналу» пройшли головними вулицями міста ⁴¹.

Під впливом більшовицької агітації багато солдатів і цілі військові частини відмовлялися йти в наступ. Так поступили, зокрема, війська Ударної групи, які призначалися для прориву фронту, 2-й гвардійський корпус та ін.

Розпочатий 18 червня наступ на фронті ганебно провалився. Звістка про це викликала обурення мас, яке вилилось 3 липня у стихійну демонстрацію робітників і солдатів, що відбулася у Петрограді. Більшовики очолили цю демонстрацію з тим, щоб надати їй мирного, організованого характеру. Демонстранти вимагали припинення війни і передачі влади Радам. Незважаючи на мирний характер демонстрації, Тимчасовий уряд, підтриманий угодовцями, віддав наказ про її розстріл. Вулиці Петрограда були залиті кров'ю робітників і солдатів.

Розстріл урядовими військами мирної демонстрації поклав кінець двовладдю. По всій країні почався шалений похід контрреволюції проти робітничого класу і його авангарду — більшовицької партії.

Робітничий клас України разом з пролетаріатом всієї країни рішуче виступив проти планів контрреволюції, проти гоніння на Леніна і більшовиків. На численних зборах і мітингах, у листах до більшовицьких газет робітники і революційно настроєні солдати висловлювали своє обурення з приводу наклепницької кампанії проти Леніна, таврували контрреволюцію, вимагали притягти до суду меншовиків ⁴².

28 липня Катеринославський більшовицький комітет організував у міському театрі масові збори, на яких з доповіддю про події в Петрограді 3—4 липня виступив Г. І. Петровський. Доповідач викрив наклепницький характер кампанії проти більшовиків, що її вела буржуазна преса, розкрив мерзенну роль меншовиків і есерів у цій брудній справі. На доповідь Г. І. Петровського збори прийняли резолюцію протесту проти контрреволюційних дій Тимчасового уряду і насильства над вождями пролетаріату ⁴³. Широкий рух протесту робітників і солдатів України проти переслідування більшовиків і В. І. Леніна свідчив про зростання їх класової свідомості, відданість справі революції і готовність вести боротьбу за її повну перемогу.

Зміна співвідношення класових сил і політичної обстановки в країні після липневих подій вимагала зміни тактики боротьби за перемогу соціалістичної революції і лозунгів партії. В. І. Ленін запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!», бо він означав у нових умовах підтримку есєро-меншовицьких Рад, які

⁴¹ 1917 год на Киевщине, стор. 275—276.

⁴² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 657.

⁴³ «Звезда», 4 серпня 1917 р.

стали безсилим придатком Тимчасового уряду, і сів ілюзії про можливість мирного переходу влади до Рад.

Ця та інші вказівки В. І. Леніна лягли в основу рішень VI з'їзду РСДРП(б), що відбувся 26 липня — 3 серпня 1917 р. у Петрограді. Виходячи з ленінського вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, з'їзд взяв курс на збройне повстання і визначив головні завдання партії по підготовці робітничого класу і біднішого селянства до нього. З'їзд схвалив ленінську тактичну настанову про тимчасове зняття лозунга «Вся влада Радам!».

Керуючись рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовицькі організації України провели велику роботу по зміцненню масових організацій робітничого класу — профспілок, фабрично-заводських комітетів, по створенню нових загонів Червоної гвардії. Конференція фабзавкомів Києва, яка відбулась у другій половині серпня 1917 р., з усіх питань порядку денного — про робітничий контроль, боротьбу з безробіттям, про поточний момент та ін., — незважаючи на умовляння представників меншовиків «не лякати буржуазію соціалізмом і більшовиками», схвалила проекти резолюцій, запропоновані більшовиками, і обрала більшість їх до складу Центральної ради фабзавкомів міста ⁴⁴.

Виняткову організованість, витримку, мужність і вірність справі революції показали робітники і революційні солдати України в дні боротьби проти корніловського заколоту. Безпосередніми організаторами збройної відсічі силам контрреволюції стали більшовики. Спеціальна група агітаторів провела велику роз'яснювальну роботу на підприємствах і у військових частинах Києва, закликаючи до організованого опору контрреволюції.

Протягом короткого часу спільними зусиллями трудящих Росії і України корніловська авантюра була ліквідована. Це стало переломним моментом у розвитку революції. Одним з найважливіших показників зрушень, що відбулися в розстановці класових сил і всьому суспільно-політичному житті трудящих, була більшовизація Рад.

Партія більшовиків знову висунула лозунг «Вся влада Радам!». Але на відміну від долипневого періоду, коли цей лозунг націлював на мирний розвиток революції, тепер він був розрахований на повстання проти Тимчасового уряду і встановлення диктатури пролетаріату.

Під час боротьби з корніловщиною і після її розгрому відбувалося даліше загострення класової боротьби робітничого класу проти буржуазії, що мало великий вплив на все суспільно-політичне життя в країні.

Капіталісти намагались задушити революційний рух робітників і селян за допомогою економічного саботажу і голоду. Робітники на заклик більшовиків революційними методами боролись з локаутами

⁴⁴ 1917 год на Киевщине, стор. 215—217.

і саботажем капіталістів. Вони створювали на підприємствах контрольні комісії і встановлювали робітничий контроль над виробництвом, а там, де капіталісти відмовлялись задовольнити законні вимоги робітників, усували або арештовували адміністрацію, і управління підприємствами переходило до рук робітників. Так було, наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі, на заводах «Гельферіх-Саде», «Герлях і Пульст», Дітмара і Шиманського; в Катеринославі — на заводі Пастухова, в Одесі — на заводі Гена; на багатьох підприємствах Донбасу.

У зв'язку з підготовкою капіталістами вседонецького локауту металісти й шахтарі Донбасу розгорнули напружену страйкову боротьбу. У вересні — жовтні страйкували робітники Новоросійського товариства в Юзівці, шахтарі Боково-Хрустального, Горлівського, Кадіївського, Макіївського та інших районів, велась організаційна підготовка до загального страйку в Донбасі.

Страйкова боротьба робітничого класу України восени 1917 р. за своїм характером значно відрізнялась від боротьби у попередній період. Вона стала більш масовою, мала переважно політичний, наступальний характер. Страйкарі вимагали передачі влади Радам робітничих і солдатських депутатів, добивались встановлення робітничого контролю над виробництвом. Організація більшовиками страйкової боротьби в основних промислових центрах України була складовою частиною підготовки всеросійського пролетаріату до штурму влади капіталу, до встановлення влади Рад.

Під впливом революційного робітничого руху все більш рішучого характеру набирали селянські виступи. Селяни виганяли з маєтків поміщиків, захоплювали їх землі, реманент, худобу. Особливо широкого розмаху й гостроти набрав селянський рух у Київській, Подільській і Волинській губерніях, де активну участь у боротьбі проти поміщиків брали солдати Південно-Західного і Румунського фронтів. З вересня до листопада 1917 р. в прифронтових районах Південно-Західного і Румунського фронтів відбулось 130 селянських виступів⁴⁵. Селянський рух, який, за визначенням В. І. Леніна, переростає у повстання⁴⁶, був однією з найважливіших передумов переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Революційна боротьба робітничого класу й селянські повстання, які широкою рікою розливались по всій Росії, були найважливішими факторами тогочасного суспільно-політичного життя країни. Лозунги більшовиків про мир, землю і передачу влади Радам з захопленням підтримували солдатські маси, змучені війною. В листі до Центрального Комітету партії обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю повідомляв, що «в багатьох частинах цілі роти на запитання, чи є у вас більшовики, відповідають: «Ми всі більшовики»⁴⁷.

⁴⁵ П. Голуб. Партія, армія і революція. М., 1967, стор. 168.

⁴⁶ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 108.

⁴⁷ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.). Сборник документов. М., 1957, стор. 237.

Готуючись до вирішальних боїв за владу Рад, робітничий клас України під керівництвом більшовиків зміцнював свої збройні сили — Червону гвардію. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції у Харкові, Києві і Одесі було по 3 тис. червоногвардійців, у Катеринославі — 2 тис., у Донбасі — близько 6 тис. А всього напередодні революції на Україні налічувалось до 20 тис. червоногвардійців⁴⁸. Велику допомогу в озброєнні Червоної гвардії України подавали робітники Петрограда, Москви, Тули, до яких звертались представники харківського, катеринославського, луганського та інших більшовицьких комітетів. У містах України провадилися регулярні навчання червоногвардійців.

До осені 1917 р. співвідношення класових сил змінилось на користь соціалістичної революції. В країні назріла революційна криза.

Зусиллями партії більшовиків було об'єднано в один загальний революційний потік такі різні рухи, як загальнодемократичний рух за мир, демократичний рух трудящого селянства за конфіскацію поміщицької землі, національно-визвольний рух трудящих національних окраїн і соціалістичний рух робітничого класу за повалення влади буржуазії, за встановлення диктатури пролетаріату.

Виходячи з глибокого аналізу співвідношення класових сил в країні і міжнародного становища, В. І. Ленін поставив перед більшовицькою партією завдання взяти державну владу в свої руки. На історичних засіданнях 10 і 16 жовтня 1917 р. Центральний Комітет партії ухвалив ленінський курс на підготовку і проведення збройного повстання. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків протягом кількох тижнів провела величезну роботу по мобілізації революційних сил робітничого класу, солдатів і біднішого селянства на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

25 жовтня (7 листопада) в результаті героїчного повстання петроградських робітників і солдатів, підтриманих балтійськими моряками, був повалений буржуазний Тимчасовий уряд. У збройному повстанні брали участь робітники і селяни різних народів Росії, що перебували у військових частинах Петроградського гарнізону. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив перехід усієї державної влади до рук Рад і утворив Робітниче-Селянський уряд на чолі з вождем партії і народу В. І. Леніним. В роботі з'їзду брали участь 126 делегатів від 69 Рад України, які становили майже п'яту частину всього складу з'їзду. За постановою з'їзду влада на місцях переходила до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд урочисто прийняв історичні декрети про мир і землю, які виражали корінні інтереси усіх трудящих нашої країни.

Велика Жовтнева соціалістична революція створила новий тип держави — Радянську соціалістичну державу, новий тип демокра-

⁴⁸ М. Я. О н у ф р и е н к о. Борьба большевистских организаций за создание Красной гвардии на Украине.— К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1957, стор. 68.

тії — демократію для трудящих. В результаті перемоги Великого Жовтня були створені необмежені можливості для розвитку творчої ініціативи мас, революційних перетворень в економіці і у всіх галузях суспільного життя, для розвитку матеріальних і духовних сил всіх націй і народностей нашої країни.

2. У БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ РАД НА УКРАЇНІ

Перемога Великого Жовтня в Петрограді, а потім у Москві мала вирішальне значення для розгортання боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, за здійснення революційних перетворень у всіх галузях суспільного життя.

«Ми пройшли переможним тріумфальним походом більшовизму,— писав В. І. Ленін в березні 1918 р.,— з кінця в кінець величезної країни. Ми підняли до свободи і до самостійного життя найнижчі з пригноблених царизмом і буржуазією верств трудящих мас. Ми ввели і зміцнили Радянську республіку, новий тип держави, незмірно вищий і демократичніший, ніж найкращі з буржуазно-парламентарних республік. Ми встановили диктатуру пролетаріату, підтриманого біднішим селянством, і розпочали широко задуману систему соціалістичних перетворень»⁴⁹.

Велика Жовтнева соціалістична революція була найбільш народною в порівнянні з усіма революціями, які знало людство; вона покликала до активного політичного життя найширші маси трудящих. Жовтнева революція — це блискучий зразок здійснення партією більшовиків ленінської стратегії й тактики в революції, демонстрація непереможної сили союзу робітничого класу і біднішого селянства.

Пролетаріат, взявши під керівництвом більшовицької партії владу в свої руки, направив свої зусилля насамперед на придушення опору контрреволюційної буржуазії та її союзників, на злам буржуазної державної машини і створення нових органів державної влади. Послідовною політикою захисту інтересів трудящих, розкріпачення пригноблених народів Росії він завоював на свою сторону непролетарські маси міста й села, забезпечивши встановлення і зміцнення Радянської влади на території всієї країни.

Тріумфальний хід Радянської влади супроводжувався більшовизацією Рад, профспілок, фабзавкомів та інших масових організацій трудящих, вигнанням з них представників збанкрутілих угодських і націоналістичних партій. Невпинно зростав авторитет Комуністичної партії, яка віднині стала правлячою партією.

Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, на відміну від буржуазно-парламентарних органів державного апарату, були

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 130—131.

владою, яка створювалась знизу, самими трудящими масами. Завдяки Радам безпосередні виробники матеріальних цінностей — робітники й селяни — ставали творцями нового політичного устрою. Ради залучали широкі маси робітників і селян до безпосередньої, постійної і вирішальної участі в будівництві пролетарської держави, в керівництві її справами.

Породжені творчою ініціативою трудящих мас, Ради були новим типом політичної організації суспільства. Вони поєднували в собі риси державної і громадської організації, створювали можливість всебічного розширення соціальної бази диктатури пролетаріату. Нерозривні зв'язки Рад з масами допомагали пролетарській державі здійснювати найширшу демократизацію всього суспільно-політичного життя, забезпечували небачену стабільність і міцність державної влади.

Великі ідеї соціалістичної революції, втілені в ленінських декретах про мир, про землю, в «Декларації прав народів Росії» та в інших історичних документах, згуртовували трудящих України навколо Комуністичної партії на боротьбу за передачу влади до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. В резолюції шеститисячного мітингу робітників Брянського заводу в Катеринославі, що відбувся 26 жовтня, записано: «Ми заявляємо, що віднині єдиною владою є Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; на їх захист встаємо у повній бойовій готовності»⁵⁰.

Резолюції про визнання Рад єдиними повноважними органами влади трудящих одразу після одержання звістки про перемогу соціалістичної революції в Росії прийняли робітники ряду підприємств Харкова, Донбасу, Херсона, Миколаєва, Одеси, матроси лінкора «Ростислав», солдати багатьох військових частин гарнізонів великих міст і Діючої армії. Відгукуючись на історичні події, які сталися у Петрограді і Москві, робітники України на численних зборах і мітингах висловлювали почуття братерської дружби і солідарності з російським пролетаріатом і готовність наслідувати його приклад. Палко вітало перемогу соціалістичної революції, ленінські декрети про мир, про землю трудяще селянство України.

В авангарді революційної боротьби за владу Рад на Україні йшли пролетарі Донецького басейну, Криворіжжя, робітники Києва, Харкова, Катеринослава та інших промислових центрів і великих міст України. Робітничий клас України в ході самовідданої боротьби за знищення старого, експлуататорського ладу і утвердження нового, соціалістичного ладу показав себе здатним повести за собою трудящі маси міста і села.

Робітники Луганська, Макіївки, Горлівки, Щербинівки, Краматорська та ряду інших міст Донбасу, спираючись на загони Червоної гвардії, встановили владу Рад відразу після перемоги соціалістичної революції в центрі країни. Проте в більшості міст і районів

⁵⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1957, стор. 321.

України встановлення влади Рад тривало значний час, набираючи форм збройної боротьби.

Серйозною перешкодою до повсюдного встановлення Радянської влади на Україні було те, що керівництво в Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, навіть в таких великих містах, як Харків, Катеринослав, Одеса, ще залишалось в руках меншовиків і есерів. Робітникам і трудящим селянам України доводилось вести боротьбу не лише проти місцевих органів і військових сил Тимчасового уряду, а й проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка чинила шалений опір соціалістичній революції і вступила в союз з генералом Каледіним, що підняв заколот проти Радянської влади на Дону.

Особливо складним було становище в Києві, де Центральна рада і штаб Київського військового округу, який очолював війська, що залишилися вірними поваленому Тимчасовому уряду, підписали угоду про погодження дій, направлених на придушення збройного повстання, що готувалось більшовиками.

29 жовтня в Києві за закликком більшовицького Ревкому почалось збройне повстання робітників і революційних солдатів проти сил Тимчасового уряду. Вирішальну роль у повстанні відіграли робітники «Арсеналу», Червона гвардія і революційні солдати 3-го авіапарку. На підтримку повстання робітники Києва оголосили загальний страйк. В результаті триденних жорстоких боїв контрреволюційні війська були розгромлені, штаб Київського військового округу утік на Дон. Повсталі робітники і солдати одержали рішучу перемогу над силами Тимчасового уряду. Але владу підступно захопила буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка заздалегідь стягнула до Києва свої загони і з їх допомогою захопила урядові установи і головні пункти міста.

Захищаючи інтереси експлуататорських класів, Центральна рада проводила політику, спрямовану на ліквідацію Рад і роззброєння революційних військових частин. В ніч на 30 листопада 1917 р. її війська напали на революційні частини, розквартировані в Києві, і роззброїли їх.

Дії буржуазно-націоналістичної Центральної Ради викликали обурення серед трудящих Києва. Робітники «Арсеналу», зібравшись на мітинг 1 грудня 1917 р., прийняли резолюцію протесту проти грубого насильства націоналістів над революційними солдатами⁵¹.

У першій половині грудня 1917 р. бандитські напади націоналістичних військ на революційні частини і Ради робітничих і солдатських депутатів відбулись у Полтаві, Умані, Конотопі та інших містах. Верховоди Центральної ради розгорнули шалену націоналістичну агітацію. Все неукраїнське оголошувалось ворожим. Буржуазно-націоналістична рада заборонила вивіз хліба в Радянську Росію. Робилось все, щоб посіяти ворожнечу до російського

⁵¹ Борьба за Советскую власть на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957, стор. 469.

народу, ізолювати робітників і селян України від їх єдинокровних братів.

В умовах жорстокого терору й шаленої шовіністичної кампанії українських буржуазних націоналістів більшовики розгортали політичну роботу серед трудящих, закликали їх до боротьби з націоналістичною контрреволюцією, за встановлення влади Рад.

Трудящі України поступово розпізнавали справжнє обличчя буржуазно-націоналістичної Центральної ради. На власному досвіді вони переконувались, що Центральна рада та її політичні партії проводять антинародну, контрреволюційну політику, і тому під керівництвом більшовиків робітники і трудяще селянство все рішучіше виступали на боротьбу за встановлення влади Рад.

Величезний революціонізуючий вплив на трудящі маси України справив написаний В. І. Леніним і опублікований 4 грудня 1917 р. «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», який націлював трудящих на боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. В ньому вперше повною мірою була розкрита контрреволюційна природа Центральної ради та антинародна суть її політики. Маніфест допоміг трудящим України розібратися в складній політичній обстановці, сприяв зміцненню революційного союзу трудящих Радянської Росії та України; він став програмою боротьби за владу Рад на Україні.

Верховоди Центральної ради намагались приховати від українського народу ленінський маніфест. Проте він став широко відомий трудящим України через більшовицьку пресу, збори, мітинги, на яких виступали більшовики з роз'ясненням поточного моменту.

Велику роль у мобілізації сил трудящих на боротьбу з буржуазно-націоналістичною Радою відіграв обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю, який відбувся у Києві 3—5 грудня 1917 р. У роботі з'їзду взяли участь 54 делегати від 24 партійних організацій, які в цей час уже налічували понад 18 тис. членів партії. З'їзд схвалив маніфест Раднаркому з ультимативними вимогами до Центральної ради і виробив тактичну лінію боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, закликав трудящих України до тісного союзу з Радянською Росією для розгрому ворогів революції. З'їзд в своїй резолюції зазначив, що «не українському народові, а контрреволюції, яка притаїлася і ховається за Генеральним секретаріатом, оголошено війну. Українським робітникам, солдатам і селянам не загрожує порушення їх прав, а, навпаки, визволення від смертельної небезпеки...»⁵² Обласний з'їзд більшовиків зобов'язав всіх членів партії викривати контрреволюційний характер політики націоналістичних партій на Україні і роз'яснювати трудящим, що тільки Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів є найнадійнішими виразниками потреб та інтересів трудящих мас.

5—6 грудня 1917 р. в Харкові під керівництвом Артема відбу-

⁵² «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 88.

лась обласна партійна конференція комуністів Донецького і Криворізького басейнів. В центрі уваги конференції стояло питання про боротьбу з Центральною радою і повсюдне встановлення Радянської влади на Україні. В резолюції про поточний момент конференція оголосила Центральну раду ворогом трудящих України і Росії. Для вироблення загального плану боротьби проти Центральної ради конференція вважала за необхідне скликати з'їзд партійних організацій Донецького і Криворізького басейнів та Південно-Західного краю, а також Всеукраїнський з'їзд Рад, який би розв'язав питання про встановлення Радянської влади на території всієї України, про конфіскацію поміщицької землі, запровадження робітничого контролю над виробництвом тощо⁵³.

Вимога скликати Всеукраїнський з'їзд Рад з кожним днем набирала все більшої популярності. Резолюції і рішення про негайне скликання з'їзду Рад протягом листопада — початку грудня були прийняті Радами робітничих і солдатських депутатів, фабрично-заводськими комітетами, професійними об'єднаннями більшості великих міст і робітничих центрів України. Це було яскравим виявом зростання політичної активності робітничого класу України.

Слідом за робітниками скликання Всеукраїнського з'їзду Рад вимагало трудяще селянство. «Ми вимагаємо крайового з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів», — записали в своїй резолюції депутати 29 сіл Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, які зібралися 3 грудня 1917 р. на повітовий з'їзд Рад⁵⁴. Така вимога містилась в резолюціях багатьох інших з'їздів і зборів. Рух за якнайшвидше скликання Всеукраїнського з'їзду Рад розгорнувся під більшовицькими лозунгами «Вся влада Радам!» і «За тісний союз з Радянською Росією!». Обираючи делегатів на з'їзд, трудящі України давали їм наказ послідовно відстоювати інтереси робітників, селян і боротись за ідеали Великого Жовтня.

В. І. Ленін, Центральний Комітет партії радили більшовикам України прискорити скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Однак цьому намагалась перешкодити Центральна рада. Переконавшись, що з'їзд буде скликано, незважаючи на протидію, Центральна рада вдалася до провокаційних заходів. Вона зірвала роботу з'їзду, наводнивши його куркулями, націоналістично настроєними офіцерами, представниками «селянських спілок» та ін. Проте законно обрані делегати в кількості 124 чоловік залишили куркульське зборище і переїхали за пропозицією більшовиків до Харкова, де в цей час відбувався III обласний з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів.

Після об'єднання делегатів, що прибули з Києва, з делегатами обласного з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів 11(24) грудня в Харкові розпочав свою роботу Перший Всеукраїнський

⁵³ Боряба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Донецк, 1957, стор. 240.

⁵⁴ Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957, стор. 227.

з'їзд Рад. На з'їзді було близько 200 чоловік, які представляли майже всі Ради робітничих і солдатських депутатів України.

12(25) грудня 1917 р. з'їзд проголосив Україну Республікою Рад, закликавши всіх трудящих до рішучої боротьби проти контрреволюційної Центральної ради.

Відбиваючи прагнення українського народу і виходячи з інтересів єдності трудящих нашої країни в боротьбі за соціалізм, Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну федеративною частиною Російської Радянської Республіки⁵⁵.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад був видатною подією в суспільно-політичному житті трудящих України і одночасно великою перемогою революційних сил всієї Росії, торжеством ленінської національної політики. Він заклав міцний фундамент для будівництва Української Радянської держави, для створення тісного союзу українського і російського народів на основі ленінських принципів рівності, співробітництва та взаємодопомоги. Обраний з'їздом вищий орган влади — Центральний Виконавчий Комітет Рад України — утворив перший робітничо-селянський уряд України — Народний Секретаріат, а також прийняв звернення до Ради Народних Комісарів РРФСР, в якому заявляв, що ставить своїм першочерговим завданням створення повної єдності між українським і російським народами.

Раднарком РРФСР гаряче вітав проголошення Радянської влади на Україні. В його відповіді на телеграму Українського Радянського уряду говорилося: «Вітаючи утворення в Харкові дійсно народної Радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій та селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку...»⁵⁶

Історичні постанови Першого Всеукраїнського з'їзду Рад з величезною радістю, з палким ентузіазмом зустріли широкі маси трудящих України.

Навколо Радянського уряду України об'єдналися широкі маси робітників і селян, які під керівництвом більшовиків піднімалися на боротьбу проти Центральної ради за повну перемогу Радянської влади на Україні. В перших рядах революційних борців йшли робітники Донбасу, Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси. По всій Україні вибухали повстання проти контрреволюційної Центральної ради. В. І. Ленін в ті дні пророче писав: «У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»⁵⁷.

Однак на шляху до повної перемоги українських трудящих стояли ще великі труднощі. Проти революційних робітників і селян

⁵⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1932, стор. 13.

⁵⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 594.

⁵⁷ В. І. Л е н і н. Твори, т. 26, стор. 374.

України одним фронтом виступали Центральна рада, Каледін, ка-
дети, меншовики та есери, підбурювані іноземними імперіалістами.
Для успішної боротьби проти об'єднаних сил внутрішньої і зовніш-
ньої контрреволюції, для зміцнення Радянської влади в республіці
Всеукраїнський Радянський уряд приступив до формування революційної армії України.

На протипагу контрреволюційним військам Центральної ради —
«вільному козацтву» — перші радянські військові формування на
Україні з ініціативи трудящих були названі Червоним козацтвом.
Одним з організаторів і керівником першого полку червоних козаків
був вірний син українського народу, талановитий полководець
В. М. Примаков. У грудні 1917 р. — січні 1918 р. загони червоних
козаків були сформовані в Києві, Полтаві, Одесі, Катеринославі,
Луганську, Єлисаветграді, Юзівці, Маріуполі, Микитівці та інших
містах і робітничих селищах. У загони Червоного козацтва запису-
вались тисячі й тисячі робітників і селян, які йшли на бій проти
націоналістичної контрреволюції.

Організація Червоного козацтва була одним з проявів творчої
активності трудящих мас України, їх прагнення зберегти і зміц-
нити завоювання соціалістичної революції. Червоне козацтво, яке
поклало початок створенню регулярних частин Червоної Армії на
Україні, відіграло велику роль у розгромі контрреволюційних сил
Центральної ради та її спільника Каледіна.

В. І. Ленін уважно стежив за ходом героїчної боротьби україн-
ського народу. В доповіді на Третьому Всеросійському з'їзді Рад
11 січня 1918 р. він висловив тверду впевненість у швидкій пере-
мозі українських трудящих над військами Центральної ради.
В. І. Ленін заявив, що «буржуазні елементи української Ради
доживають останні дні. У перемозі Радянської влади Української
народної республіки над українською буржуазною Радою нема
ніякої можливості сумніватися»⁵⁸.

Для остаточного розгрому сил Центральної ради український
Радянський уряд 4 січня видав наказ революційним військам на-
ступати на Київ. У ході переможного наступу українських військ,
підтриманих червоногвардійськими загонами, що прибули з центру
Росії, контрреволюційні війська були розгромлені.

В прискоренні розгрому військ Центральної ради велику роль
відіграло січневе (1918 р.) повстання київського пролетаріату.
Своїм героїчним, самовідданим виступом робітники міста вписали
славну сторінку в історію боротьби проти буржуазно-націоналістич-
ної контрреволюції, за перемогу влади Рад на Україні. 26 січня
у Києві остаточно перемогла Радянська влада.

30 січня у Київ переїхав Радянський уряд України. Навколо
нього об'єдналися широкі маси робітників і селян, які під керівни-
цтвом більшовиків і при братерській допомозі трудящих Росії завер-
шили розгром контрреволюційної Центральної ради і каледінських

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 413.

банд у Донбасі, добились встановлення Радянської влади на всій території республіки.

Розгром сил буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції відкривав перед трудящими України шлях до творчої праці, до перебудови всього суспільного життя на нових, соціалістичних основах.

Спираючись на досвід Радянської Росії, Радянський уряд і більшовицькі організації України все ширше залучали трудящі маси до практичної участі у державному, господарському і культурному будівництві. При цьому більшовики України керувалися вказівкою вождя партії В. І. Леніна, що «без залучення до суспільного будівництва нових верств народу, без пробудження активності широких мас... ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»⁵⁹.

Одним з першочергових завдань, що постали перед трудящими України після встановлення Радянської влади, був злам старої, буржуазно-поміщицької державної машини та створення нових, радянських органів влади і державного управління. «Перехід від старого до нового..., — вказував В. І. Ленін, — передбачає, звичайно, гігантське руйнування спорохнівлого і змертвілого в суспільному житті»⁶⁰.

27 грудня 1917 р. Народний Секретаріат прийняв постанову про скасування посад губернських, повітових і міських урядових комісарів там, де вони ще збереглися. Всі справи, якими відали ці комісари, передавалися відповідним Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів та їх виконавчим комітетам⁶¹. За постановою Народного Секретаріату від 4 січня 1918 р. був ліквідований старий суд — важлива складова частина апарату гноблення трудящих і захисту класових інтересів поміщиків та буржуазії. Замість нього запроваджувались виборні колегіальні народні суди — дільничні, повітові і міські. Народні суди створювались під керівництвом і контролем Рад, за активною участю широких народних мас.

Радянський уряд України розгорнув напружену роботу по формуванню радянських збройних сил. 20 січня 1918 р. було видано Декрет про організацію революційно-соціалістичної армії на Україні. Вона створювалась на тих самих принципах, що і в Радянській Росії, з урахуванням своєрідності умов, які склалися на той час у республіці. Керівництво організацією радянських збройних сил на Україні здійснювало Народне секретарство військових справ, очолюване Ю. М. Коцюбинським. Поряд із залученням у ряди радянських військ на Україні добровольців з робітників та селян важливу роль відігравало формування червоноармійських загонів з революційно настроєних солдатів старої армії. Хоч солдати були вимучені чотирирічною кривавою бойнею, найбільш свідомі з них

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 180.

⁶⁰ Там же, стор. 179.

⁶¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3. К., 1957, стор. 280.

добровільно вступали в Червону Армію, щоб захистити завоювання соціалістичної революції. В ряди робітничо-селянської Червоної Армії вливались найбільш стійкі і віддані революції частини старої армії.

Ліквідація старого державного апарату і створення нових органів державного управління на Україні, як і в Росії, відбувалися в умовах жорстокої класової боротьби, одним з проявів якої був контрреволюційний саботаж старих чиновників. У Харкові, наприклад, після встановлення Радянської влади контрреволюційні елементи організували саботаж поштово-телеграфних службовців, які руйнували засоби зв'язку, знищували адресні книги тощо. Саботажники і контрреволюціонери зривали постачання продовольства у великі міста і робітничі райони, псували устаткування на підприємствах та ін. Методами саботажу і шкідництва буржуазія та її меншовицько-есерівські агенти розраховували повалити Радянську владу і відновити буржуазний лад. Проте ці розрахунки зазнали краху. Рішучими діями органів Радянської влади, які спирались на активну допомогу робітників і селян, саботаж з боку повалених експлуататорських класів і частини старих службовців був зламаний.

У придушенні опору повалених експлуататорських класів і створенні нових органів державного управління велику роль відіграли міські, повітові та губернські з'їзди Рад, що відбувалися в січні і лютому 1918 р. на Україні. На цих з'їздах приймалися рішення про організацію органів Радянської влади, про розпуск губернських і повітових дворянських зборів, земських управ, куркульських «селянських спілок» та інших реакційних установ і організацій. Одночасно з'їзди Рад приймали постанови про сприяння в організації народного суду, робітничо-селянської армії, про налагодження продовольчої справи тощо.

З'їзди Рад були одним з проявів нової форми демократії. Вони демонстрували творчу активність широких мас трудящих у процесі створення нового, соціалістичного ладу. «Ми можемо з цілковитою впевненістю сказати, що на сцену прийшов його величність *народ*, справжній народ, який вирішує свою долю не за указкою, а сам, вникаючи в усі сторони життя», — писала більшовицька газета «Звезда» з приводу рішень Катеринославського губернського з'їзду Рад селянських депутатів ⁶².

Вирішальна роль у зміцненні Радянської влади на Україні, здійсненні соціалістичних перетворень в галузі економіки, як завжди, належала робітничому класу, очолюваному більшовиками. Важливим засобом залучення широких верств робітничого класу до справи оволодіння командними економічними висотами у народному господарстві і налагодження промислового виробництва стало державне запровадження робітничого контролю, завдання якого було чітко визначено В. І. Леніним у перші дні революції.

⁶² «Звезда», 15 лютого 1918 р.

У здійсненні робітничого контролю В. І. Ленін надавав величезного значення творчій ініціативі робітничого класу. «Беріться *самі* за облік і контроль виробництва і розподілу продуктів,— закликав Володимир Ілліч робітників,— в цьому і *тільки* в цьому шлях до перемоги соціалізму, запорука його перемоги, запорука перемоги над всякою експлуатацією, над всякою нуждою і злиднями»⁶³.

Боротьба за робітничий контроль на Україні тісно перепліталась з боротьбою за владу Рад. Там, де встановлювалась Радянська влада, робітники під керівництвом більшовиків одразу приступали до здійснення контролю над виробництвом. Здебільшого воно покладалось на місцеві Ради робітничих і солдатських депутатів. При багатьох з них було створено економічні відділи і ради по робітничому контролю, які спрямовували діяльність фабзавкомів і контрольних комісій міста або району.

Запровадження робітничого контролю відбувалось в обстановці величезного політичного піднесення. Це питання обговорювалось на з'їздах, конференціях і нарадах фабрично-заводських комітетів, профспілок та інших масових організацій робітничого класу, на яких вироблялись форми і методи його здійснення. Запроваджуючи контроль над виробництвом, робітники оволодівали справою управління підприємствами, проходили практичну школу господарювання. Досвід, набутий пролетаріатом в органах робітничого контролю, дав можливість приступити до планомірного проведення націоналізації засобів виробництва.

В першу чергу було націоналізовано банки, залізниці і найбільші синдикати, а потім підприємства вугільної, металургійної, машинобудівної, хімічної та інших галузей промисловості. До квітня 1918 р. на Україні були націоналізовані майже всі найбільші фабрики і заводи, близько половини шахт і рудників управлялось робітниками, понад третину підприємств самі робітники оголосили націоналізованими⁶⁴.

Робітники націоналізованих підприємств проявляли справжній трудовий героїзм, добиваючись збільшення випуску продукції і поліпшення її якості.

Великі зміни в цей період сталися в житті українського села. Селяни, які раніше підтримували есерів, переконавшись у їх зрадницькій політиці, переходили на сторону більшовиків і під їх керівництвом боролись за здійснення ленінського Декрету про землю. В зв'язку з тим, що Центральна рада чинила перешкоди до передачі селянам поміщицької землі, конфіскація її фактично розпочалась лише в лютому — березні 1918 р., після ліквідації панування буржуазних націоналістів.

Розподіл поміщицької землі та інвентаря викликав гостру класову боротьбу. Куркульство докладало всіх зусиль, щоб захопити

⁶³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 367.

⁶⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. К., 1957, стор. 25.

в свої руки більшу частину поміщицької землі. Проти цього рішуче виступала біднота.

Питання про порядок розподілу поміщицької землі та інвентаря, про здійснення ленінського Декрету про землю були в центрі уваги губернських і повітових з'їздів Рад селянських депутатів, що проходили у січні і лютому 1918 р. Ось як описували «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» губернський селянський з'їзд, що відбувся в лютому 1918 р.: «Весь селянський склад президії за столом. Всю ніч він був зайнятий виробленням правил про розподіл землі на 1918 р. Голосують жваво, одностайно... Якщо рішення проходить незначною більшістю, то делегати вимагають знову поставити на голосування, вимагають роз'яснення. Кожний пункт дебатують, а якщо хтось починає говорити не в інтересах бідноти, то під шум і свист доводиться залишити трибуну... Наймана праця скасовується. Тільки за виключних умов, з дозволу місцевих Рад можна нею користуватися. Деякі хотіли найману працю провести контрабандою, але делегати насторожі, і це питання величезною більшістю під шум і вигуки провалюють...»⁶⁵

У процесі створення Рад селянських депутатів, конфіскації поміщицької землі, вилучення лишків інвентаря і землі у куркульства висунулися десятки тисяч передових селян, які стали активними будівниками нового, радянського життя. У селах, де був великий вплив пролетарських центрів і краще організована біднота, виникали перші колективні господарства. На весну 1918 р. по Україні існувало вже 45 таких господарств, створених в більшості на базі конфіскованих поміщицьких маєтків⁶⁶.

Українське трудяще селянство під керівництвом комуністів подавало велику допомогу продовольством Червоній Армії і голодуючим робітникам Петрограда, Москви та інших міст Росії. При Радах селянських депутатів створювались спеціальні продовольчі комісії, які організовували заготівлю продовольства і відправку його до робітничих центрів. Постачання хліба Петрограду та іншим промисловим центрам українське селянство вважало своїм братнім обов'язком перед робітничим класом Радянської Росії. В свою чергу, з центральних промислових районів на Україну посилались ешелони з промисловими товарами, мануфактурою, виробами з заліза тощо.

У боротьбі більшовиків України за ізоляцію есерів та інших дрібнобуржуазних націоналістичних партій, за залучення широких селянських мас до активної участі у здійсненні соціалістичних перетворень велике значення мала Перша Всеукраїнська селянська конференція, яка відбулася 20 січня 1918 р. у Харкові.

У доповідях з місць (всього їх заслухано 22) делегати конференції порушили широке коло питань, якими жило тоді українське

⁶⁵ Цит. за кн.: Історія селянства Української РСР, т. II. К., 1967, стор. 36.

⁶⁶ Там же, стор. 42.

селянство: про владу, ставлення до Центральної ради, про війну і мир, про землю, національне питання.

У доповідях з місць вимальовувалась картина гострої класової боротьби між біднотою і куркульством, виявлялось прагнення сільської бідноти до зміцнення Радянської влади на селі.

Делегат З. Олефір (с. Хмелів Роменського повіту Полтавської губернії) розповів про повітові збори селян, що відбулися наприкінці грудня 1917 р. за ініціативою «Селянської спілки». Її представники запропонували зборам резолюцію про підтримку Центральної ради. Але присутні на зборах більшовики і солдати, які повернулись з фронту, виступили проти цієї резолюції. Коли представники «Селянської спілки» почали наполягати на своєму, прихильники Радянської влади вигнали їх зі зборів, і багато присутніх відійшло від «Спілки». І навіть деякі її члени зрозуміли, що «Селянська спілка» — їх ворог, а не друг⁶⁷. Делегати І. Сукачов (с. Селищина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії), К. Грес (Павлоград Катеринославської губернії), І. Калиниченко (Херсонська губернія) та багато інших розповіли конференції про не менш складну боротьбу за владу Рад у своїх повітах.

Делегат Сущенко (м. Охтирка Харківської губернії) повідомив, що в Охтирському повіті створено загін Червоної гвардії з 500 чоловік. Промовець оголосив резолюцію, прийняту з'їздом селянських депутатів Охтирського повіту 8 січня 1918 р., в якій засуджувалась Центральна рада і визнавалась влада Рад⁶⁸.

Виступи делегатів конференції з основних питань порядку денного, а також доповіді з місць свідчили про те, що українське трудяще селянство в основній своїй масі брало активну участь у суспільно-політичному житті, що воно рішуче засуджувало контрреволюційну політику Центральної ради і підтримувало закони і заходи Радянської влади, ленінські декрети про мир, про землю та ін. «З усіх доповідей з місць, — говорить в протоколі конференції, — з'ясувалась та злочинна політика, яку проводила буржуазна Центральна рада, що сіє національну ворожнечу, нацьковує одну частину демократії українців на іншу, на великоросів, а також і те недовір'я і неспівчуття населення до Центральної ради і, навпаки, широке довір'я і палке співчуття до Радянської влади на Україні як єдиного оплоту і виразника волі трудового народу України»⁶⁹.

Всеукраїнська селянська конференція, детально обговоривши доповіді і проекти резолюцій, цілком і повністю приєдналась до рішень Першого Всеукраїнського з'їзду Рад і схвалила діяльність Українського Радянського уряду⁷⁰. На заключному засіданні конференція обрала 20 своїх представників, які були включені до складу

⁶⁷ «Вестник УНР», 18 січня 1918 р.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

⁷⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 300—301.

ЦВК Рад України. Рішення Всеукраїнської селянської конференції були важливим кроком до зміцнення союзу робітників і селян, розширення бази диктатури пролетаріату на Україні. Конференція сприяла згуртуванню трудячого селянства України для здійснення ленінського Декрету про землю, для ліквідації поміщицького землеволодіння, наділення землею безземельних і малоземельних селян.

Соціальне і національне визволення трудящих після перемоги Великого Жовтня розбудило творчі сили українського народу, поклало початок розвитку національної формою, соціалістичної змістом української радянської культури, відкрило небачений простір для величезних перетворень у галузі національно-культурного будівництва. Вперше за всю свою багатовікову історію трудящі України дістали можливість будувати школу, театр, організувати видання масовими тиражами книг, газет, журналів тощо рідною мовою.

На шляху до здійснення заходів у галузі культурного будівництва стояли великі труднощі, зумовлені неписьменністю більшої частини населення (у 1917 р. серед дорослого населення України було лише 25% письменних), браком коштів, саботажем частини старої інтелігенції. Найважливішим засобом переборення труднощів, які стояли на шляху культурної революції, В. І. Ленін вважав всебічний розвиток революційної самодіяльності мас. Він безмежно вірив у творчі сили трудящих, вказуючи, що в середовищі робітників і селян — непочате багатоще джерело енергії і талантів.

Під керівництвом більшовицьких організацій і створеного в складі українського уряду Секретаріату (згодом Народного комісаріату) освіти відділи народної освіти губернських і повітових Рад республіки почали відкривати і налагоджувати роботу шкіл, проявляли турботу про матеріальне забезпечення учителів, створення клубів, бібліотек, організацію курсів по ліквідації неписьменності тощо. Та частина сільської інтелігенції, особливо учителів, яка порвала з націоналістичними партіями і організаціями, брала активну участь у радянському культурному будівництві. Вже перші місяці існування Радянської влади на Україні показали нестримне прагнення трудящих до опанування знаннями та передовою культурою.

Перемога соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні — це великий історичний подвиг українського народу, результат його спільної боротьби з російським народом та іншими народами нашої країни за соціальне і національне визволення. В цьому подвигу проявились віковічні думи й сподівання трудящих мас України, їх волелюбність, мужність, творча активність в боротьбі за революційну перебудову всього суспільного життя.

У боротьбі за перемогу Радянської влади і створення Української Радянської держави, у процесі здійснення перших соціалістичних перетворень у суспільному житті міцніли і загартувались

братерський союз і дружба українського народу з російським народом і всіма народами нашої багатонаціональної країни.

Весною 1918 р. соціалістичне будівництво на Україні було перерване вторгненням австро-німецьких загарбників і громадянською війною, яку розв'язали повалені експлуататорські класи. Але ні іноземна інтервенція, ні ворожі сили внутрішньої контрреволюції не змогли придушити революційної енергії народних мас, які героїчно відстоювали новий державний і соціальний лад, мужньо захищали завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції.

3. НА ЗАХИСТ ЗАВОЮВАНЬ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Вигнана повсталим українським народом з Києва буржуазно-націоналістична Центральна рада вступила в змову з німецькими і австро-угорськими імперіалістами і підписала з ними сепаратний так званий мирний договір. Для придушення Радянської влади вона запросила на Україну німецько-австрійські війська і зобов'язалась поставити Німеччині і Австро-Угорщині велику кількість продовольства та сировини.

Німецько-австрійські війська, що вдерлися на українську землю, всюди сіяли смерть і руїни. Разом з іноземними окупантами на Київ наступали учілілі загони запруданця Петлюри. В обозі окупаційної армії поверталась на Україну й Центральна рада. Німецькі війська розгорнули наступ також у Білорусії, Прибалтиці, націлившись на столицю Радянської республіки — Петроград.

В цей тяжкий час В. І. Ленін, партія більшовиків закликали всіх трудящих до відсічі підступному ворогові. В опублікованому 22 лютого 1918 р. декреті-відозві «Соціалістична Вітчизна в небезпеці», написаному В. І. Леніним, зазначалось, що «німецький мілітаризм *хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії*. Німецькі генерали хочуть встановити свій «порядок» у Петрограді і в Києві. *Соціалістична республіка Рад — у величезній небезпеці...* Священним обов'язком робітників і селян Росії є беззавітний захист республіки Рад проти полчищ буржуазно-імперіалістської Німеччини» ⁷¹.

Вторгнення німецьких загарбників у межі Радянської України та розпочата експлуататорськими класами громадянська війна зумовили великі зміни у суспільно-політичному житті республіки: відтепер у центрі його постали питання війни і миру, оборона Радянської Вітчизни, боротьба за збереження завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Йшлося про те, чи бути вільними громадянами Радянської республіки, чи стати слухняними рабами іноземних та «своїх» поміщиків і капіталістів. Робітничому

⁷¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 13.

класу і трудящому селянству вперше в історії довелося захищати свою власну владу, свою Радянську державу від зазіхань імперіалістичних хижаків Заходу та їх прислужників з табору буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Громадянська війна з боку робітників і селян України була визвольною війною проти іноземних загарбників і поневолювачів. У той же час вона була класовою війною проти повалених експлуататорських класів — української буржуазії і поміщиків, які з допомогою іноземних військ намагались відновити свою владу, повернути свої класові привілеї. Правлячі кола Німеччини та її союзники, вступаючи в зговір з Центральною радою, виходили насамперед з її класової суті. В особі українських націоналістів та їх Центральної ради вони бачили не тільки зручну ширму для прикриття своїх загарбницьких планів щодо України, а й надійного союзника в боротьбі проти диктатури пролетаріату в нашій країні.

Радянський уряд України у своєму повідомленні Раді Народних Комісарів РРСФР від 27 лютого 1918 р. про становище на Україні зазначав, що він «розглядає боротьбу з наступаючим противником не тільки як боротьбу з імперіалізмом, а передусім як внутрішню боротьбу українських трудящих мас проти заколоту контрреволюційної буржуазії, яка закликала собі на допомогу німецькі війська»⁷².

Більшовицькі організації і Радянський уряд України розгорнули енергійну діяльність по мобілізації сил українського народу на боротьбу проти німецьких загарбників та їх прислужників. Для координації дій всіх радянських організацій, для відсічі німецьким загарбникам ЦВК Рад України 22 лютого 1918 р. утворив Надзвичайний Комітет Оборони, до складу якого увійшли народний секретар у військових справах Ю. М. Коцюбинський, начальник Червоного козацтва В. М. Примаков, народний секретар шляхів сполучення С. Бакинський, народний секретар праці М. О. Скрипник та ін.⁷³ Наступного дня Центральний Виконавчий Комітет і Народний Секретаріат України звернулися до трудящих республіки з відозвою, в якій закликали робітників і селян до рішучої відсічі німецьким загарбникам та їх буржуазно-націоналістичним лакеям. У Київській, Полтавській і Волинській губерніях було оголошено надзвичайний стан, створено Центральний штаб і ряд місцевих штабів по мобілізації до Червоної Армії. У великих містах і промислових районах України під керівництвом партійних і радянських органів проводилося формування збройних загонів робітників і частин Червоної Армії.

У боротьбі проти іноземної навали трудящі України не були самотні. За вказівками ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна в розпорядження Радянського уряду України були передані військові

⁷² Из истории гражданской войны в СССР, т. I. Сборник документов и материалов. М., 1960, стор. 601.

⁷³ «Вестник УНР», 23 лютого 1918 р.

частини, які перед тим брали участь у боротьбі з кадетсько-каледінською контрреволюцією і військами Центральної ради. На боротьбу з німецькими імперіалістами на Україну з Радянської Росії були послані збройні робітничі загони з Петрограда і Москви.

Найважливішим завданням тогочасного політичного моменту було укладення миру з Німеччиною. Вороги трудящих від монархів до есерів і меншовиків домагалися будь-якою ціною втягнути Радянську республіку у війну з німецькими імперіалістами, що неминуче, при відсутності боєздатної армії, призвело б до загибелі Радянської влади. Фактичними пособниками ворогів Радянської влади виступали «ліві комуністи», які вимагали оголошення «революційної війни» Німеччині, сподіваючись, що це викличе вибух світової революції.

В. І. Ленін та його прихильники, подолавши опір Троцького і групи «лівих комуністів» на чолі з Бухаріним, Пятаковим та ін., добились підписання Брестського миру з Німеччиною. На початку березня 1918 р. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад ратифікував Брестський мирний договір. Це була велика перемога ленінської тактики завоювання мирної передишки. Настійна боротьба В. І. Леніна, Центрального Комітету партії за вихід Росії з війни мала вирішальне значення для долі народів нашої країни, в тому числі і українського народу.

Підписання мирного договору з Німеччиною, хоча його умови були важкі і принизливі, дало змогу зміцнити Радянську владу, мобілізувати резерви і створити регулярну Червону Армію для захисту завоювань соціалістичної революції.

Більшість партійних організацій, робітники і свідомі селяни України підтримували ленінську політику, рішення партії і Радянського уряду про мирний договір з Німеччиною, незважаючи на те, що за цим договором Україна відривалась від Радянської республіки і проголошувалась «самостійною» державою під зверхністю німецьких імперіалістів та їх слуг з табору буржуазних націоналістів.

Позиція партійних і радянських організацій України, воля всього українського народу в питанні про мир найбільш яскравий вираз знайшли в декларації ЦВК Рад України, оголошеній В. П. Затонським на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад. В інтересах закріплення соціалістичних завоювань Жовтневої революції та збереження Радянської влади, зазначалось в декларації, «ми як представники однієї з частин Російської Федерації, не можемо висловлюватись проти ратифікації розбійницького «мирного» договору, незважаючи на те, що саме нам, українцям, він найбільше шкодить, вириваючи Україну, проти волі українських селян і робітників, з живого тіла Російської Радянської Федерації»⁷⁴.

Питання про мир широко обговорювалось на партійних конфе-

⁷⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 321.

ренціях, численних зборах і мітингах трудящих, засіданнях і з'їздах Рад, зокрема на II Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся 17—19 березня у Катеринославі. Більшовицька фракція з'їзду, подолавши у своєму середовищі «лівокомуністичні» і ліквідаторські настрої, виступила на захист ленінської лінії в питанні про мир. Представники більшовиків дали рішучу відсіч провокаційним вилазкам націоналістів, лівих есерів, меншовиків, бундівців і анархістів, що нападали на Радянський уряд і ленінську мирну політику, намагаючись зірвати так необхідну країні мирну передишку.

За пропозицією більшовиків II Всеукраїнський з'їзд Рад переважною більшістю голосів схвалив ратифікацію Брестського мирного договору. В резолюції про політичний момент з'їзд заявив, що представники трудящих мас України готові прийняти навіть ті тяжкі умови, які нав'язали Україні Німеччина і Австро-Угорщина за так званим мирним договором з Центральною радою, але при умові невтручання Німеччини та її союзників у внутрішні справи України і виведення німецьких та австро-угорських військ з усіх районів України. Разом з тим з'їзд заявив, що трудящі України ні за яких умов не визнають на своїй землі влади буржуазії і боротимуться за відновлення влади Рад, використовуючи всі засоби: Червону Армію, партизанську боротьбу, страйки, несплату податків тощо⁷⁵. В рішеннях з'їзду відбилась прагнення трудящих України і надалі зберігати тісну єдність з російським народом. Український народ залишиться вірним братерському союзу з великим російським народом, він не пошкодує сил для боротьби за відновлення Радянської влади і тісних державних зв'язків з Радянською Росією⁷⁶.

II Всеукраїнський з'їзд Рад зобов'язав делегатів після повернення на місця підняти на боротьбу проти іноземних загарбників робітників та селян, невтомно працювати над організацією робітничо-селянської Червоної Армії⁷⁷.

Центральний Виконавчий Комітет Рад України і Народний Секретаріат за дорученням II Всеукраїнського з'їзду Рад видали маніфест до всіх робітників і селян України, в якому говорилося про необхідність рішучої боротьби з окупантами та їх найманцями — українськими буржуазними націоналістами. Маніфест закликав трудящих вступати до лав повстанців і партизанів, не виконувати розпоряджень Центральної ради, не сплачувати податків, не давати хліба окупантам, громити гайдамацько-німецькі розбійницькі банди. ЦВК Рад України і Народний Секретаріат висловлювали впевненість, що «настане час, коли зі змучених пліч українського народу буде скинене тяжке ярмо чужоземного панування, і вільна Радянська Україна, витримавши величезну боротьбу за визволення своє, житиме, нарешті, мирним, спокійним життям»⁷⁸.

⁷⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 23.

⁷⁶ Там же, стор. 24.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же, стор. 37.

Визначною подією першого етапу визвольної війни українського народу проти німецьких окупантів було повстання в березні 1918 р. робітників Миколаєва і Херсона, підтриманих селянами навколишніх сіл. Відважні захисники Радянської влади з допомогою матросів і червоногвардійців вигнали окупантів з своїх міст. Лише з підходом значних підкріплень з великою кількістю артилерії і кулеметів німецько-австрійські війська після багатоденних жорстоких боїв, в ході яких вони зазнали великих втрат, придушили повстання у Миколаєві і Херсоні. Окупанти вчинили жорстоку розправу над повсталими робітниками і солдатами, багато з них було розстріляно і повішено. Та, незважаючи на поразку, повстання робітників і солдатів у Херсоні і Миколаєві відіграли велику роль у визвольній боротьбі українського народу. Вони показали німецьким загарбникам, що їх розрахунки на легку перемогу на Україні не виправдались, що трудящі України до кінця захищатимуть завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В ході тяжких боїв з німецько-австрійськими окупантами й гайдамацькими бандами в лютому — березні 1918 р. молоді частини Червоної Армії Радянської України набували бойового досвіду, вдосконалювали свою організацію. Однак сили були занадто нерівні. Під тиском майже півмільйонної окупаційної армії радянські війська змушені були відступити на схід, до кордонів Радянської Росії. На кінець квітня 1918 р. майже всю Україну зайняли німецькі й австро-угорські війська. На захопленій території інтервенти встановили жорстокий окупаційний режим.

Використавши Центральну раду як ширму для загарбання України, окупанти наприкінці квітня розігнали її, інсценувавши обрання на поміщицько-куркульському з'їзді «хліборобів» «гетьманом України» колишнього царського генерала, великого поміщика Скоропадського. Окупанти вважали, що з допомогою «гетьманського уряду» їм легше буде грабувати Україну. Скоропадський і справді з шкури пнувся, щоб догодити окупантам, з чияї милості він опинився при владі. В Німеччину потяглись ешелони з українським хлібом, салом, маслом, сировиною. Скрізь влаштовувались масові облави і розстріли революційних робітників і селян. Було реставровано дореволюційні порядки, відновлено приватну власність на землю, фабрики і заводи; повертались на свої місця капіталісти, поміщики, царські урядовці. Знову ожили поміщицько-куркульські організації, зокрема «Союз земельних власників», «Українська демократично-хліборобська партія» та ін. Відновився вихід монархічних і буржуазно-націоналістичних газет та журналів.

Загарбники на кожному кроці зухвало демонстрували свою зневагу до культури, звичаїв і національних традицій українського народу. Створені Радянським урядом України школи, клуби, музеї були закриті, а їх приміщення зайняті під казарми для солдатів, під армійські склади тощо.

Кривавий розгул інтервентів, реставрація буржуазно-поміщицького ладу викликали обурення трудящих. Уже з перших днів

австро-німецької окупації почали створюватись партизанські загони, куди тисячами йшли робітники фабрик і заводів, шахтарі Донбасу, залізничники, селяни. Незабаром на Україні не було майже жодного міста і району, де б не діяв партизанський загін або бойова робітнича дружина. Нападаючи на німецькі штаби, військові частини і гетьманську варту (поліцію), вони псували телефонні і телеграфні лінії, висаджували в повітря мости, залізничні колії, знищували солдатів і офіцерів окупаційних військ.

З ініціативи більшовицьких організацій у тилу окупантів створювались військово-революційні комітети, які керували формуванням партизанських загонів і їх бойовими операціями. Протягом двох-трьох місяців уся Україна вкрилася густою сіткою обласних, губернських, повітових, волосних і сільських ревкомів. Було встановлено найсуворішу конспірацію і централізоване керівництво їх діяльності.

В авангарді визвольної боротьби трудящих України йшов робітничий клас. Поспонути економічні й політичні вимоги, робітники організовували страйки, протестували проти звільнення робітників з підприємств і транспорту, відмовлялись виконувати накази окупаційних властей. Особливо активізувалася боротьба робітничого класу України в зв'язку з святом Першого травня. Робітники Києва у цей день провели загальний страйк: у місті припинили роботу майже всі підприємства за винятком електростанції й водопроводу. В Катеринославі відбулася демонстрація, в якій брали участь сотні робітників. В Донбасі на окремих шахтах і заводах проводились нелегальні збори, на яких з промовами виступали комуністи.

Влітку 1918 р. посилилась страйкова боротьба робітників Донбасу. На початку червня почався страйк шахтарів Горлівки, згодом припинилась робота на заводі Новоросійського товариства і на ряді навколишніх шахт. В другій половині червня до гірників Горлівки приєднались шахтарі Кадіївського району.

Страйковий рух робітників був важливим засобом підготовки мас до вирішальної боротьби за відновлення влади Рад на Україні. Тисячі трударів, беручи участь у страйках, ставали активними борцями проти ненависного німецько-гетьманського окупаційного режиму.

Політичну активність робітничого класу України, його організаність продемонстрував всеукраїнський страйк залізничників, в якому брало участь понад 200 тис. робітників та службовців. Страйк почався в середині липня і тривав понад місяць. Поступово, в міру розширення, він набрав політичного характеру. Його учасники вимагали свободи залізничникам, заарештованим за непокору властям, і поновлення їх на роботі, встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження статуту професійної спілки залізничників, гарантії недоторканності виборних осіб. Виступом робітників керували страйкові комітети, діяльність яких у багатьох місцях спрямовували більшовики. В другій половині липня страйк залізничників

України поширився на Білорусію, Крим і Бессарабію і майже повністю паралізував комунікації ворога.

Залізничників України гаряче підтримували робітники Радянської Росії, які розгорнули широку кампанію по збиранню коштів на допомогу страйкуючим. Лише внаслідок жорстоких репресій і зрадницьких дій меншовиків, які проникли в страйкові комітети, окупантам удалось припинити страйк.

Своєю героїчною боротьбою залізничники справляли революційноізуючий вплив на широкі маси трудящих України і солдатів окупаційних військ, зривали плани економічного пограбування України імперіалістами Німеччини та Австро-Угорщини. Всеукраїнський страйк залізничників — яскравий приклад самовідданості робітничого класу України в боротьбі проти іноземних загарбників.

Удар за ударом завдавало окупантам та гетьманцям селянство. Якщо в перші дні окупації селянські виступи мали переважно місцевий, локальний характер, то на початку літа 1918 р. під впливом боротьби робітничого класу вони почали переростати у великі збройні повстання. У другій половині травня вибухнуло повстання в селах Павлівці, Канежі, Веселівці та Арсенівці Єлисаветградського повіту на Херсонщині. Воно увійшло в історію під назвою Канізького повстання. Жителі названих сіл вирішили виступити проти окупантів, які грабували і катували населення, зі зброєю в руках. Організований селянами партизанський загін налічував близько 700 чоловік. Під командуванням комуніста Афанасія Данилова він розгромив німецький ескадрон у Веселівці. Далі повстанці повели наступ на Арсенівку, де були зосереджені великі сили окупантів з артилерією і кулеметами. Після запеклих боїв повстанці змушені були відступити до Канежа. Стягнувши до двох дивізій, окупанти оточили село і 3 червня оволоділи ним. Відразу ж почалася люта розправа над повстанцями і жителями села. Всього було розстріляно і повішено 117 чоловік. Бійці канізького загону, яким вдалося прорватися через ворожі заслони, пішли в ліси і продовжували боротьбу⁷⁹.

Яскравою сторінкою літопису героїчної боротьби українського селянства проти австро-німецьких окупантів було повстання в Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії. Воно почалося у червні 1918 р. з виступу жителів с. Лисянки Звенигородського повіту, які вчинили збройний опір прибулому сюди каральному загонowi. Слідом за селянами Лисянки повстали жителі багатьох інших сіл. Організувавшись, повстанці повели наступ на Звенигородку, де був розташований великий німецький гарнізон. Внаслідок раптового удару 9 червня німецькі солдати вимушені були скласти зброю. Майже одночасно з повстанням у Звенигородському повіті почалося повстання в сусідньому Таращанському

⁷⁹ Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 1957, стор. 71—75.

повіті. Повстанці, які мали в своїх рядах кілька тисяч чоловік, протягом короткого часу очистили від німецьких військ і гетьманської варти майже всю територію повіту. Вони встановили зв'язок з повстанцями Звенигородського, Уманського, Васильківського, Сквирського, Канівського та інших повітів Київської губернії. 12 червня повстанці після жорстоких боїв вигнали окупантів з м. Таращі. Німецьке командування кинуло в район Таращі і Звенигородки кілька дивізій з артилерією і авіацією. Повсталі чинили стійкий опір. У боях з німецькими окупантами брало участь до 40 тис. озброєних селян. Проте під натиском переважаючих сил окупантів і обстанці в середині червня змушені були залишити Звенигородку і Таращу.

Повстання селян Київщини дало поштовх масовим виступам у Чернігівській, Полтавській, Херсонській і Подільській губерніях. У повідомленні з Києва від 15 червня вказувалося: «Селянський повстанський рух все розростається. З повітів цілого ряду губерній передають численні факти, які свідчать про псування залізниць і телеграфу, про висадження в повітря мостів, військових поїздів... і про справжні бої між іноді організованими і добре озброєними загонами селян і партизанів з колишніх солдатів, іноді погано озброєним населенням цілих сіл і німецькими військами...»⁸⁰.

У Чернігівській губернії великі повстанські виступи відбувалися в Кролевецькому, Стародубському, Сумському, Ніжинському та інших повітах. На Полтавщині найчастіше виступали селяни в Роменському повіті, в Херсонській губернії — в Єлисаветградському, Тираспольському, Ананьївському і Херсонському повітах⁸¹. Великі партизанські загопи діяли в Подільській і Волинській губерніях.

Характеризуючи обстановку на Україні влітку 1918 р., В. І. Ленін в інтерв'ю кореспонденту однієї з шведських газет відзначав героїчну боротьбу українського селянства проти німецьких окупантів, популярність серед трудящих України ідей більшовизму, який через німецьку окупацію став свого роду національним рухом. Він об'єднав навколо себе людей, указував В. І. Ленін, які раніше і чути не хотіли про більшовизм⁸².

Поширення ідей більшовизму серед трудящих України, посилення національно-визвольної боротьби проти чужоземного ярма з боротьбою проти поміщицької і буржуазно-націоналістичної контрреволюції — характерні риси тогочасної політичної обстановки на Україні.

У тяжких умовах окупаційного режиму більшовики залишилися з народом. Вони організовували його боротьбу за свободу і національну незалежність. У багатьох місцях були створені підпільні більшовицькі комітети, які керували боротьбою проти окупаційного режиму.

⁸⁰ «Правда», 18 квітня 1918 р.

⁸¹ «Коммунист», 15 серпня 1918 р.

⁸² Див.: В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 36, стор. 483.

Розгортання визвольної боротьби трудящих України проти німецько-австрійських окупантів вимагало скорішого об'єднання розрізнених більшовицьких організацій у Комуністичну партію України, побудовану на ленінських принципах демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму. Підготовка до створення Комуністичної партії України, яка розпочалась ще в листопаді 1917 р. з ініціативи більшовиків України, проходила під керівництвом ЦК РСДРП(б) і особисто В. І. Леніна.

5—12 липня 1918 р. у Москві відбувся Перший з'їзд КП(б)У, в його роботі брало участь 210 делегатів від 45 партійних організацій, які об'єднували понад 4 тис. членів партії. Головним питанням порядку денного з'їзду було питання про утворення Комуністичної партії України. З'їзд заслухав також доповіді Організаційного бюро про поточний момент, про збройне повстання, про державні відносини України з Радянською Росією, про ставлення до інших партій тощо.

В. І. Ленін прийняв групу делегатів з'їзду, розглянув з ними проекти основних резолюцій, дав поради по керівництву визвольною боротьбою українського народу. З'їзд визначив головне завдання більшовиків України — стати на чолі запеклої громадянської війни робітників і селян проти німецького імперіалізму та українських поміщиків і буржуазії, за «відновлення *необмеженої влади Рад, як диктатури робітників*, підтриманої біднішими селянами України»⁸³. З'їзд накреслив конкретні заходи по підготовці до збройного повстання, вказавши, що воно може перемогти тільки тоді, коли на чолі його стане пролетаріат і коли партія робітничого класу доб'ється не тільки ідейного, а й організаційного і військово-технічного керівництва ним.

В резолюції про ставлення до так званих «Рад», що легально існували в ряді місць окупованої України, з'їзд зазначив, що ці псевдоради служать знаряддям в руках окупантів і українських буржуазних націоналістів для дискредитації ідеї Рад і мають на меті відвернути пролетаріат від боротьби за відновлення влади справжніх Рад робітничих і селянських депутатів. Виражаючи прагнення робітників і селян, з'їзд висловився за революційне об'єднання України і Росії, як вирішальної умови перемоги над силами внутрішньої контрреволюції та іноземними інтервентами⁸⁴.

Історичне значення з'їзду полягає в тому, що на ньому була створена Комуністична партія України — складова і невід'ємна частина РКП(б). З'їзд дав рішучу відсіч «лівокомуністичним» і націонал-сепаратистським елементам, які намагались організаційно відокремити КП(б)У від РКП(б). У резолюції «Про партію» зазначалось, що боротьба українських і російських робітників за соціалізм нерозривно зв'язана сотнями ниток, що ні одне з завдань, які

⁸³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 13.

⁸⁴ Там же, стор. 16.

стоять перед комуністами України, не може бути розв'язане без тісного зв'язку з РКП(б). З'їзд ухвалив об'єднати окремі партійні комуністичні організації України в Комуністичну партію України, яка входить в єдину Російську Комуністичну партію (більшовиків)⁸⁵. З'їзд обрав Центральний Комітет КП(б)У, до якого ввійшли А. С. Бубнов, А. І. Буценко, В. П. Затонський, Л. І. Картвелішвілі, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, І. І. Шварц та ін.

Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України було видатною політичною подією, важливим фактором розвитку суспільно-політичного життя трудящих України, їх боротьби за свою свободу і незалежність, за відновлення влади Рад.

Більшовики України, озброєні рішеннями з'їзду, ще ширше розгорнули боротьбу проти німецько-австрійських окупантів і їх прислужників. Щоб прискорити визволення України, Центральний військово-революційний комітет, створений за постановою Першого з'їзду КП(б)У, в серпні 1918 р. приступив до сформування в «нейтральній зоні», на північному кордоні з РРФСР, двох повстанських дивізій, які згодом стали ядром Української Червоної Армії.

Осінь 1918 р. характеризується зростанням виступів робітників і селян України. Найбільш напружена боротьба в цей період розгорнулась на Чернігівщині. Зведені частини партизанів під загальним командуванням М. Кропив'янського, який очолював повстанський штаб Чернігівської і частини Полтавської губернії, 6 серпня почали наступ на м. Ніжин. Повстанцям після запеклого бою вдалося захопити частину міста і залізничну станцію. Але окупанти, підтягнувши сили, вибили їх з міста. Наступ партизанських загонів на Ніжин мав стати сигналом до загального збройного повстання на Україні, наказ № 1 про яке видали ЦК КП(б)У і Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) 5 серпня. Але хід подій показав, що цей наказ був передчасним. Загальне збройне повстання організаційно і технічно не було підготовлене, про початок його не був повідомлений навіть ЦК РКП(б). Більшість місцевих партійних організацій і ревкомів, одержавши наказ № 1, не мали змоги його виконати. Вже 7 серпня ЦВРК змушений був видати наказ № 2, що скасовував наказ № 1. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 8—9 вересня в м. Орлі, піддав гострій критиці ініціаторів видання передчасного наказу про загальне збройне повстання — Г. Пятакова, А. Бубнова та ін. Пятаков був усунений з керівної роботи, до складу ЦВРК введено Артема.

Незважаючи на поразку серпневого повстання і жорстокі репресії, з якими обрушились окупанти на партизанів і підпільні більшовицькі організації, визвольна боротьба українського народу з кожним днем набувала все більш масового характеру. Численні загони партизанів і повстанців ні вдень, ні вночі не давали спокою окупантам і гетьманським властям. Зростала страйкова боротьба у Донбасі і великих містах України.

⁸⁵ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 19.

Комуністична партія України спрямовувала свої зусилля на зміцнення підпільних партійних організацій і керівництво визвольною боротьбою трудящих України. На Другому з'їзді КП(б)У, який відбувся 17—22 жовтня в Москві, делегати з місць доповідали про зростання впливу більшовицьких організацій на робітників і селян та про успіхи повстансько-партизанського руху.

Другий з'їзд КП(б)У на основі вказівок В. І. Леніна, який напередодні провів нараду з членами ЦК КП(б)У, виробив тактичну лінію більшовиків у нових міжнародних умовах (назрівання революції у Німеччині, підготовка англо-французьких імперіалістів до окупації України). З'їзд особливо підкреслив, що український народ може відстояти свою свободу і незалежність тільки в союзі і непорушній дружбі з братнім російським народом і за його допомогою. Тому і момент загального виступу повинен визначатися керівними органами України в погодженні з ЦК РКП(б) ⁸⁶. З'їзд запропонував партійним організаціям посилити роботу на окупованій території, особливо в промислових центрах, продовжувати створення «організованих, дисциплінованих бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить гетьманщину» ⁸⁷.

Другий з'їзд КП(б)У відіграв важливу роль у визволенні українського народу від окупантів. Його рішення, пройняті духом пролетарського інтернаціоналізму, сприяли зміцненню єдності комуністів України, їх згуртуванню навколо В. І. Леніна, ЦК РКП(б).

Безперервні удари партизанів і повстанців по німецьких окупантах і їх прихвостнях, робітничі страйки, масові селянські повстання та активна більшовицька пропаганда серед німецьких, австрійських і угорських солдатів дедалі посилювали розклад окупаційних військ. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції зростав революційний рух у самій Німеччині і Австро-Угорщині.

9 листопада 1918 р. у Німеччині повсталим народом була повалена кайзерівська монархія. Ще в жовтні розвалилась клаптикова Австро-Угорська габсбурзька монархія. Революція в Німеччині та поразка німецької армії в першій світовій війні дали змогу Радянському урядові анулювати грабіжницький Брестський мир і подати відкриту допомогу трудящим України, Білорусії, Прибалтики і Закавказзя в їх боротьбі проти окупантів, за відновлення Радянської влади.

Для керівництва боротьбою українського народу 28 листопада 1918 р. був створений Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України, до складу якого увійшли Ф. А. Артем, В. К. Аверін, К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський та ін. Він звернувся до робітників і селян з маніфестом, закликаючи до рішучої боротьби за відновлення Радянської влади.

⁸⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 28.

⁸⁷ Там же, стор. 26.

Маніфест проголосив повалення влади гетьмана і відновлення політичних та соціальних завоювань українських робітників і селян — повернення до їх рук фабрик, заводів, банків і всіх природних багатств, передачу селянам колишніх поміщицьких земель, худоби та реманенту. Населення окупованих районів відповіло на цей маніфест новою хвилею повстань проти окупантів і гетьманців, посиленням боротьби за відновлення влади Рад.

Наприкінці листопада 1918 р. з «нейтральної зони» почався переможний наступ українських повстанських дивізій, підтриманий військовими частинами Радянської Росії. 1-ша Українська радянська дивізія наступала на Київ, 2-га дивізія, до складу якої входив і полк червоних козаків, — на Харків. Дивізії йшли у визвольний похід з величезним революційним ентузіазмом. На Україні відроджувалась Радянська влада. Німецько-австрійська окупація закінчилась ганебним крахом.

У цих умовах українські буржуазні націоналісти швидко змінили орієнтацію на нових хазяїв — імперіалістів Антанти. В листопаді 1918 р. лідери буржуазно-націоналістичних партій створили так звану Директорію на чолі з колишніми ватажками Центральної ради Винниченком і Петлюрою. Заграючи з народом, Директорія виступила з демагогічними обіцянками передати селянам після повалення влади гетьмана Скоропадського поміщицьку землю, встановити державний контроль над виробництвом й запровадити демократичні порядки на Україні. Одночасно вона гарячково формувала свої націоналістичні війська і вела таємні переговори з імперіалістами Антанти та німецьким командуванням на Україні. Внаслідок цих переговорів Директорії було дозволено зайняти Київ, а потім і інші міста і райони України.

Підступно захопивши владу, Директорія почала розганяти Ради робітничих і селянських депутатів, громити професійні спілки, розстрілювати без суду і слідства комуністів і всіх, хто стояв за Радянську владу. В села для захисту куркулів, поміщиків та їх маєтків за наказом Директорії посилались каральні експедиції. Озвірілі націоналістичні петлюрівські банди, на вербовані в основному з куркулів і колишніх гетьманців, жорстоко придушували революційні виступи українських робітників і селян.

Петлюрівці сприяли розширенню англо-французької інтервенції на півдні України, що почалась в кінці листопада 1918 р. Директорія передала під контроль французьких військ південні дільниці українських залізниць, а згодом підписала з штабом інтервентів на півдні таємну військову угоду, згідно з якою зобов'язалась разом з білогвардійцями взяти участь у війні проти Радянської Росії.

У відповідь на злочинні дії українських буржуазних націоналістів трудящі України під керівництвом більшовиків розгортали боротьбу за відновлення Рад, за розгром контрреволюційних військ. В тилу петлюрівських і антантівських військ, як і під час недавньої австро-німецької окупації, знову почали створюватись партизанські загони, спалахували повстання робітників і селян.

Розвиваючи успішний наступ, українські повстанські дивізії швидко наближалися до головних міст України. 3 січня 1919 р. 2-га Українська радянська дивізія визволила повсталий пролетарський Харків. Сюди відразу ж переїхав Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Не затримуючись у Харкові, 2-га дивізія розвивала наступ на Катеринослав, 1-ша — на Київ. Розбивши головні сили Петлюри під Броварами, Богунський і Таращанський полки 5 лютого 1919 р. вступили в Київ. Жителі столиці України з величезною радістю вітали своїх визволителів. Під ударами українських радянських військ і партизанів буржуазно-націоналістичні зграї Директорії поспішно відступали на захід. Навесні 1919 р. владу Директорії ліквідовано в більшості районів України.

Одночасно українські радянські війська почали боротьбу за визволення південних районів і чорноморських портів від англо-французьких інтервентів. Після впертих боїв у першій половині березня 1919 р. були визволені Херсон і Миколаїв. Незабаром розгорнулись бої на підступах до Одеси. Спільними зусиллями Червоної Армії і трудящих України при братній допомозі російського народу військові сили петлюрівців і антантівських інтервентів були розгромлені. Це дало можливість трудящим України зосередити свої сили на розв'язанні першочергових завдань соціалістичного будівництва.

4. ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ МАС НА ПОЧАТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

В міру визволення території України від іноземних інтервентів та військ внутрішньої контрреволюції відновлювались органи Радянської влади. Розгорталося соціалістичне будівництво, яке здійснювалось при активній участі широких трудящих мас. Комуністична партія закликала всіх свідомих робітників і селян докласти максимум зусиль до найскорішого відновлення і зміцнення органів Радянської влади, до нормалізації економічного і суспільно-політичного життя в республіці.

Радянська влада на місцях відновлювалась переважно у формі військово-революційних комітетів, які створювались більшовицькими організаціями за участю представників військових частин і місцевого населення. Повітові ревкоми, як правило, створювались безпосередньо більшовицькими партійними комітетами і представниками радянського командування; волосні і сільські ревкоми обирались на зборах і мітингах трудящих. Військово-революційні комітети були найбільш поширеною й історично виправданою формою диктатури пролетаріату в перехідний період — після вигнання ворожих військ до виборів Рад робітничих і селянських депутатів. У ході визволення України від контрреволюційних військ ревкоми замінювались постійними органами державного управління — Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Відновлення Радянської влади на Україні відбувалось в жорсткій боротьбі з військами інтервентів, націоналістів та білогвардійців, в умовах куркульських виступів в тилу, загальної розрухи і дезорганізації народного господарства, при відсутності достатньої кількості досвідчених працівників.

Центральний Комітет партії, уряд Радянської Росії надавали велику допомогу трудящим України у відновленні органів Радянської влади і організації соціалістичного будівництва. За вказівкою ЦК РКП(б), В. І. Леніна на Україну направлялись досвідчені працівники для налагодження роботи партійних і радянських державних установ, а також кваліфіковані робітники для участі у відбудові промислових підприємств, залізниць тощо. Раднарком РРФСР виділяв великі суми для фінансування народного господарства України, давав розпорядження про відправку промислових товарів, устаткування для фабрик і заводів.

Завдяки братерській допомозі трудящих Радянської Росії, піклуванню В. І. Леніна, Центрального Комітету партії поступово відроджувалось економічне життя республіки. Робітники відновлювали роботу промислових підприємств, селяни з кожним днем збільшували заготівлю хліба для Червоної Армії і робітничих центрів України та Росії.

В роботі по відновленню органів Радянської влади і розгортанню соціалістичного будівництва партійні і радянські органи України спиралися на досвід соціалістичного будівництва в РРФСР. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України в своєму програмному документі — Декларації від 25 січня 1919 р. — заявляв, що «тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої і селянської України та Радянської Росії зобов'язує нас рівняти свій революційний класовий фронт передусім з фронтом російського пролетаріату»⁸⁸.

Для мобілізації широких трудящих мас України на соціалістичне будівництво і прийняття важливих законів, спрямованих на зміцнення молоді Української держави, було вирішено скликати III Всеукраїнський з'їзд Рад. За кілька днів до його відкриття відбувся III з'їзд РКП(б) У. Він проходив у Харкові з 1 по 6 березня 1919 р.; в його роботі брав участь член ЦК РКП(б), голова ЦВК РРФСР Я. М. Свердлов. Керуючись настановами партії, В. І. Леніна, з'їзд розробив розгорнуту програму державного, господарського і національно-культурного будівництва на Україні, а також заходи по завершенню визволення території республіки від англо-французьких інтервентів і націоналістичних військ петлюрівської Директорії.

На початку роботи з'їзду було заслухано звіт делегації Компартії України про участь у роботі першого конгресу III Комуністичного Інтернаціоналу, що відбувся в ті дні в Москві під керівництвом

⁸⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 р. — серпень 1919 р.). Збірник документів і матеріалів. К., 1962, стор. 60.

В. І. Леніна. В прийнятій резолюції з'їзд палко вітав створення III Комуністичного Інтернаціоналу, в числі засновників якого була і Комуністична партія України.

III з'їзд КП(б)У визначив головні напрямки діяльності партійних організацій республіки в галузі державного, господарського і військового будівництва. Найголовнішим завданням з'їзд вважав зміцнення диктатури пролетаріату. «Задля цього партія, — зазначалось у резолюції з'їзду, — повинна тримати в своїх руках весь радянський апарат державної влади як у центрі, так і на місцях»⁸⁹. Основною тактичною лінією Комуністичної партії України повинно бути встановлення єдиного фронту Української республіки з усіма радянськими республіками і особливо з РРФСР у боротьбі проти світової імперіалістичної контрреволюції.

В галузі економічної і продовольчої політики з'їзд вимагав рішучого й твердого здійснення економічної диктатури пролетаріату: експропріації капіталістів і поміщиків, передачі всіх засобів виробництва й обігу у власність Радянської держави, запровадження суворого обліку, введення трудової дисципліни та ін.⁹⁰

Розглянувши питання про вироблення першої Конституції УРСР, III з'їзд КП(б)У рекомендував наступному III Всеукраїнському з'їзду Рад узяти за основу Конституцію РРФСР, внівши відповідні доповнення й зміни, що враховували б місцеві умови.

6 березня в Харкові розпочав роботу III Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому були присутні 1787 делегатів, з них 1435 комуністів і їм співчуваючих, 150 українських есерів-боротьбистів, 100 українських лівих есерів, 19 бундівців, 16 від інших партій та 70 позапартійних⁹¹. З'їзд схвалив заходи Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, спрямовані на зміцнення зв'язку з Радянською Росією та іншими радянськими республіками, а також всі декрети і постанови, прийняті з урахуванням досвіду соціалістичних перетворень в РРФСР. Під час обговорення основних питань порядку денного з демагогічними промовами проти запозичення досвіду соціалістичного будівництва в Радянській Росії і братерського союзу українського народу з російським народом на з'їзді виступили представники українських лівих есерів, незалежників і бундівців. Відбиваючи настрої куркульства, його ненависть до російського народу, представник партії незалежників М. Авдеснко вимагав заборонити навіть користуватись російською мовою на Україні, припинити поставку з України на заводи Радянської Росії залізної руди та ін.⁹² Представники українських есерів та інших націоналістичних партій на догоду куркулям і спекулянтам вимагали ліквідувати на Україні надзвичайні комісії по боротьбі

⁸⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 40.

⁹⁰ Там же, стор. 41.

⁹¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Харків, 1932, стор. 224.

⁹² Там же, стор. 52—53.

з контрреволюцією, скасувати націоналізацію землі і змінити продовольчу політику Радянської влади. Однак III Всеукраїнський з'їзд Рад рішуче відкинув ці домагання, оскільки вони суперечили інтересам робітників і селян.

Велику увагу III Всеукраїнський з'їзд Рад приділив питанню про Червону Армію. Заслухавши доповідь В. Межлаука, з'їзд Рад підкреслив єдність воєнно-політичних завдань, які стояли перед Радянською Україною і Радянською Росією. З'їзд вважав, що вимогам війни повинно бути підпорядковане все державне і господарське життя республіки, і закликав робітничий клас і трудяще селянство України до напруження сил по створенню регулярної Робітничо-Селянської Червоної Армії на Україні. «Перед пролетаріатом і селянською біднотою України,— зазначалось в постанові з'їзду,— стоїть велике завдання розгромити збройні сили англо-франко-американського імперіалізму, який наступає на Україну. Потрібне також напруження всіх сил робітничо-селянських мас для наступної боротьби з неминучою куркульською контрреволюцією на селі»⁹³.

III Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив діяльність Народного комісаріату продовольства, яка базувалась на принципах політики воєнного комунізму, і доручив йому докласти всіх зусиль для збільшення заготівель продовольства. Виходячи з досвіду Радянської Росії, з'їзд вимагав від всіх радянських органів проводити послідовну лінію на союз з середняком і вести нещадну боротьбу з куркулем, конфіскуючи у нього хлібні надлишки, «коли він лишається глухий до мук голодних братів і потайки збуває хліб спекулянтам»⁹⁴.

Обговоривши доповідь народного комісара юстиції О. Хмельницького про проект Конституції, III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Конституцію — основний закон Української Радянської держави. В ній були закріплені великі завоювання українського народу, досягнуті в результаті перемоги соціалістичної революції. Основою державного устрою України стала диктатура пролетаріату в формі влади Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. У Конституції законодавчо зафіксована незалежність і суверенність Української Радянської держави.

Розділ про права і обов'язки трудящих особливу увагу звертав на реальне забезпечення закріплених у Конституції великих прав і свобод трудящих. Праця, говорилося у Конституції, є обов'язком всіх громадян республіки: «Хто не робить, той не їсть». Всі трудящі зобов'язані захищати соціалістичну Вітчизну. Почесне право захисту Радянської республіки зі зброєю в руках надавалося лише трудящим, нетрудові елементи повинні були виконувати інші обов'язки, зв'язані з обороною республіки⁹⁵.

⁹³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 41.

⁹⁴ Там же, стор. 41—42.

⁹⁵ Там же, стор. 62.

Відповідно до прийнятої Конституції III з'їзд Рад України обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), до президії якого ввійшли: Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, С. В. Косіор та ін. 14 березня 1919 р. президія ВУЦВК затвердила склад уряду Радянської України — Раду Народних Комісарів УРСР.

У ході визволення території України від контрреволюційних військ і відновлення органів Радянської влади розгорталося національно-культурне будівництво, яке здійснювалось при активній участі широких трудящих мас. В його основу були покладені чіткі положення Програми РКП(б), а також вказівки В. І. Леніна, дані в його працях і виступах з питань освіти і соціалістичної культури.

Прийнята III Всеукраїнським з'їздом Рад перша Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки відкривала необмежені можливості духовного розквіту українського народу. Вона забезпечувала трудящим повну свободу слова, освіти, духовного життя, гарантувала використання всіх технічних та матеріальних засобів до видання газет, брошур, книг та вільне розповсюдження їх по всій країні ⁹⁶.

Спираючись на творчу активність народних мас, Комуністична партія і Радянський уряд вели рішучу боротьбу проти проявів українського буржуазного націоналізму та великодержавного шовінізму у культурному будівництві, а також проти нігілістичного ставлення до культурної спадщини минулого. «Пролетарська культура, — зазначав В. І. Ленін, — повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило під гнітом капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чиновницького суспільства» ⁹⁷.

Найневідкладнішим завданням культурного будівництва на Україні була перебудова всієї системи народної освіти і розгортання масової культурно-освітньої роботи серед широких трудящих мас. Завдяки наполегливим заходам партійних, радянських, комсомольських і профспілкових організацій швидко зростала мережа народних університетів, клубів, бібліотек, шкіл, гуртків самоосвіти і пунктів по ліквідації неписьменності.

Для керівництва шкільною справою в складі Радянського уряду України був створений відділ освіти, який згодом реорганізувався в Народний комісаріат освіти. Незважаючи на великі господарські труднощі, нестачу педагогічних кадрів, учбового приладдя та посібників, в усіх визволених від контрреволюційних військ районах розгорталося шкільне будівництво. Повітові та волосні відділи народної освіти організовували перепис дітей шкільного віку, неписьменного дорослого населення, відкривали початкові трудові школи, організовували позашкільне навчання дорослих. Під школи

⁹⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 62.

⁹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

пристосовувалися будинки, конфісковані у поміщиків, купців та куркулів. Силами самих трудящих провадився ремонт шкільних приміщень, забезпечення паливом; школам відводилися ділянки, дослідні поля, сільськогосподарський реманент. Для укомплектування шкіл педагогічним персоналом по всіх губерніях були організовані курси підготовки та перепідготовки вчителів. Наркомос України відкрив у Києві курси підготовки учителів-інструкторів для єдиної трудової школи.

Широка громадськість, учительство одностайно схвалювали політику Радянського уряду України в галузі народної освіти і брали активну участь у її здійсненні. Харківський повітовий з'їзд учителів, що відбувся в першій половині березня 1919 р., в своїй вітальній телеграмі урядові заявив, що «політика Робітниче-Селянського уряду в галузі народної освіти, який ставить своєю метою запровадження єдиної трудової школи як засобу до здійснення великих ідеалів соціалізму, є цілком правильною і схвалюється учасниками з'їзду»⁹⁸. В бюлетенях Наркомосу УРСР повідомлялось про активну участь учителів і місцевого населення у розвитку шкільної справи. Наприклад, в бюлетені за березень 1919 р. говорилося, що «трудяще селянство Київщини проявляє велику свідомість в турботах про учителів і організацію шкільної освіти..., у селян прихильне ставлення до кожного, хто приходить в село з словом освіти»⁹⁹. За даними Наркомосу, весною 1919 р. на Україні працювало 19 800 початкових шкіл, в яких навчалось 1850 тис. учнів, 1211 шкіл другого ступеня та 1074 середні школи¹⁰⁰.

4 березня 1919 р. Народний комісаріат освіти України видав постанову, за якою населенню на місцях надавалось право самому вирішувати, якою мовою повинно проводитись викладання в школі. Разом з тим, враховуючи, що царизм протягом тривалого часу забороняв українську мову і переслідував українську культуру, Народний комісаріат освіти «ставив своїм завданням активно працювати в напрямку розквіту української мови і української культури для здійснення ідей пролетаріату, інтернаціоналізму і соціалістичної перебудови суспільства»¹⁰¹.

За постановою Наркомосу у школах з російською мовою викладання запроваджувалось обов'язкове вивчення української мови або однієї з мов, якою розмовляло місцеве населення. Крім того, в усіх школах вводилось викладання історії та географії України.

Питання шкільного будівництва займали чільне місце в суспільно-політичному житті всієї країни. Завдяки заходам Комуністичної партії і Радянського уряду школа із знаряддя класового панування буржуазії і поміщиків перетворювалась на засіб будівництва суспільства на комуністичних засадах. «...Наша справа в галузі

⁹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 19.

⁹⁹ Київський облдержархів, ф. Р-142, оп. 1, спр. 129, арк. 79.

¹⁰⁰ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. К., 1965, стор. 55.

¹⁰¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 55, арк. 19.

шкільний,— писав В. І. Ленін,— є та сама боротьба за повалення буржуазії; ми відкрито заявляємо, що школа поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство»¹⁰².

Комуністична партія вважала, що для зміцнення радянського ладу, ідейного озброєння трудящих і успішної мобілізації мас на виконання першочергових політичних і господарських завдань велике значення має агітаційно-пропагандистська і культурно-освітня робота серед населення. Для організації її уряд України за вказівкою ЦК КП(б)У в лютому 1919 р. утворив Народний комісаріат радянської пропаганди і затвердив положення про нього¹⁰³.

В умовах громадянської війни та іноземної інтервенції, коли життя вимагало швидкої мобілізації народних мас на відсіч ворогу, розв'язання важливих політичних і господарських завдань, політ-масова робота мали ударний, бойовий характер. Для проведення її серед трудящих широко використовувались агітпоїзди, агітпароплави, агітфургони. У 1919 р. на залізницях України курсувало кілька агітпоїздів, зокрема агітпоїзд ім. В. І. Леніна, надісланий з Москви. У його роботі брав участь голова ВУЦВК Г. І. Петровський та інші видатні діячі партії та уряду. На мітингах і зборах трудящих з доповідями і промовами з найбільш актуальних питань поточного моменту і зовнішньої політики Комуністичної партії виступали члени ЦК КП(б)У і уряду України — Ф. А. Артем, В. П. Затонський, А. В. Іванов, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар та ін.

Партійні і радянські органи України велику увагу приділяли пропаганді ленінської національної політики, боротьбі з проявами національної ворожнечі, зокрема з антисемітизмом, що розпалувалась у минулому царським урядом, а потім білогвардійцями і українськими буржуазними націоналістами.

Пропагандистська і агітаційно-масова робота серед трудящих міст, робітничих селищ і на селі відігравала велику роль у посиленні допомоги Червоній Армії.

В період громадянської війни виникла й широкого розповсюдження набула така форма агітаційно-масової і культурно-освітньої роботи, як проведення «днів», «тижнів», «місячників», що ставили своїм завданням привернути увагу широкої громадськості до найважливіших воєнних, господарських та культурних завдань.

У суспільно-політичному житті трудящих України велику роль відігравала радянська преса. З метою організації періодичних видань і налагодження систематичної інформації в січні 1919 р. при Тимчасовому Робітничо-Селянському уряді України було створено Бюро преси і Українське центральне агентство преси. Одночасно створювались губернські і повітові агентства преси. Було відновлено видання газет — органів губернських та повітових ревкомів (згодом виконкомів Рад) і парткомів КП(б)У. Всього в 1919 р. на

¹⁰² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 67.

¹⁰³ СУ УССР, изд. 2-е, № 17, 1919, ст. 193.

Україні видавалось 388 газет, з них українською мовою 127, російською — 228, іншими мовами — 33¹⁰⁴. Крім газет на Україні виходила велика кількість журналів і бюлетенів. Вперше на сторінках газет, журналів, а також окремими виданнями почали друкуватися українською мовою праці Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, В. І. Леніна.

У політичному вихованні трудящих Української РСР дедалі більшу роль відігравала молода радянська література України. На сторінках газет і журналів все частіше з'являлись літературні твори молодих авторів із середовища робітників, селян та червоноармійців, які вони присвячували актуальним питанням будівництва нового життя та героїчній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Формувалась нова професіональна українська радянська література.

Народний комісаріат освіти та Всеукраїнське видавництво (Всевидав), створене при ЦВК Рад України, почали видавати твори класиків української літератури — Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Марка Вовчка та твори класиків російської літератури О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова та ін. Тільки в 1919 р. на Україні було видано 1414 назв книжок загальним тиражем близько 13 млн. примірників, серед них 665 назв українською мовою тиражем понад 6,5 млн. примірників¹⁰⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд України дбали про розвиток вищої школи і науки в республіці. Щоб полегшити вступ робітничій і селянській молоді до вищої школи, при деяких середніх і вищих учбових закладах створювалися підготовчі курси. Наприклад, на курсах при Київському університеті влітку 1919 р. навчалось 276 слухачів, в основному робітнича та селянська молодь. У 1919 р. на Україні було відкрито 40 вищих навчальних закладів.

В процесі створення радянської вищої школи виник новий тип учбових закладів — робітничо-селянські, або народні, університети. Вони свідчили про велику жагоду до знань робітничо-селянських мас України. В Києві робітничий університет був відкритий 1 березня 1919 р. Його головним завданням, повідомляв губернський відділ народної освіти, було давати освіту широким робітничим масам для будівництва пролетарської держави і готувати кадри слухачів для радянської вищої школи¹⁰⁶.

Незважаючи на тяжкі умови громадянської війни, Комуністична партія і Радянська влада проявляли велике піклування про розвиток мистецтва, відкриття музеїв, бібліотек та інших культурно-освітніх установ. 1 квітня 1919 р. Рада Народних Комісарів видала постанову «Про передачу історичних та мистецьких цінностей

¹⁰⁴ Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967, стор. 41.

¹⁰⁵ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури. К., 1960, стор. 202.

¹⁰⁶ Київський облдержархів, ф. Р-142, оп. 1, спр. 47, арк. 19.

у відання Народного комісаріату освіти». Незабаром у різних містах України (Києві, Харкові, Полтаві, Черкасах, Вінниці та ін.) було відкрито історичні, художні та краєзнавчі музеї.

По-новому налагоджувалась театральна справа, якою керував Всеукраїнський театральний комітет, що існував при Відділі мистецтв Народного комісаріату освіти. У театрах Києва, Харкова, Полтави та інших міст України ставили п'єси класиків російської, української та світової літератури такі видатні майстри сцени, як М. Заньковецька, П. Саксаганський, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, А. Бучма, О. Ватуля, Ф. Барвінська та ін. Над створенням нової музики працювали видатні композитори України Л. Леонтович, В. Косенко, М. Коляда, Я. Степовий, М. Ревуцький, Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський. Розвитком музичного мистецтва керував Всеукраїнський музичний комітет на чолі з видатним російським актором Л. Собіновим.

У своїй діяльності по керівництву перебудовою роботи закладів мистецтва і культури Комуністична партія і Радянський уряд України виходили з настанов ЦК РКП(б), В. І. Леніна про те, що мистецтво має служити народowi, а діяльність мистецьких закладів повинна бути тісно пов'язана з завданнями комуністичного виховання трудящих, пропагандою марксистсько-ленінських ідей.

5. МОБІЛІЗАЦІЯ ЗУСИЛЬ ТРУДЯЩИХ НА ОСТАТОЧНИЙ РОЗГРОМ СИЛ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ І ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ РАД

Одним з першочергових завдань радянського соціалістичного будівництва на Україні було утворення регулярної Червоної Армії. Формування радянських військових частин, що почалося на Україні в грудні 1917 р. з організації полка Червоного козацтва, тривало і під час боротьби проти Центральної ради, австро-німецьких загарбників і гетьманщини. Спочатку збройні сили Радянської України комплектувалися головним чином з числа партизанів і повстанців, що боролися проти іноземних загарбників і сил внутрішньої контрреволюції.

Воїни молодії Червоної Армії, особливо славні загони Червоного козацтва, користувалися палкою любов'ю і популярністю в народі. Про червоних воїнів складали пісні, з уст в уста передавалися розповіді про їх героїчні подвиги, в містах і селах успішно проводився збір обмундирування і продовольства для Червоної Армії.

Створення регулярної Червоної Армії здійснювалось в умовах запеклої класової боротьби. Українські буржуазні націоналісти і куркульство чинили шалений опір заходам Радянської влади.

Спираючись на свою соціальну базу — численний прошарок куркульства в українському селі, — партії українських буржуазних націоналістів (українські соціал-демократи, есери, незалежники

та ін.) і організовані ними куркульські банди намагались зірвати соціалістичне будівництво і повалити Радянський уряд на Україні. Куркульство йшло на все, щоб не дати місту хліба, розправлялося з місцевими активістами, залякувало бідняцько-батьрацькі елементи села шаленим терором.

Отже, боротьба за хліб на Україні в період громадянської війни тісно перепліталася з боротьбою проти куркульства, за союз з найбіднішим і середнім селянством. Водночас це була боротьба за зміцнення братерського союзу з Радянською Росією, яка переживала в той час величезні продовольчі труднощі. Робітники Москви й Петрограда навесні 1919 р. одержували по восьмушці хліба на два дні. Бували дні, коли хліба зовсім не видавали. В той же час у деяких повітах на Україні у куркулів були мільйони пудів схованого від радянських органів хліба, скупленого під час гетьманщини і петлюрівщини. Процвітала нестримна спекуляція продовольчими товарами, мануфактурою тощо.

Партія роз'яснювала трудящим, що в цей тяжкий час зміцнення Радянської влади в країні значною мірою залежить від правильної організації продовольчої справи. Партія прагнула до того, щоб усі без винятку робітники і трудящі селяни зрозуміли, що боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм.

Вождь партії і трудового народу В. І. Ленін закликав робітників до великого «хрестового походу» по хліб. Боротьбу за хліб він вважав великим політичним і економічним завданням, що зливалося з розв'язанням одного з найважливіших питань революції — зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Похід робітничого класу на село був тісно пов'язаний з боротьбою проти озброєного куркульства. Організаційною формою цього походу стали продовольчі загони, озброєні полум'яним словом більшовицької правди, яку вони несли трудящому селянству, і гвинтівками та кулеметами для боротьби із знахабнілою куркульнею та її численними бандами. «Радянська республіка, — писав В. І. Ленін, — посилає на села загони озброєних робітників, в першу чергу більш передових, із столиць. Ці робітники несуть соціалізм у село, залучають на свій бік бідноту, організують і освічують її, допомагають їй *придушити опір буржуазії*»¹⁰⁷.

Особливу увагу Володимир Ілліч звертав на організацію продовольчої справи на Україні. Лише в травні 1919 р. на Україну було направлено 40 продзагонів, укомплектованих робітниками з основних пролетарських центрів Радянської Росії.

Робітничий клас України, переймаючи досвід пролетаріату Росії, також відгукнувся на заклик партії і послав тисячі своїх кращих синів у продовольчі і продовольчо-агітаційні загони. Партійні організації України очолили роботу по створенню й спорядженню продовольчих загонів, розцінюючи її як найважливіше завдання партійної роботи на селі. Головною умовою успіху продовольчої

¹⁰⁷ В. І. Л е н і н. Твори, т. 28, стор. 272.

роботи партійні організації вважали найширше залучення до цієї справи робітників і сільської бідноти. Так, комуністи Київщини на своїй конференції, що відбувалася на початку травня 1919 р., ухвалили: «Розвинути в робітничій масі ясне розуміння радянської продовольчої політики... і залучити ці маси до активної участі у продовольчій роботі»¹⁰⁸. Київська партійна організація весною 1919 р. відправила на село 400 комуністів-агітаторів. Сім продовольчо-агітаційних загонів на початку квітня послали харківські комуністи¹⁰⁹. Продовольчі загони створювали робітники Донбасу, Катеринослава та інших промислових центрів України.

Весною (квітень — травень) 1919 р. в республіці працював 71 продовольчий загін. Вони об'єднували в своїх рядах до 3 тис. робітників¹¹⁰. Завдання, що стояли перед продовольчими загонами, були надзвичайно відповідальні, а тому партійні і профспілкові організації відправляли на село своїх кращих представників. Особливо відзначалися високою свідомістю продовольчі загони, прислані з Москви, Петрограда та інших промислових центрів Росії. Вони складались з робітників, які мали великі революційні традиції і досвід продовольчої роботи в Росії; командири і комісари цих загонів, як правило, були комуністи.

Робітничі продовольчі загони були ударною силою Радянської влади у боротьбі проти куркульсько-націоналістичного бандитизму. Ця боротьба коштувала робітничому класові чималих жертв. Навесні 1919 р. на Україні прокотилася каламутна хвиля куркульських повстань, організованих агентами Петлюри і діями націоналістичних партій. Одним з найбільших з них був заколот отамана Григор'єва, якому вдалось у травні 1919 р. захопити ряд районів і міст Катеринославської й Херсонської губерній. Для придушення заколоту довелося взяти частину військ з Південного фронту, де вони вели тяжкі бої з білогвардійськими військами генерала Денікіна, що перейшли в наступ проти Червоної Армії.

Бандитизм на Україні не мав підтримки серед основних трудових мас українського села, він був проявом ненависті до Радянської влади куркульства і тимчасових хитань незначної частини середняків, які близько стояли до куркулів.

Передові робітники, члени комбідів виявляли в боротьбі з куркульським бандитизмом справжній героїзм. Після придушення заколоту Григор'єва ліквідовувалась одна банда за другою. Чимало бандитів склали зброю і з'явилися з повинною в органи Радянської влади. Цьому сприяла оголошена амністія і роз'яснювальна робота комуністів, робітників продзагонів. Під впливом комуністичної агітації селяни вчилися розбиратися в класовому характері куркульських банд, бачити зв'язок їх контрреволюційних дій з політикою міжнародного імперіалізму.

¹⁰⁸ «Більшовик», 6 травня 1919 р.

¹⁰⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 505, арк. 69.

¹¹⁰ Там же, спр. 16, арк. 50, 51.

Формування полків Червоного козацтва із селянської бідноти (Харків, грудень 1917 р.).

Комсомольці-добровольці м. Полтави перед відправкою в кавалерійський корпус Червоного козацтва.

Здача селянами продовольчого податку.

Делегати першого з'їзду комітетів незаможних селян (1920 р.).

Недільник по боротьбі з розрухою на одному із заводів м. Харкова (1920 р.).

Учасники Всеросійського недільника чистоти (Миколаїв, 1920 р.).

Демонстрація трудящих м. Києва проти агресивних дій міжнародного імперіалізму (липень 1924 р.).

Г. І. Петровський серед делегатів з'їзду КНС (м. Харків).

Куркульський бандитизм був не єдиним лихом, яке гальмувало радянське будівництво в період громадянської війни, негативно впливало на все суспільно-політичне життя. Іншим таким лихом була розвинута в той час на Україні спекуляція і, зокрема, така її форма, як мішечництво. Соціальне коріння бандитизму й мішечництва одне й те саме — дрібнобуржуазна стихія. Куркульство і його ідеологи — меншовики, есери, буржуазні націоналісти — всіма силами намагалися зірвати хлібну монополію, добитися вільного продажу хліба.

Мішечництво гальмувало всю продовольчу роботу, посилювало голод в промислових центрах країни. Як повідомляла газета «Комуніст», лише з одного Ромодана (Полтавська губ.) мішечники щодня вивозили понад 5 тис. пудів хліба, а в Миргороді через велике скупчення мішечників робота продовольчих органів зовсім була паралізована¹¹¹. Подібне становище весною 1919 р. створилось в ряді повітів Катеринославської, Херсонської та інших губерній. Мішечники привозили і поширювали есерівську й іншу контрреволюційну літературу, пускали провокаційні чутки. Мішечництво посилювало куркулів економічно, а тому вони всіляко підтримували мішечників, вважаючи за краще продавати хліб їм, а не Радянській владі.

Партійні і радянські організації України, комітети бідноти та продовольчі загони розгорнули боротьбу із спекуляцією та мішечництвом. На залізничних станціях, річкових вокзалах та інших пунктах були створені загороджувальні й реквізичійні загони, проводилась агітаційно-масова робота серед селян. Продовольчі загони і селянська біднота докладали всіх сил, щоб виконати продрозверстку, ліквідувати куркульські банди і припинити спекуляцію хлібом.

У виконанні продрозверстки велика роль належала продовольчим загонам. Поряд з цим вони вели велику агітаційну роботу і брали участь в усьому радянському будівництві на селі: перевиборах і організації роботи сільських Рад, комітетів бідноти, налагодженні союзу бідноти і середняків проти куркулів, культурно-освітній роботі тощо. Робітники — члени продовольчих загонів проникали в саму гущу села і вели роботу серед селян майже всіх сіл України. Це були справжні посланці партії, вірні носії її ідей.

Численні документи свідчать про братерське ставлення трудящого селянства України до робітників — членів продовольчих загонів. «Селяни Богодухівського і Охтирського повітів добре ставляться до продовольчих загонів»¹¹², — доповідав комісар загону, що діяв на Харківщині. «Робота проходить успішно, — телеграфував комісар продзагону з Бердичева, — селяни ставляться до нас добре... З куркулями проводимо нещадну боротьбу, а також з спекулянтами»¹¹³. Газета «Більшовик», узагальнюючи роботу продзагонів,

¹¹¹ «Комуніст», 22 травня 1919 р.

¹¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 398, арк. 72.

¹¹³ Там же, спр. 382, арк. 6.

писала, що «продовольчі загони зустрічають у більшості населення співчуття... На куркулів, які лякали селян провокаціями, зовсім перестали зважати після приїзду продзагонів»¹¹⁴.

В інформаційних зведеннях, що поступали в Наркомпрод УРСР, відзначався великий інтерес селян до мітингів і зборів, які проводили продпрацівники. У звітах продзагонів, що діяли навесні 1919 р. на Харківщині, незмінно констатується, що селяни всіх волостей «чекають агітаторів», «просять агітаторів». Селянство прагнуло до політики, до знань, до усвідомлення подій, що відбувались в країні та за її межами. Трудяще селянство України все ясніше розуміло, що радянська продовольча політика цілком відповідає його інтересам, що трудящим масам села «нема порятунку інакше, як у союзі з комуністичним пролетаріатом...»¹¹⁵ Це розуміння — один з найважливіших результатів походу робітничого класу на село, здійснення класової політики партії і Радянської влади в такому життєво важливому для Радянської держави питанні, як продовольче.

Одним з першочергових завдань комуністів — керівників продовольчих загонів була організація партійних осередків в районах діяльності продзагонів. Створити працездатний партійний осередок на селі — означало закласти фундамент нового, радянського життя, фундамент усіх соціалістичних перетворень на селі. І комуністи з продовольчих загонів працювали, не покладаючи рук, над організацією в селах партійних осередків, згуртовували навколо них бідняцько-середняцькі маси. «Товариші із загонів зайнялися партійною роботою, — говорилося у зведенні про діяльність продзагонів у повітах Київської губернії. — В ряді сіл створено партійні осередки, проводиться культурно-освітня робота, відкриваються партійні клуби, в ряді волостей підготовлено з'їзди Рад і організуються виконкоми на зміну існуючим ревкомам»¹¹⁶.

Продовольчий загін, який працював у Таращанському і Липовецькому повітах, повідомляв, що він «бере участь у радянському будівництві, влаштовує збори, мітинги, проводить агітацію серед селян»¹¹⁷.

З Костянтиноградського повіту на Полтавщині повідомляли, що «продовольчі загони організовували у волостях комуністичні осередки, читальні, бібліотеки, а в самому Костянтинограді представники робітничих загонів організували проведення чистки й перевиборів у місцевій партійній організації»¹¹⁸. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У, комуністи з продовольчих загонів ставали на облік у місцевих партійних організаціях. Вони були активними, ініціативними партійними працівниками, а часто й керівниками партійних організацій. Комуністи — члени продовольчих загонів вимагали

¹¹⁴ «Більшовик», 16 липня 1919 р.

¹¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 125.

¹¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 536, арк. 10.

¹¹⁷ Там же, арк. 22.

¹¹⁸ Там же, спр. 502, арк. 20.

від місцевих організацій підвищення політичної пильності і самі показували в цьому приклад. Так, продбюро Зінківського повіту Полтавської губернії, доставши повідомлення про засилля куркульських елементів в ряді волосних виконкомів, добилося розпуску трьох волвиконкомів, в яких засіли куркулі, і послало продпрацівників для організації нових виконкомів¹¹⁹.

Характеризуючи діяльність продзагонів у галузі радянського будівництва, Наркомпрод УРСР констатував, що «загони досить успішно проводять організаційну роботу. Вона виявляється в інструмуванні волосних органів, в організації органів Радянської влади... В ряді випадків члени загонів мобілізувалися і включалися в місцеві радянські органи — надзвичайні комісії, виконкоми, продоргани і т. д. Взагалі становище на місцях змушувало часто працювати не в сфері суто продовольчої роботи»¹²⁰⁻¹²¹.

Важливою ділянкою діяльності продовольчих загонів було створення комітетів бідноти, що стали надійною опорою Радянської влади на селі.

Організація комітетів бідноти на Україні почалась у січні 1919 р. Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України видав спеціальне положення про комбіди, в якому підкреслювалось, що до відповлення на всій території республіки Радянської влади в особі Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів в місцях, які визволялись від гетьманців і петлюрівців, слід негайно створювати волосні й сільські комітети бідноти. Там, де не було ревкомів, вся повнота влади у волостях і селах тимчасово належала комбідам. Сільські комітети бідноти обиралися загальними зборами селян, а волосні комітети — на волосних з'їздах представників біднішого селянства.

Комітети бідноти на Україні виконували ті самі функції, що і комбіди в Росії у 1918 р. Різниця полягала в тому, що в Радянській Росії комбіди створювались паралельно з Радами, а на Україні вони організовувалися після вигнання інтервентів і петлюрівців як самостійні органи влади там, де Рад ще не було. Комбіди відповідали за виконання декретів і розпоряджень Радянської влади, розподіляли хліб і предмети першої необхідності між біднотою, подавали допомогу продовольчим органам у вилученні хлібних лишків у куркулів, брали участь у боротьбі проти куркульсько-націоналістичних банд тощо.

III Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1919 р.), розглядаючи питання про продовольчу політику, зобов'язав Наркомпрод УРСР якнайшвидше створити повсюдно комітети бідноти.

У травні 1919 р. Радянський уряд України видав нове положення про комбіди, в якому було більш конкретно вказано, хто може обиратись до них, уточнено їх функції. Робота по організації і фінансуванню комітетів бідноти була доручена Народному комісаріату внутрішніх справ. Влітку 1919 р. організація комбідів набрала

¹¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 502, арк 8—9.

¹²⁰⁻¹²¹ Там же, спр. 367, арк. 13.

широких розмірів — вони були створені в більшості сіл і повітів України. Денікінська навала припинила їх діяльність, багато комбідівців влилося в ряди Червоної Армії.

Актуальним питанням суспільно-політичного життя українського села протягом всього періоду громадянської війни і особливо в 1919—1920 рр. було земельне питання. Йшлося про завершення революційних перетворень в галузі земельних відносин, остаточно ліквідацію поміщицького землеволодіння, перерозподіл нетрудових земель та конфіскованого у поміщиків інвентаря.

Трудяще селянство із захопленням зустріло ленінський Декрет про землю, що виражав його споконвічні надії. Навіть там, де ще не була встановлена Радянська влада, селяни в своїх діях, спрямованих проти поміщицького землеволодіння, керувались цим декретом, посилались на нього як на найавторитетніший документ. Розподіл поміщицьких та інших нетрудових земель став головним завданням земельних перетворень після перемоги соціалістичної революції на Україні. Проте навала німецьких імперіалістів, прихід до влади гетьманського маріонеткового уряду, а потім петлюрівців привели фактично до відновлення поміщицького землеволодіння і посилення економічної сили куркульства.

З відновленням Радянської влади на початку 1919 р. завдання завершення буржуазно-демократичної революції в галузі аграрних відносин знову стало на порядок дня. Проте прийняте Всеукраїнським з'їздом Рад «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи до переходу до соціалістичного землеробства» не враховувало особливостей України і майже повністю повторювало «Положення», прийняте в 1918 р. в РРФСР після завершення в основному поділу поміщицьких і значної частини куркульських земель між безземельними і малоземельними селянами.

За цим «Положенням» на Україні створювалась велика кількість радянських господарств, що обґрунтовувалось продовольчими труднощами країни. Водночас форсованими темпами створювались комуні, артіль та інші форми колективних господарств, хоч для цього не було ні політичних, ні економічних умов. Подекуди проводилось примусове залучення селян до колективних господарств. Така практика викликала незадоволення селянства, особливо в тих місцях, де було мало землі.

Куркульство та буржуазні націоналісти використовували помилки, допущені окремими місцевими працівниками при проведенні земельної політики. Прикриваючись лозунгом «боротьби з комунією», вони повели шалену боротьбу проти всіх заходів Радянської влади на селі.

Через помилки при проведенні земельної політики такий важливий фактор зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством, яким була земельна політика Радянської влади, не був повністю використаний. В українському селі створились до певної міри несприятливі соціально-політичні умови напередодні наступу білогвардійських полчищ Денікіна.

Влітку 1919 р. Червона Армія, внаслідок перекидання значних сил на Східний фронт на боротьбу з Колчаком, на Південному фронті поступалась ворогові у кількості військ і озброєнні. До того ж вона зіткнулась з серйозними політичними труднощами. Такою була, зокрема, недостатня підтримка селянства. Все це зумовило тимчасові невдачі Червоної Армії на Півдні, відступ її з України. «Селяни,— писав член Реввійськради 14-ї армії, що діяла на Південному фронті, Г. К. Орджонікідзе в листі до В. І. Леніна,— до нас, коли ми відступали, ставились якщо не вороже, то в даному разі байдуже»¹²².

У захоплених районах білогвардійці відновлювали владу поміщиків і капіталістів, чинили жорстоку розправу над робітниками і всіма прихильниками Радянської влади. У Катеринославі білогвардійські кати розстріляли понад 3 тис. робітників, у Гришино — 1,5 тис.¹²³, в Одесі — 500 чоловік і т. д. Білогвардійський терор супроводжувався жорстоким національним гнітом, ліквідацією українських шкіл і преси, розгромом культурних закладів, заборобою видання українських книг. Проте це не завадило українським буржуазним націоналістам, меншовикам і есерам запопадливо виступати в ролі помічників монархіста Денікіна.

Денікінці і поміщики, які повернулись в свої маєтки, з жорстокістю переслідували селян за відібрання землі, реманенту, худоби та іншого майна, знищували радгоспи й колективні господарства, а їх активних організаторів розстрілювали. Трудяще селянство знову опинилось в кабальній залежності від поміщиків і куркулів.

Жахливий терор і сваволя денікінців привели до визрівання політичної свідомості селянства, зживання його хитань і рішучого повороту на сторону Радянської влади. Денікінщина розкрила очі селянам на справжню суть буржуазно-поміщицького режиму, який підтримувала своїми штиками біла армія. У відповідь на терор і сваволю денікінців та їх прислужників на боротьбу з білогвардійцями масами піднімались робітники і селяни. В тилу Денікіна на Україні небувалої сили набрав повстансько-партизанський рух.

В умовах кривавого білогвардійського терору більшовики України керували народною боротьбою з глибокого підпілля. На окупованій території були створені підпільні комітети, штаби і ревкоми, які вели політичну роботу серед трудящих і організовували партизанські загони. Один тільки повстанський штаб Лозово-Синельниківського району керував боротьбою понад 20 тис. партизанів.

Трудящі Радянської України, що зазнали страхіть австрійсько-німецької окупації, англо-французької інтервенції, натерпілись лиха від кривавого господарювання Центральної ради, петлюрівської Директорії, чорносотенної денікінщини та інших контрреволюційних «урядів», одними з перших відгукнулись на заклик

¹²² Г. К. Орджонікідзе. Статті і промови у двох томах, т. 1. К., 1957, стор. 101.

¹²³ Боряба за Октябрь на Артемовщине, стор. 334.

партії про об'єднання воєнних і економічних ресурсів радянських республік. 18 травня 1919 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад України прийняв постанову про об'єднання військових сил радянських республік. Цю постанову підтримали інші радянські республіки. 1 червня в Москві відбулось засідання Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету з участю представників України, Литви, Латвії, Білорусії і Криму, на якому був оформлений військово-політичний союз радянських республік. Об'єднувалися військові сили і економічні ресурси, а також управління народним господарством. Військово-політичний союз радянських республік, як показали наступні події, відіграв величезну роль у розгромі об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Партія і Радянський уряд мобілізували всі людські і матеріальні ресурси країни для розгрому денікінців. У липні 1919 р. В. І. Ленін від імені ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій з листом, в якому була накреслена програма розгрому нового походу Антанти. «Всі на боротьбу з Денікіним!» — такий був основний лозунг партії в той час.

Після кровопролитних боїв під Орлом і біля Воронежа у жовтні 1919 р. війська Південного фронту, розгромивши ударні сили Денікіна, перейшли в контрнаступ. В тилу білогвардійців посилювся повстанський рух.

Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. Червона Армія при активній підтримці партизанів і повстанців повністю очистила Україну від денікінських банд.

Робітничий клас і трудяще селянство України були визволені з-під гніту білогвардійщини завдяки героїзму Червоної Армії і братній допомозі російського народу. Водночас своєю самовідданою боротьбою в тилу ворога вони внесли великий вклад у розгром денікінців.

У зв'язку з перемогою над Денікіним В. І. Ленін звернувся до українських робітників і селян з листом, в якому закликав до дальшого зміцнення тісного союзу російського й українського народів і всіх народів Країни Рад. «А от коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою, — писав В. І. Ленін, — союзу проти Денікіна, союзу проти капіталістів і куркулів наших країн і всіх країн, тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді *зможуть* задавити і задушити капіталісти»¹²⁴. Зміцнення дружби народів В. І. Ленін вважав основою могутності й незалежності Країни Рад — батьківщини трудящих усього світу.

На заклик Комуністичної партії, В. І. Леніна робітничий клас і трудяче селянство України включились в активну роботу по відновленню органів Радянської влади і ліквідації наслідків панування білогвардійців.

В. І. Ленін приділяв максимум уваги розробленню основ полі-

¹²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267.

тики, яка б відповідала конкретним умовам України і сприяла залученню широких трудящих мас до державного будівництва, до всіх сфер суспільно-політичного життя. Ще до вигнання з України денікінських військ Пленум ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. прийняв написану В. І. Леніним історичну резолюцію «Про радянську владу на Україні», яка містила в собі розгорнуту програму діяльності партійних і радянських органів на Україні з питань господарської, земельної і національної політики. Цю резолюцію підтвердила VIII Всеросійська партійна конференція. В резолюції велика увага приділялась заходам, які мали запобігти викривленню земельної і національної політики Комуністичної партії. Організацію радгоспів у колишніх поміщицьких маєтках дозволялось проводити в обмежених розмірах, утворення колективних господарств — здійснювати на суворо добровільній основі. Всі партійні і радянські органи зобов'язувалися всіляко сприяти вільному розвитку української культури і мови як важливого знаряддя комуністичної освіти трудящих. Резолюція вимагала широко залучати сільську бідноту і середнє селянство до державного управління ¹²⁵.

Велику роботу по залученню трудящих до державного будівництва провів створений у середині грудня 1919 р. Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г. І. Петровським, а також губернські і повітові ревкоми. За час громадянської війни Комуністичній партії і Радянській владі на Україні доводилось неодноразово використовувати революційні комітети як тимчасові надзвичайні органи державної влади, як засіб мобілізації зусиль трудящих мас для розв'язання першочергових завдань соціалістичного будівництва і придушення опору повалених експлуататорських класів.

Одним з важливих заходів Укрревкому, спрямованих на ліквідацію наслідків господарювання денікінців і зміцнення Радянської влади, був закон про землю, виданий 5 лютого 1920 р. Він розроблений за безпосередньою участю В. І. Леніна. Цим законом поновлювалась чинність ленінського Декрету про землю і накреслювались шляхи ліквідації перекручень у земельній політиці. Всі колишні поміщицькі, казенні, монастирські і надільні землі передавались без викупу в користування всього українського трудового народу, в першу чергу безземельних і малоземельних селян, а також сільськогосподарських робітників. Безземельному і малоземельному селянству передавався через земельні відділи весь живий і мертвий сільськогосподарський реманент, що належав поміщикам, а також колишні поміщицькі будівлі. За новим законом про землю трудяще селянство України одержало безплатно 15,5 млн. десятин колишніх поміщицьких, монастирських та надільних земель (у тому числі 1,5 млн. десятин, які до цього були передані радгоспам) ¹²⁶.

Комуністична партія мобілізувала членів партії на роз'яснення селянству земельної політики Радянської влади, нового закону про

¹²⁵ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 430—432.

¹²⁶ «Коммунист», 18 травня 1920 р.

землю. Особливо велике значення мали безпартійні селянські конференції, які допомагали встановлювати міцний зв'язок Комуністичної партії і органів Радянської влади з широкими масами селян, залучати їх до активної участі в суспільно-політичному житті, у здійсненні глибоких революційних перетворень на селі. Взимку і весною 1920 р. безпартійні селянські конференції відбулися у більшості повітів України. Це був період, коли в селах ще не було остаточно зломлено куркульське засилля, а партійні, радянські органи переживали після відновлення процес організаційного зміцнення.

На безпартійних селянських конференціях розгорілася гостра боротьба між біднотою і куркулями. Особливо запекло виступало куркульство проти земельної і продовольчої політики Радянської влади. Виразниками інтересів куркульства і його захисниками виступали на конференціях представники дрібнобуржуазних партій — боротьбистів, борбистів, різних націоналістичних груп. Боротьбисти не згодні були з земельною політикою Радянської влади, їх представник у Всеукраїнському ревкомі голосував проти прийняття закону про землю. Боротьбисти домагалися розширення сітки радгоспів, відродження засудженої практики 1919 р.

Газета «Правда» з цього приводу писала: «Боротьбисти, незважаючи на сильний земельний голод на Україні, наполягають на розширенні радянських господарств, виступають проти нового земельного заводу, який передав майже всю землю малоземельним і безземельним селянам»¹²⁷.

На безпартійних конференціях трудяще селянство України висловило довір'я політиці Комуністичної партії і Радянської влади. «Відомості, які поступають з Правобережної України, — повідомляла газета «Комуніст», — показують, що новий земельний закон прийнятий селом з натхненням. Боротьбисти вимушені відступити в своїй агітації проти цього закону»¹²⁸. Аналогічні повідомлення поступали з усіх районів України.

Щоб зміцнити Радянську владу в українському селі, роззброїти куркульство, відібрати у нього лишки землі, худоби і інвентаря, за порадою В. І. Леніна IV конференція КП(б)У, що відбулась у другій половині березня 1920 р., прийняла рішення про організацію спілок малоземельних і безземельних селян, які згодом було вирішено назвати комнезами — комітетами незаможних селян. 9 травня ВЦВК видав закон про створення КНС на Україні. Цим законом передбачалось створити міцну організацію бідноти і малоземельного селянства, надійну опору робітничого класу на селі для того, щоб: а) швидше провести наділення землею та реманентом безземельних і малоземельних селян; б) провести в життя закон про хлібну розверстку й забезпечити сільську бідноту передбаченою частиною заготівок; в) сприяти Радянській владі в бороть-

¹²⁷ «Правда», 27 лютого 1920 р.

¹²⁸ «Комуніст», 4 березня 1920 р.

бі за її зміцнення на селі, остаточно перемогти куркульське засилля¹²⁹.

На відміну від комбідів комнезами спирались на ширшу соціальну базу, включаючи в свої організації не тільки бідноту, а й маломіщні верстви середнього селянства. В спеціальному листі ЦК КП(б)У з приводу створення КНС зазначалось, що поняття «незаможник» в дослівному перекладі на російську мову означає «малосостоятельный крестьянин»¹³⁰. Отже, КНС об'єднували як бідняків, так і середнє селянство, що здобувало тільки прожитковий мінімум і потребувало підтримки від Радянської влади. В той час, коли комбіди в 1919 р. створювались спочатку при відсутності Рад і виконували функції органів влади на місцях, комітети незаможних селян створювались паралельно з вже існуючими Радами. Тому права комнезамів були дещо обмежені.

Трудяще селянство України схвально зустріло закон про КНС. Численні резолюції селянських зборів і безпартійних конференцій свідчили про підтримку трудящим селянством цього заходу Комуністичної партії і Радянського уряду України. Селяни с. Старий Салтів Вовчанського повіту Харківської губернії, ознайомившись на зборах із законом про КНС, записали: «Вислухавши закон про КНС, ми, селяни Старого Салтова, вважаємо КНС правильними тому, що єдиний вихід з тяжкого становища бідняків і середняків лежить тільки через комітети незаможних селян, які цілковито будуть захищати інтереси бідняків і середняків»¹³¹.

Незаможники Вовчанської волості, зібравшись на волосний з'їзд, записали у своєму рішенні, що «тільки комітети незаможних селян зможуть нас звільнити від насильства і гніту сільських куркулів»¹³².

У резолюції селянських зборів с. Введського Чугуївського повіту зазначалось: «Вітаємо постанову про організацію КНС. Ми, незаможні селяни, обіцяємо допомогти в будівництві Радянської влади і ні на крок не відступати від принципів, вказаних в законі про КНС»¹³³. Такі резолюції надходили з усіх кінців України.

Комуністична партія і Радянський уряд України провели велику підготовчу роботу по створенню КНС, залучивши до цієї справи передових робітників промислових центрів. З літа 1920 р. почалася масова організація комнезамів. Насамперед організовувались сільські комітети. На зборах сільських організацій КНС обирались президії і делегати на волосні з'їзди комнезамів. На волосних з'їздах обирались президії волосних КНС, а також делегати на волосні й губернські з'їзди. До I Всеукраїнського з'їзду КНС (18—20 жовтня 1920 р.) на Україні було організовано не менше 10 тис.

¹²⁹ Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. К., 1968, стор. 7.

¹³⁰ «Коммунист», орган ЦК КП(б)У, 1920, № 1, стор. 24.

¹³¹ «Известия Волчанского уездисполкома», 10 серпня 1920 р.

¹³² «Известия Волчанского уездисполкома», 14 серпня 1920 р.

¹³³ Харківський облдержархів, ф. Р-93, оп. 1, спр. 117, арк. 9.

комітетів незаможних селян, з них у Полтавській губернії — 1140, у Київській — 1200, у Волинській — 144 ¹³⁴.

Всеукраїнському з'їзду КНС передували волосні, повітові і губернські з'їзди, які проходили з небувалим революційним піднесенням. По всій Україні було проведено близько 3 тис. волосних, 100 повітових і 3 губернських з'їзди КНС. Червоною ниткою через роботу всіх з'їздів проходило прагнення допомогти органам Радянської влади виконати продрозверстку, подолати опір куркульства, ліквідувати куркульсько-націоналістичні банди. На з'їздах була продемонстрована готовність незаможного селянства згуртуватися навколо Комуністичної партії і наполегливо боротися за зміцнення Радянської влади.

Важливою подією в суспільно-політичному житті республіки був I Всеукраїнський з'їзд КНС. На з'їзд прибуло 1082 делегати, в тому числі 298 комуністів, 154 співчуваючих, 9 членів інших партій і 621 безпартійний. З'їзд направив вітальну телеграму вождю світового пролетаріату В. І. Леніну. У телеграмі-відповіді В. І. Ленін дав практичні поради щодо напрямку діяльності комнезамів: організація колективного обробітку землі, створення прокатних пунктів, відібрання у куркулів лишків хліба, сільгоспзнарядь тощо. З'їзд гаряче сприйняв програмні вказівки В. І. Леніна.

Особливу увагу з'їзд приділив боротьбі з куркульським бандитизмом. В резолюції з'їзду про боротьбу з бандитизмом зазначалось, що «владі незаможного селянства на селі заважає до цього часу бандит і куркуль. Він не дає нам спокійно і мирно трудитися на тій землі, яку незаможні селяни взяли для труда у багатія і поміщика... Боротьба з бандитами — наша справа, справа незаможних селян. Перемога над бандитами хай буде нашою перемогою, перемогою незаможних селян» ¹³⁵.

Відбираючи у куркулів землю, реманент, худобу, насіння, беручи активну участь у ліквідації куркульських банд, комнезами зносили свого класового ворога, зміцнювали політичний вплив на селі. Глибина політичного розшарування селянства, розвиток класової боротьби в українському селі дедалі посилювались. Уже V конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) констатувала, що «через організацію комітетів незаможних селян нашої партії вдалося знесити куркульські верстви українського села і піднести в ньому політичний вплив найбільш пригноблених і найбільш збіднілих верств українського селянства» ¹³⁶.

Для залучення широких мас українського селянства на сторону Радянської влади важливе значення мало здійснення комуністами України ленінських настанов щодо взаємовідносин з дрібнобуржуазними партіями, зокрема з партією боротьбистів, яка утворилася у травні 1918 р. після розколу української партії соціалістів-рево-

¹³⁴ Обзор организации КНС. Харьков, 1920, стор. 11—19.

¹³⁵ Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів, стор. 81—82.

¹³⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 85—86.

люціонерів. Основна соціальна база боротьбистів — заможні верстви села і націоналістично настроєна частина української інтелігенції. Боротьбисти були дрібнобуржуазною націоналістичною партією, в рядах якої перебувала певна кількість революційних елементів. У серпні 1919 р. у партію боротьбистів увійшла група лівих «незалежників» (одна з течій партії українських соціал-демократів), відтоді вона прийняла назву Українська комуністична партія (боротьбистів).

Намагаючись зберегти вплив на селянські маси, боротьбисти заявили про визнання платформи Радянської влади. Під час навали денікінців представники боротьбистів у ряді місць входили до складу підпільних ревкомів, створених більшовиками, і разом з ними вели боротьбу проти білогвардійців. У серпні 1919 р. вони звернулись до Виконкому Комінтерну з вимогою прийняти їх у Комуністичний Інтернаціонал і визнати основною комуністичною партією на Україні. Але водночас вони продовжували агітацію, спрямовану на підриз військово-політичного союзу з Радянською Росією, за створення на Україні окремої армії під командуванням колишніх петлюрівських атаманів, тобто фактично тримали курс на розкол єдиного революційного фронту трудящих України і Росії.

Комуністична партія України, керуючись вказівками В. І. Леніна, застосовувала до боротьбистів та інших дрібнобуржуазних партій гнучку тактику, розраховану на залучення на сторону Радянської влади революційних елементів цих партій і тієї частини трудящих, яка ще перебувала під їхнім впливом. В середині грудня 1919 р. між представниками ЦК КП(б)У і ЦК партії боротьбистів була підписана угода про співробітництво і про введення до складу Укрревкому представника боротьбистів (одночасно до Укрревкому вводився і представник партії борбистів, що діяла в той час на Україні і являла собою одну з течій російських лівих есерів). За цією угодою боротьбисти зобов'язувались припинити агітацію, спрямовану на підриз єдиного революційного фронту радянських республік, всебічно сприяти Червоній Армії у завершенні розгрому білогвардійців, петлюрівців та іноземних інтервентів.

Підписання боротьбистами угоди з ЦК КП(б)У було результатом рішучого перелому в настроях широких селянських мас України, зростання їх довір'я до Комуністичної партії. Однак дрібнобуржуазна суть боротьбистів, ворожа позиція до диктатури пролетаріату приводила їх до хитань, переходів на сторону ворогів Радянської влади, порушення угоди з більшовиками. На кінець 1919 р. ця партія стала центром тяжіння петлюрівських та інших контрреволюційних елементів. Установивши контакт з командуванням залишків петлюрівських військ, що знаходились на Волині, боротьбисти готували похід на Київ з метою захоплення влади на Україні. Радянське командування своєчасно розгадало цей намір і припинило просування петлюрівських частин на Київ.

В. І. Ленін вимагав нещадно викривати контрреволюційність

боротьбистів¹³⁷. На основі лєнінського проекту резолюції про їх партію (лютий 1920 р.) ЦК КП(б)У розробив тези «Наше ставлення до боротьбистів», які стали основою для роз'яснювальної роботи про цю партію серед комуністів і широких мас трудящих України, для викриття її антинародної політики. Скоро від неї відійшла більшість прихильників із середовища трудящих мас.

26 лютого 1920 р. Виконком Комінтерну прийняв рішення про відмову боротьбистам у прийомі їх партії до Комінтерну. В рішенні зазначалось, що ця партія «нічого спільного з принципами Комуністичного Інтернаціоналу не має і нагадує гірші сторони діяльності партій II Інтернаціоналу»¹³⁸. Своєю агітацією проти Червоної Армії і спробами створити окрему «національну» армію із залишків петлюрівських військ боротьбисти фактично відмовились від боротьби проти націоналізму і шовінізму, що є обов'язковим для кожної інтернаціоналістської партії. Все це поставило їх партію поза комуністичним рухом. Намагання боротьбистів створити на Україні паралельну комуністичну партію Виконком Комінтерну розглядав як спробу розколотися ряди трудящих¹³⁹.

Відмовившись прийняти боротьбистів до Комінтерну, його Виконавчий Комітет надав право справді революційним елементам з їх середовища вступити в ряди Комуністичної партії України. Після гострої внутріпартійної боротьби всеукраїнська партійна конференція боротьбистів, що відбулася в середині березня 1920 р., визнала правильним рішення Виконкому Комінтерну і прийняла постанову про саморозпуск своєї партії. Відповідно до рекомендації Виконкому Комінтерну і рішень IV конференції КП(б)У революційні елементи з середовища боротьбистів в індивідуальному порядку були прийняті в Комуністичну партію України. Всього було прийнято близько 4 тис. чоловік із загальної кількості 15 тис.¹⁴⁰

Самоліквідація боротьбистів, а згодом борбистів та інших дрібнобуржуазних націоналістичних партій і організацій була доказом того, що Комуністична партія своєю послідовною політикою викрила перед трудящими масами антинародну суть дрібнобуржуазних партій, що й привело до ідейного розпаду, організаційного розвалу й політичної загибелі цих партій.

Перемоги, здобуті Червоною Армією взимку 1919—1920 рр., зростання симпатій трудящих усього світу до Радянської країни зміцнили її міжнародне становище. Імперіалісти Антанти змушені були в січні 1920 р. зняти блокаду, а прибалтійські буржуазні країни вступили в мирні переговори і підписали угоду з Радянською Росією.

Мирний перепочинок дав можливість робітничому класу і трудящому селянству нашої країни на заклик Комуністичної партії зайнятися ліквідацією господарської розрухи і відбудовою зруйно-

¹³⁷ Див.: В. И. Ленин. Поли. собр. соч., т. 40, стор. 122.

¹³⁸ «Комуніст», 29 лютого 1920 р.

¹³⁹ Там же.

¹⁴⁰ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1968, стор. 572.

ваного народного господарства. Творче піднесення і трудовий героїзм робітничого класу України яскраво виявилися у масовому проведенні комуністичних суботників, які В. І. Ленін назвав паростками комунізму. Визначаючи завдання робітничого класу в процесі здійснення диктатури пролетаріату після повалення влади буржуазії, В. І. Ленін в статті «Великий почин» писав, що пролетаріат повинен «повести за собою всю масу трудящих і експлуатованих, а також усі дрібнобуржуазні верстви, на шлях нового господарського будівництва, на шлях створення нового суспільного зв'язку, нової трудової дисципліни, нової організації праці...»¹⁴¹

Важливим засобом залучення широких трудящих мас до соціалістичного будівництва були безпартійні робітничі і селянські конференції, які проходили у великих містах, повітах і волостях. Через безпартійні конференції трудящі залучались до управління державою; через них більшовицька партія і робітничий клас впливали на дрібнобуржуазні, непролетарські маси міста й села. «На цих безпартійних конференціях,— говорив В. І. Ленін,— ми повинні вміти підійти до непролетарського середовища, повинні подолати передсуди і дрібнобуржуазні вагання,— це одне з найбільш корінних і основних завдань»¹⁴².

У Харкові перша робітнича конференція, що відбулася в січні 1920 р., обговорила доповідь про поточний момент, звіт губревкому, продовольче питання, питання про вибори до Рад та ін.¹⁴³ Робітничо-селянська конференція Олександрівського повіту Катеринославської губернії, що відбулась у березні 1920 р., головну увагу приділила земельному і продовольчому питанням. Конференція схвалила діяльність повітового ревкому і заходи по боротьбі з бандитизмом, а також дала свої рекомендації щодо поліпшення роботи земельного і продовольчого відділів¹⁴⁴. Безпартійна селянська конференція Миколаївської волості Куп'янського повіту Харківської губернії прийняла постанову про надання допомоги Червоній Армії, виконання продрозверстки, постачання сімей червоноармійців, організацію прокатного пункту, заготівлю дров для шкіл, лікарень і радянських установ та ін.¹⁴⁵

Мирна творча праця радянських людей навесні 1920 р. була перервана новим нападом імперіалістів Антанти на Країну Рад. Цього разу основні надії вони покладали на панську Польщу і залишки білогвардійських армій під командуванням Врангеля, що засіли в Криму. Панська Польща, нападаючи на Радянську країну, намагалась увічнити своє панування у захоплених нею районах Західної України і Західної Білорусії, розпирити межі Польської

¹⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 376.

¹⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164—165.

¹⁴³ «Коммунист», 27 січня 1920 р.

¹⁴⁴ За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг. Запорожье, 1957, стор. 128—129.

¹⁴⁵ Харківський облдержархів, ф. Р-203, оп. 1, спр. 144, арк. 158—165.

держави від Балтики до Чорного моря. У підготовці нападу на Радянську Україну польській буржуазії і поміщикам активно допомагали українські буржуазні націоналісти на чолі з Петлюрою, який у квітні 1920 р. підписав з Пілсудським так званий Варшавський договір.

У другій половині квітня 1920 р. війська панської Польщі напали на Радянську Україну і Білорусію. Білополякам удалось захопити ряд районів Правобережної України і Білорусії та просунутись на територію Радянської Росії. 6 травня польські війська вдерлися в Київ. Радянські частини організовано відступили на лівий берег Дніпра і зайняли там оборону.

За польською армією на Україну рушила польська шляхта. Білопольські інтервенти жорстоко розправлялись з українськими робітниками і селянами, грабували хліб, машини, верстати і вивозили їх у Польщу. На боротьбу з польськими загарбниками і петлюрівськими бандитами піднялись трудящі всієї країни. В Червону Армію влилися тисячі нових бійців.

Радянське командування перекинуло на Південно-Західний фронт кращі частини Червоної Армії: 25-ту Чапаєвську дивізію, героїчну Першу Кінну армію, бригаду червоних козаків. На початку червня Червона Армія перейшла в рішучий контрнаступ. Перша Кінна армія під командуванням С. М. Будьонного і К. Є. Ворошилова прорвала фронт білополяків на Житомирському напрямі і почала рейд по тилах ворога. Рятуючись від оточення, не витримавши навалюючого натиску червоної кінноти, білопольські війська 12 червня залишили Київ. Одночасно війська Червоної Армії під командуванням М. М. Тухачевського перейшли в загальний наступ на Південно-Західному і Західному фронтах.

Протягом червня і липня Червона Армія вигнала білополяків із захоплених ними радянських земель і вступила на територію Західної України (Східна Галичина) і Західної Білорусії. Українські і білоруські робітники і селяни зустрічали радянських бійців як своїх визволителів. Вони допомагали Червоній Армії всім, чим могли. У визволених районах організовувались ревкоми і Ради робітничих і селянських депутатів. Влада Рад влітку 1920 р. була встановлена у 16 повітах Східної Галичини.

В цей час за наказом Антанти активізувала свої дії у Північній Таврії білогвардійська армія Врангеля, яка у вересні захопила значну територію, створивши загрозу Донбасу. В тилу радянських військ посилили свою контрреволюційну діяльність буржуазні націоналісти. Підняли голову банди анархіста Махна, який пішов на порушення договору, підписаного ним з радянським командуванням, про спільні дії проти білогвардійців.

Ускладнилась обстановка на польсько-радянському фронті, де реорганізований і поповнений з допомогою Антанти білопольській армії вдалося здійснити прорив і перейти в контрнаступ. Проте він тривав недовго. Скоро прорив був ліквідований; радянські війська, поповнившись свіжими резервами, готувались до рішучого наступу.

Польський буржуазний уряд, який уже не мав ніяких сумнівів щодо наслідків нового наступу Червоної Армії, змушений був піти на мирні переговори з представниками Радянської Росії і Радянської України. В другій половині жовтня 1920 р. в Ризі було укладено перемир'я, а згодом, в березні 1921 р., підписано мирний договір.

В кінці жовтня почався наступ військ Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе проти врангелівців. 9 листопада героїчні частини Червоної Армії почали штурм перекопських укріплень, які іноземні інженери вважали неприступними. Наступного дня ці укріплення було прорвано. Після взяття Перекопу Червона Армія прорвалася в Крим. До середини листопада 1920 р. основні сили Врангеля було розгромлено.

В роки громадянської війни з особливою силою виявився високий революційний дух народних мас, визволених соціалістичною революцією від ярма капіталістичного рабства. Военні успіхи Червоної Армії на фронтах громадянської війни, розгром об'єднаних сил іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції були наслідком небаченого героїзму, мужності, відваги і самопожертви робітників та селян, результатом величезної організаторської, політичної і виховної роботи комуністів серед трудящих мас по їх згуртуванню навколо ленінського Центрального Комітету партії під прапором марксизму-ленінізму. Комуністична партія в своїй роботі по організації оборони країни спиралась на військово-політичний союз робітничого класу і трудящих мас селянства, що склався в роки громадянської війни.

Перемога в громадянській війні стала можливою завдяки тому, що всі народи нашої країни прагнули до єдиної мети — захистити завоювання Великого Жовтня.

«У роки громадянської війни, як і в незабутні дні Великого Жовтня, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у доповіді про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — інтернаціональне згуртування робітничого класу, всього трудового народу було одним з животворних джерел нашої перемоги»¹⁴⁶.

Незважаючи на всі труднощі війни, величезне напруження всіх матеріальних і моральних сил народу, трудящі нашої країни успішно здійснювали революційні перетворення в галузі радянського державного будівництва, економіки та культури. В ході громадянської війни були розв'язані такі складні господарсько-політичні завдання, як завершення націоналізації промисловості і створення органів управління народним господарством. Робітничий клас України, розвиваючи творчу ініціативу, використовував короточасні перепочинки в ході громадянської війни, кожний мирний день для боротьби з господарською розрухою, налагоджував роботу

¹⁴⁶ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 5—6.

промисловості, транспорту та інших галузей народного господарства.

Партія висунула і виховала з середовища передових робітників тисячі досвідчених керівників і організаторів виробництва. Змучені війною, виснажені голодом, робітники проявляли чудеса героїзму у відбудові зруйнованих шахт, фабрик і заводів, підвищенні продуктивності праці, в організації праці на новій, соціалістичній основі. Паростки нового ставлення до праці найбільш яскраво проявились у масових комуністичних суботниках, які відіграли велику роль у формуванні нових виробничих відносин, у боротьбі проти всього старого і відживаючого. Комуністичні суботники — це прояв зростання політичної свідомості робітничих мас, їх відданості Радянській владі і Комуністичній партії.

Робітничий клас України — один з передових загонів героїчного пролетаріату Радянської країни — відігравав провідну роль у здійсненні соціалістичних перетворень в усьому суспільно-політичному житті республіки. Він допоміг трудящому селянству у зміцненні Радянської влади на селі, у завершенні конфіскації поміщицької землі та інвентаря. Тисячі передових робітників, посланих на село в складі продовольчих загонів як агітатори, уповноважені партійних і радянських органів, провели величезну роботу по заготівлі хліба для Червоної Армії і промислових центрів, по створенню ревкомів, партійних осередків, комітетів незаможних селян, місцевих Рад, по організації боротьби з куркульством, махновщиною і петлюрівщиною.

Згуртування бідняцько-середняцьких мас навколо пролетаріату для виконання першочергових завдань Радянської влади на селі, створення партійних осередків, перших колективних господарств, розгортання діяльності комітетів незаможних селян, культурно-освітніх закладів, організація шкільної освіти — всі ці заходи сприяли закріпленню і поглибленню завоювань соціалістичної революції на селі і водночас служили справі залучення трудящого селянства до активної участі в суспільно-політичному житті.

Диктатура пролетаріату, яка перемогла і утвердилась в нашій країні, вперше в історії підняла мільйони раніше пригноблених трудящих міста і села до свідомого творчого життя. Участь найширших мас робітників і селян в керівництві державою, у роботі Рад робітничих і селянських депутатів, профспілок, фабрично-заводських комітетів, спілок молоді, комітетів незаможних селян, у робітничо-селянській інспекції, безпартійних робітничо-селянських конференціях — такі були найважливіші форми вияву ініціативи трудящих, залучення їх до активного суспільно-політичного життя, розв'язання практичних завдань соціалістичного будівництва в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

Розділ II. ТРУДЯЩІ МАСИ У БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ І СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1928 рр.)

1. ПОЛІТИЧНА ТА ТРУДОВА АКТИВНІСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ КРАЇНИ

На кінець 1920 р. радянський народ одержав історичну перемогу — завершив розгром внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. Приступаючи до мирного господарського будівництва, трудящі Радянської країни зіткнулися з величезними труднощами, зумовленими повсюдним розоренням народного господарства, а також його технічною відсталістю.

Економіка країни характеризувалася багатокладністю. В ній тісно перепліталися п'ять суспільно-економічних укладів: натуральне господарство, дрібнотоварне виробництво, приватного господарський капіталізм, державний капіталізм, соціалістичний уклад. В своїй основі всі вони були властиві й Україні, що являла собою переважно аграрну країну з величезною кількістю безземельних і малоземельних селянських господарств. Із 25 451 тис. чоловік населення України (за даними перепису 1920 р.) 81,7% становило сільське населення і лише 18,3% — міське.

За час чотирирічної імперіалістичної та трирічної громадянської війн господарство країни опинилося в катастрофічному становищі: різко скоротився видобуток вугілля, залізної та марганцевої руд, набагато зменшилось виробництво сталі, чавуну, прокату, знизилась продуктивність праці. В. І. Ленін писав, що імперіалістичні держави «зробили все можливе, щоб відкинути нас назад, щоб використати елементи громадянської війни в Росії для можливо більшого розорення країни»¹. Інтервенти заподіяли радянським республікам збитків на суму 39 млрд. золотих карбованців.

Особливо великих руйнувань зазнала важка промисловість, що є основою народного господарства. Продукція її на початку 1922 р. зменшилась по Україні у 8 разів і становила лише 12% довоєнного рівня. Понад 600 шахт було затоплено і зруйновано. Видобуток вугілля ледве досягав 22% довоєнного².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 439.

² Бюлетень VI Всеукраїнського з'їзду Рад, 1922, № 2, стор. 27.

Із 63 доменних печей, що діяли на Україні в 1913 р., у 1921 р. працювала тільки одна на Петровському заводі в Єнакієвому³. В тяжкому становищі перебував залізничний транспорт. Було зруйновано понад 4 тис. км залізничних колій і 150 мостів. Значно скоротилось виробництво паровозів і вагонів. Найбільші паровозобудівні заводи — Харківський і Луганський — були майже повністю зруйновані. Через відсутність палива і сировини занепала легка і харчова промисловість України.

Внаслідок всього цього різко скоротилась кількість промислових робітників, виникло велике безробіття. Розруха в народному господарстві вела до розпорошення і декласування робітників. Якщо у 1913 р. на Україні налічувалось 324 підприємства металообробної промисловості, на яких було зайнято 93,1 тис. робітників, то в 1921 р. працювало 82 підприємства з 39,8 тис. робітників. До того ж змінився їх якісний склад — значно зменшилася кількість кваліфікованих робітників. Так, у Донбасі в 1913 р. кваліфіковані робітники становили 21 % загальної кількості робітників, а в 1921 р. — 8,3 %⁴. Розпорошення робітничого класу становило велику небезпеку для робітничо-селянської держави. Його можна було ліквідувати, тільки розпочавши відбудову промисловості.

У дуже тяжкому становищі опинилось і сільське господарство України: посівна площа скоротилась з 20 млн. га, або на 20 %. Посуха 1920 р. згубно вплинула на врожай: збір хліба становив тільки 45 млн. ц, або 25 % довоєнного збору. У зв'язку з неврожаєм різко зменшилось поголів'я худоби. У степових районах воно становило лише 15 % довоєнного⁵.

Внаслідок неврожаю трудящі міст одержували малі продовольчі пайки і систематично недоїдали. Робітники і селяни не могли придбати одягу, взуття і найнеобхідніших речей особистого вжитку. Голод, розруха, перебої в роботі міського транспорту, комунальних підприємств — усе це важким тягарем лягло на плечі трудящих мас. Комуністична партія і Радянський уряд знали, що Країна Рад не може розраховувати на матеріальну підтримку ззовні, що відбудовувати народне господарство треба своїми власними силами.

Під час громадянської війни була введена політика воєнного комунізму. Без неї була б неможлива перемога над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. В. І. Ленін вказував, що «інакше перемогти поміщиків і капіталістів у розореній дрібноселянській країні ми не могли»⁶.

Але як тільки закінчилася громадянська війна і почався перехід до мирного господарського будівництва, воєнно-політичного союзу робітничого класу і селянства було вже не досить. Збереження політики воєнного комунізму створювало загрозу розриву союзу робітничого класу і селянства.

³ Чорна металургія України. 1917—1957. К., 1957, стор. 47.

⁴ «Економическая жизнь», 6 квітня 1921 р.

⁵ Бюлетень VI Всеукраїнського з'їзду Рад, 1922, № 3, стор. 54.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 311.

Тяжке становище, голод і руїни примушували частину робітників займатись сільським господарством або кустарництвом, і вони переставали бути робітниками, декласувались. «...Наш пролетаріат у більшій частині своїй декласований,— вказував В. І. Ленін,— ...нечувані кризи, закриття фабрик привели до того, що з голоду люди тікали, робітники просто кидали фабрики, змушені були влаштовуватись на селі і переставали бути робітниками»⁷.

Комуністична партія поставила перед трудящими завдання — в найкоротший строк ліквідувати господарську розруху, відбудувати промисловість і сільське господарство. «...Без врятування важкої промисловості, без її відбудови,— писав В. І. Ленін,— ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі загинемо, як самостійна країна»⁸.

Здійснювати це завдання довелося у надзвичайно складній обстановці, викликаній не тільки тяжким економічним становищем країни, а й внутрішніми політичними труднощами. Особливо відчутними вони були на Україні, де куркульство становило значний прошарок і вело запеклу класову боротьбу проти Радянської влади.

Труднощі господарського і політичного характеру намагались використати внутрішні і зовнішні вороги — іноземні імперіалісти, білогвардійці, есери, меншовики, анархісти і буржуазні націоналісти, які організовували білогвардійські і куркульські контрреволюційні заклоти. В 1921 р. українські буржуазні націоналісти створили ряд підпільних контрреволюційних організацій: БУД («Братство української державності»), «Всеукраїнський поставком», «Козачу раду», «Українську військову організацію» (УВО) та ін. Активну антирадянську діяльність розгорнуло духовенство. Попи автокефальної церкви виголошували з амвонів ворожі проповіді. Церкви ставали легальними осередками українських буржуазних націоналістів, постачали куркульським бандам зброю, спорядження, продукти. Значно активізувала свою націоналістичну контрреволюційну діяльність так звана «Українська комуністична партія» (УКП), утворена в 1920 р. з буржуазно-націоналістичної партії «незалежників» та частини боротьбістів. УКП повела шалену боротьбу проти диктатури пролетаріату, проти союзу українського і російського народів. Ця партія стала виразником настроїв українського куркульства і міщанства. Ідейними натхненниками і організаторами її були українські буржуазні націоналісти Ю. Мазуренко, М. Авдєєнко та ін. Злісну підпільну боротьбу проти Радянської влади розгорнули українські меншовики та есери. Усі ці контрреволюційні організації і групи захищали інтереси української буржуазії і куркульства, а деякі з них були прямою агентурою міжнародного імперіалізму і діяли в його інтересах.

У цій складній обстановці виникли ще й внутріпартійні труднощі. В питанні про роль профспілок у побудові соціалістичного

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 470.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 376.

суспільства проти лєнінської лінії виступили троцькісти і нав'язали партії дискусію. Разом з ними виступили «робітнича опозиція», група «демократичного централізму», «буферна» група. Своєю антипартійною діяльністю опозиціонери намагалися підірвати єдність Комуністичної партії, її керівну роль в системі диктатури пролетаріату, применшити значення Радянської держави в господарському будівництві, посіяти невіру в сили і здатність робітничого класу повести за собою трудяще селянство на будівництво соціалізму.

Особливо активну діяльність антипартійні організації розгорнули на Україні. Це пояснюється впливом дрібнобуржуазної стихії на нестійких комуністів, неоднорідністю соціального складу членів партії, слабим загартуванням багатьох молодих членів партії, наявністю в КП(б)У вихідців з інших партій.

Комуністична партія України доклала багато зусиль, щоб викрити опозиціонерів і дати їм рішучу відсіч. Важливу роль у ліквідації фракційної діяльності антипартійних елементів відіграли такі відомі діячі Комуністичної партії, як К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, Д. З. Мануйльський, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар та ін. Комуністична партія України показала, що вона є надійною опорою РКП(б), її Центрального Комітету і завжди готова відстояти нерушиму єдність партійних рядів.

На початку відбудовного періоду на Україні діяли десятки контрреволюційних куркульських банд, що нападали на невеликі міста і села, підпалювали і грабували їх, вбивали представників Радянської влади, активістів — робітників і незаможників, розкрадали державні склади продовольства та промтоварів. Так, 5 березня 1921 р. у м. Старобільську банда вчинила напад на з'їзд комнезамів, убила п'ять делегатів, серед них голову ревкому Зайка і голову комнезаму Скачка. Тоді ж в с. Пестах Старобільського повіту бандити вбили голову військового комісаріату і голову комнезаму. 18 травня у Канівському повіті на Київщині банди вчинили напад на комнезам у с. Кочевому, а 19 травня — на Корнилівський волосний ревком⁹.

У 1921 р. Радянську країну спіткало стихійне лихо — неврожай, який спричинив у країні голод. Це ще більше ускладнило умови, в яких довелося вести відбудову народного господарства.

Першочерговим завданням відбудови народного господарства було відродження зруйнованої паливної промисловості. Партія і уряд вважали, що насамперед треба підняти з руїн Донбас — основну вугільну базу країни. Партія висунула лозунг: «Все для Донбасу!».

Значну роль у ліквідації паливної кризи на Україні відіграли паливні трійки, створені за постановою ЦК КП(б)У майже при всіх агітаційно-пропагандистських відділах губкомів КП(б)У. Вони роз'яснювали трудящим значення паливної кампанії, допомагали

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 181, арк. 44, 52, 55, 57.

переходові фабрично-заводських підприємств на місцеве паливо — дрова, торф і т. п., мобілізували трудящих на боротьбу з розкраданням і неекономним витратанням палива.

Паливні трійки, що діяли в Донбасі, провели велику роботу серед шахтарів, організовуючи їх на боротьбу за максимальний видобуток і відвантаження вугілля та мінімальне витрачання його на власні потреби. Багато зробили ці трійки в справі повернення в Донбас шахтарів, які залишили його в зв'язку з голодом.

На заклик партії «Дайте країні вугілля!» шахтарі відповіли героїчними трудовими подвигами. У перших рядах героїв-шахтарів йшли комуністи, об'єднані в ударні групи. Працюючи на найважчих і найвідповідальніших ділянках, вони ставали прикладом для безпартійних робітників.

Комуністи і комсомольці були організаторами і найактивнішими учасниками суботників і недільників, які відіграли значну роль у боротьбі з паливною кризою. Особливо багато суботників і недільників проводилося в Донбасі після X з'їзду партії. Тільки на шахтах Юзівського вугільного району в квітні 1921 р. проведено понад 500 суботників і недільників, у яких взяло участь понад 70 тис. робітників¹⁰. На початку травня під час Вседонецького недільника було видобуто 1 млн. пудів вугілля¹¹. Суботники і недільники — це яскрава форма прояву соціалістичного ставлення до праці свідомої частини шахтарів.

Партія і уряд високо оцінили героїчну працю шахтарів. У 1921 р. і на початку 1922 р. група передових шахтарів Донбасу була удостоєна високої урядової нагороди — орденів Трудового Червоного Прапора. Для преміювання героїв праці був створений спеціальний фонд.

Про героїзм шахтарів, проявлений ними в боротьбі з вугільною кризою, газета «Коммунист» писала: «Кожна людина праці, яка знає з особистого досвіду, як важко в умовах нашої розрухи добитися перших, тобто найважливіших, найреальніших успіхів, без дальших слів зрозуміє, яку самовіддану витримку і організовану стійкість повинні були проявити працівники Донбасу»¹².

Завдяки великим зусиллям шахтарів кам'яновугільна промисловість Донбасу на кінець 1921 р. почала виходити з кризи. В статті «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму», написаній до IV річниці Великого Жовтня, В. І. Ленін підкреслював, що «в Донбасі почалося невелике, дуже ще невелике, але безсумнівне економічне пожвавлення, почасти завдяки підвищенню продуктивності праці на великих державних шахтах, а почасти завдяки здачі в оренду дрібних селянських шахт»¹³.

¹⁰ Э. Б. Генкина. Переход Советского государства к новой экономической политике. М., 1954, стор. 324.

¹¹ «Труд», 15 травня 1921 р.

¹² «Коммунист», 4 січня 1922 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 86.

Певних успіхів добився робітничий клас України у відбудові металургійної промисловості. У 1921 р. почали відроджуватися Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. Гірники Кривого Рогу видобули 5853 тис. пудів залізної руди, а гірники Нікополя — 4779 тис. пудів марганцевої руди¹⁴. Звичайно, порівняно з довосним часом це було дуже мало, але важливим було те, що залізорудний і марганцевий басейни були врятовані, почали діяти і з кожним місяцем збільшували видобуток руди і марганцю.

Відзначаючи героїзм гірників Кривого Рогу, газета «Коммунист» писала: «На червону дошку треба занести імена пролетарів Криворіжжя! Залізорудний район Криворіжжя оживає завдяки героїчним зусиллям голодних, але повних революційної рішучості на фронті праці червоних гірників»¹⁵. В кінці 1921 р. були пущені юзівська і макіївська домни, а також мартени кількох заводів. На семи заводах була налагоджена прокатка металу. Приступили до виробництва паровозів Луганський і Харківський паровозобудівні заводи. Вступили до ладу Дебальцівський, Маріупольський, Краматорський, Дніпропетровський і багато інших металургійних заводів України¹⁶.

Повільно, але настійно, з місяця в місяць, збільшувалась виплавка чавуну і виробництво мартенівської сталі. Незважаючи на те, що багато робітників залишили виробництво і частими були перебої у постачанні продуктів харчування, затримки у виплаті заробітної плати, свідомо частина робітників, яка залишилася на підприємствах металургійної промисловості, ціною напруження всіх сил щомісяця підвищувала продуктивність праці.

Деяких успіхів добилося машинобудівна промисловість, насамперед сільськогосподарське машинобудування. А це особливо важливо, бо продукція цієї галузі промисловості відігравала значну роль у налагодженні економічного зв'язку між містом і селом. Так, якщо в II кварталі 1921 р. заводи Укрсільмаштресту випустили продукції на 407 тис. крб., то в IV кварталі — вже на 624,8 тис. крб.¹⁷

Значних успіхів у 1921 р. добились робітники України в боротьбі за відбудову текстильної промисловості. Одночасно були підняті з руїн і поставлені на шлях відбудови інші галузі промисловості — цукрова, горілчана, тютюнова та ін. Легка і харчова промисловість у 1921—1922 рр. відбудовувалися більш успішно, ніж важка індустрія.

Досягнення у відбудові промисловості в 1921 р. були результатом самовідданої праці робітничого класу, керованого Комуністичною партією. У боротьбі з труднощами він проявив справжній героїзм, витримку, стійкість і залізну дисципліну. Відбудова про-

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 99, арк. 28—30.

¹⁵ «Коммунист», 28 квітня 1922 р.

¹⁶ «Экономическая жизнь», 5 квітня 1921 р.

¹⁷ «Народное хозяйство Украины», 1922, № 7-10, стор. 85.

мисловості — це продовження боротьби трудящих з капіталізмом, за утвердження соціалізму в нашій країні.

Уже в перший рік боротьби за відбудову промисловості робітничий клас України висунув з свого середовища великий загін справжніх героїв праці, яких народ оточив пошаною і піклуванням. У 1922 р. майже на всіх підприємствах української промисловості проходило вшановування передових робітників. Так, у серпні 1922 р. свято передовиків відбулося на харківському машинобудівному заводі «Серп і молот». Тут серед героїв праці особливо відзначився робітник М. Гуназо, який, «незважаючи на свій похилий вік, працює на диво, підвищує виробництво, показує приклад іншим, приклад високої трудової доблесті». Одночасно вшановували робітників Якуба, Тимофєєва і Лапченка, які не тільки самі добре працювали, а й підтягували відсталих, подаючи їм всіляку допомогу¹⁸.

За героїзм у боротьбі з розрухою і високу продуктивність праці Радянський уряд нагородив велику групу робітників України орденами Трудового Червоного Прапора УРСР. Зокрема, нагороду одержали робітники підприємств Катеринославської губернії — Ф. Бурлака, Г. Єфимов, М. Колесников, М. Леоненко, Н. Муравйов, М. Овсюченко, Ф. Подсудейченко та ін.; робітники підприємств Київської губернії — І. Воеводін, Є. Зеленко, С. Іванова, С. Кондратович, Д. Остапенко; робітники підприємств Волинської губернії — М. Нарокин, Н. Тюрин та ін.; робітники Миколаївської губернії — А. Карпов, Ф. Санжиков, Є. Федоров; Кременчуцької губернії — І. Верба, В. Ганенко, М. Демешко та ін.¹⁹

Передові робітники України віддавали всі свої сили і здібності справі відбудови промисловості. В 1921 р. на багатьох підприємствах здійснювалося впровадження пропозицій раціоналізаторів і винахідників, які своєю працею допомагали якнайшвидшій відбудові соціалістичної промисловості.

Один із основних факторів, який визначив успіх боротьби робітничого класу України за відбудову промисловості в ці роки, — це неухильне зростання політичної активності в боротьбі за підвищення продуктивності праці. На конференції металістів у квітні 1923 р. зазначалось, що металісти Донбасу завдяки підвищенню продуктивності праці добилися значного збільшення випуску продукції. Так, якщо у 1921 р. вартість продукції металургійної промисловості Донбасу становила 6921 тис. золотих крб., то в 1922 р. — уже 22 864 тис.²⁰

У середині травня 1923 р. відбувся IV губернський з'їзд профспілок Донбасу. На ньому йшлося про значне зростання продуктивності праці в кам'яновугільній промисловості Донбасу²¹. Так, шахтарі Довжанського рудоуправління у червні 1923 р. перевико-

¹⁸ «Коммунист», 6 серпня 1922 р.

¹⁹ «Коммунист», 3 листопада 1923 р.

²⁰ «Коммунист», 1 травня 1923 р.

²¹ «Вестник профдвижения Украины», 1923, № 19-20, стор. 71.

нали виробничі завдання на 40%, видобувши 350 тис. пудів антрациту понад план²².

Успішна боротьба за відбудову промисловості зміцнила ряди робітничого класу і його віру в швидку перемогу над розрухою. Одночасно вона сприяла зміцненню союзу робітників і селян — цього найвищого принципу диктатури пролетаріату.

Проте поряд з успіхами в роботі окремих ланок народного господарства були ще дуже значні недоліки. Вони полягали у недосконалій організації промисловості, у відсутності добре підготовлених і спеціалізованих господарських кадрів.

Керуючи боротьбою робітничого класу за підвищення продуктивності праці, Комуністична партія спиралася на широкі кола безпартійного активу. Важливою формою залучення робітників до участі в керівництві промисловими підприємствами були виробничі наради. У 1924 р. вони існували вже на всіх фабриках і заводах України. Виробничі наради, як відзначив XIV з'їзд партії, «були найкращою формою залучення широких робітничих мас у справу практичного будівництва радянського господарства, виховання в них розуміння тісної залежності інтересів трудящих від ступеня господарських успіхів соціалістичної держави, висування і виховання нових кадрів господарників і адміністраторів з робітників...»²³

Виробничі наради з першого дня свого існування займалися широким колом питань. Це — організація виробництва і праці, раціоналізація і механізація, боротьба за режим економії, з прогулами тощо. Розв'язуючи ці питання, виробничі наради добивалися поліпшення і розвитку виробництва.

Тільки за 1924 р. виробничі наради підприємств гірничої промисловості подали понад 3 тис. раціоналізаторських пропозицій²⁴. На підприємствах Південного машинобудівного тресту за той же рік робітники через виробничі наради висунули 2074 раціоналізаторські пропозиції, з яких уже в тому ж році прийнято до реалізації 1388²⁵. На одному тільки Єлисаветградському заводі сільськогосподарських машин «Червона зірка» виробничі наради внесли 139 раціоналізаторських пропозицій, з яких прийнято і впроваджено в життя 114²⁶.

Робітники України брали активну участь у русі винахідників. У всіх містах, на кожному підприємстві були свої робітники-винахідники. З Одеси повідомляли: «Рядові робітники стають самостійними винахідниками, удосконалюють різні істотні технічні процеси, деякі робітники самостійно конструюють цінні інструменти і складні механізми»²⁷. Серед винахідників Києва особливо

²² «Всероссийская кочегарка», 1 липня 1923 р.

²³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 205—206.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 183, арк. 102.

²⁵ Там же, ф. 139, спр. 12, арк. 159.

²⁶ «Червоний шлях», 1925, № 137 (1032).

²⁷ «Пролетарий», 28 липня 1925 р.

виділявся робітник-залізничник Фесенко, який удосконалив блокувальну систему. Народний комісаріат шляхів схвалив цей винахід. Застосування його дало значну економію коштів²⁸.

У Києві в 1925 р. налічувалось понад 100 винахідників-робітників, які, часто не маючи відповідних інструментів і технічної консультації, робили більш досконалим виробництво, поліпшували умови праці. До таких винахідників належав слюсар полірувального цеху Київського кабельного заводу Зубов. Робота в цьому цеху була тяжкою і виснажливою. І ось у 1925 р. з'явився верстат Зубова, який полегшив умови праці робітників, підвищив її продуктивність у 6 разів, знизивши собівартість обробки в 2 рази²⁹.

Масове винахідництво і потік раціоналізаторських пропозицій — це усвідомлене прагнення робітничого класу зміцнити і далі розвинути соціалістичний спосіб виробництва. У боротьбі за створення економічного фундаменту соціалізму робітничий клас набував нових, соціалістичних рис.

В результаті успішної відбудови промисловості і заходів, вжитих партією і урядом, розпилення і декласування робітничого класу було припинено. Почався поступовий процес його консолідації. На 1 листопада 1925 р. кількість робітників України, зайнятих тільки у важкій промисловості, становила 497 тис. чоловік³⁰.

Партія вважала, що в мобілізації широких мас робітничого класу на відбудову промисловості найважливішу роль повинні відіграти профспілки. На 1 січня 1921 р. в рядах профспілок Країни Рад налічувалося понад 7 млн. чоловік, а на Україні — 1 млн. 239 тис.³¹

Питання про роль і завдання профспілок в умовах диктатури пролетаріату було всебічно розроблено В. І. Леніним. Визначаючи завдання профспілок у промові на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і Московської міської Ради профспілок 30 грудня 1920 р., він говорив: «Профспілки є не тільки історично необхідними, але історично неминучою організацією індустріального пролетаріату, яка охоплює його, за умов диктатури пролетаріату, майже поголовно... Профспілки є організацією правлячого, пануючого, урядуючого класу, того класу, який здійснює державний примус. Але це не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»³².

Об'єднавши у своїх лавах мільйонні маси робітників, профспілки покликані були пробудити в них величезну революційну енергію

²⁸ «Пролетарій», 30 липня 1925 р.

²⁹ «Пролетарій», 6 вересня 1925 р.

³⁰ Статистика України. Серія IX. Статистика промисловості, т. II, вип. 1, № 44. Харків, 1924, стор. 118.

³¹ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921—1928 гг. Харьков, 1928, стор. 12.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 1—2.

й ініціативу, спрямовану на ліквідацію економічної і культурної відсталості країни, на створення нового, соціалістичного суспільства. Виконання цих завдань немислимо без перевиховання широких мас трудящих, формування в них нової свідомості, звільнення від навиків, традицій і звичок, успадкованих від капіталістичного ладу.

Профспілки, залучаючи широкі маси трудящих до господарського, культурного і державного будівництва, сприяли підвищенню культурного рівня робітничого класу, його політичної і трудової активності.

Комуністична партія вважала профспілки своїм помічником у розв'язанні невідкладних завдань відбудови народного господарства країни. Х з'їзд партії, що відбувся в березні 1921 р., в своїй резолюції «Про роль і завдання профспілок» визначив основний напрямок роботи профспілок в умовах переходу на мирну роботу. З'їзд підкреслив, що значних успіхів у боротьбі з розрухою можна досягти лише при умові, коли професійні спілки візьмуть «значно ближчу участь в організації виробництва і управління ним»³³.

Характеризуючи профспілки як школу комунізму, Х з'їзд партії підкреслив, що лише професійна спілка, яка систематично турбується про всі сторони життя і побуту робітників як на фабриці, так і поза нею, може стати для них початковою школою організаційних навичок і політичного виховання. З'їзд зобов'язав партійні організації допомогти профспілкам відновити, зміцнити і поширити низові осередки профспілок, посиливши роль і значення всіх профспілкових організацій — від цехових і фабричних до Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок.

У травні 1921 р. відбувся IV з'їзд профспілок, який, виходячи з рішень Х з'їзду партії, накреслив конкретні завдання роботи профспілок в умовах переходу країни до нової економічної політики, сформулював їх практичні завдання у відбудові народного господарства, підвищенні продуктивності праці, зміцненні трудової дисципліни і поліпшенні матеріального становища робітничого класу.

Значну роботу у перебудові діяльності профспілок на основі розширення робітничої демократії провели партійні організації України. ЦК КП(б)У протягом 1921—1922 рр. провів спеціальну кампанію по роз'ясненню всім членам партії завдань профспілок і нових методів профспілкової роботи в умовах непу. На початку 1923 р. губернські ради профспілок повідомляли, що завдяки посиленню керівництва з боку партійних організацій профспілкові органи значно поліпшили свою роботу, керівництво низовими профспілковими організаціями стало більш діловим, оперативним і плановим³⁴.

³³ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 503.

³⁴ «Коммунист», 6 січня 1923 р.

Оздоровленню профспілкового руху сприяла і чистка профспілкових органів від меншовиків, есерів, анархістів, бундівців, а також рвацьких елементів і «мертвих душ».

Перебудова профспілкової роботи проходила під лозунгом «Ближче до виробництва і робітничої маси!» В 1922—1923 рр. профспілки почали більш систематично і глибше займатися питаннями, які безпосередньо торкалися інтересів широких робітничих мас. На засіданнях фабрично-заводських комітетів, профспілкових зборах дедалі частіше ставилися звіти адміністрації про стан і завдання підприємств, доповіді керівників профорганізацій про їх завдання у відбудові промисловості, підвищенні продуктивності праці і заробітної плати, поліпшенні охорони праці і побуту робітників.

Фабрично-заводський комітет став місцем, куди робітники йшли з усіма питаннями, що їх хвилювали: заробітної плати, норм виробітку, робітничого кредиту, кооперації, дитячих ясел, садків тощо. Комісія про обстеженню профроботи на Київщині в 1923 р. справедливо зазначала: «В настрої робітничої маси створився безсумнівний перелом на користь спілки; робітники дедалі більше вірять, що завком є їх захисником»³⁵.

Значну роль у пожвавленні діяльності профспілок відіграли конференції безпартійних робітників, що відбувалися в усіх губернських містах і великих промислових районах³⁶. На конференціях широко висвітлювалися економічні і професійні питання: стан і перспективи розвитку промисловості УРСР та СРСР, фінансова реформа, тарифно-економічна і культурно-політична робота профспілок, заходи боротьби з безробіттям тощо.

Багато уваги приділяли виробничим питанням делегатські збори, що існували майже в усіх профспілках України. Їх завдання полягало у залученні якнайбільшої кількості членів спілки до активної профспілкової і виробничої діяльності та висуванні кращих з них на керівну профспілкову і господарську роботу. Делегатські збори об'єднували найбільш передових і свідомих робітників. Тільки на підприємствах Донбасу в 1923 р. до них було обрано 3241 робітника, з яких 40,3% становили комуністи і 5,3% комсомольці³⁷. Природно, що делегатські збори стали опорою партії і профспілок у справі мобілізації робітничого класу на боротьбу за відбудову промисловості, школою політичної і культурної підготовки борців за соціалізм.

В результаті перебудови роботи професійних спілок їх діяльність значно активізувалася. Вони стали ближче до мас, до виробництва, зріс їх авторитет. Газета «Коммунист» в 1924 р. повідомляла, що профробота широко розгорнулася в Костянтинівці, Горлівці, Маріуполі. Профоргани охопили своїм впливом усі організації, які

³⁵ «Вестник профдвижения Украины», 1924, № 31, стор. 57.

³⁶ «Знамя коммунизма», 1924, № 4, стор. 29—30.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2668, спр. 5, арк. 46.

обслуговували побут і потреби робітників: кооперацію, страхування, відділи праці³⁸.

Значне місце в роботі профспілкових організацій займала виробнича пропаганда. Посилився інтерес робітників до роботи профспілкових виробничих осередків, які, ведучи боротьбу за поліпшення виробництва, ставали фактором підвищення виробничої кваліфікації робітників.

Особливо плідотно працювали виробничі осередки в Донбасі. Газета «Коммунист» повідомляла: «Тепер по всьому Донбасу розвинута сітка виробничих осередків, які стежать за роботою кожної шахти, кожного цеху. До складу цих осередків входять обрані робітники від кожної кваліфікації. Маючи рішення виробничих осередків, шахтний комітет цими рішеннями керується для встановлення своїх взаємовідносин з адміністрацією шахти, для спільного... вжиття заходів до постановки роботи в такому вигляді, щоб інтереси робітників і виробництва були б цілком погоджені»³⁹. Виробничі осередки, вникаючи дедалі глибше в суть виробництва, допомагали своїми винаходами і раціоналізаторськими пропозиціями підвищувати продуктивність праці.

У 1924 р. в результаті розширення робітничої демократії робота профспілок значно активізувалася і стала більш багатогранною і повнокровоною. Вони починають брати участь у поліпшенні організаційної структури промисловості, складанні, обговоренні і реалізації виробничих планів. До цього профспілки фактично були усунені від обговорення виробничих планів. Часто господарники надсилали їх у профспілки після затвердження. При такому становищі виробничі комісії фабрично-заводських комітетів не могли детально розібратися в планах і механічно затверджували їх. Наприкінці 1923 р. становище змінилося. З допомогою партійних організацій профспілки добилися права участі в обговоренні виробничих планів і внесення до них своїх корективів.

Але основна увага профспілок була зосереджена на питаннях продуктивності праці і шляхах її підвищення. В праці «Чергові завдання Радянської влади», написаній навесні 1918 р., В. І. Ленін зазначав, що в усякій соціалістичній революції в міру розв'язання завдання експропріації експропріаторів і придушення їх опору «висувається необхідно на перший план корінне завдання створення вищого, ніж капіталізм, суспільного укладу, а саме: піднесення продуктивності праці, а в зв'язку з цим (і для цього) її вища організація»⁴⁰.

В ці роки профспілки проводили боротьбу за підвищення продуктивності праці в основному через свої виробничі осередки, наради і комісії. Робота виробничих осередків значно поліпшилася в результаті зрослої активності і політичної свідомості всього ро-

³⁸ «Коммунист», 17 лютого 1924 р.

³⁹ Там же.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

бітничого класу, кращого, більш предметного керівництва профспілками з боку партійних організацій. У звіті ЦК РКП(б) за вересень — жовтень 1923 р. зазначалося, що участь профспілок у господарському житті нашої країни посилилася, та інакше й бути не могло, «бо за 6 років революції робітнича маса дуже зросла в політичному, господарському і культурному відношенні. Інтерес робітничої маси, особливо до роботи господарських органів, увесь час лишається і не може не лишатися живим і діяльним»⁴¹.

На початку 1924 р. виробничі осередки існували майже на всіх фабрично-заводських підприємствах Української РСР. Активнішу участь у їх роботі почали брати представники адміністративно-господарського і технічного персоналу, що також поживляло їх роботу. На засіданнях осередків частіше заслуховувалися доповіді господарників про стан підприємства і виконання виробничих планів. Члени виробничих осередків вносили пропозиції, спрямовані на усунення недоліків. З доповідями на виробничо-технічні теми на засіданнях осередків виступали інженери і техніки, що сприяло підвищенню кваліфікації робітників і розвитку винахідницької і раціоналізаторської думки.

Всіляко підтримуючи ініціативу виробничих осередків і керуючи їх роботою, партія і професійні спілки шукали нових шляхів правильного, повного використання енергії і здібностей робітничих мас в справі сприяння господарським органам. І такі шляхи були знайдені.

Для кращої підготовки виробничих питань, які розглядалися на загальнозаводських і цехових зборах робітників, при фабрично-заводських комітетах в 1924 р. були створені групи уповноважених цехів, до складу яких входили найбільш кваліфіковані і політично грамотні робітники. Вивчаючи звіти адміністрації про виробничу діяльність підприємства, підсумовуючи пропозиції робітників по усуненню недоліків у роботі цехів тощо, групи уповноважених сприяли більш діловому проведенню делегатських і загальних зборів робітників.

Виробничі наради, делегатські і загальні робітничі збори залучали до боротьби за кращу організацію виробництва дедалі ширші верстви трудящих. Великі завдання, висунуті Комуністичною партією і Радянським урядом, політико-виховна робота партії піднімали до активного суспільно-політичного життя все нові й нові мільйони трудящих країни.

У виробничу і суспільно-політичну діяльність після закінчення громадянської війни все ширше включалося трудяще селянство України. Комуністичній партії треба було знайти нову форму зміцнення союзу робітничого класу з селянством в умовах мирного будівництва. Нею стала нова економічна політика, розроблена В. І. Леніним. Суть її полягала у тому, щоб для побудови соціалізму у перехідний період використати ринок і грошове господарство.

⁴¹ «Известия ЦК РКП(б)», 1923, № 9-10, стор. 18.

У сільському господарстві неп почався з заміни продрозверстки продподатком. Селянам була надана можливість використати більшу частину лишків сільськогосподарської продукції на свій розсуд. Це сприяло піднесенню сільського господарства і створювало умови для відбудови і розвитку державної промисловості, поживавлення торгівлі, поліпшення постачання населення і зміцнення економічної основи союзу робітничого класу і селянства.

Х з'їзд Комуністичної партії на доповідь В. І. Леніна одноставно прийняв постанову про заміну продрозверстки продподатком і про перехід до нової економічної політики. В своїх виступах на з'їзді В. І. Ленін вказував, що в умовах дрібноселянської країни немає іншого шляху для переробки селянського господарства на соціалістичний лад, крім нової економічної політики. Але «поки велика машина» дрібного селянина «не переробила» на колективний лад, «треба забезпечити йому можливість вільно господарювати»⁴².

Керуючись рішеннями Х з'їзду партії, Радянський уряд ухвалив ряд декретів, зв'язаних з переходом до нової економічної політики. 21 березня 1921 р. ВЦВК видав постанову про продовольчий податок, розмір якого був значно менший, ніж продрозверстка. Після виконання продподатку селянам дозволялась вільна торгівля продуктами свого господарства. Слідом за цим були прийняті постанови уряду про вільну торгівлю кустарними виробами і продукцією дрібної промисловості, про умови здачі дрібних підприємств в оренду кооперативам і приватним особам, про оренду землі і використання найманої праці в сільському господарстві та ін.

Все це вело до деякого поживавлення капіталістичних елементів, було певним відступом, але відступом тимчасовим, продиктованим необхідністю перегрупування сил для нового наступу на капіталістичні елементи. В. І. Ленін підкреслював, що боятися непу не слід, бо він вводиться в певних межах, при наявності командних економічних висот в руках робітничого класу і Радянської держави.

У відповідь на піклування партії і уряду трудяще селянство України активно включилося в боротьбу за відбудову сільського господарства. Так, селянство Київщини весняну посівну площу в 1921 р. збільшило на 15 % проти 1916 р. Посівна площа Одеської губернії в 1921 р. досягла розмірів довоєнної. Селяни Харківської губернії збільшили посівні площі на 30 % проти завдань губземвідділу⁴³.

Проведення в життя нової економічної політики на Україні зустріло шалений опір з боку українських буржуазних націоналістів, троцькістів та інших антипартійних елементів. Зокрема, він виявився в нав'язаній троцькістами дискусії про роль і завдання комітетів незаможних селян при переході до непу. Частина капітулянтів вимагала ліквідації комнезамів і сприяння куркульству,

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 160.

⁴³ «Известия», 21 квітня 1921 р.; «Коммунист», 26 березня 1921 р.

троцькісти вимагали зберегти за комнезами ті функції, які вони здійснювали в період воєнного комунізму.

Для правильного розв'язання питання про роль комнезамів у новий період 2 травня 1921 р. була скликана Всеукраїнська партійна нарада, яка обговорила питання «Про продподаток і комнезами». Нарада в своєму рішенні вказала, що комнезами і сільськогосподарський пролетаріат на селі є вирішальною силою в боротьбі проти куркулів, у проведенні в життя політики Комуністичної партії. Нарада зобов'язала партійні організації зміцнювати комнезами, активізувати їх роботу.

Комуністична партія і уряд України мобілізували всі сили для того, щоб подати трудящому селянству всебічну допомогу в проведенні посівної кампанії. Були створені центральна, губернські, повітові, волосні і сільські посівні комісії, куди входило багато представників комнезамів. Вони розглядали плани посіву по волості і селу, доводили їх до кожного селянського господарства, брали на облік посівний матеріал, знаряддя праці, організовували прокатні пункти та ремонтні майстерні.

Радянський уряд у зв'язку з неврожаєм у 1921 р. виділив для селян України насіннєву позику в розмірі 6,5 млн. пудів зерна. В селах було організовано 5 тис. прокатних пунктів і близько 4 тис. кузень, яким виділили велику кількість вугілля. 20 заводів займалися ремонтом сільськогосподарських знарядь праці. У цій справі велику допомогу селянству подав робітничий клас. Так, у Луганському повіті робітники відремонтували 60 тис. різних сільськогосподарських знарядь⁴⁴. В Одеській губернії працювало понад 500 майстерень, в яких було відремонтовано 62,5 тис. різних знарядь⁴⁵. Таку ж роботу проводили робітники інших губерній.

Допомагали трудящому селянству у проведенні посівної кампанії військові частини. 180 тис. червоноармійців і командирів з частин Київського і Харківського військових округів брали участь у посівній, використовуючи понад 135 тис. коней. Військові частини зорали 79 тис. десятин землі, засіяли близько 70 тис. десятин і перевезли 94 тис. пудів зерна⁴⁶.

Завдяки зусиллям робітничого класу, Червоної Армії і самого селянства в 1921 р. було засіяно понад 18 млн. десятин проти 9 млн. весною 1920 р.

Однак, незважаючи на всі заходи, 1921 рік не став переломним у відбудові сільського господарства. Значно меншою проти довоєнної була посівна площа, збір зерна — майже вдвоє менший. Причиною цього була засуха, яка охопила багато губерній України (Донецьку, Миколаївську, Катеринославську, Запорізьку, Одеську, частково Кременчуцьку, Полтавську і Харківську) з площею посівів понад 9 млн. десятин, або 48% всієї площі. У цих губерніях врожай

⁴⁴ «Селянська правда», 21 квітня 1921 р.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, спр. 595, арк. 11.

⁴⁶ Звіт командуючого збройними силами на Україні VI Всеукраїнському з'їзду Рад. Харків, 1921, стор. 9.

з 1 десятичини становив 3—8 пудів, а в ряді місць ще менше. У країні почався голод. На кінець 1921 р. в РРФСР кількість голодуючих досягла 23 млн. чоловік⁴⁷. На Україні їх у травні 1922 р. було майже 4 млн. чоловік⁴⁸. Голод був наслідком не лише засухи, а й першої світової і громадянської війн, інтервенції, куркульсько-го бандитизму, відсталості сільського господарства взагалі.

Комуністична партія і Радянський уряд підняли на боротьбу з голодом широкі маси трудящих, виділили великі насіннєві і продовольчі позики з державних резервів, організували широку взаємодопомогу народів радянських республік. Трудящі Радянської України, незможне селянство активно відгукнулися на заклик Комуністичної партії подати допомогу голодуючим. Для практичного керівництва цією роботою 29 червня 1921 р. уряд Української РСР створив Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК ДОПГОЛ), яку очолив видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави Г. І. Петровський. Одночасно були створені губернські, повітові, сільські комісії допомоги голодуючим. Була накреслена широка програма заходів по боротьбі з голодом. Зокрема, селяни тих губерній, які потерпіли від неврожаю, звільнялися від податку.

У відповідь на звернення В. І. Леніна до українського селянства від 2 серпня 1921 р. успішно проходив збір продуктів харчування в тих губерніях, де був хороший урожай. Багато зробили в цій справі комітети незможних селян, які створювали комісії для збирання продовольства й різних цінностей у фонд допомоги голодуючим. На повітових і губернських з'їздах комнезамів, що проходили перед II Всеукраїнським з'їздом КНС, незможники одночасно приймали рішення про надання допомоги голодуючим Поволжя. Так, Овруцький повітовий з'їзд комнезамів ухвалив: «Протягаючи братерську руку допомоги голодуючим Поволжя, з'їзд оголошує серед незможного селянства тиждень допомоги голодуючим Поволжя... Все зібране через повіт від імені незможного селянства відправити селянам голодуючих губерній»⁴⁹.

Відповідно до рішень з'їздів незможних селян України Центральна комісія незможних селян ухвалила передати голодуючим Росії 50 % хліба з фонду, що був призначений на потреби незможного селянства із відрахувань по продподатку і становив 18 млн. пудів⁵⁰. З України до РРФСР було надіслано понад 16 млн. пудів хліба за рахунок додаткового збору продподатку.

Трудяще селянство України прийняло до себе 50 тис. дітей і понад 200 тис. дорослих, евакуйованих з Поволжя. Як і в період боротьби за перемогу соціалістичної революції і розгром зовнішньої контрреволюції, в тяжкий час голоду з величезною силою

⁴⁷ «Известия», 24 грудня 1921 р.

⁴⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІПІ ЦК КП України), ф. 1, оп. 1, спр. 111, арк. 73.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 127, спр. 6, арк. 34.

⁵⁰ Там же, спр. 15, арк. 213.

проявлялася співдружність українського і російського народів. Відзначаючи братерську допомогу українського народу, трудящі Царицинської губернії (тепер Волгоградська область) писали: «Ніколи робітники і селяни Царицинської губернії не забудуть тієї великої і своєчасної підтримки України, яку вона подала їм в найтяжчі моменти їх життя. Врятовані від голодної смерті робітники і селяни Царицинської губернії шлють вам, українським робітникам, селянству і козацтву, сердечну подяку... Поволжя, зміцнівши, сторицею віддячить вам за братерську допомогу»⁵¹.

Ведучи боротьбу з голодом, Комуністична партія і Радянський уряд України мобілізували трудяще селянство для повного забезпечення осінньої посівної кампанії. Раднарком УРСР виділив для селянства Запорізької, Донецької і Катеринославської губерній насіннєву позику в розмірі 4,5 млн. пудів зерна озимих культур. В інших губерніях ця допомога селянству надавалась з місцевих запасів. Було дозволено закупати насіння як всередині, так і за межами своїх губерній⁵².

Значно була розширена мережа прокатних і ремонтних майстерень. Через комнезами своєчасно розподілялось насіння, був організований громадський обробіток землі. Сільради разом з комнезамами примушували заможних селян засівати поля безкінних і безінвентарних господарств. Всі ці заходи забезпечили проведення осінньої посівної кампанії на більш високому рівні, ніж в 1920 р. Замість 4,9 млн. десятин озимих в 1920 р. восени 1921 р. було засіяно 5,5 млн. десятин.

Величезну роботу провели партійні і радянські організації по підготовці до весняної посівної кампанії 1922 р. Конкретні заходи до цієї кампанії накреслила VI конференція КП(б)У (9—13 грудня 1921 р.) і VI Всеукраїнський з'їзд Рад. Конференція визнала за необхідне виділити 6 млн. пудів насіннєвої позики, закупити насіння і інвентар за кордоном, зміцнити земельні органи досвідченими працівниками, організувати широку сітку сільськогосподарських курсів.

У весняній посівній кампанії 1922 р. величезні труднощі склалися з тягловою силою. Наслідки неврожаю особливо гостро виявилися у тваринництві. Масовий забій і різке скорочення поголів'я худоби на початку зими набрали катастрофічного характеру. Поголів'я худоби в республіці становило лише 15—20% порівняно з 1916 р.

У зв'язку з цим Комуністична партія України і Радянський уряд вжили ряд заходів. Для полегшення становища бідноти, яка змушена була позичати у куркулів хліб, користуватися їх інвентарем і робочою худобою на кабальних умовах, ВУЦВК видав спеціальну постанову, за якою всі кабальні договори визнавались недійсними. У постанові вказувалося, що вимога повертати позику

⁵¹ «Коммунист», 6 грудня 1922 р.

⁵² Звіт РНК УРСР VI з'їзду Рад України. Харків, 1921, стор. 17.

з лихварською надбавкою повинна розглядатися як тяжкий карний злочин⁵³.

Комуністична партія керувала організацією селянської взаємодопомоги. Для того щоб більш широко використати засоби неможного і середнього селянства у відбудові сільського господарства і сприяти їх ініціативі, ВУЦВК у квітні 1922 р. видав постанову про створення акціонерного товариства «Село — Допомога», якому було надано кошти в сумі 25 млн. золотих карбованців. Це товариство зайнялося заготівлею насіння, сприяло неможному селянству у відродженні тваринництва, постачало селянам сільськогосподарський інвентар, надавало пільгові кредити та ін. Уряд України виділив для трудящого селянства 4 млн. пудів насіннєвого зерна⁵⁴. Завдяки цим заходам були ліквідовані тяжкі наслідки занепаду сільського господарства і закладені основи для його відбудови. Восени 1922 р. було ліквідовано голод. Хоч посівна площа у 1922 р. зменшилась порівняно з попереднім роком на 16 %, проте збір зерна завдяки доброму врожаю збільшився в 3 рази.

Порівняно високий урожай 1922 р. дав змогу провести осінню посівну кампанію на більш високому рівні. Цьому сприяло створення на основі досвіду минулого року посівних комісій у центрі і на місцях, в яких активну участь взяли комітети неможних селян. Через них комітети селянської взаємодопомоги організували посіви на місцях, супряги, спільний обробіток землі, прикріпляли безкінні й безінвентарні господарства до більш заможних, встановивши певну плату за користування живим і мертвим інвентарем. Внаслідок цього було значно розширено площі посіву озимих культур.

Проводячи осінню посівну кампанію, Центральний Комітет і низові партійні організації розгорнули підготовку до весняної посівної кампанії 1923 р. Їм допомагали комнезами і селянські безпартійні конференції. Уряд УРСР відпустив неможному селянству позику на закупівлю худоби в сумі 5 млн. крб. золотом⁵⁵ і значно знизив плату за її перевозку.

Трудяще селянство України розгорнуло велику роботу по проведенню весняної сівби 1923 р. Значну роль у засіві площ бідноти відіграли селянські комітети взаємодопомоги (КВД), яких у 1923 р. налічувалось до 10 тис. Вони допомагали членам КВД робочою худобою, насінням, інвентарем, влаштуванням суботників. Так, КВД на Криворіжжі засіяли весною 1923 р. безкінним господарствам, вдовам, сиротам понад 8 тис. десятин, а всього за півроку подали допомогу 13,5 тис. господарствам⁵⁶.

VIII конференція КП(б)У, що відбулася 12—16 травня 1924 р.,

⁵³ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, 1922, № 33, ст. 465.

⁵⁴ «Український економіст», 23 серпня 1923 р.

⁵⁵ «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У, губвиконкому і губкомісії комітетів неможних селян), 1 лютого 1923 р.

⁵⁶ «Звезда», 29 липня 1923 р.

вказала на необхідність швидкого завершення відбудови сільського господарства, збільшення кредиту, що відпускається селянству, швидкого поповнення сільського господарства робочою худобою й інвентарем. Конференція більшовиків України відзначила, що «основне завдання партії і Радянської влади повинно бути зосереджено на сприянні маломісному і середняцькому селянству в їх господарському відродженні шляхом кооперування і колективізації»⁵⁷.

У відбудовний період Комуністична партія звертала особливу увагу на створення товариств по спільному обробітку землі як первинної форми колективного господарства. Велике значення у цій справі мав закон про комітети незаможних селян від 27 травня 1922 р., в якому було сказано, що уряд надаватиме всі види допомоги в першу чергу колективним господарствам. Закон закликав комітети незаможних селян брати в свої руки ініціативу в справі створення колгоспів як найбільш вигідної форми господарства⁵⁸.

В законі передбачалося надання незаможному селянству, організованому в колгоспи, на пільгових умовах сільськогосподарських машин, обслуговування їх прокатними пунктами. Закон зобов'язував державні земельні органи виділяти колгоспам, створеним з членів комнезамів, землю в одному місці.

Справі організації незаможників у колгоспи сприяв декрет ВУЦВК від 9 серпня 1922 р. «Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, організованому в колгоспи». Цим декретом за колгоспами безоплатно закріплювались передані їм живий і мертвий інвентар поміщицьких і куркульських господарств, приміщення та інше майно. Колгоспи були звільнені від орендної плати за землю.

Всі ці постанови уряду УРСР мали велике значення для зростання політичної свідомості селян і об'єднання їх у колгоспи. Ініціаторами їх створення були незаможні селяни на чолі з комуністами. Одними з перших організаторів і будівників колгоспів на Україні були комуністи: Ф. Дубковецький — колгоспу «Здобуток Жовтня» Тальнівського району Черкаської області, М. Посмітний — колгоспу ім. Будьонного Березівського району Одеської області, Д. Кузнецов — колгоспу ім. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області, Ф. Жожерук — колгоспу ім. Горького Ольшанського району Черкаської області, Я. Іванченко — колгоспу ім. Шевченка Звенигородського району Черкаської області та багато інших.

Будувати перші колгоспи доводилося в складних умовах. Перші кроки соціалістичного перетворення сільського господарства зустріли шалений опір куркульства і залишків буржуазно-націоналістич-

⁵⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 235.

⁵⁸ Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України, 1922, № 19, ст. 287.

них елементів. Вони вели антирадянську агітацію, убивали активних будівників колгоспів, знищували посіви, худобу, підпалювали громадські приміщення тощо.

Згадуючи про перші кроки колективізації на Україні, Ф. Дубовецький писав, що, коли в 1922 р. в с. Тальному створювалася сільськогосподарська артіль, куркулі повели агітацію проти її організації. Коли це не допомогло, вони підпалили артільні будівлі. Але колгоспникам вдалося врятувати частину господарства, і вони продовжували будувати свій колгосп «Здобуток Жовтня»⁵⁹. І тепер він є одним з передових колгоспів Радянського Союзу.

У с. Грунь Охтирського повіту Харківської губернії селян, які вирішили об'єднатися в колгосп, куркулі почали залякувати тим, що у них заберуть все, аж до жінок і дітей, заборонять вірити в бога тощо. Але незаможні селяни дали відсіч куркульським наклепам і створили колгосп.

Переборюючи опір куркульства, незаможне селянство України під керівництвом партійних організацій розгорнуло рух за створення колгоспів. XI з'їзд РКП(б) зобов'язав сільських комуністів очолити рух за об'єднання селян в колгоспи і самим вступити до них. Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації провели велику роботу серед сільських комуністів, зобов'язавши їх подавати приклад у боротьбі за створення колгоспів. Так, у Будаївській волості Київської губернії партійна організація створила протягом 1922 р. 10 сільськогосподарських артілей і 4 комуні з незаможників. А в усій Київській губернії партійні організації з 1 вересня 1922 р. до 1 травня 1923 р. організували 551 сільськогосподарську артіль і 17 комун⁶⁰.

Партійні організації Катеринославської губернії з червня 1922 р. до травня 1923 р. організували 800 сільськогосподарських артілей і 22 комуні⁶¹. В цілому по Україні в 1922 р. було організовано 2810, у 1923 р.— 3479, у 1924 р.— 4262 і в 1925 р.— 5454 колективних господарства⁶².

Переважна більшість членів колективних господарств була членами комнезамів, які разом з парторганізаціями їх створювали. В 1925 р. незаможні селяни становили 80,5%, середняки — 13,8% і заможні селяни — 5,7% членів колективних господарств⁶³.

Основною формою колективних господарств до 1924 р. були сільськогосподарські артілі і комуні. З 1924 р. великого поширення набули товариства по спільній обробці землі (Тсози). У 1925 р. вони становили 43% всіх колективних господарств.

Перехід від артілей до тсозів пояснюється тим, що значне кількісне зростання колгоспів у 1922—1924 рр. не відповідало госпо-

⁵⁹ Ф. Дубовецький. На путях к коммунизму. К., 1951, стор. 23.

⁶⁰ «Коммунист», 15 травня 1925 р.

⁶¹ «Вільшовик», 17 травня 1923 р.

⁶² Колгоспний рух на Україні. Харків, 1929, стор. 10.

⁶³ И. А. Конюков. Очерки о первых этапах развития коллективного земледелия. М., 1949, стор. 92.

дарським можливостям: матеріальна база колгоспів була слабка, не налагоджено організаційне і господарське керівництво ними Наркомземом та обслуговування сільськогосподарською кооперацією.

Політбюро Центрального Комітету КП(б)У в тезах «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства», прийнятих в 1924 р., визнало за необхідне проводити роботу по колективізації з таким розрахунком, щоб вона відповідала організаційним і господарським можливостям, визначалась економічними умовами, які в той час існували на селі.

Наслідки голоду 1921—1922 рр. були тяжкими. Проте сільське господарство України протягом трьох років (1923—1925) досягло довоєнного рівня по основних виробничих показниках. Валовий збір хліба на Україні в 1925 р. становив 1049 млн. пудів, або 98% в порівнянні з довоєнним часом⁶⁴. Швидкими темпами відновлювалося поголів'я худоби. На кінець відбудовного періоду воно по УРСР перевершило рівень 1916 р.

Успіхи у відбудові сільського господарства значно поліпшили становище робітничого класу і трудячого селянства. Незаможники, звільнені від оплати сільськогосподарського податку, одержавши ряд пільг по позиках, зміцнювали своє господарство. Значно зменшилась кількість безкінних і безкорівних господарств.

Поліпшення матеріального добробуту селянства сприяло підвищенню його трудової і політичної активності, ще більше зміцнювало союз робітничого класу з трудовим селянством.

Правильна політика Комуністичної партії, велика допомога держави трудящому селянству, зростання його трудової і політичної активності створили умови для відбудови сільського господарства. Це сприяло дальшим успіхам важкої і легкої промисловості.

Розвиток народного господарства у цей період поставив питання про перспективи побудови соціалізму в Країні Рад. Основною ланкою її повинна була стати соціалістична індустріалізація, яка мала перетворити Радянську країну з аграрної в індустріальну. Політика соціалістичної індустріалізації стала найважливішим засобом піднесення народного господарства і культури народів Країни Рад. Для трудящих Радянської України вона була шляхом перетворення її в передову соціалістичну республіку. Тому з величезним ентузіазмом цю політику підтримував український народ і під керівництвом КП(б)У розгорнув героїчну боротьбу за її здійснення. Протягом 1926—1928 рр. трудящі України під керівництвом Комуністичної партії досягли значних успіхів у здійсненні соціалістичної індустріалізації. Якщо капіталовкладення в промисловості Української РСР у 1925 р. становили 199 млн. крб., то в 1928 р.— 507 млн. крб.

⁶⁴ Матеріали к докладу правительства Украины на II сессии ЦИК СССР. Харьков, 1926, стор. 10.

У ході соціалістичної індустріалізації робітничий клас України показував справжні зразки трудового героїзму.

Успіхи у здійсненні соціалістичної індустріалізації країни, неухильне піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих мас створювали об'єктивні передумови для виникнення масового соціалістичного змагання, яке мало надзвичайно велике значення для піднесення політичної активності трудящих. Володимир Ілліч Ленін ще в грудні 1917 р. писав, що тепер, коли Радянський уряд взяв владу в свої руки, перед трудящими стоїть завдання організувати змагання. Він указував на величезні резерви, які є в надрах соціалістичного ладу, на здібності і талант радянського народу і на ту величезну роль, яку відіграватиме змагання у розгортанні творчої ініціативи. Трудящі після опублікування статті В. І. Леніна почали ще активніше включатися в боротьбу за успішне соціалістичне будівництво. Так, з ініціативи партійних і комсомольських організацій Артемівського і Луганського округів соціалістичне змагання широко розгорнулося в Донбасі.

Для розвитку соціалістичного змагання вирішальне значення мала правильна розстановка комуністів на різних ділянках виробництва. Партійні організації промислових підприємств за допомогою старанно продуманих заходів і вмілої розстановки своїх сил у цехах, змінах, бригадах добивалися широкого залучення робітників у соціалістичне змагання. Так, партійна організація шахти № 10 Сніжнрянського рудоуправління на різні виробничі ділянки надіслала 45 комуністів, а також понад 100 комсомольців і кращих профспілкових активістів⁶⁵.

Вони виявили зразки трудового героїзму, соціалістичного ставлення до виробництва. Особистим прикладом вони запалювали своїх товаришів на трудові подвиги. На шахтах Сніжнрянського рудоуправління підвищився видобуток вугілля, набагато збільшилась продуктивність праці, помітно зміцніла трудова дисципліна, скоротились на 80 % так звані технічні неполадки⁶⁶.

Ленінська ідея соціалістичного змагання охоплювала все ширші маси робітників. На Україні не було жодного промислового підприємства, робітники якого не вступили б у соціалістичне змагання. Найбільш швидкими темпами розгорталось змагання серед робітників важкої промисловості. Шахтарі Донбасу, які були зачинателями масового соціалістичного змагання, залишались у передових рядах і в ході розвитку змагання. Змагання проводились між рудоуправліннями і окремими шахтами, між робітниками різних дільниць. Крім того, було широко розвинуте індивідуальне змагання. У Ровеньках в індивідуальне змагання включилося 86 % робітників, у Горлівці — 70 %. В Артемівському окрузі вступило в змагання 262 підприємства, на яких працювало близько 150 тис.

⁶⁵ «Правда», 20 липня 1929 р.

⁶⁶ «Диктатура труда», 12 липня 1929 р.

робітників⁶⁷, у Київському окрузі соціалістичним змаганням було охоплено близько 50% усіх робітників і службовців⁶⁸.

На машинобудівних і металургійних заводах найбільшого поширення серед робітників, які змагалися, набули ударні бригади, що відповідали за виконання певного виробничого завдання. Швидко поширилися вони і серед залізничників, будівельних робітників та ін.

Ударні бригади об'єднували в основному передових робітників і були прикладом комуністичного ставлення до праці і виробництва. Вони показували зразки раціонального використання робочого часу, домагалися підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зменшення браку і простоїв, зміцнення трудової дисципліни.

Надаючи виняткового значення організації соціалістичного змагання і керівництву ним, Комуністична партія уважно вивчала, узагальнювала і поширювала досвід передових робітників і кращих виробничих колективів. Одним з найважливіших засобів розгортання соціалістичного змагання і поширення передового досвіду була масова перевірка взятих окремими робітниками і виробничими колективами зобов'язань. У ході перевірки виявлялись і усувались недоліки в організації і проведенні змагання, створювались найбільш сприятливі умови для його дальшого розвитку.

Для перевірки організації і результатів соціалістичного змагання на заводах Дніпропетровська окружний партійний комітет створив бригади з відповідальних працівників і членів окружкому в складі трьох чоловік кожна та прикріпив їх до окремих підприємств. Вони допомогли викрити хиби і причини відставання заводів. В ході перевірки виявилося, що деякі господарники і профспілкові працівники не зуміли очолити творчу ініціативу робітничих мас, мирилися з недоліками в організації виробництва. Бригади роз'яснювали робітникам заводів величезне значення соціалістичного змагання як комуністичного методу будівництва соціалізму, що ґрунтується на максимальній активності мільйонних мас трудящих.

Перевірка зобов'язань загалом показала велике зростання політичної і виробничої активності робітничого класу, його трудовий героїзм і цілеспрямованість у боротьбі за виконання відповідальних завдань соціалістичного будівництва.

Успіхи, досягнуті в піднесенні всіх галузей промисловості, і насамперед важкої індустрії як основи радянської економіки, були безпосередньо зв'язані з соціалістичним змаганням. Не випадковим є те, що саме на підприємствах важкої промисловості, на залізничному транспорті і на будівництві електростанцій соціалістичне змагання набуло найбільшого розмаху. Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд відзначили прямий зв'язок

⁶⁷ «Вісник профруху на Україні», 1929, № 15-16, стор. 36.

⁶⁸ «Вісник профруху на Україні», 1929, № 12, стор. 55.

успіхів, досягнутих у боротьбі за реконструкцію промисловості і сільського господарства, з піднесенням творчої активності робітничого класу, що виявилась завдяки соціалістичному змаганням.

2. ТРУДЯЩІ УКРАЇНИ В ОБ'ЄДНАВЧОМУ РУСІ ЗА УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

Приступивши до мирного соціалістичного будівництва, трудящі Радянської України, як і трудящі всіх братніх республік, все більше розуміли, що відбудова народного господарства і успішне будівництво соціалізму можливі лише при тісному співробітництві з усіма трудящими радянських республік, насамперед з Російською Радянською Республікою.

До великого російського народу, як до вірного друга і надійної опори, були звернені погляди трудящих України. В рішенні IV конференції КП(б)У, що відбувалася в березні 1920 р., говорилося: «Серед усіх радянських республік, що існували досі, тільки Радянська Росія була спроможна побідоносно протистояти натискові міжнародної і внутрішньої контрреволюції і завдати ворогам нищівних ударів... Всяка нова радянська республіка, керована інстинктом самозбереження, шукає в Радянській Росії опору й підтримку. Тісний союз з Радянською Росією є революційним обов'язком кожної нової радянської держави»⁶⁹.

IV Всеукраїнський з'їзд Рад в резолюції про державні взаємини між УРСР і РРФСР визначив, що УРСР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки⁷⁰.

На основі рішень IV Всеукраїнського з'їзду Рад 28 грудня 1920 р. було укладено Союзний робітничо-селянський договір між Російською і Українською радянськими республіками. Такі ж договори з Російською Республікою почали укладати й інші республіки.

V Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1921 р.) в своєму рішенні зазначив, що Союзний робітничо-селянський договір, укладений між урядами РРФСР і УРСР, — це новий крок до зміцнення єдиного революційного радянського фронту між робітниками і селянами Росії і України. V Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів затвердив цей договір і доручив Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові негайно приступити у згоді з Всеросійським ЦВК до конкретизації тих пунктів договору, що стосувались відносин між Українським і Всеросійським ЦВК, зокрема пункту про внутрішній порядок об'єднаних комісаріатів і їх стосунки з обома урядами, на засадах цілковитої рівності між обома республіками⁷¹. Союзний робітничо-

⁶⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 47.

⁷⁰ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 73.

⁷¹ Там же, стор. 122.

селянський договір між Росією і Україною від 28 грудня 1920 р. був юридичною основою їх державних взаємовідносин в 1921—1922 рр.

X з'їзд РКП(б) (1921 р.) в своїй постанові «Про чергові завдання партії в національному питанні» приділив особливу увагу характеристиці державного союзу суверенних радянських республік та визначенню шляхів його дальшого розвитку. В рішенні з'їзду зазначалось, що «ні одна радянська республіка, взята окремо, не може вважати себе забезпеченою від економічного виснаження і воєнного розгрому з боку світового імперіалізму»⁷². Виходячи з цього, з'їзд вказав на три фактори, що диктували зміцнення державного союзу радянських республік: а) спільні інтереси оборони; б) завдання відбудови зруйнованих війною продуктивних сил; в) продовольча допомога нехлібним радянським республікам від хлібних. Формою державного союзу суверенних радянських республік з'їзд визначив федерацію, «яка ґрунтується на спільності військової і господарської справи...»⁷³.

Виходячи з рішень X з'їзду РКП(б), Всеукраїнська партійна нарада, яка відбулася 2—4 травня 1921 р., відзначила, що залежно від конкретної обстановки, в якій розвивалась спільна боротьба українського і російського народів за перемогу соціалістичної революції, їх державні взаємовідносини набували різних форм. «Але при всіх цих зовнішніх змінах, — говорилося у постанові наради, — мінялася лише форма, а не мінялася природа державних відносин між республіками, побудованими на началах братерського єднання і солідарності трудящих, що є досі незрозумілим для українських шовіністів, які розцінюють державні відносини радянських республік за шаблонами буржуазних конституцій і буржуазного державознавства»⁷⁴. Для Комуністичної партії України питання про ставлення Радянської України до РРФСР завжди розв'язувалось з погляду найтіснішого союзу і співробітництва обох республік.

Розвиваючи далі державні взаємовідносини УРСР і РРФСР, Комуністична партія України в 1921 р. виходила з Союзного договору. Але він визначив лише основи взаємовідносин двох братніх республік. Ось чому після укладення Союзного договору партія почала здійснювати заходи по врегулюванню взаємовідносин між республіками, особливо в таких питаннях, як управління об'єднаними наркоматами, визначення прав і функцій уповноважених наркоматів РРФСР на Україні, встановлення представництва України в загальнофедеративних органах та ін.

Союзний договір між Росією і Україною був не лише конкретизований, але й істотно доповнений. Так, практика співробітництва республік висунула завдання розширити взаємне представництво наркоматів — не тільки об'єднаних, а й не об'єднаних.

У зміцненні єдності РРФСР і УРСР в питаннях господарського

⁷² КППС в резолюціях..., ч. I, стор. 522.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 125.

співробітництва значну роль почала відігравати Українська економічна рада (УЕР). Вона була створена у вересні 1921 р. спеціально «для об'єднання, систематичного погодження, планомірного керівництва, регулювання і контролювання роботи економічних наркоматів УРСР і уповнаркоматів РРФСР як в процесі вироблення загального господарського плану, так і його виконання»⁷⁵.

Так, протягом 1921 р. оформились спільні для РРФСР і УРСР органи погодження і регулювання економічного співробітництва республік. В закріпленні і дальшому розвитку державного співробітництва України з Росією важливу роль відіграла створена на початку 1921 р. за угодою урядів обох республік дипломатична місія УРСР при Раднаркомі РРФСР.

Наприкінці 1921 — на початку 1922 р. Комуністична партія вжила ряд заходів для зміцнення дипломатичного співробітництва України з РРФСР, яка була запрошена на міжнародну конференцію в Генуї. Капіталістичні країни планували спільно виступити на конференції проти Радянської Росії і нав'язати їй кабальні договори і угоди. Комуністична партія вирішила протиставити фронту капіталістичних країн у Генуї фронт радянських республік. Було вирішено послати єдину делегацію від РРФСР, яка представляла б інтереси усіх радянських республік, що давало можливість дати відсіч міжнародному імперіалізму. 23 січня 1922 р. ЦВК і Народний комісаріат закордонних справ РРФСР запропонували радянським республікам провести в Москві нараду для підготовки і оформлення дипломатичного союзу.

Створення єдиного дипломатичного фронту РРФСР, УРСР та інших республік сприяло посиленню об'єднавчого руху мас за дальше зміцнення союзу республік. Проявлявся цей рух у найрізноманітніших формах: у рішучій підтримці дипломатичного союзу республік, у хвилі протестів проти вимог імперіалістів сплатити їм старі борги Росії, у всенародній підтримці зовнішньої політики Комуністичної партії і урядів республік.

Так, Одеська загальноміська партійна конференція 26 лютого 1922 р. вітала дипломатичне об'єднання республік і заявила, що про поступки в завоюваннях Жовтневої революції не може бути й мови. На її думку, успіх об'єднаної делегації республік в Генуї залежатиме насамперед від сили державного союзу республік і керівної ролі у ньому Комуністичної партії, міцності союзу робітничого класу і селянства, могутності Червоної Армії.

Тісне єднання трудящих України з великим російським народом, їх згуртованість навколо Комуністичної партії особливо яскраво проявились у масових вимогах робітників і селян не посилати в Геную В. І. Леніна, обраного головою об'єднаної делегації республік. У великих промислових центрах і віддалених селах, на безпартійних конференціях і червоноармійських зборах виносились одностайні рішення просити В. І. Леніна утриматися від поїздки

⁷⁵ Збірник законень УРСР, 1921, № 19, ст. 559.

в Геную. Трудящі вимагали від центральних органів не включати Володимира Ілліча до складу делегації. Загальні збори робітників і службовців 2-го Держзаводу Харкова заявили: «Володимира Ілліча відпускати не бажаємо. Якби навіть нам дали в заставу всіх лідерів буржуазії — Пуанкаре, Ллойд Джорджа і Гардінга, — і тоді ми не довіримо буржуазії благополуччя Володимира Ілліча і доводимо про наше тверде рішення до відома всіх партійних і радянських органів»⁷⁶. Другий повітовий з'їзд незаможних селян Уманщини постановив «порушити перед надзвичайною сесією ВЦВК клопотання про те, щоб до складу російської делегації не входив т. Ленін»⁷⁷. Моряки Чорномор'я заявили, що вони бережуть і будуть берегти свого дорогого вождя. «Не дозволимо вирвати з наших згуртованих рядів любимого вождя!» — одноставно заявляли робітники і селяни України, приєднуючись до голосу трудящих всіх радянських республік.

Завдяки створенню Комуністичною партією єдиного фронту радянських республік на зовнішній арені всі плани міжнародного імперіалізму зазнали краху. Хоч Генуезька конференція не привела до формального визнання радянських республік, але блискучий успіх радянської дипломатії на цій конференції безсумнівний. Об'єднана делегація республік не тільки дала відсіч натиску ворожій дипломатії в Генуї, а й добилась розколу в імперіалістичному таборі. Досвід спільної боротьби в Генуї в червні — липні 1922 р. був використаний на Гаагській конференції, куди було перенесено обговорення «російського питання». Об'єднана делегація республік, в якій був і представник України, дала відсіч зухвалім домаганням імперіалістів, гідно захищала свободу і незалежність всіх об'єднаних на основі радянської федерації республік.

Дипломатичний союз Радянської Росії з Українською та іншими республіками був далшим кроком на шляху до утворення Союзу РСР.

Натхненником і організатором об'єднання народів радянських республік в єдину братню сім'ю був В. І. Ленін. *«Величезна заслуга в утворенні багатонаціональної соціалістичної держави, — говориться в Постанові ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення Союзу РСР, — належить вождеві партії і народу Володимирові Іллічу Леніну.* Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, він створив струнку вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії»⁷⁸.

У підготовці до утворення єдиної союзної Радянської держави значну роль відіграли переговори, проведені весною і літом 1922 р. між партійними і радянськими працівниками РРФСР і Української РСР з метою зміцнення взаємовідносин між республіками. Ці переговори мали велике значення для всіх радянських республік.

⁷⁶ «Пролетарій», 3 лютого 1922 р.

⁷⁷ «Пролетарій», 24 січня 1922 р.

⁷⁸ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., 1972, стор. 4—5.

Представники України виступили ініціаторами об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну Радянську державу. Цю ініціативу підтримали партійні і радянські організації закавказьких республік і Білорусії.

В промові на урочистому об'єднаному засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР 23 грудня 1967 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв говорив: «Історичний досвід привів до того, що український народ разом з трудящими Білорусії і Закавказзя виступив з ініціативою державного об'єднання радянських республік. Він звернувся з полум'яним закликком — створити Союз Радянських Соціалістичних Республік»⁷⁹.

Треба було знайти таку форму об'єднання, яка б найкраще враховувала інтереси трудящих всіх республік.

Державне об'єднання радянських республік могло бути здійснене лише як союз народів, що об'єднуються на основі повної рівності. «Ми хочемо добровільного союзу націй, — писав В. І. Ленін, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁸⁰.

Всенародне прагнення до утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік вимагало якнайшвидшого розв'язання цього завдання, вироблення конкретних форм відносин між радянськими республіками і вирішення інших питань будівництва союзної багатонаціональної держави.

Жовтневий Пленум ЦК РКП(б) у 1922 р. прийняв ленінський план об'єднання радянських республік. Одночасно ЦК створив комісію з представників РРФСР, України, Білорусії, Грузинської, Азербайджанської та Вірменської Радянських Республік для керівництва підготовкою утворення Союзу РСР. На основі рішень жовтневого Пленуму ЦК РКП(б) в усіх радянських республіках розгорнувся широкий об'єднавчий рух за утворення СРСР. Великого розмаху він набрав і на Україні.

В середині жовтня 1922 р. третя сесія Всеукраїнського ЦВК VI скликання висловила за необхідність «остаточного і міцного встановлення взаємовідносин, які повинні звестися до дійсного об'єднання всіх наших сил у всіх напрямках проти спільного ворога»⁸¹. Тоді ж сесія ВУЦВК ухвалила рішення, в якому доручила уряду Радянської України розпочати переговори з радянськими урядами інших братніх радянських республік про створення загальносоюзних органів — законодавчих і виконавчих.

Рішення третьої сесії ВУЦВК були схвалені на численних з'їздах Рад, зборах і мітингах робітників та селян України. Обгово-

⁷⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 153.

⁸⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

⁸¹ «Комуніст», 17 жовтня 1922 р.

рюючи рішення сесії, трудящі республіки висловлювалися за прискорення утворення єдиної багатонаціональної держави.

Так, в резолюції зборів, проведених в жовтні 1922 р., робітники харківської фабрики «Джерело» висловили тверду рішучість йти впевненим кроком з усім робітничим класом Росії по шляху закріплення і захисту завоювань правдивої революції.

Вінницька міська рада в своїй резолюції зазначала, що постанова сесії ВУЦВК має величезне політичне і економічне значення для всіх радянських республік і повинна бути якнайшвидше проведена в життя, бо об'єднання всіх сил є запорукою зміцнення і розквіту соціалістичних республік.

Кременчуцький губернський з'їзд, що відбувся в жовтні 1922 р., вітав рішення сесії ВУЦВК і наказав своїм делегатам, обраним на VII Всеукраїнський з'їзд Рад, добиватися прийняття на з'їзді рішення про утворення Союзу РСР⁸². Такі ж рішення були одностайно ухвалені з'їздами Рад Донецької, Харківської, Київської, Катеринославської та інших губерній Української РСР.

Питання про утворення СРСР широко обговорювалось в партійних організаціях України. Так, Чернігівська губернська партконференція, що відбулася в жовтні 1922 р., в своєму рішенні записала: «Об'єднання союзних радянських республік буде великим політичним актом, бо ми станемо більш організованими, більш згуртованими і завдяки цьому зможемо зміцнити наше економічне становище»⁸³.

2 листопада 1922 р. питання про утворення СРСР обговорювалось в Катеринославському губкомі партії. Губком зобов'язав усіх комуністів губернії «розгорнути широку агітаційну кампанію, роз'яснюючи значення об'єднання всіх республік в єдину союзну державу»⁸⁴.

Восени 1922 р. на Україні відбувалися повітові й губернські з'їзди Рад. Делегати з'їздів з величезним захопленням висловлювалися за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

III повітовий з'їзд Рад Харківщини, що проходив в листопаді 1922 р., ухвалив таке рішення: «Враховуючи необхідність єдиної твердої лінії поведінки у зносинах радянських республік з капіталістичними державами, враховуючи знесилення наших господарських ресурсів, як результат імперіалістичної війни і тривалої блокади, з'їзд висловлюється за створення єдиного господарського й політичного фронту всіх радянських республік і за об'єднання їх в єдину союзну державу»⁸⁵.

В рішенні III губернського з'їзду Рад Подільської губернії, що проходив у грудні 1922 р., говорилося: «III губернський з'їзд Рад

⁸² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 17, спр. 160, арк. 152.

⁸³ Там же, оп. 7, спр. 197, арк. 129.

⁸⁴ Там же, ф. 32, оп. 71, спр. 594, арк. 156.

⁸⁵ Там же, ф. 28, оп. 4, спр. 1062, арк. 21.

Поділля вітає постанову Президії ЦВК України про утворення великого єдиного Союзу Соціалістичних Республік...»⁸⁶

IX з'їзд Рад Охтирського повіту Харківської губернії, відзначивши тісне єднання імперіалістів у боротьбі проти Країни Рад, заявив, що він вважає найбільш доцільним на противагу спільним зусиллям реакції об'єднання радянських республік в один пролетарський кулак — загальносоюзний центр⁸⁷.

III Волинський губернський з'їзд у грудні 1922 р., обговоривши питання про утворення СРСР, прийняв резолюцію, в якій вважав «своєчасним й вкрай необхідним поставити перед наступним з'їздом Рад України питання про встановлення більш тісних зв'язків між радянськими республіками»⁸⁸.

Такі ж рішення ухвалювали й інші губернські та повітові з'їзди Рад, висловлюючи волю всіх трудящих мас Радянської України до утворення єдиної багатонаціональної Радянської держави.

VII Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився 10 грудня 1922 р. в Харкові, розглянув питання про об'єднання радянських республік. В. І. Ленін у вітальній телеграмі VII Всеукраїнському з'їздові Рад вказував, що одним з найважливіших питань, які треба розглянути з'їздові, є питання про об'єднання радянських республік. В. І. Ленін висловив тверду впевненість в тому, що з'їзд знайде правильний шлях до розв'язання цього завдання, і побажав йому повного успіху в роботі⁸⁹.

Доповідь про союзне об'єднання радянських республік зробив на з'їзді заступник голови уряду УРСР, видатний діяч нашої партії М. В. Фрунзе. Він підкреслив, що серед радянських республік, які є ініціаторами утворення СРСР, визначна роль належить робітникам, селянам і уряду Української РСР.

Обговоривши доповідь М. В. Фрунзе, з'їзд надіслав привітальну телеграму В. І. Леніну, в якій говорилося: «Гаряче вітаючи Вас як свого ідейного вождя, з'їзд сподівається в недалекому майбутньому бачити Вас і на посту керівника Загальносоюзного Радянського Уряду»⁹⁰.

VII Всеукраїнський з'їзд Рад, виявляючи волю трудящих України, прийняв Декларацію про утворення СРСР і постанову про основи Конституції СРСР. У Декларації говорилося про необхідність зміцнення братніх зв'язків з іншими радянськими республіками. Делегати з великим піднесенням і радістю прийняли Декларацію про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Делегат від незаможних селян Київщини заявив: «Раніш ми знали, держави укладали договори для того, щоб пригнічувати нас,

⁸⁶ «Известия» (орган Подольського губкому КП(б)У), 2 грудня 1922 р.

⁸⁷ Харківський облдержархів, ф. Р-203, оп. 1, спр. 798, арк. 121.

⁸⁸ «Волинський пролетарій» (орган Волинського губкому КП(б)У), 2 грудня 1922 р.

⁸⁹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 401.

⁹⁰ В. І. Ленін і український народ. Збірник документів. К., 1970, стор. 312.

щоб придушувати пролетаріат і неможливе селянство. Тепер ми утворюємо союз для визволення трудящих, тепер ми входимо в тісний контакт з тими республіками, які справді стали на платформу соціалістичних республік»⁹¹.

Делегат від Харківської губернії в своїй промові сказав: «Товариші! На Харківщині немає жодного села, жодного підприємства, де б не була зустрінута з великою радістю постанова 3-ї сесії ВУЦВК. Ще з більшою радістю зустрінуть робітники та селяни Харківщини постанову VII з'їзду Рад України»⁹².

VII з'їзд Рад у відповідності з бажанням і волею трудящих України звернувся до робітників і селян Росії, України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану з пропозицією негайно приступити до оформлення уже фактично існуючого союзу радянських республік, об'єднуючи таким шляхом соціалістичний робітничо-селянський фронт проти фронту світової буржуазії. З'їзд висловив тверду переконаність, що такий єдиний союз радянських республік, який закріплює на засадах взаємної рівності їх тісний економічний і політичний зв'язок і в той же час забезпечує самостійне національне культурне будівництво і необхідні гарантії прояву господарської ініціативи кожного з членів союзу, буде найкращою формою розв'язання національного питання в дусі міжнародної пролетарської солідарності⁹³.

Підводячи підсумки роботи з'їзду, Г. І. Петровський в заключному слові говорив: «Ви пригадайте відповідальний момент з'їзду, коли була запропонована нова форма відносин республік, величний момент, коли ми розгородили всі перегородки, які до цього часу віддаляли одну республіку від іншої, і проголосили, що в нашій республіці всім трудящим світу знайдеться місце. Це найвеличніший акт, він має історичне значення, і наші потомки не раз будуть згадувати VII з'їзд Рад за цей величний акт»⁹⁴.

VII з'їзд Рад обрав делегатів на X Всеросійський з'їзд Рад, обумовивши, що потім вони будуть делегатами I Всесоюзного з'їзду Рад. Від імені УРСР вони дістали повноваження взяти участь в розробці і остаточному затвердженні Декларації і Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік⁹⁵.

Трудящі України палко вітали Декларацію VII Всеукраїнського з'їзду Рад про утворення СРСР і входження до нього Української Радянської Республіки. Так, в постанові загальних партійних зборів з участю робітників одного з промислових районів Харкова говорилося: «Загальні збори комосередка разом з безпартійними робітниками проммістечка ім. Червоного Комінтерну, ознайомившись з постановою повновладного господаря робітничо-селянської

⁹¹ «Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад», 1922, № 5, стор. 5.

⁹² Там же.

⁹³ «Правда», 15 грудня 1922 р.

⁹⁴ VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Харків, 1923, стор. 91.

⁹⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 176—177.

України — VII з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — про союзне об'єднання радянських республік, вітають постанову з'їзду, спрямовану проти натиску світового капіталу. Тільки єдиним робітничо-селянським фронтом забезпечується перемога трудящих у майбутній боротьбі»⁹⁶.

Робітники 1-ї Харківської державної друкарні ім. Петровського в своєму рішенні зазначали: «Загальні збори робітників 1-ї Державної друкарні імені т. Петровського, зібравшись на перевибори свого фабзавкому в день третьої річниці визволення Харкова від білих банд, вітають VII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, що зібрались для розв'язання питань, спрямованих на відновлення економічної моці країни і зміцнення Радянської влади, і обіцяють всебічну підтримку в запровадженні їх в життя»⁹⁷.

Піднесення у зв'язку з майбутнім утворенням СРСР охопило всіх трудящих України. А у таборі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції за кордоном, серед залишків повалених панівних класів та буржуазних націоналістів усіх мастей рішення з'їзду викликали шалену лютість і злобу. Ще з часу перемоги Великого Жовтня вороги українського народу не переставали кричати про «знищення» української національної держави, про «колонізаторську політику Москви». Разом із своїми господарями за кордоном вони добре розуміли, що утворення СРСР остаточно позбавляє їх навіть надії на відновлення влади капіталістів і поміщиків на Україні.

Проти лінії Комуністичної партії та утворення СРСР на Україні виступали члени націоналістичної партії укапівців. Вони не переставали пропагувати ненависть до російського народу, вороже ставилися до заходів уряду РРФСР.

Великий опір утворенню СРСР чинили націоналістичні елементи, які пробралися в державний апарат і партійні організації. Вони намагалися всіляко ускладнити справу співробітництва республік, гальмували вироблення умов об'єднання тощо. Націоналістів підтримували різного роду сепаратисти. Троцькіст Раковський, наприклад, ще у вересні 1922 р. надіслав до ЦК РКП(б) листа, в якому виступив проти об'єднання радянських республік в єдиній союзній державі. І надалі він силкувався загальмувати розв'язання цього питання.

Звичайно, ніякі потуги ворогів трудящих не могли спинити об'єднавчого руху. Восени 1922 р. майже одночасно в усіх суверенних радянських республіках цей рух перейшов у свій заключний етап. У одноставності, з якою трудящі братніх радянських республік виступили за утворення Союзу РСР, яскраво виявились єдність класових інтересів трудящих, єдність політичного і економічного ладу всіх республік, великі результати братерського співробітництва

⁹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 257, арк. 27.

⁹⁷ Там же, арк. 48.

протягом майже п'яти років, успіхи Комуністичної партії в здійсненні ленінської національної політики, виховання трудящих на принципах пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів.

23 грудня 1922 р. розпочав свою роботу X Всеросійський з'їзд Рад, на якому були присутні близько 500 представників від Української РСР, Білоруської РСР та Закавказької Федерації. Головним питанням порядку денного з'їзду було утворення СРСР. З'їзд прийняв розгорнуту ухвалу про утворення СРСР, в якій викладені принципи об'єднання радянських республік. В ухвалі відзначалось, що з'їзд визнає своєчасним об'єднання Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Української Радянської Соціалістичної Республіки, Закавказької Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки і Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки в Союз Радянських Соціалістичних Республік, підкреслювалось, що в основу об'єднання повинні бути покладені принципи добровільності і рівноправності республік з залишенням за кожною з них права вільного виходу з Союзу республік. З'їзд обрав комісію, якій доручив виробити умови входження РРФСР в Союз республік. Разом з тим комісія була уповноважена укласти договір РРФСР з іншими радянськими республіками про утворення СРСР. З'їзд обрав також делегатів на I Всесоюзний з'їзд Рад.

З яскравою промовою виступив на X Всеросійському з'їзді Рад М. В. Фрунзе. «Селяни і робітники України, — заявив він, — з найбільшого історичного досвіду винесли тверде переконання, що тільки на ґрунті братерського об'єднання трудящі маси всіх народів колишньої царської Росії зможуть захистити свої величезні завоювання. Я хочу повідомити про те, як пройшло рішення про об'єднання у нас, який відгук ідея Союзу зустріла серед широких робітничо-селянських мас на Україні. Ні на одному з наших з'їздів, починаючи з волосних, повітових і кінчаючи Всеукраїнським, не пролунало жодного голосу, спрямованого проти ідеї утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁹⁸.

Погіршення стану здоров'я позбавило В. І. Леніна можливості бути присутнім на X Всеросійському з'їзді Рад. Але, незважаючи на це, він весь час займався питаннями утворення СРСР.

Ввечері 30 грудня 1922 р. в урочистій обстановці відкрився I Всесоюзний з'їзд Рад. На з'їзді були присутні 2215 делегатів, які представляли всі національності радянських республік, що об'єднувались в Союз РСР.

З'їзд з величезним піднесенням обрав своїм почесним головою організатора Комуністичної партії, творця Радянської держави В. І. Леніна. В привітанні, надісланому з'їздом В. І. Леніну, говорилося: «З'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, приступаючи до своїх занять, пле палкий привіт почесному голові I з'їзду

⁹⁸ Стенографический отчет X Всероссийского съезда Советов. М., 1923, стор. 191.

Рад СРСР і всього світового пролетаріату — тов. В. І. Леніну»⁹⁹.

З'їзд підбив підсумки існування Радянської влади за п'ять років і розглянув питання про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На з'їзді було підкреслено всесвітньо-історичне значення утворення СРСР, відзначено велику творчу силу Радянської влади і протилежність її політики в національному питанні політиці царизму.

На ім'я з'їзду надійшли численні привітання від трудящих України й інших республік.

Після всебічного обговорення питання про об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу з'їзд визнав за необхідне об'єднання всіх радянських республік в єдину Союзну державу. З'їзд схвалив Декларацію і Договір про утворення Союзу РСР. В Декларації зазначалось, що з часу утворення радянських республік держави світу розкололись на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму. В таборі капіталізму панує національна ворожнеча і нерівність, колоніальне рабство, національне гноблення. В таборі соціалізму — взаємне довір'я і мир, національна свобода, рівність і братерське співробітництво народів.

Всякі намагання капіталістичного світу протягом багатьох десятиріч розв'язати національне питання виявилися безплідними. «Воля народів радянських республік, — сказано в Декларації, — що збирались нещодавно на з'їзди своїх Рад і які одностайно прийняли рішення про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, є надійною запорукою в тому, що Союз є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечено право вільного виходу із Союзу, що доступ в Союз відкрито всім соціалістичним радянським республікам, як тим, що існують, так і тим, що виникнуть в майбутньому»¹⁰⁰.

У Договорі про утворення Союзу РСР відзначалось, що чотири незалежні радянські соціалістичні республіки — РРФСР, ЗРФСР, УРСР і БРСР — з метою зміцнення Радянської влади на добровільних і рівноправних умовах утворили єдину Союзну державу. Договором встановлювались принципи організації загальносоюзних верховних органів державної влади та їх компетенція.

Перший з'їзд Рад Союзу РСР обрав Центральний Виконавчий Комітет — верховний орган влади держави в період між з'їздами Рад СРСР.

Так волею народів І Всесоюзний з'їзд Рад створив нову, небачену ще в світі багатонаціональну соціалістичну державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. М. І. Калінін в промові під час закриття І Всесоюзного з'їзду Рад з приводу цього говорив: «Цілі тисячоріччя пройшли з того часу, як кращі уми людства б'ються над теоретичною проблемою в шуканні форм, які дали б

⁹⁹ Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. III. М., 1960, стор. 15.

¹⁰⁰ История Советской Конституции в документах (1917—1956). М., 1957, стор. 393.

народам можливість без величезних мук, без взаємної боротьби жити в дружбі і братерстві. Лише зараз, в сьогоднішній день, практично закладається перший камінь в цьому напрямку»¹⁰¹.

Трудащі Радянської України зустріли одностайним схваленням рішення І Всесоюзного з'їзду Рад про утворення СРСР. На початку 1923 р. по всій республіці проходили масові збори робітників і селян, присвячені утворенню Союзу РСР. Так, безпартійна конференція трудящих Межівського району Павлоградського округу гаряче вітала тісне єднання трудящих всіх республік в Союз Радянських Соціалістичних Республік¹⁰².

Безпартійна конференція Криворіжжя у лютому 1923 р. у вітанні натхненнику і керівнику утворення першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави В. І. Леніну писала, що утворення Союзу РСР гарантує зміцнення міжнародного становища радянських республік і успішну відбудову народного господарства¹⁰³.

У перші дні роботи І з'їзду Рад Союзу РСР В. І. Ленін продиктував статтю «До питання про національності або про «автономізацію», у якій глибоко обґрунтував принципи пролетарського інтернаціоналізму, ще раз підкреслив необхідність суворого додержання Програми Комуністичної партії в національному питанні. Він застерігав партію від небезпеки великодержавно-націоналістичного перекручення ідеї утворення СРСР під час будівництва державного апарату, вимагав особливо уважного ставлення до раніше пригноблених націй. В. І. Ленін писав, що «корінний інтерес пролетарської солідарності, а значить і пролетарської класової боротьби, вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання, а завжди враховували обов'язкову різницю в ставленні пролетаря нації пригнобленої (або малої) до нації гноблячої (або великої)»¹⁰⁴.

В. І. Ленін спрямовував діяльність партії на виховання трудящих всіх національностей в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Сформульовані Володимиром Іллічем Леніним конституційні принципи союзної держави відіграли величезну роль в процесі формування державного устрою Союзу РСР.

В постанові ЦК КІПРС про підготовку до 50-річчя утворення Союзу РСР говориться, що «утворення СРСР за своїм політичним значенням і соціально-економічними наслідками займає видатне місце в історії Радянської держави»¹⁰⁵.

Утворення Союзу РСР — величезна перемога Радянської влади, триумф ленінської національної політики. Це перемога пролетар-

¹⁰¹ М. И. Калинин. Вопросы советского строительства. Статьи и речи (1919—1946). М., 1958, стор. 145.

¹⁰² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 32-7, спр. 1150, арк. 109.

¹⁰³ Там же, арк. 280.

¹⁰⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 550—551.

¹⁰⁵ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КІПРС, стор. 4.

ського інтернаціоналізму над буржуазним націоналізмом усіх мастей, який виступив проти братерського співробітництва народів і був перешкодою на шляху державного об'єднання радянських республік.

Утворення Союзу РСР на принципах добровільності і рівноправності всіх народів радянських республік сприяло зміцненню кожної з них і зростанню могутності Радянської держави в цілому. З утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік почався новий етап у розвитку дружби між народами Радянської країни. Об'єднання радянських республік не тільки зміцнило їх в економічному, політичному і військовому відношеннях, а й стало зразком розв'язання національного питання для всіх великих і малих народів світу.

Для Української РСР, як і для інших радянських республік, утворення СРСР мало вирішальне значення для дальшого зміцнення її державності, суверенітету, вияву волі українського народу. Завдяки утворенню СРСР Радянська Україна змогла швидше відбудувати своє народне господарство, розвинути національну формулю і соціалістичну змістом культуру, швидкими темпами рухатись вперед — до побудови соціалізму.

Здійснюючи ленінську національну політику, йдучи назустріч побажанням трудящих Молдавії, Комуністична партія України і Радянський уряд УРСР прийняли в 1924 р. рішення про утворення Автономної Молдавської РСР. Цьому рішенню передували численні побажання про утворення АМРСР молдавських трудящих, які вони висловлювали на своїх зборах.

На підставі цих побажань Балтський Округком Одеської губернії звернувся в Президію ВУЦВК з проханням про утворення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки ¹⁰⁶.

На початку вересня 1924 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про утворення АМРСР, дала свою згоду на це і ухвалила передати питання на остаточне вирішення сесії ВУЦВК. У жовтні 1924 р. III сесія ВУЦВК прийняла остаточну постанову про утворення АМРСР. В ній зазначалося: «Зважаючи на непохитну волю робітників і селян Радянської Молдавії та виходячи з непорушних підвалин Конституції СРСР, III сесія ВУЦВК VIII скликання постановила: 1. Утворити в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки Автономну Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку... 5. Для організації органів влади на території АМРСР та для скликання Всемолдавського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів організувати Тимчасовий Революційний Комітет і надати йому повновладність на території АМРСР аж до скликання I з'їзду Рад».

9 листопада 1924 р. в м. Тирасполі відбулося перше урочисте засідання Ревкому АМРСР разом з представниками партійних, комсомольських, профспілкових і громадських організацій. З великим

¹⁰⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 4, спр. 334, арк. 15.

піднесенням на цьому засіданні були прийняті привітання на ім'я ЦК РКП(б), ЦВК СРСР і ВУЦВК. Ревком прийняв розгорнуті рішення, спрямовані на піднесення економіки республіки і культурного рівня молдавського народу ¹⁰⁷.

Протягом майже півроку Ревком провів велику роботу по створенню місцевого державного апарату, підготував скликання I Все-молдавського з'їзду Рад, який відкрився 19 квітня 1925 р. З'їзд Рад остаточно оформив державність молдавського народу і прийняв Конституцію АМРСР ¹⁰⁸. Постанова I з'їзду Рад АМРСР була затверджена IX Всеукраїнським з'їздом Рад (3—10 травня 1925 р.).

Так в складі УРСР була створена Автономна Молдавська Радянська Соціалістична Республіка. Протягом 1925 р. проведено вибори до місцевих Рад, куди молдавський народ обрав своїх кращих синів і дочок. Разом з українським народом трудящі Молдавії брали активну участь в суспільно-політичному житті республіки.

3. УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ РАД

Основу основ ленінських принципів керівництва соціалістичною економікою становить широке залучення трудящих до радянського і господарського будівництва, всемірний розвиток їх трудової і політичної активності, послідовне і неухильне розгортання радянської демократії. Ці ленінські принципи з особливою силою проявилися в період відбудови народного господарства.

Комуністична партія, виходячи з ленінських настанов, завжди надавала великого значення радянському будівництву, в якому здійснюється справжнє народовладдя. «Влада Радам», — писав В. І. Ленін, — це значить радикальна переробка всього старого державного апарату, ...що гальмує все демократичне, усунення цього апарату і заміна його новим, народним, тобто дійсно демократичним апаратом Рад, тобто організованої і озброєної більшості народу, робітників, солдатів, селян, надання почину і самостійності більшості народу не тільки у виборі депутатів, але і в управлінні державою, у здійсненні реформ і перетворень» ¹⁰⁹.

Радикальна заміна старого державного апарату розпочалася з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Залучення широких народних мас до будівництва нового державного апарату, його вдосконалення розгорнулося в період відбудови народного господарства. В. І. Ленін, викриваючи буржуазно-обивательську писанину тих, хто не вірив у здібності народу, вказував, що робітники і селяни навчатися управляти, коли вони самі візь-

¹⁰⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 74, арк. 180.

¹⁰⁸ «Комуніст», 23 квітня 1925 р.

¹⁰⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 332.

муться за справу радянського будівництва. На власному досвіді вони набудуть необхідних знань, бо в народі є невичерпне джерело організаторських талантів, які м'яв і душив капіталізм. Їм треба допомогти розгорнутися і тоді стане ясно, що робітники і селяни цілком спроможні «відати організаційним будівництвом соціалістичного суспільства...»¹¹⁰

З переходом на мирну роботу радянський апарат України переживав великі труднощі. Не вистачало досвідчених працівників, апарат місцевих органів влади був слабкий.

Зміцнювати і налагоджувати радянський апарат заважали бандитські напади. Ось що повідомляли про це місцеві органи влади.

З Олександрівського повіту повідомляли, що в Ново-Троїцькій волості банда вбила продагента т. Буянова. В Софіївці 19 травня 1921 р. махновці вбили 11 продагентів і міліціонера. Того ж дня було вчинено напад на с. Андріївку, де вбито 10 чоловік. Банда вдерлася в приміщення волвиконкому і знищила всі папери¹¹¹.

Та поступово, незважаючи на труднощі, радянське будівництво налагоджувалося. Місцеві органи влади розгортали свою роботу. Так, у Києві 20 травня 1921 р. відбувся черговий пленум міськради. У Білоцерківському повіті з 17 травня приступили до роботи повітові комісії по виборах до міськради. В Уманському повіті закінчилися вибори до міськради. Обрано 131 депутата, з них 115 комуністів і 16 безпартійних. На місяць виїхали уповноважені для підготовки до виборів у волвиконкоми¹¹².

В квітні 1921 р. відбулися вибори до Катеринославської міськради. По Катеринославській губернії було всього переобрано 23 волвиконкоми (із 56) і 24 сільради¹¹³.

У Чернігівській губернії 12 травня було скликано широкий пленум губвиконкому разом з головами волвиконкомів, на якому розглянуто питання відбудови народного господарства.

Нова економічна політика, боротьба робітничого класу за зміцнення союзу з селянством створили умови для поживлення роботи Рад. Разом з тим перехід до непу характеризувався активізацією куркулів, їх намаганням пролізти до Рад, кооперації та інших радянських і господарських організацій. На селі розгорнулась жорстока класова боротьба за вплив у Радах. Куркулі вважали, що не означає не тільки розширення їх економічної свободи, а й політичної. Вони повели шалену агітацію проти незаможних селян, які перебували в складі радянських органів влади на місцях, підживляли їх авторитет, звинувачуючи в шкурництві, споювали окремих нестійких членів місцевих Рад, найбільш активних працівників тероризували. Куркулі всіляко перешкождали бідноті і середнякам брати участь у зборах, сесіях, пленумах Рад.

¹¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

¹¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 181, арк. 57.

¹¹² Там же.

¹¹³ Там же, арк. 63.

Комнезами під керівництвом партійних органів повели рішучу боротьбу за очищення всіх радянських організацій від куркульських елементів, залучаючи до них широкі маси незаможного й середнього селянства. Для незаможного селянства, що залучалось до роботи в Радах, по всій Україні були організовані спеціальні школи. Крім того, комнезами за власною ініціативою створювали курси по вивченню питань радянського будівництва.

Велике політичне значення мали перевибори Рад. У ході виборчих кампаній широкі маси знайомилися з найважливішими рішеннями партії і уряду, викривали недоліки і хиби в роботі окремих Рад, розгортали критику і самокритику, провадили обмін досвідом роботи Рад.

Незаможне селянство брало найактивнішу участь у підготовці і проведенні виборів, стежило за тим, щоб в Ради не пролізли куркулі та їх агентура. Комнезами відкликали тих членів сільрад, які компрометували органи Радянської влади або вороже ставились до неї. Відкликання відбувалося згідно з рішенням загальних зборів незаможного селянства. КНС встановлювали тісний зв'язок з виборчими комісіями і допомагали їм у роботі, висували кандидатури до Рад, обговорювали доповіді сільських Рад про роботу, складали списки позбавлених права голосу.

Завдяки організованості КНС і пильності виборчкомів було дано рішучу відсіч куркульським елементам, які намагалися проникнути в Ради, а місцями навіть утворити свої ради. Куркулі застосовували такі засоби, як опротестування виборів, клопотання про відновлення у виборчих правах, про створення хуторських Рад, які вони обіцяли утримувати за свій рахунок, включення до списків виборців «мертвих душ». Намагання куркулів проникнути у Ради закінчувалися майже всюди їх поразкою і лише в окремих випадках, в деяких волостях Донецької, Катеринославської і Полтавської губерній, куркулям удавалося проникнути у Ради, але такі вибори своєчасно скасовувалися¹¹⁴.

У 1922 р. до сільських Рад було обрано 132 365 депутатів. Основну частину їх становили бідняки, об'єднані в комітети незаможних селян. Процент жінок у сільрадах був дуже малий (по Волинській губернії — 2,3; Катеринославській — 2, Чернігівській — 1). Робітники в складі сільрад становили 4%. Невеликою була також кількість службовців у сільрадах (2,5%). Комуністи у сільрадах становили 6,5%. Найбільший процент комуністів був у сільрадах Одеської (9,7%), Донецької (9,6%) і Харківської губерній¹¹⁵. У волвиконкомах робітники становили 16%, службовці — 8,7%. У складі губвиконкомів найбільшу кількість обраних становили члени КНС — понад 75%¹¹⁶.

Під час виборів 1923 р. по Україні було переобрано склад 9154 сільрад. До них обрано 207 560 чоловік, з яких 6% становили

¹¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 206, арк. 213.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Там же, арк. 215.

жінки, 7,1 — члени партії, 2,4% — комсомольці. Із числа обраних 49% були членами КНС. За соціальним станом члени сільрад розподілялися так: робітники — 6,1%, селяни — 85,3, службовці — 7,1, червоноармійці — 1,5%¹¹⁷. За національним складом: українці — 89%, росіяни — 6%, інші — 5%.

У виборчій кампанії 1923 р. велику роль відіграла масово-агітаційна і пропагандистська робота, яку розгорнули партійні і профспілкові організації. Окружками і райками партії України відраджали на передвиборні збори доповідачів із числа окружного і районного партійного та радянського активу.

Селянство все з більшим довір'ям ставилося до комуністів, висувало їх до Рад. Так, селяни с. Млинище Троянівського району Волинської губернії в 1923 р. заявили про бажання обрати головою сільради комуніста, який дбав про розвиток сільського господарства, культуру і добробут селян¹¹⁸.

У більшості районів Катеринославської губернії списки, в яких були комуністи, проходили одноголосно. Селянство дуже серйозно ставилося до обрання своїх представників до сільрад.

В Григорівській сільradі Каменського району, наприклад, загальні збори заявили, що в цілому вони затверджують кандидатури, виставлені від організацій, що ж до кандидатур від самих громадян, то вони розглядатимуть кожну окремо.

Під час виборів велику організованість проявили незаможники, які часто відводили недостойні кандидатури. Значно активнішу участь брали у Радах жінки. Так, у Володарському районі Житомирської виборчої округи було обрано 23 жінки. По Коростенській окрузі до складу сільрад 1922 р. було обрано лише 11 жінок, що становило 1% членів сільрад, а в 1923 р. — жінок було вже 8%¹¹⁹. За відомостями Катеринославського губвиборчкому, до 988 сільрад по губернії було обрано 26 111 чоловік, з них жінок 1729, або 6,9%¹²⁰.

В процесі підготовки і проведення виборів селяни сміливо викривали недоліки в роботі Рад.

Завдяки широкій критиці з боку виборців сільради значно поліпшили свою роботу.

Президія ЦВК СРСР встановила, що в ряді районів країни мали місце неправильні дії і недоліки в роботі виборчих комісій, внаслідок чого виборці недостатньо активно брали участь у виборах. Для того щоб усунути ці недоліки, Президія ЦВК СРСР постановою від 29 грудня 1924 р. зобов'язала ЦВК союзних і автономних республік, обласні і губернські виконкоми скасовувати вибори там, де в них брало участь менше 35% виборців, де мали місце незаконні дії органів і установ, що керували виборами¹²¹.

¹¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 322, арк. 39.

¹¹⁸ Там же, оп. 2, спр. 323, арк. 147.

¹¹⁹ Там же, оп. 1, спр. 922, арк. 73, 76.

¹²⁰ Там же, спр. 323, арк. 151, 152.

¹²¹ Собрание законов правительства СССР, 1925, № 1, ст. 3.

У ході підготовки до виборів з метою виявлення запитів і потреб селянства, а також обміну досвідом роботи сільських партійних організацій при ЦК РКП(б) 21—24 жовтня 1924 р. було проведено нараду секретарів сільських партосередків. Нарада заслухала доповіді про найближчі завдання сільських парторганізацій, про низовий радянський апарат і політико-освітню роботу на селі та доповіді з місць.

Нарада вказала на значні недоліки у роботі партійних організацій на селі, особливо на недостатній зв'язок з основними масами селянства — середняками, висунула як основне завдання створення широкого активу з безпартійних селян і залучення селянських мас до радянського будівництва. Партія поставила завдання удосконалити методи роботи сільських Рад і залучити до їх роботи широкі кола селянства.

Питання про поживавлення діяльності Рад широко розглядалось на жовтневому Пленумі ЦК РКП(б) 1924 р. В постанові Пленуму «Про чергові завдання роботи на селі» вказувалось, що «разом з економічним зміцненням зростає політична активність всієї селянської маси. Це зростання політичної активності селянства взагалі, і особливо маломісних селян, партія повинна прагнути спрямувати насамперед на *поживавлення Рад*, на посилення діяльності радянських, кооперативних та інших організацій. Це завдання — поживавлення Рад на селі — зв'язане з загальним питанням про поживавлення роботи Рад, є одним з основних і найбільш гострих завдань моменту»¹²².

В дальшому розгортанні роботи Рад важливе значення мали рішення XIV конференції РКП(б), що відбулася в квітні 1925 р.

Пожвавити Ради, особливо на селі, — означало перебудувати і поліпшити їх роботу, повести боротьбу з залишками воєнного комунізму, адмініструванням, суворо додержувати революційної законності. Треба було створити навколо Рад актив з безпартійних селян і через нього зміцнювати зв'язок з мільйонними масами трудячого селянства.

У січні 1925 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому стояло питання про поживавлення роботи Рад. На доповідь «Політика на селі» Пленум прийняв розгорнуте рішення, в якому відзначалось, що в практиці роботи місцевих партійних організацій і Рад збереглися ще методи воєнного комунізму, що виявлялося в неправильному зарахуванні деякої частини середняків до куркулів, у звуженні господарської діяльності середняків і усуненні їх від активної участі у виборах до Рад, правлінь кооперативів та нав'язуванні селянським масам при виборах до Рад і громадських організацій невідомих їм кандидатур. Засудивши таку шкідливу практику, Пленум зобов'язав партійні організації створити всі необхідні умови для широкого розвитку активності і громадської діяльності середняків у сільрадах, колгоспах, кооперації з тим, щоб спрямувати їх

¹²² КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 98.

зростаючу активність в русло радянського будівництва. Пленум вказав на необхідність домогтися того, щоб сільради стали політичною і громадською організацією бідноти і середняків, щоб в їх роботу були залучені батраки і сільська інтелігенція.

Питання пожвавлення діяльності Рад розглядалися на пленумах і конференціях партійних і радянських організацій, що проходили в усіх губерніях і округах України. Так, Пленум Донецького губкому КП(б)У вказав, що завдання партійних організацій полягає в тому, щоб політичну активність трудящих мас селянства, яка значно зросла, використати для широкого залучення їх до роботи сільських організацій¹²³.

Важливу роль у пожвавленні роботи Рад відіграла практика проведення на селі виїзних засідань президій окрвиконкомів і райвиконкомів, на яких заслуховувались звіти сільрад, правлінь кооперації, судових і міліцейських органів. На цих засіданнях селяни активно виступали з критикою недоліків в роботі, викривали порушення революційної законності, карні злочини та ін.

Відповідно до рішень січневого Пленуму (1925 р.) ЦК КП(б)У і уряду Української РСР губернські виборчі комісії скасували вибори до 1200 сільських Рад і призначили нові вибори¹²⁴. Проведені вдруге вибори до сільрад дали значно кращі результати. Вони були важливим етапом в боротьбі за пожвавлення діяльності сільських Рад, за дальше зміцнення органів Радянської влади на селі. Відбулися зміни у складі членів сільрад. Кількість середняків збільшилась з 17 до 25 %, а жінок — майже в 2 рази і становила 14 %¹²⁵. Підвищенню активності виборців сприяла краще проведена партійно-масова робота серед селян, боротьба з порушенням виборчих законів, усунення безпідставного адміністрування, заміна голосування за списками кандидатів персональним голосуванням і введення повідомлень виборців про день і місце виборів.

ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в травні 1925 р., відзначив певне пожвавлення в діяльності Рад, ширше залучення в їх роботу нових верств селянства, зокрема середняків і жінок. З'їзд доручив уряду України і надалі добиватися пожвавлення роботи Рад на базі загального зміцнення господарського становища республіки і самодіяльності трудящих мас¹²⁶.

Великого значення в справі пожвавлення роботи Рад набуло проведення широких безпартійних селянських конференцій, які сприяли виявленню настроїв селянства, посиленню його активності в радянському будівництві. Проведення таких конференцій було однією з форм зміцнення зв'язку партії з трудящим селянством і згуртування його навколо Комуністичної партії і Радянського уряду.

¹²³ «Коммунист», 4 лютого 1925 р.

¹²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 40, арк. 40—41.

¹²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2617, арк. 133.

¹²⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1932, стор. 273.

В. І. Ленін всіляко підтримував такі цінні заходи, як проведення безпартійних робітничих і селянських конференцій. Він зазначив: «Зв'язок з «масами» через профспілки ми визнаємо недостатнім. Практика створила у нас, в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як *безпартійні робітничі і селянські конференції*, щоб стежити за настроєм мас, зближатися з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади і т. д.»¹²⁷.

Для роз'яснення широким трудящим масам селянства чергових завдань Радянської влади ЦК КП(б)У зобов'язав губкоми і окрпарткоми провести в березні 1925 р., перед початком весняної посівної кампанії, чергові районні селянські конференції¹²⁸. Перед партійними організаціями ставилось завдання використати конференції для того, щоб зміцнити блок середняків з бідняками, популяризувати на селі політику партії і Радянської влади. Вони мали сприяти залученню широких мас трудячого селянства в роботу сільських Рад, кооперації, товариств взаємодопомоги, комісій по землеустрою.

Протягом березня — квітня 1925 р. по всій республіці були проведені широкі безпартійні селянські конференції. Маса цікавились як внутрішнім, так і міжнародним становищем Країни Рад. Про це свідчить велика кількість запитань, що їх ставили учасники конференції доповідачам. Так, лише в одному Харківському окрузі їм було задано 252 питання по міжнародному і внутрішньому становищу СРСР, 369 питань про землеустрій і 158 питань про кооперацію¹²⁹.

Селянські безпартійні конференції завжди були багатолюдними. Так, на конференції Ісаївського району Одеського округу було 700—800 чоловік¹³⁰. Особливу активність проявляли селяни-середняки в обговоренні доповідей. Так, в Уманському окрузі по кожній доповіді виступало 20—30 чоловік.

Делегати селянських конференцій ставили питання перед органами Радянської влади про вжиття заходів до суворого додержання революційної законності, посилення покарання за бандитизм, крадіжку та інші злочини. Багато пропозицій вносили делегати про поліпшення роботи сільрад, кооперації, медичних установ, культурно-освітньої роботи на селі, зокрема про будівництво шкіл, клубів, бібліотек, залучення до нього бідноти і середняків.

Вивчаючи матеріали конференцій, центральні органи влади вживали заходів до задоволення законних вимог селянства. Партійні організації України, районні, окружні і губернські виконкоми Рад почали приділяти значно більше уваги роботі серед батраків і жінок-селянок. В усіх округах і в ряді районів були проведені батрацькі і жіночі конференції. Так, в Одеській губернії були

¹²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

¹²⁸ Компартія і село. Харків, 1925, стор. 31.

¹²⁹ «Радянська Україна» (орган ВУЦВК), 1925, № 1-2.

¹³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3933, арк. 41.

проведені районні, а потім губерньська конференція батраків¹³¹. На Миколаївщині проведена конференція жінок — членів КНС, на якій прочитано доповіді: «Що дала жінкам Радянська влада», «Про участь жінок в роботі КНС»¹³².

Певною мірою ускладнювала роботу Рад і мобілізацію широких мас трудящого селянства навколо них нечисленність сільських парторганізацій. Сільський партосередок в середньому був на 6 сільрад і 25 населених пунктів, віддалених до 20—30 кілометрів¹³³. У Криворізькому окрузі на 161 сільраду було лише 40 партійних осередків, а в Запорізькому — 36 осередків на 154 сільради¹³⁴. За станом на 1 квітня 1925 р. на Україні сільські комуністи становили лише 15% всіх членів партії¹³⁵. Тому перед партією стояло завдання всіляко зміцнювати сільські партійні осередки. ЦК РКП(б) звернувся в 1925 р. до всіх парторганізацій з відозвою «Про зміцнення сільських організацій партійними силами», в якій вказував, що цьому питанню повинні приділити велику увагу всі партійні організації.

Партійні організації України у відповідь на цю відозву провели ряд невідкладних заходів, спрямованих на зміцнення і поліпшення роботи партійних організацій на селі. В серпні 1925 р. ЦК РКП(б) У провів нараду з питання відрядження комуністів на село¹³⁶. Це питання обговорювалось також окружними і районними комітетами, на зборах партійних осередків. Протягом 1925 р. з промислових центрів на постійну роботу в сільські райони і села було направлено 3 тис. комуністів¹³⁷. Зокрема, Донецький губком направив на село 350 комуністів, Катеринославський — 175, Луганський окрпартком — 250, Кам'янець-Подільський — 119¹³⁸.

Ще в січні 1925 р. ЦК РКП(б) У прийняв рішення про організацію при губерньських партшколах курсів по підготовці секретарів сільських партосередків¹³⁹. У серпні 1925 р. ЦК РКП(б) У затвердив мережу партійної освіти для села, яка мала складатися з 638 районних стаціонарних шкіл і 26 пересувних. Для читання лекцій в цих школах ЦК РКП(б) У і окружками партії направили 600 пропагандистів, які закінчили Комуністичний університет ім. Артема, педагогічні інститути, радпартшколи¹⁴⁰.

Важливе значення для активізації сільських парторганізацій мало рішення XIV партконференції РКП(б) про проведення часткової перевірки особового складу окремих сільських осередків

¹³¹ «Клич Молдавіи» (орган Одеського губкому комсомолу), 2 січня 1925 р.

¹³² Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 3, оп. 7, спр. 93, арк. 17.

¹³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 147, арк. 49.

¹³⁴ «Известия ЦК РКП(б) У», 1925, № 9, стор. 4—5.

¹³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 586, арк. 2.

¹³⁶ «Коммунист», 1 вересня 1925 р.

¹³⁷ «Коммунист», 6 лютого 1926 р.

¹³⁸ «Известия ЦК РКП(б) У», 1925, № 3, стор. 12; № 10, стор. 8; 1926, № 4.

¹³⁹ «Известия ЦК РКП(б) У», 1925, № 1, стор. 35.

¹⁴⁰ «Известия ЦК РКП(б) У», 1925, № 10, стор. 42.

і районних парторганізацій. Проводячи в життя це рішення, партійні організації України очищались від людей, які відірвалися від партії і народу, від осіб, що використовували своє службове становище у особистих цілях, дискредитували партію в очах селянства. Перевірка партійних організацій, що проходила на відкритих партійних зборах з участю безпартійних селян, сприяла зміцненню сільських осередків, росту авторитету партії серед трудящих мас селянства, вихованню селянського активу і залученню його до радянського будівництва, а кращих активістів — до партії.

Партійні організації України провели велику роботу по виявленню і залученню кращих активістів із селян у партію. Якщо в липні — серпні 1924 р. було прийнято до партії лише 480 селян, то в червні — серпні 1925 р. — 5474¹⁴¹. У 1924 р. селяни, прийняті до партії, становили 3,9% від загального числа прийнятих, а в 1925 р. — 25%¹⁴².

Одночасно зростала і кількість партійних сільських осередків. Так, якщо на 1 січня 1924 р. на Україні було 1360 сільських осередків, в яких налічувалось 13 800 членів і кандидатів партії, то на початку 1926 р. число сільських партосередків досягло 1879 з 36 576 комуністами¹⁴³.

Завдяки загальному зростанню сільських партійних організацій значно поліпшилася масово-політична робота на селі, підвищилась активність сільських осередків і кожного комуніста зокрема. Партійні організації приділяли більше уваги господарському і політичному життю селянства. Зміцнення сільських партійних організацій сприяло пожвавленню діяльності сільських Рад, створенню і згуртуванню навколо них численного безпартійного активу. Через цей актив партійні організації зміцнювали свій зв'язок з мільйонними масами селянства.

Сільські ради були активними організаторами і керівниками політичного, господарського, культурного життя села, єдиними органами Радянської влади на селі, органами боротьби за зміцнення політичного союзу робітничого класу і селянства. Під керівництвом партійних організацій вони допомагали створювати і зміцнювати сільськогосподарську кооперацію, організовували селян в колгоспи, підготовляючи ґрунт для дальшої повної соціалістичної реконструкції сільського господарства. В процесі подолання труднощів, що стояли на шляху соціалістичної відбудови народного господарства, Ради значно зміцніли і під керівництвом Комуністичної партії ставали дійовими органами влади на селі.

¹⁴¹ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 12, стор. 10.

¹⁴² КП(б)У в цифрах. Харків, 1925, стор. 23.

¹⁴³ ІА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 240, арк. 7.

4. ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ КАМПАНІЇ

Разом з усіма трудящими Радянської України активну участь у суспільно-політичному житті брали комсомольці і молодь республіки.

X з'їзд Комуністичної партії поставив перед комсомолом великі завдання в період переходу на мирну роботу по відбудові народного господарства Країни Рад. Натхнені рішеннями X з'їзду партії, комсомольці дружно взялися за роботу.

У травні 1921 р. в Харкові відкрився III з'їзд Комуністичної Спілки Молоді України. В його роботі взяли участь 320 делегатів, що представляли 55 тис. членів комсомолу.

З'їзд закликав комсомол зміцнювати зв'язок з робітничою і селянською молоддю, перенести всю свою роботу у фабрично-заводські осередки, в гуцу безпартійної робітничої і селянської молоді, залучати широкі маси позаспількової молоді до всіх кампаній, які проводить комсомол.

III з'їзд КСМУ був важливою подією в історії комсомолу республіки: він закріпив у житті спілки ленінські ідейні і організаційні принципи, згуртував ряди комсомолу України як складової і невід'ємної частини РКСМ і мобілізував молодь на боротьбу з розрухою, голодом, бандитизмом. Після з'їзду комсомол республіки зосередив увагу на організаційному зміцненні своїх осередків, на поліпшенні виховної роботи серед молоді і підвищенні її трудової та політичної активності.

Постійну допомогу комсомолові подавала Комуністична партія України. Тільки за травень — грудень 1921 р. на п'яти засіданнях ЦК КП(б)У слухалися доповіді ЦК ЛКСМУ про роботу організації.

Велику участь комсомол взяв у боротьбі з голодом. По всій Україні відбулися пленуми губернських і районних комітетів, збори комсомольських осередків, де обговорювалося питання про участь комсомолу в боротьбі з голодом. Міські організації послали на продроботу в село від 50 до 75 % членів спілки ¹⁴⁴.

З 15 серпня по 15 вересня 1921 р. на Україні було оголошено податковий місяць. Сотні комсомольців разом з комуністами проводили на селі масово-політичну роботу і зміцнювали продовольчі органи. Треба було зламати куркульський саботаж, дати рішучу відсіч спекулянтам, усім, хто скуповував хліб у селян, роздуваючи ціни на продовольство, дезорганізовував ринок і намагався розбагатіти на всенародній біді.

Сільські комсомольські організації збирали продподаток і продовольство для голодуючих, створювали комсомольсько-молодіжні загони, які працювали на полях, щоб швидше зібрати і послати хліб у райони, охоплені голодом. У 1921 і на початку 1922 р. молодь України збирала для голодуючих сотні тисяч пудів хліба. Загалом

¹⁴⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1971, стор. 135.

у 1921—1922 рр. Україна послала в райони Радянської Росії понад 31 млн. пудів хліба¹⁴⁵.

Комсомол разом з партійними організаціями провів велику роботу по вилученню церковних цінностей. Тільки в Миколаївській і Харківській губерніях було зібрано 15 фунтів золота, 836 пудів срібла. Комсомольські організації влаштовували платні вистави, концерти і виручені гроші відсилали у фонд голодуючих.

У цей тяжкий для країни час в особливо скрутному становищі опинилися діти. Сотні тисяч безпритульних кочували по країні, їх затагував у свої тенета злочинний світ. Комсомол багато зробив для того, щоб врятувати дітей від голоду і ліквідувати дитячу безпритульність: організовував пункти харчування, приймав і розміщував дітей, евакуйованих з Поволжя та південних губерній України, закликав населення усиновлювати сиріт. За участю комсомольців створювалися дитячі будинки і трудові колонії, де діти жили, вчилися, працювали.

У той час, коли народ і партія вели героїчний двобій з голодом, класовий ворог не дремав. Куркульські зграї вбивали комуністів, комсомольців, активістів, палили зібраний хліб, пускали під укіс ешелони. Для боротьби з бандами створювалися частини особливо-го призначення (ЧОП), куди багато комсомольських осередків вступали в повному складі. Одночасно створювалися комсомольські загони самооборони. На Україні понад 300 місцевих осередків вели нещадну боротьбу з бандитизмом. Особливо відзначилися комсомольські організації Запорізької, Полтавської, Катеринославської, Одеської і Подільської губерній¹⁴⁶.

На кінець 1921 р. на Україні в основному було покінчено з політичним бандитизмом. Це було важливою умовою дальшого зміцнення союзу робітничого класу з селянством, зміцнення Радянської влади на Україні. Комсомол пройшов велику школу класової боротьби, загартувався в боях. Після розгрому ворожих зграй партія зосередила всі зусилля на відбудові народного господарства.

Одним з найважливіших завдань ленінського комсомолу того часу була відбудова Донбасу. Комсомольці Києва у зверненні до своїх ровесників у січні 1921 р. писали: «Червона кочегарка зупиниться, якщо ми не допоможемо їй, якщо ми не підтримаємо тих товаришів, від успішної роботи яких залежить наше майбутнє. Кожний пуд хліба, посланий донецькому шахтареві, дасть нам сотні пудів кам'яного вугілля і буде нещадним ударом розруси»¹⁴⁷.

Серед молоді України розгорнувся рух за подання допомоги Донбасу. На підприємствах і в сільрадах за активною участю комсомольців створювалися комісії, які збирали кошти, продовольство, одяг для робітників. Миські комсомольці віддавали у фонд допомоги Донбасу свій п'ятиденний, а то й двотижневий заробіток, а сільські

¹⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 276, арк. 181.

¹⁴⁶ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 138.

¹⁴⁷ Там же, стор. 144.

організації збирали для шахтарів продовольство. Окрилені підтримкою всієї країни, комуністи і комсомольці Червоної кочегарки, незважаючи на величезні труднощі, виявляли зразки трудового героїзму.

Ініціативу молодих донбасівців підхопили комсомольці всієї України. На фабриках, заводах, у залізничних депо створювалися ударні групи. В той тяжкий час справжніми героями стали київські комсомольці і серед них Микола Островський. Київський губернський комітет комсомолу послав його в Головні майстерні Південно-Західної залізниці в Києві, де він працював помічником електромонтера. Комсомольці майстерень обрали його секретарем свого осередка. Микола Островський, вірний своєму правилу «Бути завжди в строю», і на трудовому фронті був першим, своєю мужністю і стійкістю допомагав молоді переборювати труднощі. «Палаючим факелом активності» назвав його відомий французький письменник Ромен Роллан.

Восени 1921 р. партійна організація Києва звернулася до трудящих із закликом допомогти вивезти дрова, заготовлені поблизу ст. Боярка. Для цього потрібно було прокласти вузькоколійку. За роботу взялися комсомольці. Ось як Микола Островський висвітлив ці події в книзі «Як гартувалася сталь».

«20 грудня.

Смуга завірюх. Сніг і вітер. Боярці були майже коло мети, але морози і завірюха спинили їх. Потопають у снігу. Рити мерзлу землю важко. Лишилося тільки три чверті кілометра, але найважчі. Токарев сповіщає: на будівництві з'явився тиф, троє захворіло.

22 грудня.

На Пленум губкому з Боярки не приїхав ніхто. Бандити пустили під укис ешелон з хлібом за сімнадцять кілометрів від Боярки. З наказу уповнакому весь будівельний загін перекинуто туди»¹⁴⁸.

Про будівництво залізниці Микола Островський писав:

«Її неможливо було збудувати, але ми її збудували. Так, було дуже важко. Уявіть собі, тиждень копаємо, а потім бандит Орлик за кілька годин все зруйнує і весь час обстрілює нас... І все-таки ми працювали. Працювали, бо кожний почував себе не самотнім, а членом великого колективу, дружної комсомольської сім'ї. Звання комсомольця зобов'язувало»¹⁴⁹.

Після V з'їзду РКСМ і IV з'їзду КСМУ в 1922 р. комсомольські організації України почали здійснювати шефство над Військово-Морським Флотом, Першим Кінним корпусом Червоного козацтва. За кожною губернською організацією був закріплений один з кораблів Чорноморського флоту або підрозділ Кінного корпусу. Комсомол послав своїх кращих синів на службу в підшефні частини. У 1923 р. комсомол України відрядив до флоту 3900 і в Перший Кінний корпус 600 комсомольців. Багато з них назавжди зв'язали своє життя з армією і флотом¹⁵⁰.

¹⁴⁸ М. Островський. Як гартувалася сталь. К., 1935, стор. 328—329.

¹⁴⁹ Там же, стор. 379.

¹⁵⁰ Історія Ленінської Комуністичної Співки Молоді України, стор. 156.

Шефи листувалися з командуванням, червонофлотцями і червоноармійцями, з своїми посланцями, обмінювалися делегаціями, організовували виступи художньої самодіяльності, вечори дружби. У перші роки підшефним подавалась також матеріальна допомога. Комсомольці Донбасу протягом травня — жовтня 1922 р. відправили червоноармійцям 20 вагонів вугілля і 2 вагони солі, видобутих понад норму. Волиняни подарували бійцям вагон посуду, а комсомольці Харківського канатного заводу виготовили 300 матраців. З 1922 по 1926 р. комсомольські організації України зібрали для флоту і Першого Кінного корпусу понад 40 тис. крб. і послали близько 50 тис. подарунків ¹⁵¹.

При окружних комітетах комсомолу створювалися військові комісії, які проводили роботу з допризовниками, пропагували військові знання, здійснювали шефство над частинами. Велику роль відіграли добровільні оборонні товариства: Товариство друзів повітряного флоту (ТДПФ) і Товариство друзів хімічної оборони (Доброхім). З 1924 по 1927 р. юнаки і дівчата проходили обов'язкову спеціальну військову підготовку. На підприємствах, в установах, у селах комсомольські осередки створювали гуртки по вивченню військової справи, в яких оволодівали верховою їздою, гвинтівкою і кулеметом. Молодь готувалася дати гідну відсіч всім, хто наважився б посягнути на завоювання молодой Радянської країни.

Виконуючи вказівки партії про всебічне зміцнення змички міста з селом, міські комсомольські організації подавали велику допомогу сільським осередкам. Молодь харківського заводу «Серп і молот» групами у 200—250 чоловік по кілька разів на місяць виїжджала в підшефне село Введенське, допомагаючи хліборобам ремонтувати сільськогосподарські машини і реманент, збирати врожай. Водночас харків'яни виступали з лекціями і доповідями, ставили спектаклі, організовували концерти ¹⁵². Комсомольці київського заводу «Арсенал» шефствували над осередком села Бородянка.

Комсомольці брали активну участь у будівництві і ремонті шкіл, лікарень, клубів, доріг, мостів, впорядковували села. Суспільно корисна діяльність комсомолу піднімала його авторитет. Зростання довіри селян до комсомолу найяскравіше ілюструється збільшенням числа комсомольців, обраних до Рад. Якщо в 1923 р. в сільради було обрано 5000, то в 1925 р. — понад 10 тис. комсомольців ¹⁵³.

Комсомол віддав багато сил здійсненню культурної революції, яка мала ліквідувати вікову відсталість народних мас.

Комсомольці все хотіли знати, переробити, перебудувати, відкинути старе, що заважало жити і працювати, знайти нове, корисне, розумне. Вони виступали носіями нової естетики і моралі, борцями за новий побут. Замість церковних хрестин і вінчання популярними стають звіддини, червоні весілля і реєстрація в загі.

¹⁵¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 157.

¹⁵² Там же, стор. 164.

¹⁵³ Там же, стор. 165.

Комсомольці оголосили нещадну війну пияцтву, лихослів'ю, азартним іграм тощо.

У робітничих клубах, сільбудах, червоних кутках, хатах-читальнях проводилася велика виховна робота: читалися доповіді, організовувалися вечори відпочинку, випускалися стінні газети та ін. Важливе місце у виховній роботі посідали виробничі вечори, відкриті збори осередків, екскурсії, масові гуляння. Дуже популярними були тоді живі усні газети, зокрема «Синя блуза». Номери цих газет складалися з частівок і фейлетонів, коротких сценок і сатиричних віршів. Синьоблузники розповідали про злободенні питання міжнародного життя, викривали недоліки, що мали місце на виробництві, висміювали ледарів.

Велику увагу приділяли комсомольці антирелігійній пропаганді. Вони організовували гуртки безбожників, проводили диспути, антирелігійні збори. Щоправда, в цій роботі були й серйозні недоліки. Замість повсякденної антирелігійної пропаганди проводилися такі кампанії, як «комсомольський великдень», «комсомольське різдво», що виливалися в антирелігійні карнавали і демонстрації біля церков.

Щоб ліквідувати ці недоліки, XII з'їзд компартії України запропонував змінити форми і методи антирелігійної пропаганди, посилити роз'яснювальну, виховну роботу, озброєння трудящих природничо-науковими знаннями, не ображаючи при цьому почуттів віруючих. Комсомольські організації почали застосовувати нові форми антирелігійної роботи: влаштовувати концерти, доповіді, антирелігійні вечори і спектаклі, організовували агротехнічні гуртки, проводили «Дні лісу», «Дні урожаю», «Дні електрифікації» тощо.

Комсомол віддавав усі свої сили відбудові народного господарства, а тому авторитет його серед трудящих неупинно зростав, посилювався вплив на позаспілкову молодь. Незламна воля партії, життєстверджуючий оптимізм комсомолу, героїчні зусилля всього народу увінчалися чудовими успіхами. Піднімалися з попелу й руїни шахти і рудники, мартени і домни, фабрики і заводи.

В роки відбудови народного господарства комсомол показав себе відданим помічником Комуністичної партії, полум'яним борцем за побудову соціалізму. У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд партії, який, керуючись ленінським планом побудови соціалізму в СРСР, виробив генеральну лінію на соціалістичну індустріалізацію країни. В мобілізації молоді України на здійснення цього завдання значна роль належала VI з'їзду ЛКСМУ, що відбувся в Харкові на початку березня 1926 р. Делегати з'їзду обговорили питання про роботу комсомолу на виробництві, його чергові завдання на селі, визначили перспективи широкого залучення комсомольців і неспілкової молоді до суспільно корисної праці.

Дійовою формою комсомольської роботи, що мала на меті виявлення та ліквідацію недоліків у діяльності підприємств, державних установ, кооперативних об'єднань, стали групи й загони «легкої

кавалерії». Ініціаторами їх створення були комсомольці Одеси. В 1927 р. у місті діяло 220 груп «легкої кавалерії». Незабаром подібні загони виникли в Донбасі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Кривому Розі та інших промислових центрах, а на середину 1928 р. вони вже діяли по всій Україні. «Кавалеристи» подавали велику допомогу органам Центральної Контрольної Комісії (ЦКК) ЦК КП(б)У та Робітничо-Селянській Інспекції (РСІ), виявляючи додаткові резерви нагромадження коштів, викриваючи безгосподарність, бюрократизм.

Трудащі країни допомагали державі у створенні нагромаджень, необхідних для індустріалізації, не тільки високопродуктивною працею. Вони робили це також шляхом позики державі своїх заощаджень. В 1927—1928 рр. було випущено три позики індустріалізації. Під керівництвом партійних організацій комсомольці роз'яснювали трудящим значення позик, подавали приклад у придбанні облігацій. Найсуворіший режим економії, раціоналізація виробництва, підвищення продуктивності праці, скорочення адміністративно-управлінських витрат, державні позики — все це дало можливість нагромадити кошти для промислового будівництва.

У дуже складних міжнародних умовах почалася соціалістична реконструкція народного господарства СРСР. Особливо важким був 1927 рік. Англія розірвала дипломатичні й торговельні відносини з Радянським Союзом. Імперіалісти намагалися організувати нову інтервенцію проти Країни Рад. Зважаючи на це, треба було всіляко зміцнювати обороноспроможність нашої Вітчизни, посилювати військово-оборонну роботу. Протягом літа і осені 1927 р. в республіці було проведено майже сто військово-спортивних походів комсомольців, у яких взяло участь понад 100 тис. чоловік. Під час походів молодь оволодівала зброєю, засобами протиповітряної оборони, загартовувалася фізично. Проводячи влітку 1927 р. «Тиждень оборони», комсомольці мобілізували кошти для посилення обороноспроможності країни, допомоги політичним в'язням, організували нові військові і спортивні гуртки.

Молоді борці за соціалістичне село під керівництвом комуністів брали найактивнішу участь у створенні кооперативів, селянських виробничих об'єднань, мужньо боролися з рутинною і недовір'ям до соціалістичного шляху розвитку сільського господарства.

Багато зробив для створення нового села завідуючий відділом політосвіти Брусилівського райкому комсомолу на Київщині Іван Литвинчук. Він мав природжений талант організатора. Працювати з ним було весело й легко. Під час суботників першим брав лопату, лом чи сокиру. Місцеві глитаї люто ненавиділи Івана, і в ніч на 2 серпня 1926 р. куркульська куля обірвала життя комсомольця. В жовтні того ж року пострілом в груди був смертельно поранений член Київського окружного комсомолу Олекса Яцюта¹⁵⁴.

Та куркульські обрізи не злякали комсомольців. Особистим при-

¹⁵⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 223.

кладом вони утверджували нові суспільні відносини на селі. І досі пам'ятають на Миколаївщині комуну «Гвардія Ілліча». Заснували її в 20-х роках комуніст В. Бандурко і комсомольці С. Березко, Г. Шоменко, Т. Дяченко, П. Вербицький.

Долаючи опір класових ворогів та їхньої агентури, партія впевнено вела радянське селянство по ленінському шляху. Їй всемірно допомагав комсомол.

Активну діяльність розгорнули сільські комсомольці України під час Всесоюзного походу комсомолу за врожай, кооперування і колективізацію, що розпочався у лютому 1929 р. з ініціативи ЦК ВЛКСМ. Головним завданням комсомольців було залучити широкі маси селянства у колгоспи. З цією метою вони організовували лекції і бесіди, агрокультпоходи, екскурсії в перші колективні господарства.

Чималу допомогу сільським комсомольським осередкам подавали міські організації. Вони проводили агрокультпоходи, влаштовували недільники допомоги селу, відраховували кошти на тракторну колону ім. Ленінського комсомолу, збирали книжки, працювали під час відпусток на сільськогосподарських роботах тощо. Так спільними зусиллями комсомольці міста й села, зміцнюючи непереможний союз серпа і молота, допомагали партії у встановленні на селі нових, соціалістичних суспільних відносин.

Масову трудову і політичну активність проявили трудящі Радянської України разом з усім радянським народом в період підготовки і святкування знаменного ювілею — 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Підготовка до ювілею почалася ще з кінця 1926 р., коли за рішенням ЦК КП(б)У і Центрального Виконавчого Комітету УРСР було створено спеціальну урядову комісію, яку очолив голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

На місцях були створені окружні ювілейні комісії, до складу яких входили представники партійних, радянських, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій. Підготовка проводилася під знаком згуртування широких мас робітників і селян навколо Комуністичної партії в боротьбі за побудову соціалізму. Святкування 10-річчя Жовтня стало могутнім засобом мобілізації сил і розгортання політичної активності трудящих Радянської України.

У жовтні 1927 р. ЦК КП(б)У звернувся з листом до всіх партійних організацій з приводу проведення ювілею¹⁵⁵. Центральний Комітет вказував, що відзначення 10-річчя Великого Жовтня не може бути обмежене святковими днями. Ювілей повинен послужити справі дальшого розгортання боротьби за будівництво соціалізму.

В газетах і журналах в цей час вміщувалися численні статті про успіхи окремих фабрик, заводів, шахт, сіл. Партійні, радянські, профспілкові органи проводили спеціальні обстеження і результати їх публікували в газетах. В кожному окрузі були організовані ви-

¹⁵⁵ «Комуніст», 4 жовтня 1927 р.

ставки досягнень соціалістичного будівництва за 10 років; земельні відділи, кооперативи організовували сільськогосподарські виставки і конкурси на кращу кооперативну спілку, краще сільськогосподарське товариство.

В обстановці величезного політичного піднесення трудящих мас ВЦВК на ювілейній сесії, що проходила в середині жовтня 1927 р., прийняв Маніфест, присвячений 10-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ньому показано всесвітньо-історичне значення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату для народів СРСР і всього людства ¹⁵⁶.

Відзначаючи перемоги в будівництві соціалістичної економіки на основі союзу пролетаріату і трудячого селянства, Маніфест підкреслював, що радянська форма держави — пролетарська демократія — забезпечила участь мільйонних мас у будівництві соціалізму. Перебудова всіх органів управління знизу доверху, постійне залучення мас у справу будівництва соціалізму на заводах і фабриках, у профспілках і господарських органах, в добровільних культурних громадських організаціях — все це стало можливим лише на основі диктатури робітничого класу, яка є вищою формою демократії.

Маніфест закликав трудящих до дальшого розвитку соціалістичної економіки, підвищення продуктивності праці, зміцнення Радянської держави, до посилення оборони СРСР. В заключній частині Маніфесту говорилося, що Радянська держава дбатице про неухильне підвищення життєвого рівня робітників і селян ¹⁵⁷.

На відзнаку 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Маніфест проголошував найважливіші рішення Радянського уряду, спрямовані на підвищення матеріального добробуту трудящих мас. Намічалось здійснити в найближчі роки, починаючи з 1928 р., перехід промислових підприємств з 8-годинного на 7-годинний робочий день без скорочення заробітної плати; збільшити в порівнянні з попереднім роком на 50 млн. крб. асигнування на житлове будівництво. З метою поліпшення матеріального становища бідняків звільнити від сплати сільськогосподарського податку, крім уже звільнених 25 %, ще 10 % селянських господарств; зняти заборгованість з селян по позиках, одержаних в зв'язку з недородом 1924/25 р. Зняти недоїмки з бідноти і надати пільги по недоїмках середнякам по сільгосподатку за минулі роки. Надати малоїмущим прошаркам міського населення пільги по недоїмках, штрафам та інших видах обкладення. Взяти на державний рахунок землеустрій всіх бідняцьких і малоїмущих господарств середняків, для чого додатково асигнувати 10 млн. крб.

Уряд намічав розробити закон про пенсійне забезпечення осіб похилого віку; збільшити розміри страхових фондів для інвалідів війни; асигнувати додатково на 1927/28 господарський рік 15 млн. крб. на шкільне будівництво на селі і в промислових селищах.

¹⁵⁶ «Пролетарий», 16 жовтня 1927 р.

¹⁵⁷ Там же.

Жовтневий Маніфест був величезним вкладом у справу боротьби за соціалізм і яскравим проявом турботи партії й уряду про підвищення матеріального добробуту трудящих мас. Він широко обговорювався на заводах, фабриках, шахтах, рудниках. У своїх виступах робітники дякували Комуністичній партії і Радянському уряду за піклування про поліпшення умов їх життя і обіцяли посилити боротьбу за високу продуктивність праці, за соціалістичну індустріалізацію.

Трудяще селянство також палко відгукнулося на Жовтневий Маніфест і дякувало партії та уряду за турботу про його матеріальне становище. Київський окружний комітет незаможних селян у листі уряду СРСР писав: «Київський комітет незаможних селян від імені 63 тисяч незаможників Київщини шле палке вітання уряду СРСР за його турботи про бідніше селянство... Незаможники Київщини, які понесли багато втрат в героїчній боротьбі за владу Рад, були і будуть опорою Радянської влади і виконають свій обов'язок, коли цього буде вимагати Великий Жовтень. Незаможне селянство разом з робітниками піде й далі по ленінському шляху зміцнення економіки великого Радянського Союзу під керівництвом авангарду робітничого класу — Комуністичної партії»¹⁵⁸.

27 жовтня Центральний Комітет Комуністичної партії оголосив лозунги, під знаком яких трудящі зустрічали 10-річчя Великого Жовтня. Ці лозунги відбивали досягнення радянського народу за 10 років і визначали найважливіші завдання в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

З відозвою до українського народу в зв'язку з 10-річчям Жовтня звернувся також Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України. Він закликав робітничий клас «твердо йти своїм шляхом під прапором Леніна, під прапором більшовицької партії, долаючи всі труднощі, які стоять на шляху»¹⁵⁹.

Український народ урочисто відзначив 10-річний ювілей Великої Жовтневої соціалістичної революції. Святкування Жовтня в столиці Радянської України — Харкові мало всенародний характер. У жодному із свят не брала участі така кількість людей. Протягом кількох днів вулиці міста, клуби і театри з ранку до пізньої ночі були заповнені народом. Місто ще не бачило такої прикраси вулиць і площ. Вечорами загорялися тисячі різнокольорових вогнів.

Напередодні 7 листопада харківський комсомол організував масовий карнавал, в якому взяло участь понад 30 тис. чоловік. В яскравих, живих картинах були інсценовані всі етапи революційної боротьби трудящих.

Всенародне святкування 10-річчя Жовтня проходило в усіх містах і селах України. З великим піднесенням відзначили свято трудящі Києва. В дні свята вулиці і площі міста заповнили маси

¹⁵⁸ «Харьковский пролетарий», 18 жовтня 1927 р.

¹⁵⁹ «Комуніст», 27 жовтня 1927 р.

народу. 7 листопада 1927 р. біля будинку міськвиконкому відбувся масовий мітинг киян. Присутні були і селянські делегації з сіл Київщини. В урочистій обстановці закладено велику взуттєву фабрику і пасажирський вокзал. 9 листопада на іподромі в присутності 50 тис. глядачів була проведена інсценіровка героїчного повстання арсенальців Києва в боротьбі за перемогу Великого Жовтня.

У Дніпропетровську в загальноміській демонстрації взяло участь понад 100 тис. трудящих. У місті було організовано великий карнавал. В Одесі у загальноміській демонстрації взяло участь 150 тис. чоловік.

У селах України жовтневі свята відзначалися з великим піднесенням. Сільбуди, хати-читальні й клуби в ці дні були переповнені. В села Одещини виїхало 500 делегатів від робітників Одеси, які привезли для селян подарунки: кіноустановки, бібліотеки тощо.

У дні святкування 10-річчя Жовтня відбулася велика подія в історії соціалістичної індустріалізації і здійснення ленінського плану електрифікації країни — закладка Дніпрогесу. 8 листопада в Кічкасі на урочисте свято зібралися делегації з усіх кінців України, десятки тисяч робітників, селян і представників інтелігенції. За дорученням союзного і українського урядів урочисте свято відкрив Г. І. Петровський. Він звернувся з закликом до інженерів Дніпробуду будувати дешевше і краще, ніж на Заході, бо на будівництво Дніпрогесу дивляться не лише трудящі Радянського Союзу, а й пролетаріат усього світу ¹⁶⁰.

З вітальними промовами виступили представники багатьох робітничих і селянських делегацій.

До 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції була здана в експлуатацію перша черга однієї з великих електростанцій того часу — Штерівської, яка будувалася в Криндичевсько-Чистяківському районі Донбасу.

На святкування 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції на запрошення Радянського уряду, Комуністичної партії і профспілок прибули численні робітничі делегації з інших країн. Вони відвідали багато міст. Успіхи соціалістичного будівництва в нашій країні, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих, величезне трудове і політичне піднесення в країні — все це справило велике враження на робітників-іноземців.

Святкування Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні мало особливе значення, оскільки в цьому ж році 25 грудня відзначалося 10-річчя утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Уряд УРСР оголосив день 10-річчя Радянської влади на Україні всенародним святом. Центральний Комітет Комуністичної партії України звернувся з відозвою «До всіх членів партії, до всіх робітників, селян і трудящих України». Підкреслюючи значення Жовтневої революції у визволенні трудящих, у створенні Української Радянської держави і успішному соціалістичному бу-

¹⁶⁰ «Харьковский пролетарий», 10 листопада 1927 р.

дівництві, ЦК відзначав, що лише під керівництвом Комуністичної партії можлива і забезпечена перемога соціалізму, що лише на основі ленінської національної політики і пролетарського інтернаціоналізму можна досягти остаточної перемоги над капіталізмом.

З відозвою до трудящих України звернувся також Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

В дні святкування 10-річчя Радянської влади на Україні всюди були проведені збори партійних організацій, урочисті засідання міських, селищних і сільських Рад, комсомольських і профспілкових організацій. На ознаменування цієї дати ВУЦВК і Рада народних комісарів УРСР прийняли постанову про проведення ряду важливих заходів, спрямованих на підвищення матеріального добробуту трудящих України. Намічалось поліпшити становище інвалідів громадянської війни та інвалідів праці, а також вдів і сиріт робітників, що загинули від рук контрреволюціонерів, остаточно ліквідувати безпритульність, відкрити зразкову дитячу колонію ім. Десятиріччя Жовтня, посилити житлове будівництво, особливо в робітничих центрах; збільшити кредитну допомогу сільській бідноті, створити найбільш сприятливі умови для кооперування та колективізації селянських господарств, збільшити асигнування на будівництво культурно-освітніх установ — клубів, сільбудів, кіно; розширити мережу курортів і створити спеціальний селянський санаторій в Одесі ім. Десятиріччя УРСР; поліпшити побут пролетарського студентства і встановити спеціальні стипендії ім. Десятиріччя УРСР¹⁶¹.

Урочисто відзначаючи перше 10-річчя Великого Жовтня, український народ впевнено дивився вперед, вірячи в те, що під керівництвом Комуністичної партії він досягне ще більших успіхів і завершить будівництво соціалізму.

З великим ентузіазмом приступили трудящі України до будівництва соціалістичної культури. Але на перешкоді стояла тяжка спадщина минулого — неписьменність.

Боротьба за ліквідацію неписьменності, що розгорнулася широким фронтом по всій республіці з переходом до соціалістичного будівництва, була одним з найважливіших і найневідкладніших завдань Комуністичної партії і Радянської держави. В. І. Ленін у промовах, статтях неодноразово підкреслював першочергове і найважливіше значення ліквідації неписьменності¹⁶².

За переписом 1920 р. населення республіки становило 28 млн. чоловік. З них неписьменних (віком від 9 років) було близько 13 млн.¹⁶³ Виходячи з вказівок В. І. Леніна про те, що «в країні неписьменний побудувати комуністичне суспільство не можна»¹⁶⁴, Раднарком УРСР у травні 1921 р. прийняв постанову про боротьбу

¹⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 896, арк. 176.

¹⁶² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 49.

¹⁶³ «Коммунист», 13 жовтня 1920 р.

¹⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260.

з неписьменністю. Все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, повинно було вчитись. Неписьменні, зайняті на підприємствах, в дні навчання звільнялися на дві години від роботи із збереженням заробітної плати. До участі в поході за ліквідацію неписьменності залучалась широка громадськість — партійні, профспілкові і комсомольські організації, всі письменні в порядку трудової повинності з оплатою їх праці. Загальне керівництво цією роботою покладалось на Головополітосвіту, в складі якої створювалась Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. При ній була постійна нарада з представників ЦК КП(б)У, жінвідділу, ЦК комсомолу і п'яти представників від Південного бюро ВЦРПС¹⁶⁵. На місцях створювались губернські, повітові і волосні комісії.

З метою залучення до боротьби за ліквідацію неписьменності якнайширших мас трудящих, партійні і профспілкові організації розгорнули широку агітаційно-масову роз'яснювальну роботу. Не було села, міста чи містечка, де б питання ліквідації неписьменності не обговорювалось на широких безпартійних селянських конференціях чи робітничих зборах, мітингах.

Розгортаючи роботу по ліквідації неписьменності, уряд передбачав провести її за рахунок держави. Але розруха в народному господарстві, голод, який значно погіршив і без того тяжке матеріальне становище, не дали змоги здійснити це. Партійні організації, державні органи влади і громадські організації змушені були спрямувати свої зусилля на врятування населення, і насамперед дітей, від голодної смерті. У зв'язку з цим мережа установ по ліквідації неписьменності значно скоротилася¹⁶⁶.

Проте і в цей тяжкий час вживалися заходи, щоб не допустити занепаду справи ліквідації неписьменності. У містах, великих промислових центрах робота по ліквідації неписьменності проводилася завдяки енергійній допомозі профспілок¹⁶⁷. У Донецьку вони створили спеціально фонд борошна, з якого кожному, хто навчався грамоти, видавали щомісячно 15 фунтів як премію за навчання¹⁶⁸.

На селі жителі часто самі збирали гроші чи продукти, наймали вчителя і організовували навчання з неписьменними. Багато ентузіастів безоплатно віддавало свої знання, час і матеріальні засоби справі ліквідації неписьменності.

Завдяки енергійним заходам партійних, профспілкових організацій, надзвичайних комісій по боротьбі з неписьменністю, масовій участі в ній трудящих навіть у перші важкі роки мирного будівництва вдалось досягти певних успіхів в справі ліквідації неписьменності. За 1921 р. на Україні було навчено грамоти близько 300 тис.

¹⁶⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1. К., 1959, стор. 120—121.

¹⁶⁶ «Геть неписьменність!» (орган Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю), 31 грудня 1924 р.

¹⁶⁷ «Путь просвещения», 1923, № 9-10, стор. 227.

¹⁶⁸ «Всероссийская кочегарка», 12 липня 1922 р.

чоловік¹⁶⁹. За переписом 1920 р., у Києві налічувалось близько 17,7 тис. неписьменних, з них до 1923 р. ліквідували неписьменність 50%¹⁷⁰.

У жовтні 1922 р. відбулась Перша Всеукраїнська нарада по ліквідації неписьменності, яка обговорила стан справ на місцях¹⁷¹.

Найбільшу кількість неписьменних становили жінки-селянки. Тому ЦК КП(б)У і Наркомат освіти УРСР в лютому 1923 р. в спеціальному листі звернули увагу партійних організацій і органів народної освіти на необхідність охопити навчанням насамперед неписьменних жінок і створити для них необхідні умови для відвідування шкіл. Тоді ж було прийнято постанови про створення бюро для організації товариства допомоги ліквідації неписьменності, про посилення роботи по підготовці вчителів та ін.¹⁷²

Велику увагу питанню ліквідації неписьменності приділив III Всеукраїнський з'їзд КНС. Він оголосив неписьменність головним ворогом Радянської влади і поставив завдання добитися ліквідації неписьменності серед членів КНС протягом ближчих двох років. Разом з тим з'їзд визнав за необхідне одночасно вести боротьбу з політичною і сільськогосподарською неписьменністю і просив уряд знайти засоби для здешевлення книг¹⁷³.

Для залучення широкої громадськості до боротьби за ліквідацію неписьменності за прикладом РРФСР у 1923 р. на Україні створено добровільне товариство «Геть неписьменність!», якому було присвоєно ім'я В. І. Леніна. Воно розгорнуло широку діяльність по залученню до роботи по ліквідації неписьменності громадських організацій, трудящих, а неписьменних — до навчання. Товариство видавало газету «Геть неписьменність!». Філії товариства, які створювались по всій республіці, допомагали органам народної освіти, вчителям організовувати школи і пункти лікнепів, упорядковувати їх і забезпечувати підручниками, навчальним приладдям, опаленням, освітленням.

Для навчання грамоти різних груп неписьменних видавалась спеціальна література: букварі «Геть неписьменність!», «Червоний прапор», «Буквар залізничника», «Буквар селянина», книга для читання «Ми новий світ збудуємо» та ін. Якщо у 1923 р. в республіці навчанням у школах лікнепу було охоплено 300 тис. чоловік, то на початку 1924 р. уже 400 тис.¹⁷⁴

Незважаючи на певні успіхи в роботі по ліквідації неписьменності, становище продовжувало залишатися дуже гострим. Понад 60% дорослого населення республіки ще було неписьменним. В республіці ж у 1924 р. працювали всього 7841 лікпункт і 417 шкіл для

¹⁶⁹ Десять років боротьби з неписьменністю. ДВУ, 1927, стор. 13.

¹⁷⁰ Київський облдержархів, ф. 114, оп. 1, спр. 48, арк. 25.

¹⁷¹ «Путь просвещения», 1923, № 2, стор. 326.

¹⁷² «Путь просвещения», 1923, № 9-10, стор. 227.

¹⁷³ Стенографічний звіт 3-го Всеукраїнського з'їзду КНС 15—20 травня 1923 р. Харків, 1923, стор. 175.

¹⁷⁴ М. Журавльов. Ліквідація неписьменності і комсомол, стор. 62, 63.

малописьменних. Така кількість лікпунктів не могла забезпечити здійснення завдання ліквідації неписьменності до 10-ї річниці Жовтня.

Партійні і державні органи вживали заходів до поживлення роботи надзвичайних комісій по ліквідації неписьменності, товариства «Геть неписьменність!», активізації участі в цій роботі профспілок і комітетів незаможних селян. Зокрема, партійні організації розгорнули широку кампанію по додатковій мобілізації письменного населення для участі в ліквідації неписьменності і розширенні індивідуальних форм навчання та організації робітниками шефських лікпунктів на селах.

Гостро ставив питання про ліквідацію неписьменності II Всеукраїнський з'їзд профспілок у листопаді 1924 р. На цей час серед робітників республіки — членів профспілок налічувалось ще 117 тис. неписьменних (у 1920 р. було 605 тис.)¹⁷⁵. Ліквідація неписьменності серед робітників визначалась як одне з найважливіших і найсерйозніших завдань на найближчий час. Були розроблені заходи по ліквідації неписьменності серед робітників до 35-річного віку протягом 1925 р. Профспілкам відводилась велика роль у виконанні цього важливого завдання. Вони повинні були всебічно допомагати Головополітосвіті матеріально. Зокрема, з'їзд ухвалив продовжувати відрахування від коштів підприємств одного процента на культроботу.

Результатом всіх вжитих заходів було піднесення активності трудящих у справі ліквідації неписьменності. Зокрема, швидко зростала кількість членів товариства «Геть неписьменність!». Якщо у 1923 р. в Київській губернії налічувалось 43 тис. членів цього товариства, то в 1924 р. — 106 тис.¹⁷⁶ Під час проведення тижня «Геть неписьменність!» серед трудящих було зібрано понад 20 тис. крб., що дало змогу товариству взяти на своє утримання до 2 тис. лікпунктів¹⁷⁷.

Найбільш успішно ліквідація неписьменності проходила серед робітників. Так, у Харківських паровозних майстернях у 1923 р. було 45 неписьменних. Протягом 1924 р. всі вони ліквідували неписьменність¹⁷⁸. На першій столярній фабриці в м. Кременчуку у 1922 р. 70 % робітників були неписьменними. На початок 1924 р. неписьменність була ліквідована повністю. У 1924 р. було повністю ліквідовано неписьменність на кіровоградському заводі «Червона зірка»¹⁷⁹. Таких підприємств у 1924 р. вже налічувалось сотні.

Велику допомогу робітникам у ліквідації неписьменності подавали шефи-школи і різні навчальні заклади. Студенти Київського медінституту, наприклад, взяли шефство над Київським залізнич-

¹⁷⁵ Второй съезд профсоюзов Украины 3—8 ноября 1924 г. Стенографический отчет. Харьков, 1924, стор. 17.

¹⁷⁶ Київський облдержархів, ф. 111, оп. 4, спр. 29, арк. 109.

¹⁷⁷ «Вісті», 4 червня 1925 р.

¹⁷⁸ «Вісті», 30 грудня 1924 р.

¹⁷⁹ Одеський облдержархів, ф. Р-147, оп. 1, спр. 485, арк. 14—15.

ним депо. Завдяки активній роботі шефів до 7-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції більшість робітників ліквідувала неписьменність.

Значно ширшого розмаху набрала ліквідація неписьменності на селі, хоч село набагато відставало від міста. Якщо на 1 жовтня 1922 р. в сільській місцевості на один повіт припадало 5—7 лікпунктів, то на 1 травня 1924 р. їх було вже понад 30, і в кожному з них за 3 місяці проходило навчання 12—20 чоловік¹⁸⁰. Селяни все більше розуміли, яким великим злом для них є неписьменність. Заповіт В. І. Леніна — ліквідувати неписьменність до 10-ї річниці Жовтневої революції — селяни вважали священним для себе і прагнули здійснити його.

Учасники Брацлавської районної безпартійної селянської конференції (березень 1924 р.), обговорюючи стан ліквідації неписьменності, визнали, що грамотність є могутньою зброєю в руках робітників та селян у боротьбі з капіталом та іншими ворогами, в боротьбі за піднесення сільського господарства і промисловості, за зміцнення Червоної Армії. Розуміючи це і враховуючи заповіт В. І. Леніна, вони ухвалили докласти всіх зусиль для ліквідації неписьменності¹⁸¹.

Багато вчителів виявились справжніми ентузіастами боротьби з неписьменністю. Учитель Андрій Іванович Воронець з перших днів революції активно включився в боротьбу за перебудову освіти, за створення радянської школи. Працюючи повітовим і губернським інспектором народної освіти, він з самого початку боротьби за ліквідацію неписьменності віддавав цій справі всі свої знання і організаторські здібності. У 1923 р. він надрукував буквар для червоноармійців. А. І. Воронець був першим редактором газети «Геть неписьменності!», а пізніше журналу під цією ж назвою.

Розширенню масштабів роботи по ліквідації неписьменності сприяло посилення агітаційно-масової роботи серед трудящих, поліпшення організаційної і методичної роботи в школах лікнепів. Як відзначалось у звіті Катеринославського губернського відділу Співки робітників гірничої промисловості за перший квартал 1924 р., ліквідацію неписьменності серед робітників поставлено на належну висоту; в цілому лікнепи забезпечено підручниками і навчальними посібниками; навчання в школах лікнепів організовано так, щоб ним можна було охопити всіх робітників, які працюють у різних змінах.

Профспілкові і комсомольські організації, робітничі колективи брали зобов'язання в якнайкоротші строки добитися повної ліквідації неписьменності. На місцях проводились «тижні» і «місяці» ліквідації неписьменності, вишукувались засоби до відкриття нових шкіл чи пунктів лікнепів і забезпечення їх всім необхідним для навчання.

¹⁸⁰ «Геть неписьменності!», 31 грудня 1924 р.

¹⁸¹ Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957, стор. 360.

Для залучення неписьменних до навчання держава і громадські організації широко застосовували метод заохочення. Вперше у світі Радянська держава не тільки забезпечила безплатне навчання, а й надавали пільги тим, хто навчався, або їх дітям. Селянам, які навчалися, при страхуванні майна робили 20% знижки, їм молили позачергово зерно в млинах. Діти тих, що закінчили школи лікнепів, мали переваги при вступі до профтехшкіл¹⁸².

Поліпшення економічного становища, посилення агітаційно-масової роботи і піднесення політичної активності трудящих сприяло зростанню кількості шкіл і пунктів лікнепу і охопленню навчанням все більшого числа неписьменних. Якщо на 1 травня 1924 р. в республіці працювало 9215 шкіл і пунктів ліквідації неписьменності¹⁸³, то на 1 грудня 1925 р. вже діяло 13 028 лікпунктів та шкіл для неписьменних і малописьменних, в яких навчалось 359,6 тис. чоловік, в тому числі 213,3 тис. жінок¹⁸⁴.

Основна кількість шкіл і пунктів лікнепу припадала на села. Проте у містах, серед робітничого класу, ліквідація неписьменності проводилась більш організовано і швидше, ніж серед сільського населення. Лише в Донбасі за 1924—1925 рр. ліквідували неписьменність близько 50 тис. чоловік¹⁸⁵. До кінця 1925 р. на Україні неписьменність серед робітників — членів профспілок була ліквідована. Це було величезним досягненням у боротьбі за піднесення загальнокультурного рівня робітничого класу, посилення його провідної ролі в соціалістичному будівництві взагалі і зокрема в розвитку української радянської культури.

Всього на Україні за роки відбудовного періоду ліквідували неписьменність понад 8 млн. чоловік¹⁸⁶.

Масова ліквідація неписьменності мала винятково важливе народногосподарське і політичне значення. Величезною заслугою Комуністичної партії є те, що навчання грамоти вона поєднувала з великою політико-освітньою роботою, що забезпечувало піднесення політичної свідомості трудящих і залучення їх до активного державного, господарського і політичного життя. Багато з тих, що навчалися грамоти, ставали активними громадськими діячами. Серед них можна назвати Феклу Михеївну Бармашову, жительку с. Засілля Миколаївської губернії. Неписьменна батрачка, батьки якої були кріпаками, за Радянської влади здобула освіту, 66-літньою жінкою вступила до лав Комуністичної партії і проводила велику громадську роботу серед населення. Її обрали делегатом IV і V Всеукраїнських з'їздів Рад. На відзнаку великих заслуг Бармашової перед державою Радянський уряд увіковічив її пам'ять, перейменувавши с. Засілля в Бармашове (тепер Баштанський район Миколаївської області).

¹⁸² «Геть неписьменність!», 21 грудня 1924 р.

¹⁸³ «Вісті», 4 червня 1924 р.

¹⁸⁴ Україна. Статистичний щорічник. Харків, 1926, стор. 42—43.

¹⁸⁵ «Коммунист», 5 листопада 1925 р.

¹⁸⁶ «Правда», 5 листопада 1925 р.

1924—1928 рр. характеризуються переходом країни від громадянської війни до мирного господарського будівництва. Цей перехід викликав величезну трудову і політичну активність робітничого класу, трудящого селянства й інтелігенції Радянської України.

Всю свою кипучу енергію вони спрямували на відбудову народного господарства республіки, на створення важкої промисловості, на побудову соціалізму. Комуністичні суботники, виробничі наради, раціоналізаторство і винахідництво, соціалістичне змагання — все було підпорядковано єдиній меті.

Самовідданою працею трудящі селяни України боролися за відродження сільського господарства. Величезну роль в цей період відіграли комітети незаможних селян, які були опорою партії на селі, залучаючи селянство до колективних форм господарювання.

Велику творчу ініціативу проявили робітники і селяни в роботі Рад, в проведенні безпартійних робітничих і селянських конференцій.

Новими виробничими успіхами і піднесенням політичної активності відзначали трудящі України революційні свята і знаменні дати в житті Країни Рад. Вони встановлювали й розширяли інтернаціональні зв'язки з трудящими капіталістичних країн, запалюючи їх на боротьбу проти соціального гніту, за вільне, щасливе життя.

Активну участь взяли трудящі України в об'єднавчому русі за утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік — єдиної багатонаціональної держави.

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік стало великою історичною подією для всіх народів нашої країни. «Ця подія стала гідним підсумком перших п'яти років існування Радянської влади, влади робітників і селян. Незважаючи на всі бурі, знегоди і небезпеки, влада, народжена революцією, не тільки вистояла, а й згуртувала трудящих нашої багатонаціональної Батьківщини в єдиний могутній Радянський Союз!

...Створення Радянського Союзу, утворення і вступ до нього в дальшому ряду нових союзних республік примножили сили і можливості народів нашої країни в будівництві соціалізму. Велика соціалістична держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік — зайняла гідне її місце на світовій арені на величезну користь для справи миру, свободи і незалежності всіх народів землі»¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 10.

Розділ III. ПІДНЕСЕННЯ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ В БОРОТЬБІ ЗА ПОБУДОВУ СОЦІАЛІЗМУ (1929—1937 рр.)

1. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РЕСПУБЛІКИ В ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО НАСТУПУ СОЦІАЛІЗМУ

Початок 30-х років ознаменувався корінними зрушеннями в історії радянського суспільства. Завдяки героїчним зусиллям трудящих склались всі умови для остаточного розв'язання питання «хто кого?» на користь соціалізму. Комуністична партія очолила розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту, накреслила шляхи, що вели до його перемоги.

Наступ соціалізму в галузі промисловості означав прискорення темпів індустріалізації, створення технічної бази для реконструкції всього народного господарства. В сільському господарстві необхідно було здійснити кооперування мільйонів дрібних селянських господарств і на його базі ліквідувати куркульство — останній експлуататорський клас в нашому суспільстві.

Розгорнутий наступ соціалізму відбувався у складній міжнародній обстановці. Тяжка економічна криза, що почалася наприкінці 1929 р. в США і незабаром охопила капіталістичні країни Європи, потрясла весь капіталістичний світ. Економічна криза 1929 р., що проходила в умовах загальної кризи капіталістичної системи, призвела до різкого скорочення промислового виробництва у головних капіталістичних країнах, до нечуваного безробіття і зубожіння трудящих мас. Вона викликала загострення суперечностей між працею і капіталом, зростання страйкового руху в капіталістичних країнах і національно-визвольної боротьби проти імперіалізму в колоніях і залежних країнах. Революціонізування мас проявлялося у зміцненні й зростанні впливу комуністичних партій в багатьох країнах світу.

Правлячі кола головних капіталістичних країн — США, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Японії — шукали виходу з кризи, з одного боку, в наступі на життєвий рівень трудящих і придушення революційного руху всередині своїх країн, а з другого — у підготовці війни проти СРСР — першої в світі держави робітників і селян.

У другій половині 1929 р. китайські мілітаристи і російські білогвардійці, які діяли за завданням імперіалістичних держав, вчинили антирадянську провокацію на Далекому Сході — захопили Східно-Китайську залізницю, а дещо пізніше напали на радянські прикордонні частини, вторглися на територію СРСР. Імперіалістичні країни намагалися перешкодити соціалістичному будівництву в СРСР, добитись реставрації капіталізму в нашій країні. Але плани імперіалістів розв'язати війну проти Країни Рад були зірвані, спроби китайських і японських імперіалістів порушити кордони Радянського Союзу на Далекому Сході були відбиті з значними для них втратами.

Провалились також спроби імперіалістів і реакційної верхівки католицької церкви на чолі з папою Пієм XI організувати «хрестовий похід» проти СРСР. Ворожа щодо Радянського Союзу політика міжнародної реакції зустрічала відсіч з боку прогресивних, демократичних сил у капіталістичних країнах. Всюди робітники і селяни та передова інтелігенція, пройняті глибокими симпатіями до Радянського Союзу, посилювали боротьбу за мир між народами, за відвернення війни проти СРСР.

Незважаючи на розгнуждану, наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу, на спроби організувати інтервенцію проти СРСР, а також на шкідництво і диверсії в народному господарстві, жорсткий опір куркульства і його агентури в партії в особі правих ухильників, Комуністична партія спрямовувала зусилля трудящих на побудову соціалізму в СРСР, на соціалістичну реконструкцію народного господарства.

У квітні 1929 р. відбулася XVI конференція ВКП(б), яка обговорила і прийняла перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР. У травні він був затверджений V Всесоюзним з'їздом Рад. План першої п'ятирічки став програмою розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту.

Головним завданням першої п'ятирічки була побудова економічного фундаменту соціалізму, перетворення Радянської країни з аграрної в індустріальну, забезпечення переваги соціалістичних форм господарства в усіх галузях економіки. Основою першої п'ятирічки був розвиток важкої індустрії, спираючись на яку можна було здійснити реконструкцію народного господарства, забезпечити техніко-економічну незалежність і зміцнити обороноздатність СРСР.

Планове керівництво народним господарством було важливим знаряддям соціалістичного будівництва, піднесення творчої активності трудящих мас. Комуністична партія постійно поліпшувала справу планування народного господарства, мобілізуючи маси на виконання планів.

На організуючу роль перспективних планів не раз вказував В. І. Ленін. Ще в січні 1920 р. він пропонував скласти генеральний план «щоб наочно, популярно, для маси захопити ясною і яскравою (цілком науковою в основі) перспективою... Треба захопити *м а с у*

робітників і свідомих селян *великою* програмою на 10—20 років»¹.

Перший п'ятирічний план став прапором боротьби і програмою дій робітничого класу, трудящого селянства і народної інтелігенції по будівництву фундаменту соціалізму.

На своїй XVI конференції партія накреслила заходи щодо ліквідації відставання сільського господарства, зміцнення нових виробничих форм змички між містом і селом. Партія виходила з того, що на даному етапі головне — створити умови для переходу мас селянства до колективних форм господарювання.

XVI конференція ВКП(б) відбувалася під знаком дальшого неухильного піднесення творчої активності трудящих, націлених партією на виконання плану першої п'ятирічки. Конференція прийняла звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу», в якому закликала по-бойовому ширити соціалістичне змагання, зробити його масовим рухом за успішне перетворення в життя завдань першої п'ятирічки².

Конференція дала рішучу відсіч не тільки правому ухилові, а й всяким примиренським настроям щодо ухилів від ленінської генеральної лінії партії.

Важливу роль в мобілізації трудящих України на боротьбу за побудову соціалістичного суспільства відіграла II конференція КП(б)У, що відбулася в Харкові 9—14 квітня 1929 р. Заслухавши доповідь «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва», з якою виступив С. В. Косіор, конференція одностайно схвалила політичну і організаційну лінію Центрального Комітету партії. Вона рішуче засудила правоопортуністичний ухил, як головну небезпеку, підкресливши, що партійна організація України буде і надалі надійною опорою і вірною захисницею генеральної лінії партії та її ЦК у боротьбі за єдність рядів партії проти опортуністів усіх мастей³. Корінням правого ухилу була дрібнобуржуазна стихія, яка оточувала робітничий клас. В середині партії базою правого ухилу були нестійкі елементи, які підпали під дрібнобуржуазний вплив.

Розгром і цілковита ізоляція антиленінських опозиційних груп, зокрема правих капітулянтів, троцькістсько-зінов'євського блоку і націонал-ухильників, стали однією з вирішальних передумов переможного ходу соціалістичного будівництва. ВКП(б) та її складова частина КП(б)У оголосили несумісними з перебуванням у її лавах погляди, що їх дотримувались троцькісти, праві ухильники та інші капітулянти.

II конференція КП(б)У розглянула і схвалила план першої п'ятирічки розвитку народного господарства УРСР. Вона виходила з того, що цей план є органічною складовою частиною плану першої п'ятирічки розвитку народного господарства всього Радянського

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 370.

² КІРС в резолюціях..., ч. II, стор. 571—576.

³ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 420.

Союзу. Звідси і його основні завдання: повна технічна реконструкція народного господарства республіки і дальший неухильний розвиток його, насамперед важкої індустрії.

В галузі сільського господарства конференція поставила завдання протягом п'ятирічки охопити не менше 85% селянських господарств різними видами кооперації. В галузі культурного будівництва п'ятирічний план ставив завдання ліквідувати неписьменність дорослого населення, здійснити загальне обов'язкове навчання дітей, організувати підготовку кадрів кваліфікованих робітників та фахівців для різних галузей народного господарства.

Конференція прийняла відозву «До всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України», в якій закликала трудящих розгорнути соціалістичне змагання, зміцнити трудову дисципліну, піднести продуктивність праці, докласти всіх зусиль до виконання п'ятирічного плану. У відозві наголошувалось на необхідності всебічно зміцнювати виробничий союз робітничого класу і селянства, розвивати сільське господарство, забезпечити швидкий і посилений розвиток масового кооперування та колективізації бідняцьких і середняцьких господарств.

У справі зміцнення виробничого союзу робітничого класу і трудячого селянства II конференція КП(б)У великого значення надавала боротьбі за піднесення продуктивності праці, зниження собівартості і підвищення якості промислової продукції, за кращу організацію праці в промисловості і сільському господарстві. Партийні, радянські і громадські організації в цій роботі керувалися вказівками В. І. Леніна про те, що «для Радянської влади саме організація праці в окремих найбільших підприємствах і в окремих громадах є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя»⁴.

Робітничий клас, трудящі республіки, як і всієї країни, гаряче сприйняли план першої п'ятирічки і розгорнули соціалістичне змагання за його виконання і перевиконання. Соціалістичне змагання як одна з найважливіших форм участі трудящих у суспільно-політичному житті країни було підготовлене всією попередньою виховною роботою Комуністичної партії, її діяльністю по організації і мобілізації мас на розв'язання завдань соціалістичної реконструкції народного господарства.

Велике значення для розвитку соціалістичного змагання мало опублікування у січні 1929 р. в «Правде», а потім в інших газетах статті В. І. Леніна «Як організувати змагання», написаної в грудні 1917 р. У цій статті Володимир Ілліч показав роль соцзмагання у розвитку творчої активності мас і залученні їх до практичної роботи по будівництву нового, соціалістичного суспільства. «Соціалізм не тільки не гасить змагання, — писав В. І. Ленін, — а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 174.

такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»⁵.

Ленінську ідею соціалістичного змагання широко пропагували партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації. Соцзмагання перетворилось на знаряддя комуністичного виховання мас, все більш широкого залучення їх до управління державою і народним господарством. В соціалістичне змагання включались один за одним заводи, шахти, рудники, цілі галузі промисловості. Вступаючи у соціалістичне змагання, виробничі колективи підприємств, цехів, бригад укладали між собою договори, в яких брали зобов'язання по підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості і поліпшенню якості продукції, зміцненню трудової дисципліни тощо. Перший такий договір у січні 1929 р. підписали гірники Північно-Червонопрапорного рудника і Центрального рудника шахтоуправління № 1 тресту «Артемвугілля»⁶. У березні 1929 р. соціалістичним змаганням були охоплені робітники половини шахт Артемівського округу, 80% шахт Луганського округу⁷. Завдяки змаганню гірники Донбасу в 1929 р. добились підвищення продуктивності праці на 7,3%. Робітники Донбасу були одними із зачинателів масового соцзмагання на Україні. Від шахтарів не відставали металісти, будівельники та інші загони робітничого класу.

Новий поштовх до дальшого розгортання соціалістичного змагання дала ініціатива робітників ленінградського заводу «Красный выборжец». 5 березня виробничий колектив цього заводу звернувся до робітників всіх фабрик і заводів країни з закликом включитись у змагання за зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці, раціональне використання механізмів, ущільнення робочого дня тощо⁸.

На заклик виборжців відгукнулись робітничі колективи тисяч підприємств у різних кінцях Радянського Союзу; всюди ширився рух ударництва. Робітники харківського заводу ХЕМЗ змагались за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції з робітниками ленінградського заводу «Електросила», дніпробудівці викликали на соціалістичне змагання будівників Свирської ГЕС і Туркестано-Сибірської залізниці. Найактивнішу участь у соціалістичному змаганні під лозунгом «П'ятирічку за чотири роки!» взяли робітники Криворіжжя, Харкова, Дніпропетровська, Луганська, Києва та інших великих міст і промислових центрів України.

Колектив Київського кабельного заводу змагався з робітниками заводу «Хімік». Договір на змагання обговорювали в усіх цехах, його знав кожен робітник підприємства. Успіхи й недоліки в роботі

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

⁶ Історія робітничого класу Української РСР, т. II. К., 1967, стор. 143.

⁷ «Луганська правда», 7 квітня 1929 р.

⁸ «Правда», 5 березня 1929 р.

оперативно висвітлювались у заводській газеті, їх обговорювали на робітничих зборах: Кожну пропозицію брали на облік. Трудовий ентузіазм охопив усі цехи. Десятки робітників змагалися між собою; було організовано змагання окремих змін. Активну участь у змаганні київських кабельників брав весь інженерно-технічний персонал. На його рахунок було чимало винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Так, запропоновані винахідниками заводу технічні удосконалення давали підприємству до 100 тис. крб. щорічної економії. Завод щомісяця добивався кращих показників. Майже повністю було ліквідовано прогули, збільшилась зарплата робітників⁹. Велику роль у цьому відіграло запровадження матеріальних і моральних стимулів.

У міру розгортання соціалістичне змагання виходило за межі окремих підприємств, міст, районів, округів, республік і перетворювалось у міжреспубліканське, всесоюзне. На початку 1929 р. розпочалося соцзмагання шахтарів Донецького та Кузнецького вугільних басейнів. Воно не лише благотворно впливало на розвиток економіки братніх республік — УРСР і РРФСР, а й сприяло залученню широких мас трудящих до активної боротьби за успішне виконання завдань п'ятирічки, сприяло інтернаціональному вихованню трудящих.

Робітники Києва розпочали змагання з грузинськими робітниками, а робітники Миколаївського суднобудівного заводу змагалися з корабелями Балтійського заводу в Ленінграді. Восени 1930 р. будівники Харківського тракторного заводу включилися у Всесоюзний конкурс на краще підприємство. Вони уклали договори на соцзмагання з робітничими колективами Челябінського тракторобуду, Уралмашбуду та інших великих новобудов Російської Федерації.

Активно включалось у міжреспубліканське соцзмагання колгоспне селянство України. Це свідчило про зростання його політичної активності, прагнення до зміцнення дружби народів. У червні 1929 р. українські селяни викликали на змагання трудове селянство кількох округів РРФСР. Договори на соцзмагання були укладені між окремими округами України, Кавказу, Центрально-Чорномоземного краю.

У Радянському Союзі соціалістичне змагання здійснювалось і здійснюється в інтересах всіх народів. Розкриваючи суть цієї найважливішої риси змагання, М. І. Калінін вказував, що «кожна національність прагне зайняти перше місце по врожайності, по продуктивності праці, по ефективності роботи на фабриках і заводах. Але це нічого спільного не має з буржуазною конкуренцією. Це змагання не відчужує, а споріднює, не роз'єднує, а згуртовує, не руйнує, а цементує народи Радянського Союзу. Кожен народ хоче зайняти почесне місце в соціалістичному будівництві СРСР»¹⁰.

⁹ «Комуніст», 23 травня 1929 р.

¹⁰ М. І. Калінін. Что дала Советская власть трудящимся. М., 1937, стор. 23.

Соціалістичне змагання перебувало в центрі уваги профспілкових організацій. Вони розгорнули політико-виховну роботу серед робітників, пропагували досвід передових виробничих колективів, контролювали хід виконання взятих зобов'язань робітниками промислових підприємств, залізниць, будов, добиваючись залучення до соцзмагання все більш широких мас трудящих.

На засіданнях профспілкових організацій, пленумах ВУРПС підбивались підсумки соціалістичного змагання між підприємствами і окремими галузями промисловості, виносились рішення про відзначення передових колективів і кращих ударників.

Повсякденно займалися питаннями соціалістичного змагання партійні організації республіки. Центральний Комітет КП(б)У узагальнював і широко пропагував кращі результати героїчної праці робітників, спрямовував зусилля комуністів на дальше піднесення виробничої і політичної активності трудящих мас. Узагальнивши досвід роботи по організації соцзмагання і розстановці комуністів на шахтах Донбасу, листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК КП(б)У запропонував партійним організаціям і керівникам підприємств металургійної і машинобудівної промисловості запровадити в життя цей досвід¹¹.

Одним з передових колективів республіки по розгортанню соцзмагання був колектив Харківського тракторобуду, де злагоджено працювали партійна і профспілкова організації. У ході соціалістичного змагання вони наполегливо вишукували нові форми його. Ними були: огляд ударних бригад, зустрічний будівельний план, місячник робітничих пропозицій, узагальнення передового досвіду тощо. Тракторобудівники були ініціаторами всеосяжного змагання мулярів, теслярів. Відомою в країні стала ударна бригада монтажників на чолі з старим більшовиком Я. А. Мельниковим. Партійна організація тракторобудівців всю свою виховну роботу зосереджувала безпосередньо на будівельних ділянках та в цехах. Досвід роботи парткому Тракторобуду було відзначено у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 7 квітня 1931 р. «Про партійно-масову роботу на Харківському тракторному будівництві в зв'язку з підготовкою до пуску заводу»¹².

Розгортання соціалістичного змагання було яскравим свідченням активної участі робітничого класу України в суспільно-політичному житті республіки.

Комуністична партія надавала великого значення участі комсомольських організацій в соціалістичному змаганні. Розгорнута програма діяльності комсомольських організацій в реконструктивний період була накреслена в постанові ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1929 р. про участь комсомолу у господарському будівництві.

¹¹ Від II конференції до XI з'їзду КП(б)У. Резолюції листопадового Пленуму ЦК КП(б)У 1929 р. Харків, 1930, стор. 35.

¹² История Харьковского завода им. Орджоникидзе. Сборник документов и материалов. Харьков, 1966, стор. 7.

Комсомол мобілізував усі сили та енергію молоді на розв'язання головних завдань соціалістичного будівництва та реконструкції народного господарства. 23 лютого 1929 р. відбулося об'єднане засідання президії ВРНГ УРСР та ЦК ЛКСМУ, на якому було обговорено пропозиції ЦК ЛКСМУ про участь молоді в соціалістичному змаганні. На засіданні наголошувалося, що робітнича молодь своїм зразковим ставленням до праці повинна впливати на окремих малосвідомих робітників, які нерідко порушували виробничу дисципліну, нормальну роботу підприємства. Крім того, було висунуто завдання налагодити пропаганду технічних досягнень серед робітників і організувати справжню допомогу робітничому винахідництву.

Вітаючи ініціативу ЛКСМУ по організації соцзмагання серед робітничої молоді, II конференція КП(б)У запропонувала «перетворити це змагання молоді окремих підприємств і галузей промисловості в загальне робітниче змагання, зробивши його органічним явищем, що повинно бути постійним фактором безперервного удосконалення роботи промисловості»¹³.

Виконуючи настанову партії, ЦК ЛКСМУ 5 листопада 1929 р. опублікував звернення «До всіх комсомольців, молодих робітників, до учених, інженерів, техніків та студентів ВТУЗів», закликаючи розгорнути змагання за «великий технічний похід». У зверненні говорилося: «Комсомол — ініціатор соціалістичного змагання — має виступити на передові позиції змагання, має стати за ініціатора великого походу по техніку»¹⁴.

Комсомол, вся молодь республіки гаряче взялися до роботи. Комсомольці Донбасу, наприклад, оголосили Вседонецький вугільний похід. Між комсомольськими організаціями округів, районів, окремих шахт розгорталось соціалістичне змагання за ущільнення робочого дня і збільшення видобутку вугілля. У лютому 1929 р. комсомольці шахти № 23 Луганського округу створили молодіжну ударну бригаду, ущільнили робочий день і почали видавати вугілля більше, ніж сусідні дільниці. Вони викликали на змагання комсомольців шахти № 14. Ударні молодіжні бригади почали створюватись на багатьох інших шахтах і заводах Донбасу¹⁵.

Проте в організації соціалістичного змагання було чимало недоліків. Договори на соцзмагання часто мали декларативний характер. У зобов'язаннях не було необхідної конкретності, перевірка їх виконання проводилась поверхово і несистематично. Не було ще належної уваги до організації соціалістичного змагання з боку господарників. У травні 1929 р. відбулася нарада представників трестів при ВРНГ, яка відзначила, що трести належно не використали великого почину пролетарської суспільності, а в окремих

¹³ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 474.

¹⁴ «Комсомолец України», 5 листопада 1929 р.

¹⁵ В. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу (1926—1932 рр.). К., 1960, стор. 23.

випадках навіть не зрозуміли значення цього масового руху і не використали соціалістичного змагання для прискорення промислового будівництва¹⁶. ВРНГ звернулася до всіх республіканських і місцевих трестів з вимогою негайно покласти край байдужості окремих господарників до соціалістичного змагання і взятися за практичну організацію його.

Серйозну увагу діяльності господарських органів і розвитку соціалістичного змагання приділяв Центральний Комітет ВКП(б). 9 травня 1929 р. він прийняв постанову «Про соціалістичне змагання заводів і фабрик», в якій застерігав проти спроб бюрократизувати змагання, підмінити його парадною шумихою. ЦК ВКП(б) зобов'язав профспілки конкретно і щоденно займатись справою організації змагання, а партійні організації здійснювати загальне керівництво цією справою¹⁷. Соціалістичне змагання, яке все ширше розгорталось в країні, викликало люту ненависть імперіалістичної буржуазії та її ідеологів, які поширювали наклепи, ніби соцзмагання — це чергова «мода більшовиків», одна з форм «примусової праці в СРСР» і т. п. Робітничі колективи підприємств Тули, Донбасу та інших промислових центрів у своїх листах, що публікувались в радянській пресі, дали гідну відсіч буржуазним наклепникам.

Шалений опір будівництву соціалізму чинили класові вороги і всередині країни, намагаючись послабити трудову активність робітничого класу, зірвати соцзмагання. Наприкінці літа і осінню 1929 р. на деяких підприємствах відбулись виступи ворожих елементів, що проникли в ряди робітничого класу. Вони намагались організувати страйки, вели антирадянську пропаганду, поширювали листівки троцькістів, які наклепницьки називали соцзмагання «кабалою», силкувались використати продовольчі труднощі для організації антирадянських виступів робітників. Проте підривні дії троцькістів та інших замаскованих класових ворогів не дали бажаних для них наслідків. Робітничий клас СРСР, в тому числі й України, переборюючи всі труднощі, далі розгортаючи соціалістичне змагання, добивався все нових успіхів у достроковому виконанні п'ятирічного плану.

У розгортанні соціалістичного змагання значну роль відігравали виробничі наради і виробничі комісії. Вони сприяли згуртуванню навколо основного ядра старих кваліфікованих робітників робітничої молоді, учасників ударних бригад, винахідників, раціоналізаторів, інженерів та техніків. Виробничі наради і виробничі комісії стали штабами великого руху за раціоналізацію виробництва і підвищення продуктивності праці.

Наприкінці 1928 р. в республіці почався огляд роботи виробничих нарад і комісій, під час якого робітники індивідуально і колек-

¹⁶ «Вісті», 28 травня 1929 р.

¹⁷ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 2. М., 1957, стор. 60.

тивно подали багато пропозицій, реалізація котрих дала велику користь народному господарству. Так, по Дніпропетровському округу на початок серпня 1929 р. було подано 61 912 практичних пропозицій, які охоплювали усі сторони діяльності підприємств, по Луганському округу поступило 19 639, по Донецькому — 33 078, по Артемівському — 15 086 пропозицій¹⁸.

Тисячі робітників, оголосивши себе ударниками і включившись у роботу виробничих нарад і комісій, ставали справжніми новаторами виробництва. Отже, соціалістичне змагання переходило від початкових форм до вищих. На окружних з'їздах і зльотах ударних бригад, що відбулися в листопаді 1929 р. у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Артемівську, Луганську та інших містах, відзначались серйозні успіхи в розгортанні руху ударників і раціоналізаторів. На кінець 1929 — початок 1930 р. кількість робітників-ударників на Україні досягала 250 тис.¹⁹

Щоб підбити перші підсумки соціалістичного змагання, узагальнити досвід передовиків виробництва, 5 грудня 1929 р. було скликано Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад. З 750 делегатів з'їзду 150 представляли кращих виробничників України. З'їзд відзначив передові виробничі колективи, які досягли високих показників у підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості й поліпшенні якості продукції. Серед них були: колектив шахти «Північна» Щербинівського рудоуправління Артемівського округу; шахти № 15 Боківського рудоуправління Луганського округу; ударна бригада № 12 Кадіївського рудоуправління та виробничі колективи ряду інших підприємств України²⁰.

Всесоюзний з'їзд ударних бригад у зверненні до всіх робітників Радянського Союзу закликав їх боротись за зростання темпів виробництва, за виконання п'ятирічного плану в чотири роки, перетворивши соціалістичне змагання «в систему нашої роботи, в комуністичний метод будівництва соціалізму, в основну зброю виконання п'ятирічки»²¹. Всесоюзний з'їзд ударників, а також проведені перед ним зльоти, заводські і окружні конференції ударних бригад сприяли дальшому розвитку соціалістичного змагання. Ряди ударників весь час поповнювались новими тисячами учасників цього руху.

Завдяки соціалістичному змаганням було досягнуто значних успіхів на більшості промислових підприємств України. Продуктивність праці в промисловості України в 1928/29 господарському році у порівнянні з попереднім роком зросла майже на 15%, знизилась собівартість продукції. На цей час була вирішена одна з найважливіших проблем соціалістичної індустріалізації — проблема соціалістичного нагромадження.

¹⁸ Промышленность и рабочий класс УССР в период построения фундамента социалистической экономики. К., 1966, стор. 226—229.

¹⁹ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 148.

²⁰ Там же, стор. 147.

²¹ Резолюции и постановления I Всесоюзного съезда ударных бригад. М., 1930, стор. 4.

З величезним трудовим ентузіазмом робітничий клас України при безпосередній участі і братній допомозі робітників всіх радянських республік споруджував Дніпрогес, сотні підприємств важкої промисловості, нові шахти й рудники, що мали стати основою дальшого соціалістичного будівництва.

Розгортання соціалістичного змагання за піднесення продуктивності праці було одним з вирішальних завдань першої п'ятирічки. Творча ініціатива робітників викликала до життя нові форми соціалістичного планування: висунення зустрічних промфінпланів, змінно-зустрічне планування, діяльність планово-оперативних бригад тощо. Обговорюючи річні промфінплани, робітники, враховуючи внутрішні резерви, висували численні пропозиції про розширення виробництва, збільшення випуску продукції, скорочення строків виконання планових завдань і т. д.

Так, будівники Харківського тракторного заводу, який споруджувала вся країна, широко розгорнувши соцзмагання і зустрічне планування, спорудили цей гігант соціалістичної індустрії в рекордно короткий строк — за 15 місяців²². Багато робітників на будівництві ХТЗ добилося небаченої доти продуктивності праці.

Трудовий ентузіазм у боротьбі за виконання зустрічного плану виявили робітники на будівництві Зуївської теплоелектростанції. Завершення її намічалось на початок грудня 1931 р., а фактично електростанцію було введено в дію в жовтні 1931 р.²³ Борючись за дострокове спорудження теплоелектростанції, робітники досягли рекордної продуктивності праці на будівельних і монтажних роботах.

Могутнім поштовхом у піднесенні соціалістичного змагання був ленінський набір ударних бригад, організований до шостих роковин з дня смерті В. І. Леніна. 24 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) звернувся до всіх трудящих із закликом достроково виконати план першої п'ятирічки. Водночас Центральний Комітет партії схвалив рішення ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про ленінський набір ударних бригад, який перетворився на Україні, як і в інших республіках, у масовий рух. Уже в квітні 1930 р. на Україні було понад 300 тис. ударників ленінського набору²⁴. Рік у рік ударництво розросталося, до нього залучалися все нові й нові маси робітничого класу. Так, на початок 1932 р. учасниками цього патріотичного руху стало більше половини всіх працівників промисловості і транспорту республіки²⁵.

Однією з поширених форм соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки було створення ударних госпрозрахункових бригад, які широко застосовували змінно-зустрічне планування, чітко розставляли робочу силу, контролювали використання фондів зарплати, сировини, інструменту, добивалися зменшення витрат

²² Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 161.

²³ «Комуніст», 30 жовтня 1931 р.

²⁴ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 158.

²⁵ Профсоюзи України в боротьбі за п'ятилетку в чотири года. Харьков, 1932, стор. 158.

на одиницю продукції тощо. Це означало поєднання на практиці виробничого ентузіазму робітників з матеріальною заінтересованістю в результатах праці.

Пошуки нових шляхів підвищення продуктивності суспільної праці не припинялися. Вони привели до створення бригад техніко-економічної незалежності СРСР. Це були колективи робітників-раціоналізаторів. Одними з перших вони почали діяти на заводах Харкова — паровозобудівному, електромеханічному, «Світло шахтаря», «Серп і молот». Робітники цих заводів запропонували вдвічі і втричі скоротити державні закупки імпортного устаткування.

Почин харків'ян підхопили кияни, дніпропетровці, одесити, луганчани, шахтарі Донецька. Так було покладено початок могутньому рухові за створення вітчизняних, радянських машин і механізмів.

Висока виробнича й політична активність робітничого класу, яка яскраво виявилась у масовому соціалістичному змаганні, стала одним з найважливіших факторів у боротьбі за виконання першого п'ятирічного плану, за створення економічного фундаменту соціалізму, за зміцнення оборони Радянської країни.

Партія постійно удосконалювала форми і методи керівництва масами. Щоб стати організаторами мас, комуністи повинні бути в гущі народу. Під лозунгами «лицем до виробництва» йшла перебудова роботи низових партійних організацій. Всеукраїнська оргпартнарада, яка відбулась в грудні 1929 р., головною ланкою партійної роботи на підприємстві визнала партійний осередок. Його першочерговим завданням було забезпечити виконання виробничих планів.

Партійні осередки на фабриках і заводах будувались відповідно до виробничої структури підприємства. Вони створювались на всіх головних виробничих ділянках — у цехах, майстернях і т. д. На великих підприємствах замість загальнозаводських бюро партосередків були створені партійні комітети. Перебудова структури партійних організацій тісно пов'язувалась з удосконаленням методів і змісту партійного керівництва на виробництві. Воно ставало більш конкретним.

Перебудовуючи роботу партійних організацій, КП(б)У надавала великого значення підвищенню авангардної ролі комуністів, їх особистому прикладові. «...Мало назвати себе «авангардом», передовим загonom, — говорив В. І. Ленін, — треба і діяти так, щоб усі інші загони бачили і змушені були визнати, що ми йдемо попереду»²⁶.

Настанови В. І. Леніна успішно втілювались в життя. На всіх підприємствах Української РСР, у цехах і бригадах у перших рядах учасників соцзмагання йшли комуністи. В цілому по республіці у 1931 р. понад 90% комуністів брали участь у соцзмаганні. Але вони не обмежувалися простою участю у соцзмаганні, а організову-

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 383.

вали і очолювали його. Історія першої п'ятирічки багата героїчними трудовими подвигами комуністів.

Для загального керівництва соцзмаганням в республіці була створена комісія ЦК КП(б)У в складі 15 осіб, яку очолив П. П. Поштішев. Аналогічні комісії було організовано при окружках партії в промислових округах²⁷.

Багато комуністів з керівних посад переходило на вирішальні ділянки виробництва. В Дніпропетровському окрузі у першій половині 1929 р. з різних посад в партійних і державних органах пішли працювати на виробництво 400 комуністів. За останні місяці 1929 р. в Харкові 250 керівних працівників перейшли на роботу безпосередньо до верстатів. Ударні бригади, очолювані комуністами, досягали високої продуктивності праці.

Наслідуючи приклад комуністів, маси свідомо включались у боротьбу за дострокове виконання першого п'ятирічного плану.

Піднесення виробничої активності трудящих мас, розгортання соціалістичного змагання були тісно пов'язані з постійно зростаючою участю їх у діяльності державних органів управління. В. І. Ленін вбачав в цьому одну з найголовніших переваг Радянської влади, соціалістичної демократії. Він неодноразово вказував, що Комуністична партія повинна широко залучати трудящих до практичної участі в усіх ланках державного управління, що «всілякі кроки до здійснення цього — чим різноманітніші, тим краще, — повинні старанно реєструватися, вивчатися, систематизуватися, перевірятися ширшим досвідом, узаконюватися»²⁸.

2. ПОСИЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАД ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Велике значення для пожвавлення суспільно-політичного життя і залучення трудящих мас до участі в управлінні державою мали виборчі кампанії до місцевих Рад, а також боротьба проти бюрократизму, за спрощення державного апарату і наближення його до мас.

1 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) опублікував звернення до всіх Центральних Комітетів Комуністичних партій союзних республік, до всіх крайкомів та губкомів партії «Про перевибори Рад». В ньому зазначалось, що одне з найважливіших завдань партії на наступних виборах — це посилення зв'язку Рад з робітниками та селянськими масами. ЦК ВКП(б) вимагав «посилити боротьбу проти бюрократизму в нашому державному апараті на основі розгортання пролетарської самокритики, нещадно очищати його від негідних працівників, що відірвалися від мас»²⁹.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 799, арк. 159; оп. 26, спр. 235, арк. 76.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 237.

²⁹ «Правда», 1 січня 1929 р.

В результаті широкої масово-політичної роботи, що проводилась в зв'язку з перевиборами до Рад, трудящі ще тісніше згуртовувалися навколо Комуністичної партії та Радянського уряду. Під час виборчих кампаній зміцнювався блок бідняцько-середняцьких верств села, посилювалась керівна роль робітничого класу. Бригади робітників подавали велику допомогу в проведенні виборів на селі. Відряджені в села робітники проводили бесіди з селянами про радянське виборче законодавство, про внутрішню і зовнішню політику партії та уряду. Вони згуртовували бідняків і середняків проти куркульства, перевіряли списки і розміщення виборчих дільниць тощо. Робітничі бригади діяли на Харківщині, Одещині, Київщині, Луганщині.

Робітники Луганська послали на село похідну друкарню, яка на місці виготовляла необхідні агітаційно-пропагандистські матеріали, листівки, які розповсюджувались серед виборців. Робітники Новокраматорського металургійного та інших заводів з власної ініціативи працювали одну-дві години надурочно, а зароблені гроші передавали у фонд сприяння виборам до Рад на селі.

Першочерговим завданням моменту стало поліпшення діяльності Рад, пошуки нових, ще кращих форм і методів їх роботи, все ширше залучення мас до участі в Радах. На початку 1929 р. почалися звіти Рад. Це була справді всенародна кампанія. Звідусіль надходили повідомлення про те, як робітники, селяни, інтелігенція по-діловому, з ентузіазмом і піднесенням обговорюють роботу Рад — міських і сільських. Спільно з виборцями Ради зважували, оцінювали зроблене і спільно визначали, як належить працювати далі. Саме так, як відомо, і вчив В. І. Ленін: «Пожвавлювати Ради, залучати безпартійних, перевіряти *безпартійними* роботу партійних — ось це абсолютно вірно. Ось де роботи *безліч*. Непочатий край роботи»³⁰.

У роботі по перевірці Харківської міської Ради брали участь кілька сотень чоловік, переважно робітники заводів та фабрик. Водночас депутати Ради звітували на зборах робітників харківських підприємств: Харківського паровозобудівного заводу (ХПЗ), «Серпа і молота» та ін. Виборці в цілому схвалили роботу міськради. Разом з тим вони зажадали, щоб було впорядковано вулиці міста, поліпшено обслуговування трудящих, розширено будівництво шкіл та жител³¹.

24 січня 1929 р. Центральна виборча комісія УРСР обговорила хід передвиборної кампанії на місцях і з задоволенням констатувала, що до роботи сільських виборчих комісій залучено значну кількість батраків, бідняків і середняків.

Передвиборна кампанія в республіці мала і таке завдання, як огляд роботи сільрад. Мета огляду — виявити передовиків і зробити їх досвід загальним надбанням. На Дніпропетровщині однією

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 468.

³¹ «Комуніст», 5 січня 1929 р.

з найкращих було визнано Олександрівську сільраду Близнюківського району. Під керівництвом місцевої парторганізації вона добилася перевиконання вдвічі плану хлібозаготівлі, розширення посівної площі, збільшення кількості худоби, реманенту, пожвавлення темпів колективізації (у селі було створено три артілі).

Партійні організації велику увагу приділяли залученню жінок до участі у виборчій кампанії. Комуністи України, як і вся партія, виходили з ленінської настанови про те, що «втягнути в політику маси не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок»³².

Активну участь у проведенні політичної і культурно-масової роботи під час виборчої кампанії до Рад брав комсомол України. Комсомольсько-молодіжні агіткультбригади обслуговували підприємства і установи міст, виїжджали в села, де вели широку шефську роботу. Комсомольці читали лекції на політичні теми, знайомили робітників і селян з порядком виборів тощо.

Комсомольці Володарського району Маріупольського округу організували передвиборну демонстрацію молоді на підтримку політики партії й Радянської влади. До демонстрантів приєдналися сільська біднота, юнаки та дівчата ряду сіл округу³³.

Не лишилися осторонь передвиборної кампанії і піонерські організації України. Зокрема, одними з перших включилися до неї піонери Харкова. Їх приклад наслідувала юнь всієї республіки.

Піонери роз'яснювали виборчий закон, малювали плакати, допомагали виготовляти і розносили за адресами виборчі картки тощо.

Звітні й передвиборні збори трудящих свідчили, що їхні учасники кровно зацікавлені в успіхові цієї винятково важливої державної та політичної справи.

Вибори до Рад в 1929 р. проходили в умовах загострення класової боротьби в країні. Куркульство чинило шалений опір заходам, спрямованим на ізоляцію його у виборчій кампанії. Не гребуючи нічим, воно вдавалося до «послуг» хуліганів та карних злочинців, які зривали передвиборні збори, нападали зі зброєю в руках на сільських активістів тощо. Проте злочинні дії приречених історією неспроможні були істотно вплинути на хід підготовки і наслідки виборів до Рад.

За станом на 24 січня 1929 р. було обрано 1100 сільських Рад. Порівняно з 1928 р. активність виборців була значно вищою. Там, де біднота виступала дружно і організовано, у голосуванні взяло участь 90—95% виборців. Зросло число жінок, обраних депутатами сільрад. Значно зріс процент незаможників у Радах³⁴.

В середині лютого 1929 р. Президія ВУЦВК заслухала доповідь Центральної виборчої комісії про хід виборів. На цей час уже було переобрано понад 90% сільських Рад. Явка виборців на дільниці становила в середньому 65%. Депутати-жінки становили 17% всіх депутатів, члени партії — 10%, комсомольці — 4%, члени КНС —

³² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 133.

³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, спр. 251, арк. 3.

³⁴ «Вісті», 24 січня 1929 р.

45,5%. З 10 тис. голів сільрад, обраних в 1929 р., 69% були членами КНС³⁵. Президія ВУЦВК підкреслила, що виборці виявили велику активність. Робітничий клас став провідною силою на виборах, зросла роль жінок, сільської бідноти, посилювся її блок з середняцтвом.

Після проведення виборів ЦК КП(б)У опублікував звернення до новообраних депутатів міських та сільських Рад, в якому висловив впевненість, що найширша і найдійовіша участь трудящих у радянському будівництві, очоленому Комуністичною партією, забезпечить розв'язання всіх завдань, що стоять перед Радянською владою.

Одним з першочергових завдань радянського будівництва була боротьба проти будь-яких проявів бюрократизму в роботі державного апарату. Нетерпимість до бюрократизму як соціального явища, несумісного з життям радянського суспільства, партія рішуче підкреслювала в рішеннях XVI Всесоюзної партійної конференції. *«Боротьба партії і Рад,— зазначала конференція,— з бюрократичними перекрученнями державного апарату, що нерідко заслоняють від широких мас трудящих справжню природу пролетарської держави, стає однією з найважливіших форм класової боротьби»*³⁶.

Велику увагу цьому питанню приділила і II конференція КП(б)У. В. П. Затонський виступив на конференції з доповіддю «Підсумки і найближчі завдання боротьби з бюрократизмом». Тези доповіді було опубліковано напередодні конференції; їх широко обговорювали трудящі міста і села.

В резолюції II конференції КП(б)У викривались причини, що породжують бюрократизм, тяганину, неувагу до потреб трудящих. Їх породжували економічна та культурна відсталість, а також тиск на позиції робітничого класу з боку куркульства, непманів та буржуазної інтелігенції³⁷.

Конференція ухвалила дати рішучий бій бюрократизмові, залучаючи до цієї справи найширші маси трудящих. Похід проти бюрократизму став школою ідейного загартування мас, зростання їх політичної зрілості, організованості, дальшого піднесення громадської активності.

Прояви бюрократизму, відрив апарату від мас, непомірне розширення його штатів аж ніяк не впливали з характеру нових суспільних відносин, з природи Радянської влади, яка рішуче бореться з такими явищами. «Ми повинні постаратися побудувати державу,— писав В. І. Ленін,— в якій робітники зберегли б своє керівництво над селянами, довір'я селян щодо себе і з найбільшою економією вигнали б із своїх суспільних відносин всякі сліди будь-яких надмірностей. Ми повинні звести наш держапарат до максимальної економії»³⁸.

³⁵ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (стенографічний звіт). Харків, 1930, стор. 312.

³⁶ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 549.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 459—460.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 442.

Керуючись настановами В. І. Леніна, рішеннями XVI конференції ВКП(б) та II конференції КП(б)У, уряд Української РСР провів велику роботу по спрощенню державного апарату, наближенню його до трудящих мас, звільненню місцевих органів влади від дріб'язкової опіки з боку вищих, по скороченню і спрощенню звітності низових радянських органів.

Удосконалення роботи органів державного апарату і управління було найважливішим завданням Центральної контрольної комісії — Робітничо-селянської інспекції (ЦКК—РСІ). У січні 1929 р. ЦКК і Раднарком УРСР прийняли постанову і затвердили положення про секції Робітничо-селянської інспекції при міських і сільських Радах, які повинні були залучати трудящих до роботи місцевих органів Радянської влади, дбати про поліпшення державного апарату і усунення хиб в його діяльності.

У березні 1929 р. місцеві органи ЦКК—РСІ розпочали перевірку роботи радянських установ. У Харкові понад 400 робітників взяли активну участь у цій перевірці. Вони виявили факти грубого порушення трудової дисципліни, тяганину, засміченість окремих установ класово ворожими елементами тощо. Матеріали перевірки стали для Наркомату РСІ підставою до видання нових правил прийому відвідувачів у радянських установах, розгляду скарг, листів, пропозицій. Завдяки прийнятим партією заходам робота державного апарату невпинно поліпшувалась: скорочувались зайві ланки, спрощувалася структура державних органів, уточнювались їх функції тощо. Це дало змогу заощадити 50 млн. крб. Більш як на 8% було скорочено радянський апарат на місцях, а в центрі — на 23%³⁹.

Квітневий (1929 р.) Пленум ЦКК КП(б)У заслухав звіт про роботу Криворізької окружної КК—РСІ. Пленум відзначив, що окружна Контрольна комісія і РСІ діяли активно, широко залучаючи трудящих до перевірки роботи державного апарату. Це забезпечило належну ефективність перевірки, в ході якої було викрито чимало хиб у роботі місцевих радянських, профспілкових і господарських органів. За матеріалами перевірки органами РСІ було усунуто з роботи 62 особи, 58 — притягнуто до відповідальності, 98 — дістали адміністративні стягнення. В той же час Пленум ЦК КП(б)У відзначив, що не всі органи РСІ достатньо мірою боролися проти проявів бюрократизму⁴⁰.

Численні приклади з повсякденної діяльності державних органів влади свідчили про неухильний розвиток радянської демократії, невід'ємною рисою якої є тісний зв'язок між керівниками партійних та радянських органів і народом. Одна з форм цих зв'язків — систематичне звітування членів уряду та народних комісарів перед трудящими.

У квітні 1929 р. Президія ВУЦВК ухвалила, що члени уряду

³⁹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 461.

⁴⁰ «Комуніст», 6 квітня 1929 р.

повинні брати особисту участь у роботі окружних з'їздів Рад і звітувати про діяльність уряду за певний період. Саме в такому плані виступали на окружних з'їздах Рад Г. І. Петровський у Харкові, М. О. Скрипник — у Києві, В. П. Затонський — у Дніпропетровську, О. Г. Шліхтер — у Луганську ⁴¹.

Застосовуючи ленінські принципи роботи в масах, Комуністична партія України послідовно здійснювала перехід від ударних агітмасових кампаній до цілеспрямованої повсякденної політвиховної роботи серед трудящих міста і села. Вона організовувала обговорення партійними і безпартійними масами питань міжнародної і внутрішньої політики, господарських завдань і партійного життя, спрямовуючи ці заходи в єдине русло всенародної суспільної творчості, що є джерелом та запорукою успіхів соціалістичного будівництва. Відповідно до цього будувалась і внутрішня робота партійних організацій, яка становила невід'ємну частину всього суспільно-політичного життя трудящих України. Йдеться, зокрема, про боротьбу партії за чистоту своїх рядів. В спеціальній інструкції ЦК ВКП(б) було сказано, що «основним завданням генеральної чистки та перевірки рядів ВКП(б) є рішуче очищення їх від соціально чужих, обюрокращених та розкладницьких елементів», які використовують перебування в партії для своєї користі і кар'єристських цілей, від елементів буржуазно-міщанського переродження і таких, що зрослися з куркульством і протидіють проведенню лінії партії і радянських законів на селі, а також від дезорганізаторів виробництва і представників опозиційних груп, які продовжують свою антипартійну діяльність ⁴².

У парторганізаціях України чистка розпочалася в травні 1929 р. Засідання комісій у справах чистки, як правило, відбувалися у недільні дні. Цим самим трудящим надавалась можливість взяти участь у роботі комісій. Вона була в центрі уваги всієї громадськості. В Харкові 26 травня 1929 р. розпочато перевірку членів ЦК і ЦКК КП(б)У. Комісії працювали на заводах і фабриках, в установах і клубах. Засідання проходили за участю величезної маси трудящих. Присутні активно обговорювали хід перевірки. Перед комісією по чистці один за одним звітували про своє життя і роботу в партії член ЦК КП(б)У Я. А. Берзін, старий більшовик-ленінець; кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У О. К. Сербиченко — комуніст з 1917 р. та інші відомі діячі Комуністичної партії України, чия ділова і політична репутація були бездоганними. На ст. Основа під Харковом першим звітував секретар Харківського окружного КП(б)У Т. П. Зеленський, член партії з 1903 р. Він виріс і загартувався як більшовик серед залізничників, брав участь у революції 1905 р., був співробітником більшовицьких газет «Звезда» і «Правда». Присутні одностайно підтримали схвальну думку комісії про керівника окружного партії.

⁴¹ «Комуніст», 4 квітня 1929 р.

⁴² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 62, спр. 50, арк. 8.

Учні Харкова готують плакати до виборів у міську Раду (1929 р.).

Група слухачів школи неписьменних прокатного цеху заводу ім. Г. І. Петровського (Дніпропетровськ, 1932 р.).

Бела Кун розмовляє з членами ЦК МОДР (Харків, 1929 р.).

Зустріч французької делегації «Червона допомога» з членами Харківської організації МОДР (1933 р.).

Червона валка колгоспу ім. 10-річчя КНС на зсипному пункті (Одеса, 1930 р.).

Ударники Дніпробуду рапортують про закінчення будівництва електростанції (1932 р.).

М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе і В. Я. Чубар прибули на урочисте відкриття
Дніпрогесу ім. В. І. Леніна.

Випуск школи малописьменних при першій будівельній ділянці
«Укрбудшляху» (Київ, 1937 р.).

Заняття з географії в школі по ліквідації малописьменності (Київ, 1937 р.).

Засідання парткому шахти «Центральна» (Донбас, 1935 р.).

Делегат артілі «За краще життя» Дніпропетровської області Завгородній виступає на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників (1935 р.).

Бригада П. М. Ангеліної на нараді передовиків вирощування високих врожаїв зерна (Москва, 1935 р.).

Робітники взуттєвої фабрики м. Харкова знайомляться з проектом нової Конституції СРСР (1936 р.).

Колона Тсоавіахіму під час першотравневої демонстрації на Хрещатику (Київ, 1936 р.).

М. В. Гнатенко в залі засідання першої сесії Верховної Ради Української РСР (1938 р.).

Ці приклади підтверджують слова В. І. Леніна, що «чистити партію, зважаючи на вказівки безпартійних трудящих,— справа велика. Вона дасть нам серйозні результати. Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше, зробить її авангардом, більш міцно зв'язаним з класом, більш здатним вести його до перемоги серед маси трудящих і небезпек»⁴³.

Послідовно дотримуючись ленінських настанов, Комуністична партія та уряд Радянської України прийняли у червні 1929 р. рішення «Про чистку апарату державних органів, кооперативних і громадських організацій»⁴⁴. Здійснення чистки покладалось на Народний комісаріат РСІ УРСР з залученням до цієї роботи широких мас трудящих.

Колегія Наркомату РСІ разом з республіканською комісією по чистці надіслала відповідного листа до всіх окружних комісій РСІ⁴⁵. Комісії по чистці і органи РСІ мали право після перевірки звільняти від роботи в державному апараті осіб, діяльність яких шкодила Радянській державі.

Чистка державного апарату набрала характеру політичної кампанії, в якій через Ради, РСІ, профспілки, організації молоді брали участь широкі маси трудящих. У 1929 р. органи РСІ залучили до проведення чистки понад 70 тис. трудящих. Під час чистки встановлено, що серед службовців державного апарату 34 округів України було 198 колишніх поліцейських, 644 колишніх великих власників, поміщиків та ін. Особливо багато соціально ворожих елементів було виявлено в сільських Радах і торговельно-кооперативному апараті. В результаті чистки у 10 округах України було звільнено 212 голів сільських КНС і 260 працівників споживчої кооперації⁴⁶.

Важливою подією у суспільно-політичному житті України був XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.), який затвердив нову Конституцію УРСР.

Для підготовки проекту Конституції Президія ВУЦВК створила комісію у складі Г. І. Петровського (голова), В. П. Затонського, С. В. Косіора, П. П. Любченка, В. І. Порайка, П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера та ін. Остаточний проект нової Конституції був підготовлений на початку 1929 р. В основу його була покладена Конституція СРСР 1924 р. До обговорення проекту Конституції було залучено широкі маси трудящих республіки.

Нова Конституція Української РСР, як і перша Конституція республіки 1919 р., була Конституцією диктатури пролетаріату; в ній законодавчо закріплювалися політичні і економічні принципи соціалізму. Конституція проголосила, що Українська РСР є соціалістичною державою робітників і селян. Статті 2 і 3 Конституції

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 19.

⁴⁴ ЗЗ УРСР, 1919, № 18, ст. 146.

⁴⁵ «Комуніст», 23 червня 1929 р.

⁴⁶ Історія держави і права Української РСР, т. І. К., 1967, стор. 511—512.

законодавчо закріплювали основні принципи суверенітету Української РСР, яка добровільно увійшла до складу СРСР.

Значне місце в тогочасному суспільно-політичному житті українського народу займала діяльність партійних і радянських органів у галузі культурного будівництва, яке охоплює різні сторони духовного життя суспільства. Народна освіта, культурно-освітня робота, розвиток науки, літератури, мистецтва, будучи окремими галузями культурного будівництва, водночас становлять найважливіші ділянки ідеологічної боротьби Комуністичної партії за побудову соціалізму в нашій країні.

У розв'язанні завдань культурної революції величезна роль належить трудящим масам. Саме соціалізм, вказував В. І. Ленін, дає можливість залучити дійсно більшість трудящих до такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти ⁴⁷.

В період соціалістичної реконструкції народного господарства Комуністична партія і Радянський уряд великого значення надавали ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Це завдання було особливо актуальним для села, де половина дорослого населення була неписьменною. Якщо письменність міського населення в 1927 р. по 1929 р. піднялася з 70 до 74%, то сільського — лише з 50 до 53%.

У травні 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію неписьменності. Зусилля партійних організацій ЦК спрямував на мобілізацію всієї громадськості до розв'язання цього завдання. Створювалися нові державні пункти по ліквідації неписьменності. Одночасно до цієї роботи залучалися трудова інтелігенція, насамперед учительство, комсомольці, члени профспілок, кооперативних та інших організацій.

Велику роль у залученні широкої громадськості до навчання неписьменних відіграло товариство «Геть неписьменність!», яке очолив Г. І. Петровський. Створене завдяки народній ініціативі, воно подавало всебічну допомогу партії та державі в ліквідації неписьменності й малописьменності, особливо на селі. За постановою II Всеукраїнського з'їзду товариства «Геть неписьменність!», який відбувся у вересні 1929 р., у республіці був проведений місячник ліквідації неписьменності, під час якого створювались нові осередки товариства, провадився збір коштів. Боротьба за письменність перетворилась у всенародний рух.

У ліквідації неписьменності велику роботу проводили Ради і комітети незаможних селян. Вони брали активну участь у місячниках по ліквідації неписьменності, вишукували кошти, забезпечували лікнепи приміщеннями, паливом, освітленням тощо.

Завдяки великій організаторській та масово-політичній роботі партійних організацій, мобілізації громадськості в 1929/30 навчальному році були досягнуті вирішальні успіхи у справі ліквідації

⁴⁷ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

неписьменності на Україні — протягом року навчилося грамоті до 2 млн. неписьменних та малописьменних ⁴⁸. У 1929—1932 рр. в республіці в основному була ліквідована неписьменність не тільки в містах, а й в селах, що сприяло залученню нових мільйонів робітників і селян до соціалістичного будівництва, піднесенню їх політичної свідомості. У здійсненні цього величозного завдання вирішальну роль відіграли партійні, комсомольські, профспілкові та інші громадські організації, особливо товариство «Геть неписьменність!». До припинення його діяльності (1936 р.) тільки через мережу лікнепів, організованих товариством, навчилося грамоти 3800 тис. неписьменних та малописьменних ⁴⁹.

У суспільно-політичному житті періоду реконструкції народного господарства значне місце займала культурно-освітня робота в місті й на селі. Культура і освіта — йшли пліч-о-пліч, і обидві ці сили були підпорядковані інтересам робітничого класу і трудящого селянства. Щодня з шахт, фабрик і заводів надходили повідомлення про просування в робітничі маси книги, про організацію вечорів культури та переглядів кінофільмів, що відбивали життя Радянської України. Робітники Артемівська, Луганська та інших міст Донбасу посилали в столицю республіки своїх представників — кращих виробничників — для ознайомлення з надбанням культури харків'ян і запозичення досвіду.

Робітничі клуби, сільбуди, хати-читальні стали центрами культурно-освітньої роботи, головною метою якої було піднесення політичного і культурного рівня трудящих, пропаганда ідей комунізму, дальше зміцнення непорушного союзу робітників і селян. Культурно-освітня робота включала також і атеїстичне виховання, розвиток художньої самодіяльності.

Одночасно з масовими кампаніями по ліквідації неписьменності розгорталась робота по запровадженню загального обов'язкового початкового навчання. Виходячи з рішення XVI з'їзду партії, ЦК ВКП(б) 25 липня 1930 р. прийняв постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання». Для того щоб загальне навчання (всеобуч) перетворилось у масову суспільно-політичну кампанію, зазначалось в постанові ЦК, партійні організації повинні спиратися на ініціативу і самодіяльність громадськості, широко використовувати такі форми роботи, як культпоходи, соціалістичне змагання, шефство підприємств над школами, громадські огляди, масові конференції, зльоти піонерії тощо ⁵⁰. Завдяки допомозі органам народної освіти початковою і семирічною школою у 1932/33 навчальному році було охоплено понад 90% дітей шкільного віку, значно зміцнена матеріальна база шкіл.

⁴⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I. К., 1959, стор. 529.

⁴⁹ Українська Радянська Енциклопедія, т. 3. К., 1961, стор. 226.

⁵⁰ КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов. М., 1963, стор. 345.

В системі ідеологічної роботи партії велике місце займала політосвітня робота на селі. Питання про політосвітню роботу і про культурне будівництво на селі детально обговорювалось у квітні 1930 р. на Всеукраїнській партійній нараді, а в червні на XI з'їзді КП(б)У. З'їзд вказав на необхідність перебудови роботи політосвітніх закладів у напрямі максимального задоволення культурних потреб селянства.

Удосконалювалась структура політосвітніх установ. У 1930 р. були створені районні політико-освітні центри: будинок колективіста у районах суцільної колективізації та районний селянський будинок — в інших районах. Згодом почали створюватись обласні будинки колективіста; Центральний селянський будинок у Харкові був реорганізований в Центральний будинок колективіста.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР приділяли велику увагу підбору і підготовці кадрів для політосвітньої роботи на селі, посилаючи на цю роботу кращих комуністів і комсомольців. Для підготовки низової ланки політпрацівників Народний комісаріат освіти в 1930 р. відкрив 13 технікумів комуністичної освіти та політосвітні відділи при шести педтехнікумах України. Збільшено було прийом студентів у Харківський інститут політосвіти та підготовку політосвітпрацівників через радпартшколи. Крім того, в республіці діяла широка мережа короткострокових курсів та семінарів, на яких проходили підготовку і перепідготовку тисячі працівників комуністичної освіти. Було вжито заходів до поліпшення матеріального становища працівників політосвітніх закладів.

Велику допомогу у підготовці кадрів та поліпшенні матеріально-технічної бази політстанов на селі подавав робітничий клас. Тільки весною 1931 р., за неповними даними, в 95 районах України працювали 1744 шефські бригади, в яких налічувалося 5456 чоловік. Лише у восьми районах Харківського округу в 1930 р. при допомозі шефів було відкрито 24 будинки колективіста, створено 288 червоних кутків, 75 бібліотек ⁵¹.

Діяльність партійних організацій по керівництву політосвітніми установами, організаційно-господарська допомога шефів були спрямовані на піднесення ініціативи та самодіяльності трудящого селянства у здійсненні соціалістичної перебудови сільського господарства та культурної революції.

Величезне значення в політичній освіті і всьому суспільно-політичному житті трудящих республіки відігравала преса.

На Україні невпинно зростала кількість та тиражі газет і журналів. У 1930 р. в республіці видавалось 103 газети (серед них — 42 селянські) і 328 журналів. Майже 90% всіх газет видавались українською мовою. Разовий тираж газет становив 4,5 млн. примірників, а річний тираж журналів — 22,5 млн. примірників ⁵². Найбільшою популярністю серед селян користувалися центральні та

⁵¹ «Український історичний журнал», 1971, № 7, стор. 56—57.

⁵² «Комуніст», 5 травня 1930 р.

республіканські газети «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті», «Радянське село».

В роки соціалістичної реконструкції сільського господарства удосконалювались методи роботи сільської преси. З осені 1929 р. на Україні було запроваджено новий тип газети — пересувні газети-друкарні. Під час хлібозаготівель 1929 р. в селах України виходило 40 таких газет, а весною 1930 р. понад 130. В районах суцільної колективізації було організовано 20 постійних сільських газет виробничого типу⁵³. Вони виступали організаторами селян в боротьбі за створення колективних господарств, ліквідацію куркульства як класу. Восени 1936 р. в колгоспах республіки виходило близько 30 тис. стінних, понад 40 тис. бригадних і польових газет, навколо яких об'єднувалось понад 1,5 млн. сількорів⁵⁴.

В організації культурно-освітньої роботи в місті і на селі активну участь брало Товариство наукових працівників України, яке наприкінці 20-х років налічувало до 4 тис. членів. В лютому 1929 р. відбувся третій з'їзд цього товариства, який мав визначити напрямки його діяльності, з тим щоб забезпечити належний вклад у виробництво, а також у справу комуністичного виховання трудящих республіки. Від імені ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР з'їзд вітав В. П. Затонський⁵⁵. Українська Академія наук вперше за час існування звітувала з'їздові про свою роботу, чим ще раз засвідчила, що радянська наука служить народу.

В роботі з'їзду брали участь представники нещодавно створеного Українського наукового сільськогосподарського товариства. Воно швидко стало центром об'єднання працівників усіх галузей сільськогосподарського виробництва. Товариство створювало дослідні станції, лабораторії, показові заклади, наукові кабінети, курси, організовувало експедиції, скликало з'їзди, видавало сільськогосподарську літературу. Філіали товариства були в Києві, Полтаві, Одесі, Чернігові та Кам'янці-Подільському.

В роботі культурного фронту визначну роль відігравали література й мистецтво. Наприкінці 20-х років вони перебували на піднесенні. Про це, зокрема, свідчив II з'їзд Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), який відбувся у травні 1929 р. Звітну доповідь на з'їзді зробив один з визначних українських радянських письменників Іван Микитенко. Літератори обговорили актуальні проблеми дальшого розвитку української радянської літератури. Вони особливо підкреслили, що цей розвиток проходить в умовах гострої політичної та ідеологічної боротьби з капіталістичним світом та з українським буржуазним націоналізмом. У боротьбі з ворожою ідеологією могутньою зброєю є художнє слово, застосування принципів соціалістичного реалізму. Пролетарський письменник повинен проводити чітку класову лінію в своїй

⁵³ «Український історичний журнал», 1971, № 7, стор. 59.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ «Комуніст», 23 лютого 1929 р.

творчості. В душі невтомної боротьби за здійснення генеральної лінії партії в галузі літератури з'їзд ухвалив свої рішення⁵⁶. Заходи партії, спрямовані на розвиток літератури і мистецтва, сприяли зближенню братніх культур — української з російською та культурами усіх народів СРСР.

Комуністична партія успішно розгортала атеїстичну роботу серед трудящих. Подолання релігійних пережитків в свідомості значної частини людей було завданням великої державної ваги. Розв'язувати його належало послідовно, неухильно і тільки на справді науковій основі.

Виходячи з цього, політосвітні установи під керівництвом партійних організацій вели систематичну атеїстичну пропаганду. Велика роль в цій справі належала Союзу воєнних безвірників, який створював у селах і містах свої осередки та антирелігійні гуртки. За неповними даними, в республіці на початку 30-х років антирелігійні гуртки об'єднували 66,5 тис. членів. Союз воєнних безвірників у червні 1930 р. налічував 423 тис. членів⁵⁷. Гуртки та осередки безвірників проводили антирелігійні кампанії напередодні церковних свят, організовували вечори запитань і відповідей, концерти художньої самодіяльності. Було налагоджено видання атеїстичної літератури, журналу «Безвірник» та газети «Воєнний безвірник», яка виходила тиражем 100 тис. примірників.

Вирішальним, найпереконливішим аргументом у подоланні релігійних вірувань було саме життя, практика соціалістичного будівництва. Віруючі почали поривати з церквою, багато з них ставали активними безвірниками, виступаючи за закриття церков і соборів, синагог і костьолів, молитовних будинків тощо. Тільки у Дніпропетровську на початку 1929 р. поступило 24 350 підписів трудящих, які вимагали закриття церкви при Брянському заводі та хоральної синагоги⁵⁸.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років відбувся крутий злам у ставленні трудящих до релігії. Державні органи, задовольняючи вимоги найширшої громадськості, в тому числі багатьох колишніх віруючих, передавали церковні приміщення під культурно-освітні заклади. Правда, в цій роботі не обійшлося без помилок. В деяких місцях закриття церков проводилося суто адміністративним шляхом, без попередньої роз'яснювальної роботи і без згоди віруючих, що викликало їх незадоволення. Такі випадки використовували куркулі та інші ворожі елементи для проведення антирадянської агітації та провокування різного роду ексцесів.

В період розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту значно зросла мережа добровільних громадських організацій, діяльність яких посідала важливе місце в системі політичної організації радянського суспільства. Комуністична партія невтомно дбала про

⁵⁶ «Комуніст», 28 травня 1929 р.

⁵⁷ «Український історичний журнал», 1971, № 7, стор. 59.

⁵⁸ «Звезда» (орган Дніпропетровського окркому КП(б)У), 4 січня 1929 р.

поліпшення роботи цих організацій. У березні 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про роботу добровільних товариств у системі масово-виховної роботи»⁵⁹. Добровільні товариства повинні бути масовою школою громадського й культурно-політичного виховання трудящих. Та, на жаль, більшість з них не виконували ці завдання. Навіть Тсоавіахім та Червоний Хрест, порівняно з іншими більш активні, все ж працювали нижче своїх можливостей. Відставали і товариства «Геть неписьменність!», «Друг дитинства», а такі, як «Техніка — масам», «Друзі радіо», «Товариство винахідників», «Товариство боротьби з алкоголем», не набули ще належної популярності. Ці товариства діяли, як правило, лише силами свого апарату або за допомогою вузького активу, отже, перед ними стояло завдання поліпшення своєї роботи: забезпечення масовості, усунення шаблону, елементів бюрократизму.

Особливу увагу ЦК КП(б)У приділяв роботі добровільних товариств на селі. В постанові підкреслювалось, що громадське і культурно-політичне виховання наймитів, бідноти, середняцтва, залучення до роботи трудової інтелігенції — все це повинно було бути в центрі уваги добровільних товариств на селі. Партиїні, комсомольські організації, профспілки, сільбуду, хати-читальні повинні рішуче подолати своє байдуже ставлення до діяльності добровільних товариств і всебічно допомагати у розгортанні їхньої роботи на селі⁶⁰.

Постанову ЦК КП(б)У було обговорено на зборах членів партійних організацій та всіх добровільних товариств. З метою дальшого піднесення їх роботи при ВУЦВК було створено Раду громадських організацій, до складу якої увійшли представники усіх громадських організацій України, що працювали на добровільних засадах. Рада розробила план роботи, здійснення якого мало привернути до добровільних товариств увагу громадської думки, всебічно розвивати самодіяльність трудящих, що є членами цих товариств.

Значне місце у суспільно-політичному житті країни займав піонерський рух. Головне завдання піонерських організацій — виховання дітей у дусі комунізму.

Піонери України брали активну участь у здійсненні п'ятирічного плану розвитку народного господарства, виконуючи посильні для дітей завдання. Піонерські загони організовували збирання лікарських рослин, металевого брухту тощо. Піонерські організації ставили своєю метою захист дитячої праці, оскільки дітей часто експлуатували в куркульських господарствах, у дрібній приватній промисловості, подекуди в домашньому господарстві тощо. Крім того, дитячу працю нерідко експлуатували особи, які видавали себе за родичів.

⁵⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. І, стор. 428.

⁶⁰ Там же.

Суспільно-політичне життя трудящих Країни Рад включає в себе інтернаціональні зв'язки з пролетаріатом капіталістичного світу. Радянський Союз був єдиною соціалістичною державою на всій планеті. Ця обставина посилювала необхідність моральної і матеріальної допомоги трудящих СРСР, у тому числі УРСР, борцям проти сваволі і фашистського терору в капіталістичних країнах. Ця допомога здійснювалась насамперед через МОДР — Міжнародну організацію допомоги революціонерам за рубежом. МОДР була однією з найбільш масових організацій, охоплюючи мільйони радянських людей. Її секції існували в кожному місті й селі, майже на всіх підприємствах республіки, установах, радгоспах, сільсько-господарських артілях тощо.

Працюючи під безпосереднім керівництвом партійних організацій, українська секція МОДР рік у рік зростала чисельно. Якщо в 1926 р. вона налічувала 672 тис. членів, то наприкінці 1931 р. — понад 1,5 млн., а на початок 1933 р. на Україні діяло 14 577 первинних організацій МОДР, які об'єднували 2 млн. членів⁶¹.

Низові організації МОДР вели велику виховну роботу серед своїх членів: роз'яснювали міжнародне становище, інформували трудящих про розвиток революційного руху на Заході, проводили масові кампанії на захист жертв капіталу та ін. Водночас діяльність МОДР була спрямована на боротьбу за мир, проти імперіалістичних зазіхань на мирну творчу працю народів СРСР. МОДР організовував зустрічі трудівників республіки з визначними діячами міжнародного комуністичного руху, а також робітничими делегаціями, що перебували в Радянський Союз з капіталістичних країн. Наприклад, в січні 1929 р. відбулася зустріч трудящих Артемівська з Бела Куном — одним з керівників робітничого класу Угорщини. Його зустріли по-братерськи. З нагоди приїзду дорогого гостя відбувся мітинг трудящих міста, на якому виступив з промовою Бела Кун. Він з особливою силою підкреслив, що МОДР — це втілення міжнародної солідарності пролетаріату. Промовці говорили про необхідність зміцнення, розширення і поглиблення цієї солідарності, бо вона є одним з пайбільш випробуваних знарядь міжнародного комуністичного і робітничого руху⁶². Згодом Бела Кун зустрівся з модрівцями м. Харкова та інших міст.

Велику роль у зміцненні інтернаціональних зв'язків відігравали робітничі делегації, які приїздили до СРСР. Багато їх побувало на гігантських будовах Донбасу, Харкова, Криворіжжя і Придніпров'я, відвідало передові українські радгоспи і колгоспи. Зарубіжні робітничі делегації брали участь у зборах і мітингах, ділилися своїми враженнями про перебування в Радянському Союзі, розповідали про тяжке становище трудящих в країнах капіталу.

Міжнародні інтернаціональні зв'язки трудящих республіки розвивалися і у сфері кооперативного руху. На Україну не раз прибу-

⁶¹ «Український історичний журнал», 1971, № 8, стор. 93.

⁶² «Комуніст», 15 січня 1929 р.

вали зарубіжні делегації. У червні 1929 р. республіку відвідали французькі кооператори. Їх приймала Вукоопспілка. Відбулося спеціальне засідання її президії, скликане з цієї нагоди.

Посилювалися міжнародні культурні зв'язки Радянської України. За рубіж виїжджали митці республіки. У 1929 р. державна хорова капела «Думка» відвідала Париж, де вона виступала у супроводі симфонічного оркестру Парижа. Концерти «Думки» здобули величезну популярність. Вони показали високу майстерність радянських співаків і щирі симпатії до них французьких слухачів.

Різноманітними були форми інтернаціонального виховання комсомольців та всієї молоді республіки. Серед них святкування Міжнародного юнацького дня (МЮД); вшанування пам'яті Карла Лібкнехта та Рози Люксембург — вождів німецького пролетаріату в день роковин їх загибелі від рук контрреволюціонерів; тижні допомоги революціонерам Китаю — політичним в'язням тюрми у Кантоні; тижні допомоги комсомолові Польщі. Питанню інтернаціонального виховання молоді були присвячені, наприклад, спеціальні збори активу харківської організації ЛКСМУ, що відбулися у січні 1929 р. Промовці розповідали про те, що і як робить молодь у МОДР, про зв'язки з комсомолом Західної України тощо⁶³.

У роботі I Всеукраїнської конференції ЛКСМУ (червень 1929 р.) взяли участь представники братніх комуністичних партій — Німеччини, Югославії та Австрії. Представник комуністів Німеччини у своєму вітальному слові заявив, що німецька компартія і комсомол борються проти війни, яку готують проти Радянського Союзу імперіалісти. Посланець югославських комуністів теж засвідчив братерські почуття солідарності й єдності трудящих своєї країни з радянським народом. Ці почуття, сказав він, надають незмірних душевних сил його товаришам по партії, всьому робітничому класові Югославії, комсомолові в їх нерівній боротьбі проти оскаженілої реакції⁶⁴.

1 серпня 1929 р. комуністичні партії Англії, Франції, Німеччини, Китаю, Японії та Голландії, а також Балканська федерація компартій разом з Виконкомом Комуністичного Інтернаціоналу Молоді випустили маніфест, в якому закликали народи світу рішуче виступити проти підготовки нової імперіалістичної бойни, спрямованої насамперед проти СРСР, дати відсіч вилазкам світової реакції проти батьківщини усіх пригноблених — Радянського Союзу.

Спираючись на підтримку світового пролетаріату, трудящі Радянської України приєднували свій голос до рішучих протестів проти наступу імперіалістичної реакції. Водночас вони всебічно сприяли посиленню обороноздатності СРСР, могутності Червоної Армії.

Посилення обороноздатності СРСР було однією з найперших турбот всього радянського народу. Партія і уряд невтомно дбали

⁶³ «Вісті», 24 січня 1929 р.

⁶⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, спр. 229, арк. 26.

про неухильне зміцнення Червоної Армії та Військово-Морського Флоту, про захист мирної творчої праці трудящих. Заходи партії та уряду в цьому напрямі діставали одностайну і самовіддану підтримку всього народу. Вся радянська громадськість вважала оборону країни своїм священним, найвищим обов'язком.

Готовність трудящих України всіма силами зміцнювати оборонну могутність Батьківщини проявилась, зокрема, і в тій суспільно-політичній атмосфері, яка створилась в республіці на початку 1929 р. під час чергового призову на дійсну військову службу. Характерною особливістю цього призову, зазначав В. К. Блюхер, що виконував тоді обов'язки командуючого військами Українського військового округу, було те, що навіть молодь непризовного віку прагнула добровільно піти на службу до Червоної Армії. Окрвійськомати, які мали наряди на певну кількість добровольців, змушені були відмовляти багатьом юнакам, що хотіли служити у Червоній Армії.

Прагнення молоді вступити до Червоної Армії підтверджувало, що народ і армія становили єдине й нерозривне ціле. Про це свідчить безліч фактів. У квітні 1929 р. славнозвісна 25-та Чапаєвська дивізія послала до трудящих Харкова своїх 40 найкращих воїнів — відмінників бойової та політичної підготовки. Громадськість столиці республіки зустріла гостей як найрідніших, знайомила з виробничим і культурним життям міста. Воїнів прийняли керівники партії та уряду республіки, зокрема Г. І. Петровський та П. П. Любченко⁶⁵.

Протягом 1929 р. воїни харківського гарнізону регулярно відвідували село, щоб допомогти в культурно-освітній роботі. Так, курсанти школи червоних старшин, що прибули до Олексіївського району Харківщини, роз'яснювали селянам завдання партії та Радянської влади, допомагали місцевим організаціям у проведенні чергових кампаній, насамперед хлібозаготівель⁶⁶.

Організації військово-шефської роботи велику увагу приділили Всеукраїнська нарада з питань військової та фізкультурної підготовки, скликана в лютому 1929 р. у Харкові, а також Республіканська комсомольська нарада за участю представників 1-ї кавалерійської дивізії корпусу Червоного козацтва, що відбулася наприкінці листопада 1929 р. у м. Проскурові (нині — м. Хмельницький). У грудні того ж року завдання дальшого піднесення комсомольського шефства над Чорноморським флотом були обговорені в Севастополі учасниками Всеукраїнської комсомольської наради спільно з представниками політорганів флоту. У резолюції наради говорилося, що мета шефства — дальше зміцнення обороноздатності СРСР, піднесення боєготовності армії та флоту⁶⁷.

Комсомол України спільно з усім народом турбувався про те,

⁶⁵ «Вісті», 7 квітня 1929 р.

⁶⁶ «Комуніст», 19 квітня 1929 р.

⁶⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, спр. 441, арк. 1—13.

щоб збройні сили пролетаріату — його армія і флот були могутніми та грізними для ворогів. Він передав Червоній Армії літаки, збудовані на кошти, зароблені комсомольцями та всією молоддю республіки під час недільників та суботників. Комсомольці Маріуполя передали підшефному 64-му гідроавіазагонові Військово-Повітряних Сил Українського військового округу гідролітак «Комсомолец Маріупольщини». Крім того, вони внесли ще 6 тис. крб. у шефський фонд⁶⁸.

Піонерська організація України також стала одним з активних учасників всенародного руху за зміцнення оборонної могутності Вітчизни. У школах створювалися військові, стрілецькі, фізкультурні гуртки, в яких під керівництвом досвідчених інструкторів діти загартовувалися і діставали військову підготовку.

Однією з найяскравіших форм вияву морально-політичної єдності радянського народу, його згуртованості навколо Комуністичної партії та уряду було відзначення революційних свят. Це наочно показали, зокрема, першотравневі торжества на Україні в 1929 р. У Києві 1 Травня відбувся традиційний парад військ гарнізону. В цей день новопризовані молоді воїни приймали військову присягу на вірність Батьківщині. Учасниками параду і демонстрації трудящих були посланці Москви, Ленінграда, Луганська, Миколаєва. У святкові дні вчені Києва зустрілися з представниками трудящих міста на вечорі змички. Тоді ж київська молодь — юнаки і дівчата — зібралися на свій інтернаціональний вечір.

Суспільно-політичне життя трудящих України було ідейно насиченим і різноманітним за своїми формами. Головний зміст його визначався прагненням робітників, селян та трудової інтелігенції, керованих ленінською партією, виконувати і перевиконувати плани соціалістичного будівництва, підносити добробут та культурний рівень трудящих, дедалі зміцнювати непорушну дружбу народів СРСР, кріпити обороноздатність соціалістичної Вітчизни, невтомно відстоювати справу миру і соціалізму.

3. СТВОРЕННЯ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ І КОРИННІ ЗРУШЕННЯ В СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Завдяки правильній політиці партії, її величезній політичній і організаторській діяльності, трудовому героїзму робітничого класу радянський народ на початок 30-х років домігся вирішальних успіхів у індустріалізації країни.

Валова продукція промисловості України в 1930 р. більш ніж удвоє перевищила довоєнний рівень. Частка соціалістичного сектора становила уже понад 99% у валовій продукції важкої промисловості.

⁶⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, спр. 229, арк. 32.

Високі темпи розвитку важкої промисловості, особливо машинобудування, підготували необхідні матеріальні передумови для збільшення виробництва тракторів, комбайнів та інших машин, потрібних для сільського господарства. Над створенням матеріально-технічної бази для соціалістичної перебудови села невтомно працював робітничий клас країни, керований Комуністичною партією.

В той час як велика соціалістична промисловість розвивалась швидкими темпами, на основі розширеного відтворення, сільське господарство продовжувало відставати, незважаючи на велику допомогу, яку надавала йому держава. Основною причиною відставання сільського господарства була роздробленість індивідуального сільського господарства.

Базуючись на приватновласницькому дрібному селянському виробництві, сільське господарство не могло забезпечити потреби країни в хлібі, продуктах харчування, сировині.

Куркульство, що зміцніло за роки непу і мало великі запаси хліба, відмовлялося продавати хліб державі по твердих цінах, тероризувало середняків, що продавали лишки хліба заготівельним органам, всіляко намагалось ослабити позиції соціалізму на селі. Куркульство на той час було головною антирадянською силою всередині країни. З жовтня 1928 р. до серпня 1929 р. куркулі вчинили на Україні 848 вбивств і терористичних актів проти комуністів і безпартійних активістів села⁶⁹.

Комуністична партія залучила до боротьби проти куркульства бідняків і середняків, активізувала діяльність комітетів незаможних селян. Здійснюючи політику обмеження і витіснення капіталістичних елементів на селі, партія і органи Радянської влади застосовували щодо куркульства надзвичайні заходи. У куркулів конфіскували через суд лишки хліба, частина якого передавалась селянській бідноті, проводилось підвищене оподаткування куркульських господарств тощо. З Рад і кооперації виганялись ворожі елементи, які були зв'язані з куркульством і порушували класову політику на селі. Але всі ці заходи не могли докорінно змінити співвідношення класових сил на селі на користь соціалізму. Ключ до розв'язання всієї проблеми в цілому партія вбачала у здійсненні ленінського кооперативного плану.

Важливою віхою в повороті радянського села на шлях соціалістичної реконструкції сільського господарства став XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.), який проголосив курс на масову колективізацію сільського господарства. Здійснюючи цей корінний поворот у суспільно-політичному житті селянства, партія і Радянська влада перейшли від політики обмеження куркульства до його ліквідації як останнього експлуататорського класу.

Керуючись рішеннями XV з'їзду ВКП(б) та X з'їзду РКП(б)У, партійні і радянські органи України розгорнули велику господар-

⁶⁹ Історія селянства Української РСР, т. II. К., 1967, стор. 125.

сько-організаторську діяльність і культурно-виховну роботу, спрямовану на розгортання колгоспного руху. До осені 1929 р. він охоплював переважно батрацько-бідняцькі маси села. На 1 жовтня 1929 р. на Україні було близько 16 тис. колгоспів, які об'єднували 522,5 тис. селянських господарств, або 10,4 % їх загальної кількості. Восени 1929 р. настав корінний перелом у розвитку колгоспного руху — почався масовий вступ у колгоспи середняків. Це сталося в результаті проведеної партією політичної і організаційної роботи.

У розвитку колгоспного руху велику роль відіграла постанова листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. «Про підсумки і дальші завдання колгоспного будівництва». Для трудящих України велике значення мала також прийнята на цьому Пленумі на доповідь С. В. Косіора постанова «Про сільське господарство України і про роботу на селі», в якій було чітко визначено завдання партійних і радянських органів республіки в галузі соціалістичного перетворення сільського господарства відповідно до місцевих умов. Пленум ЦК ВКП(б) зазначив, що Україна має всі дані для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти попереду інших республік⁷⁰.

Радянська Україна належала до тих районів СРСР, які в найбільшій мірі були підготовлені до здійснення колективізації сільського господарства. Українська РСР, як одна з найбільш розвинутих у промисловому відношенні республік, мала відповідну технічну базу для соціалістичної перебудови села. Тут вперше виникли і набули великого поширення МТС, що стали згодом могутнім засобом створення і зміцнення колгоспного ладу. Численний робітничий клас України, широкі верстви сільськогосподарських робітників, батраків, незаможників становили могутню суспільну силу, здатну в союзі з середнім селянством здійснити революційний переворот у виробничих відносинах на селі, зламати опір куркульства і ліквідувати його як клас.

Перехід до великого колективного господарства був об'єктивною необхідністю для побудови соціалістичного суспільства. Він диктувався вимогами економічного закону обов'язкової відповідності виробничих відносин і продуктивних сил. «Вихід тільки в громадському обробітку землі, — писав В. І. Ленін. — ...Комуни, артільний обробіток, товариства селян — ось де порятунок від неvigід дрібного господарства, ось у чому засіб піднесення і поліпшення господарства, економії сил і боротьби з куркульством, дармоїдством і експлуатацією»⁷¹.

Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) застерігав проти недооцінки труднощів колгоспного будівництва, проти формально-бюрократичного підходу до нього. Він вказав на загострення класової боротьби, на запеклий опір куркульства і вимагав від комуністів України правильно враховувати складну обстановку в українському

⁷⁰ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 613.

⁷¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 153.

селі. Пленум запропонував всім партійним організаціям республіки посилити роботу по організації сільськогосподарських робітників, батраків, підвищити активність бідняцьких мас, зміцнити союз з середняком для рішучого наступу на куркулів, піднести і пожвавити роботу КНС, мобілізувати на соціалістичну перебудову сільського господарства робітничий клас республіки.

19—21 листопада 1929 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який в своєму рішенні одностайно схвалив постанову Пленуму ЦК ВКП(б) і накреслив конкретні заходи для перетворення її у життя. Питаннями колективізації повсякденно займалися партійні, комсомольські, профспілкові організації і радянські органи. Ці питання стояли в центрі всього суспільно-політичного життя трудящих республіки.

Трудяще селянство України на численних зборах і мітингах гаряче схвалювало рішення пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Партійні організації рішуче засуджували правоопортуністичні погляди бухарінців та їх прихильників, які вимагали рівняння в справі соціалістичного будівництва на «вузькі місця», пропагували «теорію» вrostання куркуля в соціалізм, негайного відмирання держави та ін.

Партійні конференції, збори і мітинги селян на підтримку лінії партії, як правило, супроводжувались вимогами очистити партійні і громадські організації на селі, а також створені колгоспи від куркульських елементів та примиренців, як провідників правого ухилу на практиці. Так, селянські збори Комишуваської сільради Артемівського округу разом з партійними і громадськими організаціями прийняли постанову, в якій лінія ЦК ВКП(б) щодо правого ухилу визнавалася єдино правильною. Селяни заявили, що на протипагу опортуністам, які не вірять у можливість будівництва колгоспів, вони негайно приступають до створення колгоспу у своєму селі ⁷².

Ідейний та організаційний розгром правоопортуністичного ухилу, здійснений партією на чолі з ленінським Центральним Комітетом, був необхідною умовою політичної підготовки здійснення суцільної колективізації сільського господарства.

В масово-політичній роботі партійних організацій по роз'ясненню переваг колективних господарств значне місце займала пропаганда передового досвіду колгоспів та радгоспів, створених до суцільної колективізації, а також МТС. Наприкінці 20-х років колгоспи і радгоспи, що існували на Україні, значно зміцнили економічно і організаційно, зросла їх товарність. Вони наочно демонстрували переваги організованого на базі сучасної техніки колективного господарства перед дрібним, індивідуальним.

Значний інтерес у селян викликав досвід діяльності машинно-тракторних станцій. Радянська держава широко розгорнула будівництво МТС. В 1929 р. на Україні працювало 37 машинно-

⁷² Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 125.

тракторних станцій, що мали в своєму розпорядженні 1175 тракторів⁷³, а до кінця 1932 р. діяло вже 592 МТС⁷⁴, які обслуговували більше половини всіх колгоспів.

Комуністична партія і Радянський уряд створювали всі умови для розвитку сільськогосподарської кооперації, яка мала велике значення для масового повороту селян на шлях колективізації. На кінець 1929 р. в Українській РСР сільськогосподарською кооперацією та іншими кооперативними об'єднаннями було охоплено 85 % бідняцько-середняцьких господарств⁷⁵. Масове кооперування — одна з форм виробничої змички міста з селом. Державні і кооперативні організації укладали з селянами на початку господарського року договори, за якими зобов'язувались відпускати їм машини, добрива, сортовий посівний матеріал тощо, а селяни — вирощувати певні культури і всі товарні лишки відповідної якості здавати за встановленими цінами державі. За допомогою контрактиції держава планувала і регулювала збут продукції сільського господарства, витісняла спекулянтів, сприяла підвищенню товарності сільського господарства і його усупільненню. В 1930 р. державними органами України був законтракований урожай з площі понад 10 млн. гектарів⁷⁶.

Важливу роль у суспільно-політичному житті українського села відігравали комітети незаможних селян, які на початок масового колгоспного руху охоплювали близько чверті всіх селянських господарств. На 1 квітня 1930 р. КНС налічували понад 1,5 млн. членів⁷⁷.

Велике значення для поліпшення роботи КНС і мобілізації їх на здійснення колективізації мав VII Всеукраїнський з'їзд КНС, який відбувся у березні 1930 р. Під керівництвом партійних організацій комітети незаможних селян проводили активну роботу по соціалістичному перетворенню села. Лише в перші місяці 1930 р. з їх ініціативи було утворено понад 4 тис. артіль і ТСОЗів, 1300 супряг і сотні машинно-тяглових пунктів⁷⁸. Окружний з'їзд КНС Київщини оголосив себе ударним у справі колективізації. Окремі організації КНС, як, наприклад, с. Горенки, вступали до колгоспу в повному складі⁷⁹. По Дніпропетровському округу до вересня 1930 р. було колективізовано 80 % всіх господарств членів КНС⁸⁰.

⁷³ Народне господарство УРСР (статистичний довідник). Харків, 1931, стор. 193.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954, стор. 310.

⁷⁶ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 120.

⁷⁷ Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів, стор. 545.

⁷⁸ С. Ткач. Боротьба за суцільну колективізацію і робота серед бідноти. Харків, 1933, стор. 12.

⁷⁹ П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян. К., 1960, стор. 130.

⁸⁰ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 139.

У соціалістичній перебудові села велику роль відігравали робітники, об'єднані професійною спілкою працівників землеробства та лісового господарства (Робземліс). У 1930 р. членів цієї спілки було понад 1,5 млн. чоловік⁸¹. Вони виступали єдиним фронтом з усім трудовим селянством. Це підтвердив, зокрема, 3-й Всеукраїнський з'їзд Робземлісу на початку грудня 1929 р. ЦК КП(б)У звернувся до делегатів з листом, у якому наголошував, що єдність і згуртованість робітників та селян — вирішальна умова неминучої й цілковитої перемоги соціалізму, в тому числі і соціалістичного перетворення села⁸².

Передовим борцем за суцільну колективізацію виступив робітничий клас України. На заклик партії тисячі робітників, організованих у бригади, виїжджали на село, ремонтували сільськогосподарські машини і реманент, брали участь у сівбі і збиранні врожаю, в організації транспортних колон, МТС, сільськогосподарських артілей, ТСОЗів тощо. Весною 1929 р. на селі працювало близько 4 тис. робітничих бригад. Робітнича бригада дніпробудівців організувала шість колгоспів у Запорізькому окрузі⁸³.

Шефство робітничих колективів над селом було одним із засобів зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Саме це й мав на увазі В. І. Ленін, коли ще у «Сторінках з щоденника» висунув завдання — посилити робітниче шефство над селом, бо воно є складовою частиною союзу робітничого класу і селянства, особливо, коли йдеться про соціалістичну реконструкцію сільського господарства. «...Встановити стосунки між робітниками міста і працівниками села, встановити між ними ту форму товариства, яка між ними може бути легко створена, це наш обов'язок, це одно з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі», — писав В. І. Ленін⁸⁴.

Партія надавала великого значення запровадженню різних форм і методів робітничого шефства під час розгортання суцільної колективізації. ЦК КП(б)У в березні 1929 р. прийняв розгорнуту постанову, в якій зазначалось, що основним змістом шефської роботи на селі повинно бути подання організаційної допомоги громадським організаціям й установам (КНС, коопераціям, сільрадам і т. д.), а також безпосередньо бідняцьким масам села в таких питаннях, як перевиборна кампанія до Рад, кооперації, КНС тощо; проведення виробничого кооперування і колективізації, ліквідація неписьменності і налагодження культурно-освітньої роботи на селі⁸⁵.

Відповідальність за шефську роботу на селі було покладено безпосередньо на партійні організації, фабрично-заводські і місцеві комітети профспілок. Зосередження шефської роботи в руках профспілок промислових підприємств активізувало її, зміцнило матеріально-фінансову базу цього руху. Партійні і профспілкові органі-

⁸¹ «Вісті», 3 грудня 1930 р.

⁸² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 177, арк. 7.

⁸³ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 126.

⁸⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

⁸⁵ «Агитатор», 1929, № 6, стор. 34.

зації організовували шефську допомогу всім сільським районам, в тому числі і тим, які знаходились на великій відстані від промислових центрів.

Широкий розмах колгоспного будівництва викликав необхідність послати на постійну роботу в село передових робітників, що мали великий досвід політичної і організаційної роботи. Згідно з рішенням листопадового (1929 р.) Пленуму, ЦК ВКП(б) вирішив послати для постійної роботи на село 25 тис. робітників. Партійні організації України провели велику роботу по добору кращих виробничників в число двадцятип'ятитисячників. Із 16 тис., які виявили бажання поїхати на роботу в село, було відібрано понад 8 тис., серед них 60% становили комуністи і близько 10% — комсомольці⁸⁶. У березні 1930 р. був проведений додатковий набір 2 тис. робітників на постійну роботу в колгоспи України.

Робітничий клас прийшов на допомогу трудовому селянству у найвідповідальніший період його історії. Не випадково, що лише протягом лютого — березня 1930 р. 4 тис. робітників з числа двадцятип'ятитисячників було обрано головами, заступниками і членами правлінь колгоспів, 720 чоловік було висунуто на відповідальну роботу в партійні, господарські органи і культурно-освітні установи⁸⁷. Багато передових робітників, посланих на село (М. І. Винарський, І. Я. Гаврющенко, Г. П. Литовченко, М. Т. Подольський, Є. К. Редькова, С. І. Шостак та ін.), стали відомими організаторами колгоспного руху на Україні.

Україна подавала допомогу в колективізації іншим союзним республікам. У травні 1931 р. за рішенням партії Укрколгоспцентр відрядив 800 досвідчених колгоспників до Білорусії та РРФСР (до Білоруської РСР — 300 чоловік, в Ленінградську область — 100, Іванівську — 100, Московську — 100 чоловік, в інші області — 200⁸⁸).

Дедалі посилювалась шефська допомога селу. Взимку і навесні 1930 р. на село було послано майже 40 тис. робітників, які подавали допомогу колгоспникам у підготовці до весняної посівної кампанії, проводили велику політичну роботу серед селян, виступали організаторами нових колгоспів. Наприклад, у Лозівському районі на Харківщині з весни до осені 1930 р. працювала 31 бригада робітників великих заводів Харкова. Вони ремонтували сільськогосподарські знаряддя, брали участь у посівній кампанії, вели політмасову роботу серед селян. Практикувалось також відрядження на село працівників з окружних і районних центрів, насамперед комуністів та комсомольців. Взимку 1929/30 р. на селі було 6,5 тис. посланців з округів і 17 тис. — з райцентрів. Шефи були учасниками всіх господарсько-політичних кампаній на селі⁸⁹.

Комсомол республіки проявив цінну ініціативу у механізації колгоспного виробництва. Комсомольці України створили у 1929 р.

⁸⁶ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 166.

⁸⁷ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 126.

⁸⁸ «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 8.

⁸⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 8, спр. 1260, арк. 45.

першу в СРСР тракторну колону, яка налічувала 40 машин. 5-й пленум ЦК ЛКСМУ (березень 1929 р.) націлив місцеві комсомольські організації на популяризацію рішення про організацію тракторної колони серед робітничо-селянської молоді та збір коштів на її будівництво⁹⁰. Комсомол та вся робітнича молодь України наслідували приклад робітничого класу у поданні допомоги селу, зокрема у формі шефства, що було одним з важливих факторів соціалістичного перетворення сільського господарства.

Комуністична партія керувала роботою всіх громадських організацій на селі. У березні 1929 р. ЦК КП(б)У звернувся з листом до всіх партійних організацій республіки в зв'язку з підготовкою до проведення звітів та виборів керівних органів сільськогосподарської і споживчої кооперації, закликаючи зміцнити союз з середняком, повністю оволодіти керівними і контрольними органами кооперативів на селі, рішуче вигнавши з них куркулів та їх ставлеників⁹¹.

Партія надавала великого значення звітно-виборчій кампанії у сільськогосподарській кооперації. У червні 1929 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про організаційну перебудову сільськогосподарської кооперації»⁹², в якій підкреслювалось, що головне завдання цієї роботи — якнайактивніше сприяти «виробничому кооперуванню й колективізації селянського господарства та максимально втягнути до кооперативного будівництва кошти самого селянства».

Сільська біднота в союзі з робітничим класом гнала куркулів з керівних і контрольних органів кооперації, куди вони пролізли під усілякими масками. Чистка ця відбувалася в гострій класовій боротьбі. Керівництво сільськогосподарської кооперацією переходило до комуністів і комсомольців, членів КНС, наймитів. Після перевиборів у сільськогосподарських кредитних товариствах незможники становили уже більшість у правліннях (64%). У 1929 р. жінок у правліннях кооперативів було 11% проти 1% в 1928 р.⁹³

Процес колективізації викликав нову хвилю політичної і трудової активності трудящих жінок. Про це свідчила, зокрема, Всеукраїнська нарада колгоспниць (червень 1929 р.), яка розглянула питання про хід колективізації в республіці, про стан і заходи поліпшення культурно-побутового обслуговування в колгоспах та ін. Учасниці наради звернулися до всіх жінок республіки з закликом всіляко сприяти створенню і зміцненню колгоспів⁹⁴.

Участь трудящих жінок у діяльності громадських організацій на селі ставала все вагомішою. Вони працювали у сільських Радах, споживчій кооперації та інших організаціях. 1-ша Всеукраїнська конференція жінок споживчої кооперації, що відбулась в серпні

⁹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 12, спр. 231, арк. 191.

⁹¹ «Комуніст», 29 березня 1929 р.

⁹² «Комуніст», 30 червня 1929 р.

⁹³ «Вісті», 15—16 серпня 1929 р.

⁹⁴ «Комуніст», 25 червня 1929 р.

1929 р., накреслила завдання жіноцтва в культурно-освітній роботі, в громадському харчуванні, в керівництві кооперативними органами.

З метою дальшого зміцнення місцевих органів державної влади і поліпшення їх роботи у відповідності з постановами Президії ВУЦВК на Україні в 1930 р. відбулися дострокові перевибори окремих сільських Рад, а в наступному році — всіх місцевих Рад. Це зумовлювалося тим, що чимало Рад було засмічено куркульськими та іншими класово ворожими елементами, в силу чого вони виявилися нездатними очолити соціалістичну перебудову села, керувати колгоспним рухом.

Ради були однією з вирішальних суспільно-політичних сил, спираючись на які партія і держава розв'язували всі проблеми внутрішнього життя і зовнішньої політики країни. Як носії всієї повноти державної влади Ради були водночас і найбільш масовими, представницькими органами.

Робітничий клас, як провідний клас суспільства, свій політичний і організаторський досвід роботи в Радах передавав батрацтву, бідноті, незаможникам. Випробуваною формою допомоги робітничого класу трудовому селянству в зміцненні сільських Рад була відправка спеціальних бригад на село. Так, робітники Луганська виділили для допомоги селянству округу в проведенні чергових виборів до місцевих Рад 297 кращих виробників. Кияни відрядили близько тисячі своїх представників⁹⁵.

Після перевиборів склад Рад на Україні значно поліпшився. У сільських Радах почали переважати колгоспники (до 54%), зріс процент передових робітників, членів партії, комсомольців, жінок. Перевибори Рад мали велике значення для розгортання колгоспного руху.

Процес колективізації день у день набирав більшого розмаху. Партія неослабно спрямовувала його, крок за кроком аналізувала корінні зрушення, що відбувалися у житті селянства.

Характерною особливістю колгоспного руху на Україні у другій половині 1929 р. було те, що поряд з бідняком на шлях соціалізму почав переходити середняк — центральна фігура на селі. На початок жовтня 1929 р. в УРСР серед колгоспників середняки становили близько 19%, в степових районах — 30—40%⁹⁶.

Комуністи були керівною і спрямовуючою силою процесу суцільної колективізації, душею цієї великої загальнонародної справи. Це давалося їм нелегко, зокрема, через те, що сільські партійні організації України були нечисленними. На 24 млн. сільського населення у 1928 р. було лише 36 360 членів і кандидатів партії, в тому числі безпосередньо зайнятих у сільському господарстві близько 20 тис. За два наступних роки кількість сільських комуністів збільшилась до 38,5 тис. чоловік, з них близько 25 тис. працювало безпосередньо у сільськогосподарському виробництві⁹⁷.

⁹⁵ «История СССР», 1958, № 16, стор. 92.

⁹⁶ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 128.

⁹⁷ Там же.

На прикладі діяльності партійних організацій Шевченківського округу на Черкащині видно, як партія готувала масовий похід за суцільну колективізацію, налагоджувала чітку роботу всіх ділянок цього наступу. Шевченківський окружний комітет КП(б)У і окривиконком протягом листопада 1929 р.— січня 1930 р. скликали партійну нараду з широким представництвом сільських комуністів (520 учасників); окружну конференцію наймитів, бідняків та середняків (2 тис. учасників); конференцію робітників цукрової промисловості й сільського та лісового господарства (1 тис.). Були здійснені й інші організаційно-політичні заходи. В районах округу проходили такі самі конференції, а по селах — збори і наради, в яких взяли участь понад 88 тис. чоловік⁹⁸. У виступах на зборах і нарадах передові селяни по-хазяйськи, з почуттям відповідальності за долю розпочатого партією та Радянською владою наступу за перетворення села вносили ділові пропозиції та конкретні побажання щодо дальшої роботи. Характерно, що тоді не було жодного виступу, спрямованого проти колгоспного руху. Одноставність учасників цих зборів, нарад, конференцій була цілковитою.

Шевченківський окружком КП(б)У та окривиконком спільно з громадськістю сформували 209 робітничих бригад з 967 виробничників і послали їх на допомогу селянам у справах колективізації. Водночас з тією самою метою в села направлено 260 комуністів і комсомольців округу. Наркомзем УРСР сформував для цього району агрономічну бригаду, до складу якої окружком партії включив п'ять місцевих комуністів. На села своїх працівників відрядили і районні організації (понад 700 чоловік). В кожному районі округу працювали виїзні редакції окружної газети.

Протягом 1930—1932 рр. на Україні було підготовлено 273 тис. бригадирів та інших спеціалістів, у тому числі: 19 тис. по зерну, 10 тис. по технічних культурах, 3200 завідуючих тваринницькими фермами, 73 тис. трактористів, 35 тис. рахівників тощо⁹⁹.

Масовість і гласність усього, що відбувалося у процесі колективізації села, становили невід'ємну рису суспільно-політичного життя. Збори партійного активу, зльоти і наради колгоспників, громадських організацій — всюди масова аудиторія, що прямо і безпосередньо ставила назрілі питання життя і розв'язувала їх, узагальнюючи набутий досвід і враховуючи недоліки і хиби, які були неминучі у такій великій справі.

Робітничий клас у всенародному рухові за колективізацію завжди посідав чільне місце як провідна сила суспільного розвитку. Робітники спільно з трудящими селянами вирішували долю соціалістичної перебудови сільського господарства на всіх етапах цього величезного і складного процесу.

Все це і зумовило вирішальні успіхи колективізації сільського господарства, яка охопила цілі райони і округи. Почалася суцільна

⁹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 62, спр. 187, арк. 4, 5.

⁹⁹ «Український історичний журнал», 1966, № 10, стор. 10.

колективізація. Попереду йшли селяни Миколаївської, Мелітопольської, Маріупольської та інших степових округів. На кінець 1929 р. суцільна колективізація була здійснена у Шевченківському, Білоцерківському, Уманському та інших округах.

1929 рік став роком великого перелому не тільки в розвитку соціалістичної промисловості, а й у становленні колгоспного ладу. В колгоспи масами йшов середняк, який приносив туди не лише засоби виробництва, а й свій господарський досвід.

Поворот середнього селянства до колгоспів знаменував торжество ленінського кооперативного плану, правильність генеральної лінії Комуністичної партії, зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством — вирішальної сили в будівництві соціалізму, в усьому суспільно-політичному житті трудящих Радянської країни.

Колективізація сільського господарства відбувалась в умовах величезних труднощів і жорстокої класової боротьби з куркульством, яке чинило шалений опір колгоспному будівництву. В боротьбі проти колективізації куркульство вдавалося до поширення брехливих чуток, наклепів, залякування селян «новою панщиною», протидії землеустрою, організації диверсій, розкрадання колгоспного майна тощо. Попи і церковники, що виступали як спільники куркулів, розгорнули кампанію по «оновленню ікон», церков і утворенню інших «чудес», щоб відвернути увагу бідняцько-середняцьких мас від колективізації.

В боротьбі проти Радянської влади і колективізації куркулі та їх пособники нерідко застосовували терор, а в ряді випадків навіть підготовляли збройні антирадянські виступи, створювали банди. Наприклад, в Антонівському районі Шепетівського округу орудувала збройна банда глитаїв, яка лише з 25 лютого по 15 березня 1930 р. вбила і поранила 14 партійних і радянських працівників¹⁰⁰. У березні 1929 р. в селах Іршики та Хижники поблизу Старокостянтинова (нині Хмельницької області) було вбито кількох вчителів¹⁰¹.

Тільки за період з січня по червень 1930 р. куркулі вчинили 1500 терористичних актів — вбивств і поранень партійних, радянських, комсомольських працівників, колгоспних активістів, підпалів колгоспних тваринницьких ферм, стаєн та інших приміщень.

Незважаючи на шалений опір куркульства та господарські труднощі, процес колективізації невпинно розвивався. До січня 1930 р. в республіці було колективізовано майже 16 % бідняцько-середняцьких господарств і усуспільнено понад 16 % орної землі. Кількість районів суцільної колективізації збільшилась з 12 на 1 жовтня 1929 р. до 46 в грудні 1929 р. Особливо швидкими темпами проходила колективізація у степових районах України.

Зростання колгоспів і радгоспів створювало матеріальну базу для заміни куркульського виробництва хліба, для ліквідації капіталістичних елементів на селі.

¹⁰⁰ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 150.

¹⁰¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 172, арк. 22, 23.

Прийнята Центральним Комітетом ВКП(б) 5 січня 1930 р. постанова «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» намітила перехід від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркуля до політики ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації. У цій постанові ЦК ВКП(б) встановив диференційовані строки колективізації для різних районів країни і визначив, що на даному етапі сільськогосподарська артіль є основною формою колгоспного руху.

Політика ліквідації куркульства як класу знайшла законодавче закріплення в постанові ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи до зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства у районах суцільної колективізації та по боротьбі з куркульством»¹⁰², а також у відповідній постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 5 квітня 1930 р.¹⁰³ Зміст цих найважливіших документів партія зробила надбанням усіх трудящих, передусім селянства.

Уся громадськість країни дістала відповіді на корінні питання колгоспного руху: про темпи колективізації, сільськогосподарську артіль, про методи колгоспного будівництва та ін. Підтвердивши ленінський принцип добровільності при кооперуванні селянства, партія застерігала проти найменших спроб гальмувати цей процес посиленнями на нестачу тракторів, складних машин та інші об'єктивні причини. Водночас ЦК ВКП(б) вимагав ні в якому разі не «декретувати» колгоспне будівництво згори, вбачаючи в цьому небезпеку підміни справжнього соціалістичного змагання за створення колгоспів «грою в колективізацію»¹⁰⁴.

Партійні, комсомольські, профспілкові організації та радянські органи розгорнули велику роз'яснювальну організаційно-масову **роботу** в зв'язку з постановами партії та уряду. Питання про суцільну колективізацію і ліквідацію на її основі куркульства як класу широко обговорювалось на окружних з'їздах і зльотах колгоспників, на конференціях і зборах комітетів незаможних селян, на сільських сходах.

Трудяще селянство схвалювало політику ліквідації куркульства як класу; на зборах селян і КНС та пленумах сільрад складались і затверджувались списки глитаїв, які підлягали розкуркулюванню і виселенню за межі села. Для проведення розкуркулювання створювались спеціальні комісії з комуністів, комсомольців, незаможників і передових колгоспників. В переважній більшості районів України масове розкуркулювання почалося в січні — лютому 1930 р., а вже на початку березня по 309 районах республіки близько 62 тис. куркульських господарств було ліквідовано. Трудяще селянство відібрало у них 586 тис. гектарів землі і конфіскувало майна більш як на 40 млн. крб. Всього в ході колективізації 1929—

¹⁰² СЗ СРСР, 1930, № 9, ст. 105.

¹⁰³ ЗЗ УРСР, 1930, № 11, ст. 108.

¹⁰⁴ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 620—621.

1932 рр. на Україні було ліквідовано близько 200 тис. куркульських господарств¹⁰⁵.

Процес розкуркулювання не всюди проходив однаково. Інколи помилково розкуркулювались і середняки. Глитаї миттю підхоплювали такі факти, використовуючи їх для шаленої агітації проти колгоспів. У практиці колгоспного будівництва мали місце й інші помилки та серйозні недоліки, які полягали головним чином у штучному форсуванні темпів колективізації і порушенні ленінського принципу добровільності, що викликало невдоволення середняцтва. Подібні перекручення і викривлення партійної лінії мали місце в Криворізькій, Шепетівській, Тульчинській, Бердичівській, Сумській та деяких інших округах. Допускались перегини у виборі форм колгоспного будівництва, перескакування через артіль і насадження комун. Викривлення партійної лінії в проведенні колективізації вели до ослаблення соціалістичного будівництва, підривали колгоспний рух.

Помилки в колгоспному будівництві намагались використати куркулі та інші вороги Радянської влади. Вони підбурювали селян до знищення худоби, розкрадання колгоспного майна та ін. Подекуди, як, наприклад, у Шепетівській і Тульчинській округах, куркулям вдалось спровокувати антирадянські виступи. Правоопортуністичні, троцькістські та буржуазно-націоналістичні елементи намагались скористатися цими обставинами для дискредитації всієї роботи партії в справі колективізації.

Тривожні сигнали з місць вимагали невідкладних і рішучих заходів до ліквідації лівих загинів і перекручень політики партії на селі. 2 березня 1930 р. у пресі було опубліковано «Примірний Статут сільськогосподарської артілі». В ньому чітко й ясно була визначена основна ланка колгоспного руху — сільськогосподарська артіль, принципи її діяльності, рівень усупільнення засобів виробництва тощо. Цим відразу ж були зведені нанівець вигадки та наклепи класового ворога про нібито несумісність інтересів селянства і політики колективізації. Селяни, що були тимчасово введені в оману куркулями та їх підголосками, швидко розібралися в обставині й рішуче підтримали політику партії на селі.

Цьому сприяло також опублікування в «Правді» і водночас в усіх центральних та республіканських газетах 2 березня 1930 р. статті Й. В. Сталіна «Про запаморочення від успіхів». В статті роз'яснювалась політика партії у колгоспному русі, підкреслювався принцип добровільності, засуджувались заходи адміністративного тиску на селян як несумісні з політикою партії та Радянської держави. В статті наголошувалось, що головною формою колективізації має бути не сільськогосподарська коммуна, а сільськогосподарська артіль, тобто виробничий колектив, де усупільнено не всі, а лише основні засоби виробництва. Статтю з задоволенням сприйняли трудівники села.

¹⁰⁵ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 150.

14 березня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі», якою партійні та радянські органи зобов'язувались негайно ліквідувати перекручення політики партії в колгоспному будівництві, повністю виправити помилки, допущені щодо середняка, продовжувати й далі курс на ліквідацію куркульства як класу¹⁰⁶.

Постанова ЦК ВКП(б) внесла необхідну ясність в обстановку і сприяла швидкому виправленню помилок та перегинів у колгоспному будівництві.

Місцеві партійні та радянські органи і організації вживали конкретних заходів до виправлення помилок і викривлень в колгоспному русі. Повсюдно відбувалися збори партійного, радянського та профспілкового активів, відкриті збори партосередків, де широко обговорювалась постанова ЦК. Для допомоги місцевим працівникам в села і колгоспи виїхали секретарі та члени бюро окружкомів КП(б)У, численні групи партійного активу великих міст і промислових центрів республіки.

Восени 1930 р., після деякого спаду колгоспного руху, почалося нове піднесення його. Найбільш масовим вступ селян у колгоспи був у період підготовки і проведення весняної сівби 1931 р. Якщо на 1 січня 1931 р. в колгоспах України було об'єднано 39% селянських господарств, то на 30 квітня — уже 61%, причому було усуспільнено 67% всієї площі землі. На жовтень 1931 р. кількість середняцьких господарств у колгоспах зросла до 43%. Великі зміни відбулися у співвідношенні основних форм колективних об'єднань: питома вага сільськогосподарської артілі серед усіх форм колгоспного будівництва досягла 91,7%, а питома вага ТСОЗів зменшилася до 5,7%¹⁰⁷.

Колгоспний рух здобув вирішальну перемогу в республіці. ЦК ВКП(б) в постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання зміцнення колгоспів» від 2 серпня 1931 р. визнав в основному завершеною колективізацію в ряді районів СРСР, у тому числі в усіх районах степової смуги і Лівобережжя (Лісостепу) України. Постанова ЦК націлювала партійні і радянські організації на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, створення і виховання колгоспних кадрів, на нове піднесення суспільно-політичного життя на селі.

В кінці 1932 р. на Україні існувало понад 25 тис. колгоспів, які об'єднували 3150 тис. селянських господарств, або 70% їх загальної кількості¹⁰⁸. В колгоспах було усуспільнено 73% всієї посівної площі¹⁰⁹. Отже, суцільна колективізація сільського господарства Української РСР в основному була завершена.

Перемога колгоспного ладу в республіці відкрила широкий простір для розвитку продуктивних сил сільського господарства, для

¹⁰⁶ КНРС в резолюціях..., ч. II, стор. 624.

¹⁰⁷ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 159.

¹⁰⁸ Там же, стор. 166.

¹⁰⁹ Там же.

збільшення його товарності і докорінної технічної реконструкції. Створення великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва означало справжній переворот в усьому укладі життя селянства. Колективізація назавжди визволила селян від куркульської кабали, забезпечила всі можливості для невинного піднесення їх матеріального добробуту і культурного рівня.

Партія рішуче відкинула лівацькі спроби насадити зрівнялівку в розподілі, засудила і усунула подекуди припущені порушення ленінського принципу добровільності вступу до колгоспів. У процесі колективізації спільними зусиллями робітничого класу та сільської бідноти у міцному союзі з середняком був зламаний шалений опір куркулів. Куркульство було ліквідовано як останній експлуататорський клас.

З перемогою колгоспного ладу суспільна власність на засоби виробництва на селі стала панівною. Віднині було ліквідовано будь-які умови, що породжують експлуатацію людини людиною.

Соціалістична реконструкція сільського господарства була найскладнішим і найважчим завданням відтоді як пролетаріат здобув політичну владу. Необхідно було здійснити справжню революцію на селі, подолати споконвічні традиції дрібновласництва, докорінно змінити психологію селянина.

Перемога соціалістичної системи в сільському господарстві зміцнила Радянську державу та її головну основу — союз робітничого класу і селянства. Вона дала змогу поставити на службу соціалізму переваги і вигоди великого, машинізованого сільськогосподарського виробництва. Колгоспний лад означав встановлення на селі нових суспільних відносин, які будувалися на основі товариського співробітництва і взаємодопомоги.

4. ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ У БОРотьБІ ЗА ВИКОНАННЯ ПЕРШОЇ І ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧОК

Нове політичне піднесення в житті трудящих Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР, пов'язане з успішним виконанням першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Завдяки трудовому героїзму робітничого класу, мудрому керівництву Комуністичної партії, дружбі і співробітництву народів братніх республік перший п'ятирічний план було виконано достроково — за чотири роки і три місяці. За роки п'ятирічки народне господарство країни в цілому і України зокрема було докорінно перебудовано. Українська РСР перетворилась в передову індустріально-колгоспну республіку, вирішальну роль у розвитку економіки якої почала відігравати важка машинна індустрія.

Валова продукція великої промисловості республіки у 1932 р. становила 6,8 млрд. крб. (у цінах 1926/27 р.), тобто в 2,3 раза

зросла проти 1927/28 р. і в 3,6 раза порівняно з 1912 р. Зросла і питома вага промислової продукції в усій продукції народного господарства: з 50,1 до 72,4% ¹¹⁰. Особливо швидкими темпами розвивалась машинобудівна промисловість республіки, валова продукція якої майже в 5 разів перевищила рівень 1927/28 р. і в 12 разів — 1913 р. ¹¹¹

Україна доти не знала такого справді могутнього розмаху промислового будівництва. За роки першої п'ятирічки у республіці вирости такі новобудови, як харківські тракторний і турбінний заводи, Новокраматорський завод важкого машинобудування, реконструйовано Луганський паровозбудівний та цілий ряд інших великих заводів. Всього за п'ятирічку на Україні було збудовано 386 нових фабрик і заводів, а також 30 великих шахт; створено такі зовсім нові галузі промисловості, як авіаційна, хімічна, верстатобудівна, тракторна, хімічного машинобудування та ін.

Трудащі України за роки першої п'ятирічки внесли великий вклад у здійснення ленінського плану ГОЕЛРО. Загальна потужність електростанцій України зросла більш ніж у 3 рази. У жовтні 1932 р. стала до ладу найбільша на той час у Європі Дніпровська гідроелектростанція ім. В. І. Леніна. Пуск Дніпрогесу був великим святом всього радянського народу; про цю радісну подію сповістило радіо, гудки паровозів, заводів і фабрик всієї країни. Дніпрогес почав давати електроенергію промисловим підприємствам Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рогу, Маріуполя, він допоміг вирішенню одного з найважливіших завдань першої п'ятирічки — електрифікації Донбасу. Підвищилася роль робітничого класу в усьому суспільно-політичному житті республіки. Він став головним рушієм дострокового здійснення завдань п'ятирічки. У ході її він зростав кількісно й якісно. Чисельність робітників, зайнятих на підприємствах найважливіших галузей промисловості України, зросла більш як удвоє і на кінець п'ятирічки досягла 1280 тис. чоловік. Загальна кількість робітників і спеціалістів республіки на кінець першої п'ятирічки становила 4,3 млн. чоловік ¹¹².

Вирішальні успіхи у розвитку важкої промисловості зумовили докорінні якісні зміни і в сільському господарстві республіки. Перемога колгоспного ладу стала фактом. Союз робітничого класу і селянства зміцнився на новій, соціалістичній основі.

Віднині у сільському господарстві панівне становище зайняли колгоспи і радгоспи. В 1932 р. у республіці було 25,3 тис. колгоспів і понад 1400 радгоспів. На кінець 1932 р. на Україні було створено 592 машинно-тракторні станції. У 1932 р. на колгоспних і радгоспних ланах України працювало понад 39 тис. тракторів та багато інших сільськогосподарських машин ¹¹³.

¹¹⁰ Очерки развития народного хозяйства УССР. М., 1954, стор. 327.

¹¹¹ Там же, стор. 329.

¹¹² Там же, стор. 326.

¹¹³ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 166—168.

XVII Всесоюзна партійна конференція (лютий 1932 р.) підкреслила, що найважливішим підсумком соціалістичного будівництва в період першої п'ятирічки був остаточний підриз коріння капіталізму на селі, повна ліквідація капіталістичних елементів у країні.

В результаті успішного здійснення першої п'ятирічки поліпшилося матеріальне становище трудящих. Цілком було ліквідовано безробіття, різко зросла чисельність робітників і службовців, зайнятих у промисловості, на будівництві, транспорті і в сфері обслуговування. В більшості галузей промисловості було здійснено перехід на 7-годинний робочий день. Зросли асигнування на соціально-культурні потреби трудящих.

За роки першої п'ятирічки посилися приплив жінок у промисловість. Вони оволодівали складними професіями, працювали в усіх галузях промислового виробництва, що, в свою чергу, зумовлювало зростання участі жінок у суспільно-політичному житті країни.

У роки першої п'ятирічки відбулися докорінні зміни у свідомості мільйонів трудивників міста і села. Змінилося їх ставлення до праці. Боротьба за нове, соціалістичне ставлення до праці, виробництва, державної власності, за висловом В. І. Леніна, «є найбільша, всесвітньо-історичної ваги, боротьба соціалістичної свідомості проти буржуазно-анархічної стихійності»¹¹⁴. Широки маси робітників, колгоспників, радянської інтелігенції почали розглядати працю не як важкий обов'язок, а як справу честі і героїства.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінювали діяльність новаторів виробництва, передових робітників і колгоспників. Чимало з них у роки першої п'ятирічки було удостоєно урядових нагород. Нове, соціалістичне ставлення більшості робітників і колгоспників до праці і виробництва, до державної власності стало однією з найбільш характерних рис суспільно-політичного життя трудящих.

Успіхи, досягнуті трудящими Радянської України в боротьбі за створення фундаменту соціалістичної економіки, були б неможливі без розгортання культурної революції. Партія ставила в пряму залежність виконання завдань дальшої індустріалізації країни, соціалістичної перебудови сільського господарства від темпів культурного будівництва.

Процес культурного будівництва проходив в умовах значних труднощів господарського розвитку, шкідливого впливу буржуазної ідеології, активної діяльності великодержавних шовіністів та українських буржуазних націоналістів, які намагалися відірвати культуру українського народу від культури братнього російського народу.

Найголовнішими завданнями культурного будівництва в першій п'ятирічці були ліквідація неписьменності й запровадження загального обов'язкового початкового навчання, розвиток системи спеці-

¹¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 220.

альних освітніх закладів, які б забезпечили народне господарство кваліфікованими кадрами. До культурного будівництва було привернуто увагу робітничого класу, трудячого селянства та народної інтелігенції. Вони знаходили все нові форми участі в ньому; проводили місячники, тижні української радянської культури, культпоходи до промислових центрів, виїзди театральних колективів, концертних бригад, хорів, оркестрів, розповсюджували газети, журнали, книги тощо.

Робітники республіки посилили шефську допомогу селянству в ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення.

У 1930 р. було реорганізовано лікнепи та школи малописьмених. Тепер вони давали не тільки загальну початкову освіту, а й технічні й агрономічні знання. Це сприяло швидшому зростанню політичного рівня та виробничої кваліфікації робітників і селян, їх залученню до соціалістичного будівництва.

У містах і селах розпочали роботу спеціальні комітети сприяння здійсненню загальної початкової освіти. Був створений загально-республіканський Комітет сприяння всеобучу на чолі з В. Я. Чубарем. До складу цих комітетів входили партійні, профспілкові, комсомольські працівники, громадські діячі. Всі вони проводили напружену повсякденну роботу по організації народної освіти.

У містах і селах республіки набули поширення масові суботники, в ході яких трудящі ремонтували, а то й зводили нові школи, виготовляли обладнання для них тощо. Силами громадськості в 1931 р. на Україні було цілком підготовлено до прийому учнів близько 3000 шкільних приміщень¹¹⁵. Серед трудящих республіки проводився збір коштів на справу освіти. В республіці не було жодного села, жителі якого б не проводили самооподаткування на спорудження та ремонт шкіл, культосвітніх закладів тощо.

Наприкінці першої п'ятирічки було повсюдно запроваджено обов'язкову початкову освіту. У загальноосвітніх школах навчалось 4,5 млн. дітей. У 1932/33 навчальному році на Україні працювали 22 632 школи. Майже цілком було ліквідовано неписьменність. Протягом першої п'ятирічки на Україні навчились грамоти понад 12 млн. чоловік¹¹⁶. У цьому велика заслуга належала учительству, ряди якого безперервно зростали. У 1932 р. на Україні працювало 126 тис. учителів¹¹⁷. Ленін зазначав, «що сотні тисяч учителів — це є апарат, який повинен посувати роботу, будити думку, боротися з передсудами, які ще досі існують в масах. Спадщина капіталістичної культури, пройнятість її хибами учительської маси, яка при наявності їх не може бути комуністичною, однак не може заважати брати цих учителів у ряди працівників освітньої політичної робо-

¹¹⁵ Історія Української РСР, т. II, стор. 304.

¹¹⁶ Н. Мілюкова. Борьба КПУ за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.). К., 1950, стор. 44.

¹¹⁷ Історія Української РСР, т. II, стор. 303.

ти, тому що ці учителі мають знання, без яких ми не можемо добитися своєї мети»¹¹⁸.

Учителі були значною політичною і культурно-освітньою силою на селі і в місті. На XII з'їзді Рад України їх представники заявили, що вчителство Радянської України ясно усвідомлює, чого від нього чекають партія та уряд, і робить усе, щоб ці сподівання виправдати, як і належить патріотам своєї Батьківщини¹¹⁹.

На службу народові перейшли кращі представники старої інтелігенції, формувалася нова робітничо-селянська інтелігенція, віддана справі соціалізму.

Комсомолові належала визначна роль у культурній революції на Україні, зокрема у організації культурно-освітньої роботи на селі. Підключилися до цієї справи і профспілки. Шефські робітничі бригади спільно з учителями, комсомольцями, з сільським активом налагоджували роботу хат-читалень, червоних кутків, сільбудів. Комсомольці та шефи-робітники були доповідачами і лекторами, книгоношами, розповсюджувачами періодичної преси — одним словом, культармійцями.

Величезний потяг до культури і знань втягнув у орбіту культурно-освітньої роботи мільйони трудівників села. Уже наприкінці 1932 р. у республіці діяли 12,5 тис. сільбудів, хат-читалень і будинків колективіста, а також понад 3,5 тис. кіноустановок¹²⁰.

За роки першої п'ятирічки великих успіхів було досягнуто і в розвитку вищої школи, науки, мистецтва та літератури. Всі ці галузі духовного життя народу постійно перебували в полі зору партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій.

За важливістю і складністю завдань, глибиною і масштабами соціально-економічних перетворень, за суспільно-політичною активністю трудящих, різноманітністю форм патріотичних починань, трудових подвигів робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції перша п'ятирічка увійшла в історію радянського народу як одна з його найбільш героїчних сторінок.

Підсумки першої п'ятирічки були яскравим підтвердженням правильності ленінської політики партії, здійсненням на практиці теорії марксизму-ленінізму. З побудовою фундаменту соціалістичної економіки були створені матеріальні передумови для здійснення програмного завдання партії — невпинного зростання суспільного виробництва в інтересах якнайповнішого задоволення зростаючих потреб трудящих.

Комуністична партія, керуючись настановами В. І. Леніна, своєю самовідданою боротьбою за інтереси трудящих, за побудову соціалізму ще раз показала, що вона є партією новаторів, будівників нового життя.

¹¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 329.

¹¹⁹ XII Всеукраїнський з'їзд Рад. Бюлетень № 14-а, стор. 24—25.

¹²⁰ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 171—172.

Успішне виконання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР мало всесвітньо-історичне значення. Воно продемонструвало перед трудящими всього світу переваги соціалістичної системи господарства над капіталістичною. Прогресивне людство в досягненнях п'ятирічки побачило практичне підтвердження ідей марксизму-ленінізму про закономірність і неминучість перемоги соціалізму. Досягнення п'ятирічки ще вище піднесли міжнародний авторитет Країни Рад.

Комуністична партія виростила з робітників і селян величезну армію партійних, господарських, педагогічних, наукових кадрів, спеціалістів усіх галузей народного господарства. Але найбільшим досягненням культурної революції було формування соціалістичної свідомості мільйонів мас трудящих — активних будівників соціалізму.

Великий французький письменник Р. Роллан, відвідавши Радянський Союз, з гордістю писав: «В СРСР створюються не тільки гігантські фабрики і потужні машини. Там — і це, на мою думку, найвище і найрадісніше — створюються мільйонами нові люди, цілі покоління безстрашних, здорових, сильних, безкорисливих людей, натхнених полум'яною вірою в новий світ»¹²¹.

Успішно виконавши перший п'ятирічний план і побудувавши фундамент соціалістичної економіки, трудящі нашої країни вступили у період завершення соціалістичної реконструкції всього народного господарства. Це завдання вирішувалось у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.).

Другий п'ятирічний план був затверджений на XVII з'їзді партії. Основним політичним завданням другої п'ятирічки була ліквідація залишків капіталістичних елементів і зміцнення та розвиток соціалістичних виробничих відносин. Основним господарським завданням другого п'ятирічного плану, відповідно до рішень з'їзду, було завершення технічної реконструкції всього народного господарства Радянської країни. Другим п'ятирічним планом намічалась широка програма піднесення добробуту і культурного рівня життя трудящих. Друга п'ятирічка, як і перша, стала прапором боротьби за соціалізм. Її виконання повинно було забезпечити остаточно ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, безроздільне панування соціалістичного способу виробництва, перетворення Радянського Союзу в незалежну від капіталістичного світу в техніко-економічному відношенні країну.

Боротьба трудящих Української РСР, як і всього Радянського Союзу, за виконання другого п'ятирічного плану відбувалась у напруженій міжнародній обстановці. Глибока і затяжна депресія, що наступила в капіталістичних країнах після економічної кризи 1929—1933 рр., викликала дальше загострення всіх суперечностей капіталізму. В багатьох капіталістичних і колоніальних країнах спостерігалось масове піднесення революційного руху. В країнах

¹²¹ «Правда», 7 листопада 1931 р.

капіталу назрівала нова економічна криза. Все це поглиблювало основні суперечності імперіалізму і штовхало агресивні країни на шлях нового переділу світу.

Найагресивнішою була політика правлячих кіл Німеччини, Японії та Італії. В 1931—1932 рр. японські мілітаристи захопили північно-східні провінції Китаю і почали готуватися до війни проти Радянського Союзу. Так виникло вогнище війни на Далекому Сході. Напружена обстановка склалася і в Центрі Європи. Німецькі імперіалісти, які за допомогою капіталістів США і Англії відновили свій економічний і воєнний потенціал, стали на шлях розпалювання світової війни. Намагаючись розгромити революційні і демократичні сили всередині країни, насамперед Комуністичну партію, німецькі монополісти в 1933 р. привели до влади фашистів на чолі з Гітлером. Зовнішня політика фашистської Німеччини була повністю підпорядкована підготовці нової війни. Гітлерівці відверто проповідували плани поневолення народів світу і насамперед Радянського Союзу, загарбання України та інших радянських земель.

В інтересах збереження миру і розвитку міжнародного співробітництва Радянський Союз у 1934 р. вступив до Ліги націй, підписав договори про взаємодопомогу з Францією і Чехословаччиною, протокол про взаємодопомогу з Монгольською Народною Республікою, а також зробив ряд інших важливих кроків в галузі зовнішньої політики. Наша країна рішуче боролась за відвернення нової світової війни, за приборкання агресора, за організацію системи колективної безпеки. Проте пропозиції Радянського Союзу натрапляли на впертий опір урядів Англії, Франції і США, які намагались ліквідувати соціалістичний лад в нашій країні і з цієї метою всіляко заохочували фашистських агресорів до війни проти СРСР. Підтримка гітлерівського режиму правлячими колами США, Англії і Франції, їх політика «умиротворення» агресора зрештою обернулася і проти цих країн, прискорила розв'язання другої світової війни.

Розв'язання всієї сукупності завдань другої п'ятирічки визначало, природно, зміст і форми суспільно-політичного життя, які мали певні відмінності порівняно з попереднім періодом.

Однією з центральних проблем господарської діяльності і суспільно-політичного життя трудящих Української РСР, як і всього Радянського Союзу, в роки другої п'ятирічки була проблема кадрів. Необхідно було виховати великий загін керівних кадрів промисловості, будівництва і транспорту, підготувати кваліфікованих робітників, здатних оволодіти сучасною технікою. Не випадково партія в цей час висунула лозунг «Кадри вирішують все!». Під таким лозунгом йшла боротьба за опанування нової техніки і повне її використання.

Для вирішення проблеми кадрів Радянський уряд виділяв великі кошти. Розширялися масштаби підготовки інженерів і техніків, кваліфікованих робітників. Вузи і втузи, технікуми, курси,

спеціальні школи дістали найчисленнішу — в сотні тисяч слухачів — аудиторію. Технічна освіта стала провідною і повсюдною. Вузи й технікуми республіки підготували за п'ятирічку до 200 тис. спеціалістів вищої та середньої кваліфікації ¹²².

Докорінно була перебудована робота шкіл фабрично-заводського учнівства, які стали однією з основних форм підготовки кваліфікованих робітників масових професій. За ініціативою комсомолу розгорнулася масова робота по підвищенню кваліфікації робітників шляхом підготовки і здачі державного технічного екзамену. Цією формою навчання на шахтах Донбасу в 1933 р. було охоплено 18 тис. робітників, на підприємствах Харківської області — 52 тис., Київської — понад 10 тис.

У роки другої п'ятирічки тільки у важкій промисловості технічне навчання пройшли 66 % всіх робітників, а в цілому по республіці без відриву від виробництва поповнили свої технічні знання понад 2 млн. чоловік. Підвищення технічних знань і кваліфікації робітників було одним з важливих показників посилення виробничої і суспільно-політичної активності робітничого класу.

Велике значення в мобілізації сил трудящих республіки на виконання завдань другої п'ятирічки мав XII з'їзд Комуністичної партії України (січень 1934 р.). В основу роботи з'їзду було покладено тези доповідей до XVII з'їзду ВКП(б) по другому п'ятирічному плану. В прийнятих рішеннях з'їзд зобов'язав партійні і радянські організації, профспілки, комсомол зобов'язавшись дальшого розвитку вугільної, металургійної, легкої і харчової промисловості, а також всіх видів транспорту. Особливу увагу з'їзд звернув на підвищення показників роботи всієї промисловості, піднесення продуктивності праці, зниження собівартості і поліпшення якості продукції ¹²³. XII з'їзд КП(б)У закликав партійні організації розгорнути боротьбу за дальший розвиток і зміцнення колгоспного ладу на селі.

Партія перебудовувала всю господарську і політичну роботу серед трудящих, підносячи її на рівень нових завдань соціалістичного будівництва. Особливо важливим було завдання мобілізації широких мас трудящих на поліпшення роботи підприємств важкої індустрії і насамперед її вирішальних галузей — вугільної промисловості та чорної металургії, а також залізничного транспорту, темпи зростання яких відставали від загальних темпів розвитку народного господарства країни. Необхідно було опанувати нову техніку на побудованих та реконструйованих підприємствах.

Важливу роль у мобілізації сил робітничого класу республіки на виконання завдань другої п'ятирічки відіграла постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому РСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» (квітень 1933 р.). В ній було викрито хибі та недоліки в роботі шахт басейну, а також накреслено заходи до

¹²² Історія Української РСР, т. II, стор. 339.

¹²³ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 554.

піднесення вугільної промисловості. Це завдання стало справою честі всіх партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів республіки, а також громадських організацій.

Головною рушійною силою у боротьбі за піднесення вугільної промисловості стали самі шахтарі. Вони розгорнули соціалістичне змагання під лозунгом «Доповнимо пафос нового будівництва пафосом освоєння нових підприємств і нової техніки!». Партійні організації шахт, ділянок, забоїв спрямовували шахтарів на повніше використання техніки. На цей час відрадні зміни сталися в Донбасі. Він оснащався технікою, відійшов у минуле обушок — його заступив вибійний молоток, кінць дав дорогу електровозові.

Перетворенням у Донбасі величезною мірою сприяло соціалістичне змагання гірників, в яке включилися комсомольці та вся молодь. Вони одностайно вирішили ознаменувати Міжнародний юнацький день рекордним вуглевидобутком. Переможцем вийшов Олексій Стаханов. Він досконало оволодів гірничою технікою. Глибоко продумавши, як краще організувати працю на дільниці, О. Стаханов запропонував розділити функції вибійника і кріпильника. Це дало разуючий ефект. В ніч на 31 серпня 1935 р. О. Стаханов за новою технологією вирубав 102 тонни вугілля, виконавши 14 норм.

Використовуючи нову технологію, парторг дільниці М. Дюканов через кілька днів перекрив рекорд О. Стаханова, видобувши 116 тонн вугілля за зміну. 11 вересня всі попередні рекорди перекрив знаменитий вибійник М. Ізотов, видобувши 241 тонн вугілля.

Рекорди О. Стаханова та його товаришів відкрили нову сторінку в боротьбі партії та народу за вищу продуктивність праці, що є найважливішою й найголовнішою умовою для перемоги комуністичного ладу. «Комунізм, — писав В. І. Ленін, — є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку»¹²⁴.

Почин шахтарів-новаторів поклав початок новому етапу соціалістичного змагання — стахановському руху, який відкрив нові широкі перспективи прискореного розвитку всіх галузей соціалістичної економіки. За О. Стахановим та його товаришами пішли передові робітники інших галузей промисловості, особливо важкої. Всій країні стали відомі імена українських металургів М. Мазая, В. Несмачного, М. Горбаня та ін. Комсомолец Макар Мазай — сталевар заводу ім. Ілліча в Маріуполі — добився стійкого зйому до 13 тонн сталі з метра поду печі замість 4 тонн — найвищої норми, яка тоді існувала. «Професори і академіки, — говорив нарком важкої промисловості Г. К. Орджонікідзе, — прямо голову забивали, що більше ніж 4 тонни з одного квадратного метра площі поду мартенівської печі дати не можемо. А якийсь комсомолец Мазай ахнув і дав 12 тонн! Ось тобі вся академія! Та й не тільки наші академіки,

¹²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 380.

але й американські, і ніхто в світі такого зйому з квадратного метра площі поду печі не давав»¹²⁵.

Стахановські методи праці знайшли практичне застосування й на транспорті. Так, Петро Кривонос — машиніст паровозного депо ст. Слов'янськ Донецької залізниці — збільшив тогочасну середню технічну швидкість руху товарних поїздів з 23 до 47 кілометрів за годину.

Стахановський рух став передумовою народження таких форм піднесення продуктивності праці, як ударні бригади, наскрізні ударні бригади, госпрозрахункові бригади; ширився рух за виконання зустрічних планів тощо. У кожній галузі промисловості і на транспорті стахановський рух мав свою специфіку, але у всіх робітників-новаторів були спільні риси: досконале володіння технікою, свідоме ставлення до праці.

Постала потреба узагальнити досвід передовиків в усіх галузях народного господарства. У листопаді 1935 р. Москва стала місцем кількох зустрічей новаторів виробництва з керівниками партії та уряду. Так, 10 листопада в Кремлі побували кращі буяководи України та Російської Федерації. На цій зустрічі виступили М. Демченко, Г. Кошова, наймолодша з новаторів колгоспного виробництва 16-річна Г. Швидка.

14—17 листопада 1935 р. відбулась Перша Всесоюзна нарада робітників і робітниць — стахановців промисловості і транспорту. В нараді брали участь 3 тис. виробничників, які досягли високої продуктивності праці. Серед учасників наради від Української РСР були О. Стаханов, М. Дюканов, М. Ізотов, Ф. Артюхов, П. Кривонос та багато інших. Керівники партії та уряду в своїх виступах вказували на величезне значення для будівництва соціалізму масового соціалістичного змагання і, зокрема, його нового, вищого етапу — стахановського руху. Узагальнивши набутий досвід, нарада визначила перспективи боротьби за дальше підвищення продуктивності праці, за нове піднесення економіки.

Після наради стахановський рух на Україні розгорнувся ще ширше. Головним його завданням в цей період був перехід від окремих рекордів до збільшення випуску продукції і поліпшення її якості в масштабі підприємств і цілих галузей народного господарства.

Проте подекуди рух робітників-новаторів зустрічав опір з боку керівників підприємств та інженерно-технічних працівників, що не бажали або не вміли перебудовувати виробництво. Підвищення продуктивності праці інколи стримувалося низькими нормами виробітку і заниженням проектних потужностей підприємств. Для подолання перешкод, що гальмували зростання виробничої активності робітників, грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про перебудову всієї господарської роботи і поліпшення

¹²⁵ Г. К. Орджоникідзе. Избранные статьи и речи. 1918—1937. М., 1945, стор. 470.

керівництва соціалістичним змаганням. Пленум зобов'язав господарників та інженерно-технічних працівників усіх галузей промисловості і транспорту очолити стахановський рух, залучати до нього широкі маси робітників.

Відповідно до рішень Пленуму ЦК ВКП(б) Центральний Комітет Комуністичної партії України у 1936 р. розробив конкретні заходи щодо розвитку руху новаторів у вугільній та місцевій промисловості.

Важливою опорою Комуністичної партії в боротьбі за дальше піднесення промисловості і творчої активності робітничого класу були професійні спілки, членами яких в роки другої п'ятирічки стали до 90% всіх робітників України¹²⁶⁻¹²⁸. У 1934 р. проведено розукрупнення профспілок і скорочення апарату платних працівників. Керівництво профспілками було наближено до підприємств. Ще раніше (червень 1933 р.) за рішенням союзного уряду і ВЦРПС профспілкам було передано функції ліквідованого Народного комісаріату праці, всі справи соціального страхування і охорони праці. Згодом, відповідно до рішень XVII з'їзду ВКП(б), профспілкам передано функції низових органів РСІ на підприємствах: контроль за робітничим постачанням, нарахуванням заробітної плати, побутовим і медичним обслуговуванням робітників, боротьба з розтратами, крадіжками тощо. Перебудова діяльності профспілок сприяла зміцненню їх зв'язків з широкими робітничими масами, поживавленню роботи виробничих нарад, більш конкретному керівництву стахановським рухом.

Виконуючи деякі функції державного управління, профспілки залишались громадськими організаціями, які захищають інтереси робітників і службовців. Визначаючи місце і роль профспілок у політичній системі радянського суспільства, партія керувалась ленінськими вказівками про те, що «управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх не тільки в господарському, *але й у військовому будівництві ми, розуміється, не змогли б...*»¹²⁹.

У вихованні робітничої молоді в дусі комунізму, в залученні її до боротьби за виконання завдань другої п'ятирічки видатна роль належала ленінському комсомолу. Партія залучала комсомол до боротьби проти тяганини в державному апараті, проти безгосподарності, зловживань, браку на виробництві. З комсомольців, передової молоді створювались загони «легкої кавалерії», яка брала участь у перевірці роботи державних установ, підприємств громадського харчування, торгівлі, охорони здоров'я тощо.

Велике значення для розвитку руху новаторів мало поширення винахідництва та раціоналізаторства серед робітників, що успішно опановували техніку. Масовість руху новаторів знайшла свій

¹²⁶⁻¹²⁸ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 214.

¹²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

яскравий вияв у виникненні передових змін, бригад, цехів, дільниць. З початку 1935 р. колективи підприємств України розгорнули похід за ритмічність роботи, подолання сезонності, поліпшення економічних показників: зростання продуктивності праці, скорочення витрат і зниження собівартості продукції. Якщо в перші роки п'ятирічки максимальний річний приріст промислової продукції на одного робітника у важкій промисловості не перевищував 15,6 %, то в 1936 р. продуктивність праці зросла на 26,1 %¹³⁰.

Патріотичний лозунг «Виконати другу п'ятирічку за чотири роки!», висунутий московськими машинобудівниками, був гаряче підхоплений трудящими Радянської України. 1936 рік став вирішальним у боротьбі за дострокове виконання другої п'ятирічки. Трудящі України з допомогою російського та інших братніх народів СРСР закінчили будівництво і ввели в дію такі гіганти важкої промисловості, як Краматорський завод важкого машинобудування, харківські турбогенераторний і верстатобудівний заводи, ряд заводів сільськогосподарського машинобудування, багато шахт, рудників. Стали до ладу великі металургійні заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Дніпровський алюмінієвий комбінат, металургійні заводи в Нікополі і Макіївці. Водночас було реконструйовано багато старих заводів і шахт. В кінці другої п'ятирічки 80 % всієї промислової продукції республіки давали нові і реконструйовані підприємства. Валова продукція машинобудування за роки другої п'ятирічки збільшилась у 2,6 раза¹³¹. За цей час було введено в дію 14 доменних і 32 мартенівські печі, а також 2 потужних блюмінги, завдяки чому виробництво металу в республіці зросло більш як удвоє¹³².

Народне господарство України дістало потужну енергетичну базу. Уже в 1934 р. всі електростанції республіки дали 5,5 млрд. кіловат-годин енергії — в 2,5 раза більше, ніж у 1930 р. У 1937 р. електростанції України виробляли електроенергії у 18 разів більше, ніж в дореволюційні часи, і майже в 5 разів більше, ніж у всій Російській імперії в 1913 р. Дніпрогес ім. В. І. Леніна у 1937 р. давав електроенергії більше від усіх електростанцій дореволюційної Росії, разом узятих¹³³.

З розвитком електрифікації і важкої промисловості, насамперед машинобудування, було створено новітню технічну базу для завершення реконструкції всього народного господарства.

Другий п'ятирічний план розвитку народного господарства країни було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Головні підсумки другої п'ятирічки: ліквідовано всі причини, що породжували експлуатацію людини людиною; технічно реконструйовано

¹³⁰ Історія Української РСР, т. II, стор. 346.

¹³¹ Народне господарство УРСР (Статистичний довідник). К., 1957, стор. 19.

¹³² Там же, стор. 40.

¹³³ Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Політична організація суспільства. К., 1967, стор. 36.

народне господарство СРСР. В результаті виконання політичних та господарських завдань п'ятирічки радянське суспільство створило умови для дальшого неухильного розвитку промисловості, сільсько-го господарства і транспорту, що було основою піднесення життєвого рівня народу — матеріального і культурного.

Участь мільйонів робітників у величних здобутках країни, їх самовіддана праця, що вражала весь світ своїм натхненням і пафосом, високим патріотизмом і невичерпною енергією, — все це було результатом мудрого керівництва ленінської партії, її велетенської організаторської та виховної роботи, піднесення на новий, вищий ступінь суспільно-політичного життя робітничого класу України.

В центрі суспільно-політичного життя селянства республіки були визначені партією завдання піднесення сільськогосподарського виробництва на новій, соціалістичній основі. Воно набирало високих темпів розвитку, долаючи усі перешкоди, серед яких головними були недостатня машинно-технічна база, нестача керівних колгоспних кадрів, ворожі дії куркульсько-націоналістичних елементів, що проникали в колгоспи на різні посади, псували машини, знищували худобу, розбазарювали колгоспне майно, підривали трудову дисципліну та ін.

Переважаюча більшість колгоспів ще була дрібними і економічно слабкими; спостерігались серйозні недоліки в організації праці і плануванні колгоспного виробництва. В цей час широко практикувався зрівняльний розподіл колгоспних прибутків, що знижувало заінтересованість сумлінних колгоспників у наслідках їх праці. В багатьох колгоспах виплата на трудовні відбувалася з великим запізненням, а подекуди й зовсім не проводилась.

Несприятливі кліматичні умови 1931—1932 рр. негативно позначились на проведенні весняної посівної кампанії 1933 р. Вона пройшла з великими труднощами, особливо в південних районах України. В багатьох колгоспах не вистачало посівного матеріалу, коней і сільськогосподарської техніки, в ряді районів відчувалася нестача продовольства.

Партія і уряд вжили негайних заходів для подання Україні допомоги насінням, продовольчим зерном і фуражем. Уже в лютому 1933 р. від трудящих братньої Росії прибули перші ешелони з продовольством, насінням, фуражем; всього було надіслано понад 35 млн. пудів зерна¹³⁴.

Для ліквідації важкого становища, яке створилось в сільському господарстві України, необхідно було насамперед зміцнити колгоспи в організаційно-господарському і політичному відношенні. Важливу роль в цій справі відіграв об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в січні 1933 р. Пленум ухвалив створити при МТС і радгоспах політвідділи — особливого роду партійні органи, покликані забезпечити здійснення важливих і складних завдань, що стояли перед сільським господарством.

¹³⁴ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 178.

На Україні організація політвідділів МТС і радгоспів була завершена в основному на початок 1934 р.; всього було створено 644 політвідділи при МТС і 200 — при радгоспах¹³⁵. У політвідділи було направлено 4500 комуністів, що мали великий досвід партійної та організаційної роботи¹³⁶. Вони стали організаторами та вихователями колгоспних кадрів і працівників радгоспів, партійними центрами колгоспного будівництва, керівниками трудящих мас на селі в їх боротьбі за зміцнення колгоспного ладу, непорушного союзу робітників та селян. Політвідділи спільно з місцевими партійними організаціями очолили боротьбу селянства проти недобитків куркульсько-петлюрівської агентури на селі, залишків українського буржуазного націоналізму. В ряді сіл працівники політвідділів розкрили класово ворожі гнізда куркульні, колишніх поліцаїв, петлюрівців, махновців, які проводили підривну роботу всередині колгоспів, організовували диверсії, шкідництво і саботаж, поширювали провокаційні чутки тощо.

Найважливішими завданнями політвідділів було організаційно-господарське зміцнення колгоспів, піднесення продуктивності суспільної праці, політичної свідомості і трудової активності колгоспників, ефективніше використання сільськогосподарської техніки. Політвідділи успішно справлялися з дорученою справою, тому що вони спиралися на широку громадськість села.

Політвідділи МТС та радгоспів особливо увагу звернули на поліпшення роботи сільських партійних та комсомольських організацій, перебудову їх роботи за виробничим принципом, підвищення відповідальності за розвиток соціалістичного сільського господарства. За ініціативою політвідділів проводилось переміщення комуністів безпосередньо в бригади, на ферми та інші вирішальні ділянки колгоспного та радгоспного виробництва. В багатьох колгоспах, де ще не існувало партійних організацій, були створені партійно-комсомольські групи і територіальні осередки. Більшість сільських комсомольців почали працювати на особливо важливих ділянках колгоспного виробництва трактористами, комбайнерами, машиністами молотарок, завідуючими фермами, ланковими, конюхами, доярками. Невпинно зростала кількість комсомольців; у 1933 р. в двох третинах колгоспів уже діяли комсомольські організації.

Більшість політвідділів з перших днів свого існування, діючи в тісному контакті з райкомами партії, проводили велику роботу по вихованню і підготовці керівних кадрів для колгоспів та радгоспів, а також кадрів масових кваліфікацій. Тільки в 1934 р. було підготовлено 13 тис. колгоспних бригадирів. При багатьох МТС було організовано курси для підвищення кваліфікації голів колгоспів, бригадирів, завідуючих фермами, полеводів, трактористів, шоферів, рахівників тощо. Особливо велику роботу щодо підготовки

¹³⁵ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. К., 1934, стор. 317.

¹³⁶ Історія Української РСР, т. II, стор. 348.

і висування керівних колгоспних кадрів провели політвідділи МТС в Одеській і Донецькій областях. Наприклад, в Одеській області політвідділи рекомендували майже половину всіх голів колгоспів і третину бригадирів. Політвідділ Веселокутської МТС Одеської області тільки в 1933 р. висунув з числа колгоспників-ударників 17 голів колгоспів і 45 бригадирів ¹³⁷.

Політвідділи МТС і радгоспів разом з райкомами партії допомагали сільським комуністам по-бойовому вести боротьбу з недоліками і зловживаннями в колгоспному будівництві, організовувати політико-виховну роботу серед трудящого селянства. Вони скликали зльоти, конференції і виробничі наради передовиків колгоспного виробництва, жінок-активісток, молоді, колишніх червоноармійців, партизанів тощо.

5 січня 1934 р. газета «Комуніст» опублікувала звернення учасників III обласного зльоту колгоспників Харківщини до всіх колгоспників та колгоспниць Харківської області й республіки. В ньому прямо і відверто було сказано про недоліки в колгоспному будівництві 1931—1932 рр., про труднощі, які необхідно подолати в організації праці в колгоспах. Учасники зльоту закликали селян області й всієї України невтомно боротися за виконання виробничих планів, свято дотримувати зобов'язань, взятих перед державою ¹³⁸.

За ініціативою політвідділів проводились районні і обласні конкурси на кращого бригадира, завідуючого фермою, агронома, зоотехніка. Переможцям вручалися перехідні Червоні прапори і грошові премії. Важливу роль у масово-політичній роботі відіграла політвідділівська преса. Політвідділи МТС на Україні видавали 570 газет-багатотиражок, навколо яких створювався сількорівський актив. У багатьох МТС політвідділами були організовані радіовузли і пересувні кіноустановки.

У березні 1934 р. відбулася II обласна конференція робітників Харківщини, на якій виступив з промовою секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. Він, зокрема, зазначив, що на Україні починають народжуватися й розвиватися нові форми і методи боротьби робітників за культурне, високопродуктивне колгоспне сільське господарство. В Лохвицькому районі з ініціативи сількорів-колгоспниць були створені жіночі інспекції якості; сількори Кременчуцького району зібрали понад 700 винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій. Сількори Харківщини підхопили ініціативу проведення соцтехіспиту серед колгоспних механізаторів тощо. Все це були нові форми боротьби сількорів за високий урожай, за освоєння техніки і кращу організацію колгоспного виробництва ¹³⁹.

Велику увагу політвідділи приділяли роботі серед жінок. В штат працівників політвідділів було введено посаду помічника началь-

¹³⁷ Матеріали о работе политотделов МТС. М., 1934, стор. 45.

¹³⁸ «Комуніст», 5 січня 1934 р.

¹³⁹ «Комуніст», 26 березня 1934 р.

ника політвідділу по жіночій роботі. На цю роботу висувались політично грамотні жінки-активістки. В колгоспах виділялися жінорганізатори. За їх допомогою політвідділи виховували жіночий актив, що відігравав велику роль у виробничому і суспільно-політичному житті колгоспів. За їх ініціативою створювались спеціальні жіночі бригади по вирощуванню цукрових буряків, городніх культур, картоплі тощо.

Незабаром після прийняття постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) про створення політвідділів при МТС і радгоспах у Москві був скликаний I Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників (лютий 1933 р.). 228 делегатів представляли на ньому колгоспне селянство Радянської України. З'їзд розглянув питання створення постійних польових бригад, диференційованого нарахування трудовнів в залежності від врожайності, поліпшення обліку, обговорив нову систему хлібозаготівель. У зверненні з'їзду до всіх колгоспників СРСР кожний колгосп, МТС, радгосп закликалися навести суворий порядок в колгоспному господарстві, встановити тверду трудову дисципліну, повести рішучу війну з безгосподарністю, ледацтвом і прогулами, боротися з шкідництвом і крадіжками, оберігати колгоспне майно. Делегати з'їзду стали першими й найпалкішими пропагандистами його рішень, організаторами практичного виконання їх усім колгоспним селянством республіки¹⁴⁰. Згодом відбулися обласні з'їзди колгоспників-ударників. Вони, як і Всесоюзний з'їзд, пройшли під лозунгом: «Зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними!»

Політвідділи виконали свою роль у зміцненні колгоспного ладу, і тому партія прийняла рішення (листопад 1934 р.) про перетворення їх у звичайні партійні органи шляхом злиття з існуючими районними комітетами партії. Діяльність політвідділів була високо оцінена партією і урядом, трудящим селянством країни. ЦВК СРСР у травні 1934 р. нагородив велику групу працівників політвідділів МТС і радгоспів, в тому числі більш як 30 начальників політвідділів Української РСР, орденами Леніна.

У лютому 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який прийняв Примірний статут сільськогосподарської артілі, що став основним законом колгоспного ладу. Статут закріпив найважливіший принцип життя колгоспників — поєднання їх особистих інтересів з громадськими. Поряд з суспільною, колгоспною власністю на землю і засоби виробництва залишалася й особиста власність на житлові будинки, худобу, птицю і дрібний сільськогосподарський реманент. За колгоспниками зберігалася право користуватися підсобним господарством на присадибній ділянці. У Статуті були визначені основні принципи колгоспної демократії — широкі права загальних зборів колгоспників, компетенція правління колгоспів і т. ін.

¹⁴⁰ Первый Всесоюзный съезд колхозников-ударников передовых колхозов. Стенографический отчет. М.—Л., 1933, стор. 297.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У і Раднаркому Української РСР, прийнятої у травні 1935 р., Примірний статут сільськогосподарської артілі було обговорено на загальних зборах усіх колгоспів республіки і затверджено в присутності не менше двох третин членів кожного колгоспу. На 1 січня 1936 р. новий Статут сільськогосподарської артілі було зареєстровано в 25 503 колгоспах¹⁴¹. Районні виконавчі комітети вручили кожному колгоспові державний акт на закріплення землі у вічне користування.

Введення в дію нового Статуту сільськогосподарської артілі відіграло важливу роль у дальшому організаційно-господарському зміцненні колгоспів. Він сприяв розвитку і зміцненню соціалістичних відносин на селі, що склалися в результаті суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу.

Основним завданням соціалістичного змагання в сільському господарстві було дострокове виконання п'ятирічки, організаційно-господарське зміцнення колгоспів, підвищення врожайності колгоспних полів, піднесення продуктивності тваринництва. Щоб досягти цього, працівникам сільського господарства необхідно було опанувати агротехніку. На селі створювалися гуртки, школи, семінари та інші форми підвищення агротехнічних знань.

В 1935 р. країна дізналася про трудовий подвиг комсомолки Марії Демченко. Керуючи ланкою в артілі ім. Комінтерну с. Старосілля Петровського району на Київщині, вона зі своїми подругами виростила по 523 центнери цукрових буряків з гектара при середній врожайності по республіці в той час 130—135 центнерів. Того ж року ланка Ганни Кошової з колгоспу «Червоний велетень» Великополовецького району Київської області також виростила понад 500 центнерів буряків з гектара.

Рух п'ятисотенниць був однією з славних сторінок в суспільно-політичному житті колгоспного села. Рік у рік зростали ряди тих, що наслідували приклад М. Демченко та Г. Кошової. Так, ланка О. Поволоцької з радгоспу на Кіровоградщині в 1937 р. виростила по 1104 центнери цукрових буряків з гектара. Бригадир Згурівського радгоспу на Полтавщині Г. Гета збрала по 1080 центнерів буряків з гектара.

Рух новаторів бурякових полів почав швидко поширюватися і на інші галузі сільського господарства. Наприклад, ланка О. Кирилук з Березівського району на Одещині на кожному гектарі закріпленої за нею площі виростила по 46 центнерів пшениці. О. Дроцько з Полтавщини, К. Бутенко з Запоріжжя, І. Губський з Харківщини стали ініціаторами змагання за високу продуктивність праці у тваринництві. Заспівувачем високопродуктивного використання машинно-тракторного парку була Парасковія Ангеліна — керівник комсомольської тракторної бригади з Старобешівської МТС на Донеччині. У 1935 р. бригада П. Ангеліної виробила

¹⁴¹ УРСР у цифрах. Статистичний довідник. Харків, 1936, стор. 153.

по 1275 гектарів умовної оранки на трактор, зекономивши сотні кілограмів пального.

1935—1937 роки характеризуються дальшим зміцненням колгоспного ладу, піднесенням усіх галузей сільського господарства. Колгоспне селянство під керівництвом партійних організацій наполегливо боролось за збільшення виробництва зерна, технічних культур, м'яса, молока та іншої сільськогосподарської продукції.

В результаті величезної роботи, виконаної ленінською партією по соціалістичному перетворенню села, в 1937 р. на Україні було понад 27 тис. колгоспів, які об'єднували 96% селянських господарств. За колгоспами було закріплено навіщо 35 млн. гектарів землі, вони обробляли 99,7% посівної площі республіки.

Соціалістична промисловість країни озброїла сільське господарство технікою. В колгоспах і радгоспах України наприкінці 1937 р. працювало понад 83,9 тис. тракторів, 26,7 тис. комбайнів, 40 тис. вантажних автомашин ¹⁴².

Велику допомогу в зміцненні колгоспів подавали робітники, які з кожним роком посилювали шефську роботу на селі. Вони передавали колгоспникам свій виробничий досвід, організовували культурно-масову роботу, створювали спеціальні бригади для ремонту тракторів і сільськогосподарських машин, допомагали у проведенні весняної сівби, збиранні врожаю тощо. Посиленню допомоги робітничого класу колгоспному селянству сприяла Всеукраїнська конференція по шефству над селом, скликана у березні 1933 р. Всеукраїнською радою профспілок. Конференція, зокрема, вирішила прикріпити промислові підприємства до певних МТС. Керівництво шефською роботою покладалось безпосередньо на голів фабзавкомів. Профспілки і робітничі колективи налагоджували в колгоспах громадське харчування, створювали медпункти, сезонні амбулаторії, ясла і садки для дітей, аптечки першої допомоги.

Активізації суспільно-політичного життя на селі сприяла реорганізація сільбудів в будинки колективіста, викликана істотними зрушеннями у господарському житті та культурно-політичному рівні селянства.

Не меншої ваги набувала діяльність хат-лабораторій. В 1935 р. на Україні їх налічувалось до 9 тис. ¹⁴³ Хати-лабораторії допомагали колгоспному селянству підвищувати врожайність зернових культур. Керівник хати-лабораторії в артїлі імені Г. І. Петровського Кременчуцького району на Харківщині А. Курносенко на обласному зльоті організаторів та керівників хат-лабораторій сказав, що їх місцева хата-лабораторія стала своєрідною академією практичного господарювання на науковій основі ¹⁴⁴.

Суцільна колективізація зміцнила економічні та культурні зв'язки між містом і селом.

¹⁴² Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. Політична організація суспільства, стор. 36.

¹⁴³ УРСР в цифрах. Статистичний довідник, стор. 163.

¹⁴⁴ «Комуніст», 5 червня 1934 р.

Вся громадськість республіки взяла участь у русі за кінофікацію села. Самі колгоспники охоче збирали кошти на будівництво кінотеатрів; в цьому їм допомагали шефи — робітники міст республіки. Тільки в 1933 р. вони встановили в селах України 1792 кіноустановки.

Створювалась широка мережа червоних кутків, де партійні і громадські організації проводили агітаційно-пропагандистську та культурно-масову роботу.

В роки боротьби за зміцнення колгоспного ладу, коли треба було поліпшувати роботу усіх ланок державного апарату, виховувати селян в дусі колективізму, особливого значення набули питання участі трудового селянства в роботі місцевих органів державної влади. Розуміння колгоспним селянством своєї ролі в управлінні державними справами знайшло яскраве виявлення в зростанні його політичної активності і участі в роботі Рад, у виборчих кампаніях до Рад і т. ін.

Удосконалення державного апарату Української РСР здійснювалося за директивами XVII з'їзду ВКП(б)¹⁴⁵.

Велику роль у поліпшенні діяльності місцевих органів державної влади і державного управління Української РСР відіграли вибори до Рад восени 1934 р. Підготовка до виборів проходила під знаком нових перемог на всіх ділянках соціалістичного будівництва, в умовах великого політичного і трудового піднесення серед робітників, колгоспників та інтелігенції. Виборча кампанія 1934 р. мала свої особливості, пов'язані зі зміною соціально-економічних і політичних умов в країні. В результаті величезних досягнень у розвитку соціалістичної індустрії виріс кількісно і якісно змінився робітничий клас. Перемога суцільної колективізації викликала глибокі соціально-політичні зміни на селі. За роки першої і другої п'ятирічок з'явилися кадри нової, народної інтелігенції. Всі ці обставини зумовлювали піднесення політичної активності трудящих міста і села.

Запровадження нового територіального поділу в 1932 р. значно полегшило проведення масової роботи на місцях, подання практичної допомоги районам і селам під час виборчої кампанії. Підготовка до виборів супроводжувалась значним поліпшенням діяльності місцевих Рад, розгортанням організаційно-масової роботи, залученням до неї нових активістів з середовища робітників, колгоспників і особливо молоді.

Підвищення політичної активності трудящих виявилось, зокрема, у збільшенні явки на виборчі збори у порівнянні з минулими виборами. Якщо в 1930—1931 рр. на селі на збори з'являлось 76 % виборців, то в 1934 р. їх приходило вже 90 %¹⁴⁶.

В результаті виборів у складі міських і сільських Рад України значно зросло число ударників — робітників і колгоспників. Кіль-

¹⁴⁵ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 212.

¹⁴⁶ «Радянська Україна», 1935, № 1, стор. 26.

кість жінок, обраних до складу сільських Рад, зросла до 28% проти 21% у 1930—1931 рр.¹⁴⁷ Вибори до Рад сприяли дальшому зміцненню місцевих органів державної влади, підвищенню їх ролі у соціалістичному будівництві.

Важливе значення в суспільно-політичному житті трудящих Української РСР відіграв XIII з'їзд Рад України, що відбувся у січні 1935 р. Основним питанням на з'їзді був звіт уряду УРСР про його діяльність між XII і XIII з'їздами Рад. За ці роки трудящі Радянської України досягли величезних успіхів в усіх галузях соціалістичного будівництва, перетворили Україну в республіку високорозвинutoї індустрії і великого соціалістичного сільського господарства. Разом з тим це були роки розквіту української соціалістичної культури.

XIII з'їзд Рад України накреслив заходи по дальшому піднесенню всіх галузей народного господарства і соціально-культурного будівництва в республіці. З'їзд зобов'язав всі Ради Української РСР залучати широкий актив робітників, колгоспників та народної інтелігенції до практичної участі в управлінні державою. Особливу увагу з'їзд звернув на перевірку виконання прийнятих рішень і організацію народного контролю за роботою органів управління.

Докорінні зміни в економіці і суспільно-політичному житті Радянської держави, пов'язані з перемогою соціалізму в нашій країні, вимагали дальшої демократизації політичного життя. Назріла потреба внести зміни до Конституції СРСР 1924 р., а також до конституцій союзних і автономних республік. Це питання вперше було порушено на лютому (1935 р.) Пленумі ЦК ВКП(б).

VII з'їзд Рад СРСР, який відбувся наприкінці січня 1935 р., одностайно схвалив пропозицію Пленуму ЦК ВКП(б) і уповноважив ЦВК СРСР створити Конституційну комісію для вироблення проекту нової Конституції СРСР. До Конституційної комісії увійшли представники всіх республік Радянського Союзу.

У травні 1936 р. комісія завершила розробку проекту нової Конституції, який після схвалення його Пленумом ЦК ВКП(б) і Президією ЦВК СРСР 12 червня того ж року було опубліковано для всенародного обговорення.

На Україні розгорнулась велика робота по вивченню і обговоренню цього важливого документа. На пленумах сільських Рад, районних і обласних з'їздах Рад, де обговорювався проект нової Конституції, вносились доповнення і зміни до нього. Трудящі міста і села вивчали його в спеціальних гуртках, на зборах, теоретичних семінарах, в мережі партійної освіти. В обговоренні проекту Конституції взяло участь понад 13 млн. громадян УРСР, було внесено багато пропозицій про зміни та доповнення до нього¹⁴⁸.

Загальносоюзна і республіканська преса широко висвітлювала хід обговорення проекту Конституції. На сторінках газет і журна-

¹⁴⁷ «Радянська Україна», 1934, № 12, стор. 23.

¹⁴⁸ Історія Української РСР, т. II, стор. 372.

лів публікувались статті, в яких порушувались теоретичні питання радянського державного будівництва в період завершення побудови соціалізму. Трудящі Радянської України одностайно схвалили проект Конституції.

Після всенародного обговорення Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію СРСР — Основний закон Радянської держави. З'їзд прийняв постанову про оголошення дня затвердження Конституції — 5 грудня — всенародним святом і про проведення наступних виборів до Рад за новою виборчою системою.

Нова Конституція в законодавчому порядку закріпила перемогу соціалізму в СРСР і вступ Радянської держави в новий період розвитку — в період завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Конституція СРСР виходила з факту ліквідації в нашій країні експлуататорських класів, перетворення Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Ради депутатів трудящих, які представляли весь народ. У Конституції з граничною ясністю і в цілковитій відповідності з інтересами кожної національної республіки були визначені принципи радянського державного ладу, права і функції вищих органів державної влади СРСР і союзних республік та місцевих органів влади і державного управління; встановлено основні права і обов'язки громадян, принципи нової виборчої системи.

Радянська Конституція ґрунтується на принципах повновладдя трудящих, свободи і рівноправності народів, на ідеях соціалістичного інтернаціоналізму і непорушної дружби народів. Нова Конституція СРСР стала зразком для вироблення конституцій союзних республік, які законодавчо закріпили соціалістичні принципи суспільного і державного устрою СРСР, спільні і єдині для всіх народів Радянського Союзу.

Для розробки проекту Конституції Української РСР ЦВК УРСР утворив у липні 1936 р. Конституційну комісію, до складу якої увійшли відомі державні і партійні діячі Радянської України: В. П. Затонський, С. В. Косіор, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, П. П. Поштішев, В. Я. Чубар та ін. На кінець 1936 р. робота над підготовкою проекту Конституції УРСР була завершена. Після схвалення його Президією ЦВК УРСР 1 січня 1937 р. він був опублікований для всенародного обговорення.

Опублікування проекту Конституції УРСР і широке обговорення його на мітингах і зборах робітників, колгоспників, в установах, учбових закладах, у військових частинах викликало нове піднесення політичної і трудової активності трудящих республіки, широке соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань другої п'ятирічки.

В обговоренні проекту Конституції УРСР взяло участь майже все доросле населення республіки. Він обговорювався на сторінках місцевих і республіканських газет та журналів. Трудящі, що висту-

пали на зборах і мітингах, не тільки висловлювали схвалення проекту Конституції, а й вносили численні поправки і доповнення.

Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР, який відбувся в Києві у січні 1937 р., одноголосно затвердив Конституцію УРСР. При остаточній підготовці тексту нової Конституції редакційною комісією з'їзду було внесено ряд важливих доповнень і поправок, запропонованих трудящими при всенародному обговоренні проекту Конституції. В Конституції УРСР знайшов своє відображення багатий творчий досвід трудящих України, набутий ними у ході будівництва нових, соціалістичних форм суспільно-політичного і державного життя. В ній законодавчо закріплено основні устої й принципи соціалістичного суспільства, які були вироблені і склалися в результаті перемоги соціалізму в СРСР.

З перемогою соціалізму в Радянській державі був встановлений найдемократичніший у світі суспільний лад. На непохитній основі соціалістичних виробничих відносин зміцніла під керівництвом Комуністичної партії морально-політична єдність радянського народу.

Нова Конституція стала основою для дальшої демократизації виборчої системи, сприяла більш широкому залученню трудящих до управління державою. Відповідно до нової Конституції ЦВК СРСР призначив перші вибори до Верховної Ради СРСР на 12 грудня 1937 р. Підготовка до них була винятково важливим суспільно-політичним явищем у житті країни та республіки. Як і слід було чекати, трудящі готувалися до них з величезним ентузіазмом та піднесенням. Повсюдно проходили багатолюдні збори, мітинги. Вони демонстрували найбагатородніші почуття радянських людей, їх патріотичну відданість соціалістичній Вітчизні, готовність невтомно трудитися заради її блага, згуртованість навколо ленінської партії.

Лютнево-березневий (1937 р.) Пленум ЦК ВКП(б) визначив завдання парторганізацій у підготовці до наступних виборів за новою Конституцією СРСР. У прийнятій Пленумом постанові зазначалося, що запровадження нової Конституції означає поворот у політичному житті країни. Суть цього повороту полягає в дальшій демократизації виборчої системи: у заміні не цілком рівних виборів до Рад рівними, багатоступневих — прямими, відкритими — закритими. У попередній період існували обмеження виборчого права для служителів культу, колишніх білогвардійців, людей, які не виконували суспільно корисної праці. Нова Конституція ліквідувала такі обмеження. Вибори депутатів стали загальними для всіх. Раніше вибори депутатів були не цілком рівними, оскільки були різні норми виборів для міського і сільського населення. Тепер потреба в цьому відпала. Кожен громадянин СРСР здобув право обирати і самому бути обраним. Колишні вибори методом відкритого голосування за списком скасовувалися. Запроваджувалось таємне голосування за окремих кандидатів, висунутих самими трудящими по виборчих округах. Запровадження загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні мало на меті

забезпечити ще ширшу участь трудящих в управлінні державою, в усьому суспільно-політичному житті.

Всередині Комуністичної партії також відбувався процес дальшої демократизації за вимогами її Програми і Статуту, на основі ленінського принципу демократичного централізму.

В процесі чистки партії у 1933—1934 рр. в багатьох партійних організаціях республіки були виявлені соціально чужі, кар'єристські і випадкові елементи. Чистка відбувалася в обстановці великої активності, розгорнутої критики і самокритики комуністів. Вона проходила на відкритих партійних зборах із залученням широких мас безпартійних. В такій обстановці на Одещині було перевірено понад 51 тис. членів партії, з яких близько 10 тис. (19%) було визнано людьми випадковими і тому виключено з членів партії, а понад 4 тис. (12%) переведено в кандидати у члени партії¹⁴⁹. Слід зазначити, що під час чистки мали місце і випадки безпідставного виключення з рядів партії за так звану пасивність (категорія виключених за пасивність становила понад 20%). Тому вищі партійні органи республіки незабаром поновили лише в Одеській обласній парторганізації 1500 раніше виключених¹⁵⁰. В цілому ж чистка партії допомогла звільнитися від значної кількості чужих і кар'єристсько-шкурницьких елементів, сприяла підвищенню авангардної ролі партійних організацій в боротьбі за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства. Активна участь безпартійних у чистці партійних організацій свідчила про силу партії, зростання її авторитету серед широких мас трудящих.

В 1936 р. була проведена перевірка партійних документів, що допомогла партійним організаціям поліпшити облік комуністів і ліквідувати безтурботність в зберіганні партійних документів. В ході перевірки і обміну партійних документів було викрито і вигнано з рядів партії чужі їй елементи. Наприклад, в Харківській обласній партійній організації було виключено 7500 членів і кандидатів партії, серед них 382 троцькісти і зінов'євці, понад 2,5 тис. колишніх білогвардійців, куркулів та інших ворожих елементів¹⁵¹. В результаті перевірки підвищилась боєздатність партійних рядів, посилилась їх більшовицька пильність.

Перевірка партійних документів позитивно позначилась і на масово-політичній роботі на заводах, фабриках і колгоспах. Партійні організації почали більш сміливо висувати на керівну партійну, радянську і господарську роботу молоді кадри. Після закінчення перевірки і обміну партійних документів в листопаді 1936 р. був поновлений прийом у ряди ВКП(б). В партію приймали найбільш достойних людей — передовиків промисловості і сільського господарства, представників трудової інтелігенції. Чистка партійних організацій, а також перевірка і обмін партійних документів пока-

¹⁴⁹ «Комуніст», 12 січня 1934 р.

¹⁵⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 280, арк. 123.

¹⁵¹ Там же, спр. 286, арк. 2.

зали, що Комуністична партія (більшовиків) України є політично згуртованим і боездатним загonom ВКП(б) в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

Це засвідчив і черговий XIII з'їзд КП(б)У, що проходив з 27 травня по 3 червня 1937 р. у Києві. З'їзд відзначив великі успіхи українського народу в господарському і культурному будівництві, що знайшло свій вияв у достроковому виконанні плану другої п'ятирічки. В резолюції з'їзду відзначалося, що за період після XII з'їзду КП(б)У продукція соціалістичної промисловості республіки зросла більш ніж удвоє. Виросли кадри робітничого класу — вирішальної сили соціалістичної перебудови народного господарства і всього суспільно-політичного життя. Україна стала батьківщиною стахановського руху, що відіграв велику роль у соціалістичному будівництві в нашій країні.

На базі зростання соціалістичної промисловості докорінні зміни відбулися в сільському господарстві. Завершено суцільну колективізацію, зросла технічна оснащеність радгоспів і колгоспів. Поліпшилось матеріальне становище трудящих.

Великих успіхів було досягнуто в галузі культурного будівництва і здійснення лєнінської національної політики, в зміцненні української радянської державності. Ще більше зміцнили братерський союз і дружба трудящих Радянської України з усіма народами СРСР і насамперед з братнім російським народом.

Разом з тим з'їзд вказав, що в діяльності КП(б)У були і серйозні недоліки. Деякі партійні організації, захопившись питаннями господарського будівництва, занедбали партійно-політичну і організаторську роботу в масах. Усунення цих недоліків мало особливо велике значення в зв'язку з наближенням виборів до вищих органів державної влади за новою Радянською Конституцією.

Відзначивши недоліки у роботі профспілок, з'їзд запропонував партійним організаціям поліпшити керівництво ними, домогтися докорінної перебудови їх роботи.

З'їзд доручив ЦК КП(б)У посилити керівництво роботою комсомолу, спрямувати її на виконання рішень з'їздів і пленумів ЦК ВЛКСМ. З'їзд доручив Центральному Комітету розробити конкретні заходи до поліпшення керівництва партійних організацій діяльністю громадських організацій (Тсоавіахім, Червоний Хрест та ін.)¹⁵².

Виконуючи рішення XIII з'їзду КП(б)У, комуністи республіки прагнули усунути недоліки, що спостерігалися в роботі окремих ланок державного апарату. Більше того, деякі керівні працівники на місцях часом нехтували революційною законністю, нечуйно ставилися до заяв і скарг трудящих¹⁵³. Боротьба за подолання цих та інших недоліків у роботі Рад велась в республіці наполегливо і послідовно.

¹⁵² Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 584—592.

¹⁵³ «Комуніст», 30 червня 1937 р.

Партійні і радянські органи України згідно з рішенням червеного (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) розгорнули широку масово-політичну роботу в зв'язку з підготовкою на основі нової Конституції до перших виборів до Верховної Ради СРСР. ЦВК СРСР 9 липня 1937 р. схвалив «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР». Нова виборча система сприяла зростанню політичної активності широких трудящих мас, а вона невіддільна від трудового піднесення. Їх поєднання характеризувало суспільний процес, який відбивав ставлення народу до своєї нової Радянської Конституції — Конституції соціалізму.

Два місяці тривала широка масова виборча кампанія. На основі нового виборчого закону в містах і селах республіки створювались виборчі округи і дільниці, а також окружні і дільничні виборчі комісії, до складу яких партійні та громадські організації висунули кращих робітників, колгоспників та представників інтелігенції. На виборчих дільницях і агітпунктах, які були осередками масово-політичної роботи, агітатори й пропагандисти роз'яснювали радянський виборчий закон, проводили бесіди про нову Конституцію. Крім того, на підприємствах, в радгоспах, колгоспах і в радянських установах створювались спеціальні гуртки по вивченню Конституції. Наприклад, на Дніпропетровщині було створено близько 3,5 тис. таких гуртків, що охоплювали понад 91 тис. слухачів, на Вінниччині — 4,5 тис. гуртків, які відвідували понад 117 тис. громадян¹⁵⁴.

Згодом розпочалися передвиборні збори трудящих, висунення кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР. Висування і обговорення кандидатур проходило з винятковим піднесенням. На передвиборних зборах часто виступали представники старшого покоління, які зазнали на собі весь тягар соціального та національного гноблення за буржуазного ладу. Їх виступи справляли велике враження, особливо на молодь. Наприклад, кадрова робітниця Київської трикотажної фабрики ім. Розі Люксембург Столярчук розповідала виборцям: «31 рік я прожила за часів царату. На собі зазнала жорстокої експлуатації. Коли жінка працювала і на однаковій роботі з чоловіком, то одержувала меншу зарплату. Радянська влада забезпечила жінкам рівні права з чоловіками. Щаслива і наша молодь. Вона не знала і не знатиме знущання жандармів і поліцаїв. Молоді забезпечено навчання і скрізь відкрито шляхи для творчої роботи. Це щасливе життя завоювала нам Комуністична партія більшовиків»¹⁵⁵.

Виборча кампанія у грудні 1937 р. вступила у завершальну стадію. ЦК ВКП(б) 8 грудня опублікував «Звернення до всіх виборців, робітників, робітниць, селян і селянок, до Червоної Армії, до радянської інтелігенції». У зверненні говорилося, що «партія більшовиків виступає на виборах у блоці, в союзі з безпартійними

¹⁵⁴ «Вісті», 26 лютого 1937 р.

¹⁵⁵ «Вісті», 24 жовтня 1937 р.

робітниками, селянами, службовцями, інтелігенцією»¹⁵⁶. Центральний Комітет ВКП(б) зазначав, що кожний безпартійний депутат буде одночасно депутатом від комуністів, а кожний депутат-комуніст — депутатом від безпартійних. Отже, Комуністична партія йшла на вибори в союзі з безпартійними масами, з профспілками, комсомолом та іншими громадськими організаціями.

Всеукраїнська рада профспілок (ВУРПС) у зверненні, опублікованому 11 грудня 1937 р., закликала робітників і всіх трудящих республіки дружним і одностайним голосуванням за кандидатів блоку комуністів і безпартійних ще раз підтвердити свою вірність справі соціалізму¹⁵⁷.

ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ також закликали комсомольців віддати свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних.

Мільйони трудівників країни та республіки відповіли на ці заклики величезною одностайністю, яка засвідчила незламну морально-політичну єдність усього радянського суспільства, його тісну згуртованість навколо ленінської партії. Ось що говорили машинобудівники київського заводу «Більшовик» у зверненні до всіх виборців Радянської України: «Ми, робітники, інженери, службовці заводу «Більшовик», на заклик ЦК ВКП(б) одностайно запевняємо, що будемо кріпити союз комуністів і безпартійних у наступних виборах до Верховної Ради СРСР. Ми будемо дружно голосувати як за партійних, так і за непартійних кандидатів. Тільки партія більшовиків заслуговує на таке довір'я, на яке вона розраховує в наступних виборах»¹⁵⁸.

Робітники Харкова також одностайно виступали за блок комуністів і безпартійних. Учасники десятитисячного мітингу колективу Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе в своїй резолюції заявляли: «Ми всі, як один, партійні і непартійні більшовики, 12 грудня прийдемо до виборчих урн і одностайно віддамо свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійними. Голосуючи за них, ми голосуємо за свою рідну більшовицьку партію, за нові перемоги соціалізму»¹⁵⁹. Охтирські хлібороби (Харківська область) запевнили партію, що вони всі, як один, будуть голосувати за партійних і безпартійних кандидатів¹⁶⁰.

Свою безмежну вдячність партії, Радянській владі за щастя жити і вчитися в країні, де скарби знань, освіти і культури відкриті для трудящих, висловили студенти, професори та викладачі Київського державного університету: «Ми будемо голосувати за партію, під керівництвом якої наша країна з відсталोї, темної й некультурної перетворилася на передову, культурну, могутню соціалістичну державу. Ми будемо голосувати за нашу любиму партію, що забезпечила трудящим нашої країни право на працю, право на

¹⁵⁶ «Правда», 8 грудня 1937 р.

¹⁵⁷ «Комуніст», 11 грудня 1937 р.

¹⁵⁸ «Комуніст», 8 грудня 1937 р.

¹⁵⁹ «Комуніст», 11 грудня 1937 р.

¹⁶⁰ «Вісті», 11 грудня 1937 р.

відпочинок, право на освіту, що дала нам прекрасне, радісне, щасливе життя»¹⁶¹.

За благородною традицією трудящі Радянської України ознаменували день виборів достроковим виконанням виробничих планів. Наприклад, кріпильники Лихий та Коновалов з шахти № 100 «Голубівка» в Кадіївці 12 грудня 1937 р. за одну зміну виконали норму на 2040%. Доменщики Донецького металургійного заводу рапортували про 815 тис. тонн виплавленого чавуну¹⁶².

День виборів до Верховної Ради СРСР перетворився у всенародне свято, в демонстрацію морально-політичної єдності трудящих країни. На Україні в голосуванні взяло участь понад 17 млн. чоловік, тобто майже всі виборці, і майже всі вони (99%) свої голоси віддали за блок комуністів і безпартійних¹⁶³. Отже, вибори показали величезне зростання авторитету партії в масах, вірність українського народу дружбі народів СРСР, дружбі і союзів з великим російським народом. Трудящі Радянської України обрали до Верховної Ради СРСР кращих своїх синів і дочок: 102 депутати до Ради Союзу і 25 — до Ради Національностей. Серед них поряд з видатними партійними і державними діячами було багато представників робітничого класу і селянства, кращих представників радянської інтелігенції.

Незабаром після виборів до Верховної Ради СРСР в республіці розгорнулася виборча кампанія по виборах до Верховної Ради Української РСР, призначених на 26 червня 1938 р. Затвердження ЦВК УРСР «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» і опублікування постанови про початок виборчої кампанії викликали нове піднесення суспільно-політичного життя трудящих України. В республіці було організовано 304 виборчі округи і близько 22 тис. виборчих дільниць. Понад 150 тис. агітаторів і пропагандистів, довірених осіб і членів виборчих комісій з ентузіазмом працювали серед трудівників міста і села, піднімаючи до активного політичного життя все нові і нові верстви трудящих.

Український народ на виборах до Верховної Ради УРСР показав свою монолітність. У голосуванні взяли участь 99,6% загального числа виборців; за кандидатів блоку комуністів і безпартійних віддали свої голоси 99,5% тих, хто брав участь у голосуванні. До Верховної Ради Української РСР були обрані визначні партійні, державні та громадські діячі, новатори промисловості, передовики сільського господарства. Серед обраних депутатів 73% становили комуністи, 10% — комсомольці і 17% — безпартійні. До складу депутатів Верховної Ради УРСР було обрано 81 жінку¹⁶⁴. Вибори продемонстрували перед усім світом палкий радянський патріотизм українського народу і його рішучість в тісному єднанні з росій-

¹⁶¹ «Комуніст», 11 грудня 1937 р.

¹⁶² «Комуніст», 15 грудня 1937 р.

¹⁶³ Історія Української РСР, т. II, стор. 378.

¹⁶⁴ Там же, стор. 379—380.

ським і всіма народами Радянського Союзу під керівництвом Комуністичної партії твердо йти по шляху, вказаному В. І. Леніним.

Успіхам партії у дальшій демократизації життя радянського суспільства суперечили порушення партійної і радянської демократії, соціалістичної законності, зв'язані з культом особи Сталіна, що завдавало значної шкоди справі соціалістичного будівництва в СРСР. Але ці порушення не могли змінити об'єктивних закономірностей розвитку соціалістичного суспільства, захитати єдність партії та народу.

У 1937 р. трудящі Радянської України, як і всі народи СРСР та все прогресивне людство, відсвяткували 20-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Готуючись до цього свята, передовики заводів, фабрик, колгоспів з новою силою розгорнули соціалістичне змагання. У Донбасі і Криворіжжі, Харкові й Краматорську, Києві й Одесі — по всій Україні гірники, металурги, машинобудівники, робітники легкої промисловості в ході переджовтневого змагання давали додаткові тонни вугілля, металу, збільшували випуск взуття, одягу, предметів широкого вжитку. У Донбасі за серпень майже подвоїлась кількість вибійників, що давали по дві і більше норм. Вся країна знала таких передовиків, як брати Засць на шахті «Кочегарка», Гончаренко — на шахті ім. Леніна. 2 вересня він вирубав 182 погонних метри вугілля, виконавши 10 змінних норм¹⁶⁵.

Багатолюдні демонстрації на честь 20-ї річниці Великого Жовтня ще раз показали силу, єдність, могутність і дружбу вільних народів Радянського Союзу. В Москві, Ленінграді, Києві, по всіх містах і селах Радянської країни робітники, колгоспники, трудова інтелігенція демонстрували непохитну міць, неугасиму віру в справу комунізму. 400 тис. демонстрантів у Києві, стільки ж у Харкові, 150 тис. — у Дніпропетровську, 120 тис. — у Донецьку — вся Радянська Україна, весь багатомільйонний і багатонаціональний народ СРСР оглядали пройдений шлях. Трудящі виявляли готовність до боротьби за досягнення ще більших перемог під проводом ленінської партії на всіх фронтах соціалістичного будівництва.

Міжнародний пролетаріат разом з Радянським Союзом відзначав всесвітньо-історичний ювілей Великого Жовтня. Так, компартія США організувала по всій країні мітинги і збори трудящих; «Товариство друзів СРСР» у США зібрало мільйон підписів до «Золотої книги дружби Америки з Радянським Союзом». Книгу привезли до СРСР і як дар американського народу вручили радянському народові¹⁶⁶.

Найважливішим підсумком суспільно-політичного життя народів СРСР, а отже й трудящих Радянської України, на кінець 30-х років була перемога соціалістичного ладу в нашій країні.

Наполеглива і самовіддана боротьба трудящих за перетворення

¹⁶⁵ «Комуніст», 5 вересня 1937 р.

¹⁶⁶ «Комуніст», 14 жовтня 1937 р.

в життя генеральної лінії Комуністичної партії завершилась здійсненням соціалістичної реконструкції всіх галузей народного господарства, ліквідацією економічної відсталості, встановленням неподільного панування соціалістичних відносин в усіх сферах матеріального і духовного життя радянського народу.

Щоб здобути таку перемогу, партія згуртувала і об'єднала народні маси, очолила і спрямувала до однієї мети величезні зусилля робітничого класу, трудового селянства та народної інтелігенції. Маси одностайно підтримали політику партії, яка виражала корінні інтереси всього народу. Завдяки цьому народногосподарські плани неухильно здійснювалися. З їх реалізацією СРСР, в тому числі і Радянська Україна, як складова та невід'ємна частина його, став могутньою індустріально-колгоспною державою.

Корінні зміни в економіці країни привели до змін класової структури радянського суспільства і всієї системи суспільних відносин. Експлуаторські класи було повністю ліквідовано. Залишилося два дружніх класи — робітничий клас і колгоспне селянство та як соціальний прошарок — тісно зв'язана з ними народна інтелігенція.

Єдиною економічною основою радянського суспільства віднині стала суспільна соціалістична власність на засоби виробництва у формі всенародної (державної) і кооперативно-колгоспної власності при вирішальній ролі всенародної власності.

Суспільно-політичне життя трудящих країни і республіки в 1929—1937 рр. відображало всі ці складні соціально-економічні та суспільні процеси. Вони відбувалися в умовах неупинного зростання політичної і трудової активності трудящих, викликали велику творчу ініціативу, запал і небачений ентузіазм, породжені благородною метою будівництва соціалізму. Створення фундаменту соціалістичної економіки вимагало освоєння нової техніки, підвищення продуктивності праці, організаційно-господарського зміцнення колгоспів, створення кваліфікованих кадрів для промисловості та сільського господарства, розгортання культурного будівництва, розвитку науки і техніки. Водночас із здійсненням соціалістичної реконструкції народного господарства та культурної революції істотно змінювався кількісний та якісний склад робітничого класу. Сформувався цілком новий тип робітника з широким політичним, загальноосвітнім і технічним кругозором. Робітничий клас під керівництвом партії успішно виконував і виконує провідну роль в суспільно-політичному житті країни, спрямовуючи його по шляху до комунізму.

Здійснення ленінського кооперативного плану, перемога колгоспного ладу докорінно змінили соціальну природу селянства. З класу дрібних виробників, який нещадно експлуатували поміщики, куркулі, купці та лихварі, воно перетворилося в однорідний у соціальному відношенні новий клас колгоспного селянства. Підвищився його загальноосвітній і культурно-політичний рівень, виросли сотні тисяч організаторів колгоспного виробництва.

Найважливішим завоюванням нового, соціалістичного ладу було створення непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства. Зміни у класовій структурі радянського суспільства, які відбулися у зв'язку з перемогою соціалізму в СРСР, свідчили про те, що відмінності між робітничим класом та селянством, так само, як між цими класами та інтелігенцією, стираються.

Класові взаємовідносини в соціалістичному суспільстві, на відміну від антагоністичних відносин у капіталістичному суспільстві, зближують, а не розділяють робітників, селян і працівників розумової праці. Взаємовідносини радянських людей в сфері виробництва і розподілу матеріальних і духовних благ базуються на тісному співробітництві, яке випливає з єдності їх класових інтересів.

Здійснюючи ленінські заповіді, Комуністична партія мобілізувала маси на культурну революцію, метою якої є створення нової, соціалістичної культури, торжество соціалістичної ідеології і моралі. В результаті здійснення культурної революції досягнення науки і культури стали не лише здобутком народних мас, а й знаряддям розвитку соціалістичного суспільства по шляху до комунізму.

Важливим результатом культурної революції було створення численних кадрів радянської інтелігенції і досягнення значного наукового і технічного прогресу.

На Україні, як і в цілому в СРСР, великих успіхів досягнуто в розвитку народної освіти, преси, художньої літератури і мистецтва. Комуністична партія особливу увагу приділяла підвищенню ідейного рівня творів художньої літератури і мистецтва. Активна участь української радянської інтелігенції у пропаганді ідей марксизму-ленізму, в інтернаціональному вихованні трудящих була важливим фактором суспільно-політичного життя республіки.

Утвердження марксизму-ленізму як пануючої ідеології мало своїм наслідком сформування соціалістичної за змістом і національної за формою культури, зміцнення дружби народів СРСР.

Перемога соціалізму в СРСР стала водночас і перемогою марксизму-ленізму над троцькізмом, правим опортунізмом та іншими антиленінськими течіями, фракціями і групами. Їх було розгромлено ідейно й організаційно і остаточно викинуто за борт історії.

Відзначаючи корінні зрушення в країні за роки побудови соціалізму, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своїй доповіді про 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції говорив, що «торжество ленінського курсу на індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства мало величезне соціально-політичне значення. В місті і селі було створено економічний фундамент соціалізму. Змінилося обличчя робітничого класу і селянства, зміцнів союз між ними. Була закладена міцна основа розвитку соціалістичних суспільних відносин, підвищення обороноздатності країни, зміцнення морально-політичної єдності всього радянського народу»¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму. К., 1967, стор. 17.

Єдність радянського суспільства найбільш яскраво проявилася в згуртуванні трудящих навколо Комуністичної партії — керівника і організатора перемоги соціалізму в нашій країні. Під керівництвом Комуністичної партії викувалася незламна морально-політична єдність всього радянського народу. Корінні зміни, які відбулись у суспільно-політичному житті трудящих нашої країни, набули сили історичної закономірності, властивої розвитку соціалістичного суспільства.

Однією з характерних особливостей суспільно-політичного життя Країни Рад періоду завершення реконструкції народного господарства було невпинне зростання активності найширших мас народу в усіх господарсько-політичних кампаніях, спрямованих на розв'язання завдань соціалістичного будівництва на всіх його ділянках.

В. І. Ленін у своїй знаменитій праці «Держава і революція» ще в 1917 р. писав, що *«тільки з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення»*¹⁶⁸.

Масовість і активність трудящих в господарському, державному і культурному будівництві свідчили про неухильний розвиток радянської демократії, зміцнення радянського суспільства і державного ладу.

У процесі побудови соціалізму народи СРСР, в тому числі і український народ, докорінно змінилися, розвинулися, остаточно сформувалися в соціалістичні нації.

На основі глибоких соціально-політичних змін, що відбулися за роки соціалістичного будівництва в нашій країні, як відзначив XXIV з'їзд КПРС, утвердилася, стала реальною дійсністю нова історична спільність людей — радянський народ¹⁶⁹. Ця спільність сформувалася на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології і комуністичних ідеалів робітничого класу. Отже, соціалізм породив відносини товариського співробітництва між класами, націями і народностями нашої країни; розвиток радянського суспільства піднявся на якісно новий рівень.

Морально-політична єдність, згуртованість навколо Комуністичної партії, безмежна відданість великій справі Маркса — Енгельса — Леніна, непорушна дружба народів СРСР, палкий радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм стали головними факторами суспільно-політичного життя, рушійними силами розвитку радянського суспільства.

¹⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 428—429.

¹⁶⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

Розділ IV. УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ
РЕСПУБЛІКИ У СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ
І ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА
(1938 р.— червень 1941 р.)

1. ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ
УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ
В РОКИ ТРЕТЬОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Роки третьої п'ятирічки є одним з важливих періодів в історії нашої Батьківщини. Саме в цей час Радянський Союз вступив в нову смугу розвитку — в смугу завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу від соціалізму до комунізму¹.

В результаті перемоги соціалізму в СРСР відбулися важливі соціальні зміни в радянському суспільстві. Робітничий клас перетворився в новий, вільний від експлуатації клас. Селянство з перемогою колгоспного ладу стало новим — колгоспним селянством, праця якого базується на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва. За роки соціалістичного будівництва виросла радянська інтелігенція, яка, поповнюючись представниками робітників і селян, разом з ними активно будувала соціалізм.

Спільні економічні і політичні інтереси, єдина марксистсько-ленінська ідеологія, дружні відносини між робітниками, селянами й інтелігенцією в нашій країні були тим фундаментом, на якому виросла соціально-політична та ідейна єдність радянського народу.

Трудящі Української РСР, керовані Комуністичною партією, проявляли високу політичну свідомість, самовіддано боролися за дальший розвиток і зміцнення соціалістичного суспільства. Вони брали діяльну участь в політичному житті країни, активно реагували на зовнішньополітичні події, були вірними інтернаціональному обов'язку перед трудящими усього світу.

Політична активність трудящих України особливо яскраво проявилась під час підготовки і проведення перших виборів за новою виборчою системою до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих.

22 квітня 1938 р. були опубліковані постанови ЦВК УРСР «Про

¹ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 322.

день виборів до Верховної Ради УРСР», «Про затвердження складу Центральної Виборчої Комісії по виборах до Верховної Ради УРСР» та «Про виборчі округи по виборах до Верховної Ради УРСР». В усіх містах і селах, на заводах і фабриках, шахтах і рудниках, у колгоспах, радгоспах, частинах Радянської Армії та установах відбувалися багатолюдні мітинги трудящих, присвячені початку виборчої кампанії. Лише за перші три-чотири дні після прийняття постанови про вибори на Україні відбулося понад 12 тис. мітингів і зборів, в яких взяло участь близько 733 тис. чоловік². На них приймалися резолюції, в яких трудящі заявляли, що вони віддадуть свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних, за велику партію Леніна, що цим самим вони голосуватимуть за вільне і щасливе життя.

Український народ зустрічав вибори до Верховної Ради УРСР значними досягненнями в розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, науки і культури. Загальний обсяг промислової продукції збільшився у 8 раз порівняно з 1913 р., а в машинобудуванні — в 29 раз, Донбас давав вугілля у 3 рази більше, ніж у 1913 р. На Україні було понад 27 тис. колгоспів, яким передано у безплатне і вічне користування близько 35 млн. гектарів землі³.

Для проведення виборів до Верховної Ради УРСР було створено 304 виборчих округи⁴. Значно позвинулася масово-політична робота серед трудящих, широко розгорнулася агітація за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. У Донецькій області агітаційну роботу серед виборців вели понад 96 тис. агітаторів, які керували 40 тис. гуртків з 1,2 млн. слухачів. За час виборчої кампанії в області відбулося понад 4 тис. мітингів з участю 1,3 млн. чоловік, а також понад 22 тис. зборів, які охопили 3,2 млн. чоловік, і 10 тис. групових та індивідуальних бесід⁵.

У Луганській області працювало 26 тис. агітаторів. Було створено майже 20 тис. гуртків по вивченню Конституції і «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», в яких навчалось 530 тис. чоловік⁶. У Дніпропетровській області гуртками по вивченню Конституції і «Положення про вибори» було охоплено 1,4 млн. виборців. Агітаційну і пропагандистську роботу проводили 57 тис. активістів⁷. На виборчих дільницях проходили зустрічі виборців з кандидатами в депутати Верховної Ради УРСР.

Широке розгортання виборчої кампанії сприяло дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства, зростанню політичного

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 581, арк. 14.

³ Там же, арк. 34.

⁴ Історія Української РСР, т. II, стор. 379.

⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 65, арк. 215—216.

⁶ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 148, арк. 188.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 4721, арк. 155.

впливу робітників на трудівників сільського господарства. На допомогу первинним парторганізаціям колгоспів і радгоспів для розгортання агітаційної і пропагандистської роботи обкоми і міськкоми партії направляли в села кращих агітаторів, які проводили бесіди, читали лекції, організовували зустрічі виборців з депутатами. Так, Київський обком направив на село 500 агітаторів, Одеський — 1000, Вінницький — 160⁸. Дійову допомогу сільським парторганізаціям у підготовці до виборів подавав Донецький міський комітет партії. У селах Донецького району систематично працювали висококваліфіковані агітатори, регулярно проводилися заняття у 120 гуртках⁹. Для розгортання виборчої кампанії і читання лекцій про міжнародне становище СРСР та інтернаціональну єдність робітничого класу з Дніпропетровська до колгоспів області виїжджало 423 активісти¹⁰.

Партійні організації промислових центрів України проявляли велику ініціативу, відшукуючи все нові форми допомоги сільським партійним організаціям у проведенні агітаційно-пропагандистської і масово-політичної роботи серед колгоспників. Так, партійний комітет 8-ї Київської взуттєвої фабрики надіслав бригаду агітаторів до підшефного Березанського району, у складі якої були робкори фабричної багатотиражки, які допомогли організувати у багатьох колгоспах випуск цікавих стіннівok¹¹.

Під час підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих у листопаді 1939 р. була проведена зустріч робкорів і сількорів Запоріжжя. Редактори стінних газет підприємств Запоріжжя поділилися досвідом роботи з сільськими друзями і вирішили організувати постійне шефство заводських щоденних газет над колгоспними стінними газетами¹².

Бюро Чистяківського міськкому КП(б)У прийняло спеціальну постанову про шефство над колгоспами партійних і профспілкових організацій промислових підприємств і установ. Колективи 27 шахт та інших промислових підприємств були прикріплені до певних колгоспів для допомоги в розгортанні політико-масової і культурно-освітньої роботи¹³.

XIV з'їзд КП(б)У, що відбувся у червні 1938 р., відзначив, що під час підготовки до виборів навколо парторганізацій створився актив агітаторів з відданих партійних і непартійних більшовиків. Надаючи великого значення виборчій кампанії, з'їзд вимагав дальшого поліпшення керівництва агітаційно-масовою роботою з боку партійних організацій¹⁴.

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 581, арк. 15.

⁹ «Комуніст», 30 березня 1938 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 148, арк. 15.

¹¹ «Більшовик», 14 квітня 1938 р.

¹² «Робселькор», 1940, № 7, стор. 35.

¹³ «Горняк», 9 січня 1938 р.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 605.

Дійову допомогу партійним організаціям під час проведення виборчої кампанії надавав комсомол України. Кращі комсомольські агітатори працювали на виборчих дільницях. Так, комсорг цеху, член заводського комітету ЛКСМУ Миколаївського суднобудівного заводу слюсар В. П. Голубов проводив велику агітаційно-масову роботу на виборчій дільниці, де він організував бесіди та колективні відвідування виборцями театрів і кіно тощо ¹⁵.

Київська міська організація комсомолу у квітні 1938 р. послала 300 агітаторів до районів області. Вони допомагали сільським комсомольським організаціям у підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР та розгортанні соціалістичного змагання на честь 20-х роковин ВЛКСМ ¹⁶.

Передвиборна кампанія викликала могутнє піднесення виробничого ентузіазму, нову хвилю соціалістичного змагання. Колективи робітників і службовців підприємств, радгоспів, МТС, колгоспники брали на честь виборів соціалістичні зобов'язання достроково виконати виробничі плани.

Великими успіхами ознаменували вибори металурги Дніпропетровщини. Так, понад 4 тис. робітників металургійного заводу ім. Комінтерну перевиконали свої виробничі норми. Більшість з них виконувала норми в середньому на 125—200 % ¹⁷.

Гідно зустрічали вибори до Верховної Ради УРСР виробничі колективи, на чолі яких стояли передовики соціалістичного змагання, висунуті кандидатами в депутати Верховної Ради УРСР. На дільниці № 1 шахти № 5/6 ім. Димитрова в Донбасі, якою керував І. Бридько, висунутий кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР, 130 майстрів видобутку вугілля давали по 2—3 норми і більше щодня ¹⁸.

Широкий розмах масово-політичної роботи, піднесення політичної і виробничої активності трудящих республіки забезпечили перемогу блоку комуністів і безпартійних на виборах.

26 червня 1938 р. у виборах взяло участь 99,6 % загальної кількості виборців, з яких 99,5 % віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. До Верховної Ради УРСР було обрано 304 депутати, серед них 153 робітники, 76 селян, 75 службовців і представників інтелігенції ¹⁹. Депутатами було обрано 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних ²⁰. До найвищого державного органу республіки український народ послав своїх кращих синів і дочок. Серед них були передовики промисловості О. Г. Стаханов, І. Г. Коробов, С. Т. Зарубін, новатори сільського господар-

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4903, арк. 24.

¹⁶ «Вільшовик», 14 квітня 1938 р.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 4725, арк. 82.

¹⁸ «Комуніст», 28 травня 1938 р.

¹⁹ «Вісті», 26 червня 1940 р.

²⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 539, арк. 129; «Вісті», 11 липня 1938 р. та 26 червня 1940 р.

ства — М. В. Гнатенко, Н. С. Радченко, представники інтелігенції — професор Д. М. Синцов, письменник О. Є. Корнійчук і багато інших.

25—28 липня 1938 р. відбулася перша сесія Верховної Ради Української РСР. Сесія обрала Головою Верховної Ради УРСР депутата М. О. Бурмистренка, його заступниками — депутатів О. Є. Корнійчука і П. Г. Радченка. Було обрано Президію Верховної Ради УРСР на чолі з Л. Р. Корнійцем. Сесія затвердила уряд Української РСР — Раду Народних Комісарів, головою якої став депутат Д. С. Коротченко.

День відкриття сесії перетворився у всенародне свято. По всій Україні пройшли мітинги, на яких трудящі висловлювали впевненість в тому, що їх обранці виконають наказ своїх виборців: боротися за зміцнення соціалістичної Вітчизни, за зростання матеріального добробуту і культурного рівня народу. З заводів і фабрик, залізниць і колгоспних ланів в ці дні надходили повідомлення про нове піднесення соціалістичного змагання, про чудові рекорди на честь першої сесії Верховної Ради УРСР.

Колектив гірників шахти № 28 тресту «Макиїввугілля» достроково виконав семимісячний план вуглевидобутку. 300 гірників шахти щодня виконували норми видобутку на 150—300%. Перевиконанням семимісячного плану виплавки сталі зустріли відкриття сесії робітники мартенівського цеху № 2 Макиївського заводу ім. Кірова.

На харківському заводі «Серп і молот» на честь сесії виникло змагання за збільшення випуску збиральних машин. Ініціатором його стала бригада тов. Левченка, яка добилася виконання норм на 250% і випуску деталей лише відмінної якості ²¹.

Високу політичну свідомість, активну участь широких мас трудящих у суспільно-політичному житті республіки продемонстрували вибори до місцевих Рад депутатів трудящих, що відбулися на Україні в грудні 1939 р.

Після опублікування у липні 1939 р. «Положення про вибори до обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих» в республіці розгорнулась виборча кампанія. По всій Україні були створені округи і дільниці, окружні і дільничні комісії, в роботі яких брали участь сотні тисяч представників партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Так, лише в Харківській області 85 тис. партійних, профспілкових, комсомольських, колгоспних і радянських активістів працювали в окружних, районних, міських і територіальних виборчих комісіях ²². У Луганській області в період підготовки до виборів у місцеві Ради агітаційно-масову роботу серед населення проводило близько 40 тис. агітаторів ²³.

²¹ «Вісті», 25 липня 1938 р.

²² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 453, арк. 84.

²³ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 148, арк. 188.

Багатотисячний партійний і безпартійний актив — 51 тис. агітаторів — проводив повсякденну політико-виховну роботу серед трудящих Харківської області²⁴. Лише агітатори ХТЗ ім. Орджонікідзе з червня по грудень 1939 р. на 15 виборчих дільницях прочитали 114 доповідей і лекцій, на яких були присутні понад 62 тис. чоловік, організували 21 виступ художньої самодіяльності. На дільницях працювало близько 1000 агітаторів заводу²⁵.

Значну допомогу партійним організаціям під час підготовки і проведення виборів до місцевих Рад депутатів трудящих подали комсомольські організації республіки. Так, 12,5 тис. комсомольців Харківської області працювали у виборчих комісіях, в тому числі майже 3 тис. головами виборчих комісій, понад 15 тис. агітаторами²⁶.

Великий загін комсомольців проводив широку агітаційно-масову роботу в Одесі. Для роботи на виборчих дільницях, читання лекцій і проведення бесід серед населення було виділено 5400 кращих комсомольців області. Агітатори заводу ім. Жовтневої революції, заводу «КІНАП», фабрики ім. Р. Люксембург та інших підприємств міста систематично працювали на виборчих дільницях, допомагали випускати стінгазети, організовували колективні відвідування кіно, театрів, музеїв. Комсомольська організація Одеського державного університету регулярно організовувала на виборчих дільницях доповіді про міжнародне становище, проводила вечори, на яких студенти виступали з концертами художньої самодіяльності²⁷. Понад 11 тис. агітаторів-комсомольців Маріуполя працювали на виборчих дільницях, роз'яснювали населенню «Положення про вибори», питання міжнародного становища²⁸.

Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих викликали серед трудящих республіки нове виробниче піднесення, нову хвилю соціалістичного змагання, спрямованого на виконання річних виробничих планів до дня виборів.

Звернення молодих робітників Балтійського заводу ім. Орджонікідзе (м. Ленінград) до всієї молоді країни з закликом в день виборів — 24 грудня — закінчити виробничу програму року знайшло гарячий відгук серед молоді Радянської України. Обговорюючи на своїх зборах заклик ленінградців, комсомольці і молодь Одещини зобов'язалися зустріти цей день новими виробничими перемогами.

Комсомольська організація Роздільнянської МТС зобов'язалась на честь виборів достроково закінчити осінньо-зимовий ремонт тракторного парку; комсомольці колгоспу ім. Чкалова Біляївського

²⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 453, арк. 84.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 78, арк. 82.

²⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 182.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4935, арк. 86.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 62, спр. 207, арк. 147.

району — в найкоротший строк закінчити зяблеву оранку; вони взяли під свій контроль очистку і перевірку насіння, щоб до дня виборів у місцеві Ради повністю підготувати його до сівби ²⁹.

Успішно виконував свої соціалістичні зобов'язання на честь виборів колектив заводу «Червоний технік» Вознесенського району Одеської області. Трудящі заводу вже до 22-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції виконали річний план випуску продукції на 102 %, а до дня виборів — 24 грудня — випустили продукції понад план на 200 тис. крб. ³⁰

Зразки високої продуктивності праці показували кандидати в депутати місцевих Рад. Так, бригада формовщиків ливарного цеху ХТЗ, очолювана кандидатом в депутати обласної Ради депутатів трудящих тов. Перепелюком, систематично перевиконувала план. Кандидат в депутати міськради тов. Феденко виконував норму на 240 %, а стахановець Харківського верстатобудівного заводу тов. Маслов — кандидат в депутати райради — на 550 % ³¹.

Трудящі республіки висували кандидатами в депутати місцевих Рад кращих людей, новаторів соціалістичного виробництва. На заводі «Ленінська кузня» в Києві кандидатами в депутати районної Ради було висунуто 22 передових робітники. Серед них М. О. Венцек, що пройшов шлях від коваля до начальника передового на заводі цеху; К. М. Желтовський, стахановець, що одним з перших включився у рух багаторефератників ³².

24 грудня 1939 р. український народ з великим піднесенням обрав органи місцевої влади. В результаті блискучої перемоги блоку комуністів і безпартійних на Україні до місцевих Рад депутатів трудящих було обрано і залучено до управління державою 232 121 депутата ³³.

Серед депутатів до місцевих Рад було обрано 155 529 чоловіків і 76 592 жінки, з них робітників і селян 163 044, або 70,3 %, інтелігенції — 69 077, або 29,7 %, комуністів — 75 575, або 32,6 %, членів ВЛКСМ — 32 143, або 13,8 %, безпартійних — 124 403, або 53,6 %. У складі обраних депутатів були українці, росіяни і представники інших національностей ³⁴. Всі ці цифри свідчать про народний характер обраної влади. Пошаною і довір'ям, високим званням народного обранця наділили українські трудящі людей, що вийшли з народу, кровно зв'язані з ним, людей, що довели на ділі свою безмежну відданість радянській Вітчизні.

Десятки тисяч трудящих республіки були залучені до державного керівництва вперше. Так, в Донецькій області в обласні, міські, районні, сільські і селищні Ради депутатів трудящих з 15 503 депу-

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4935, арк. 82—83.

³⁰ Там же, арк. 66.

³¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 26, оп. 1, спр. 36, арк. 47.

³² «Вісті», 28 листопада 1939 р.

³³ Результати виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР та до місцевих Рад депутатів трудящих по Українській РСР. К., 1940, табл. 15.

³⁴ Там же.

татів перший раз було обрано 10 143, або майже 65% ³⁵, в Харківській області — 60% загальної кількості депутатів ³⁶.

Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад депутатів трудящих ще раз з новою силою показали, як зміцніла Радянська держава, морально-політична єдність народів СРСР, їх згуртованість навколо Комуністичної партії і Радянського уряду.

За виборами до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад депутатів трудящих, за новими перемогами соціалістичної демократії з неослабною увагою стежили трудящі усього світу. Вони раділи з успіхів народів Країни Рад, де немає поміщиків і капіталістів, де назавжди знищена експлуатація людини людиною, де влада належить народам. Особливе захоплення у них викликав радянський виборчий закон, який давав право і можливість брати участь у виборах всьому населенню незалежно від соціальної категорії, національності і расової приналежності, освіти. Буржуазне виборче право з допомогою всіляких хитрощів позбавляє трудящі маси права участі у виборах. У США, наприклад, правом участі в виборах користувалося лише 42,8% населення, у Франції — 28,2, в Японії — 21% ³⁷.

У соціалістичній державі існує справжня демократія для народу, створені всі умови для участі широкої громадськості у державній діяльності, для «надання почину і самостійності більшості народу не тільки у виборі депутатів, але і в управлінні державою, у здійсненні реформ і перетворень» ³⁸. В. І. Ленін надавав великого значення залученню трудящих мас до державного управління, до керівництва справами Радянської держави.

Ради, які є найбільш всеосяжними і найдемократичнішими організаціями радянського народу і становлять політичну основу нашої країни, відіграють головну роль у залученні широких мас трудящих до державного управління. Як органи державної влади вони здійснюють політичне і господарське керівництво на місцях. В Конституції СРСР сказано, що Ради «керують культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території, встановлюють місцевий бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують охорону державного ладу, сприяють зміцненню обороноздатності країни, забезпечують додержання законів та охорону прав громадян».

Зразу ж після виборів місцевих Рад творча ініціатива трудящих породила нову організаційну форму їх роботи — постійні комісії при обласних, міських, районних, сільських і селищних Радах депутатів трудящих. Всього при місцевих Радах Української РСР було створено близько 30 тис. постійних комісій, до яких увійшло

³⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, спр. 9, арк. 87—88.

³⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 53.

³⁷ «Вісті», 16 квітня 1938 р.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 332.

понад 200 тис. депутатів і майже стільки же до них було залучено активістів. Постійно діючі комісії розглядали пропозиції виборців та депутатів і настійно втілювали їх в життя. Промислова комісія міськради м. Комсомольська Донецької області за ініціативою депутатів тов. Виплавця (вибійник) і тов. Монжолі (начальник транспорту шахти) детально вивчила можливість промислової експлуатації місцевих будівельних матеріалів і палива, подала практичні рекомендації, що мали велике значення для розвитку будівництва в місті³⁹⁻⁴⁰.

В Одеській міськраді працювало 10 постійно діючих комісій, в яких брали участь 253 депутати і 369 активістів з числа виборців. Комісія комунального господарства подала цінні пропозиції з метою поліпшення водопостачання і роботи трамвайного парку; бюджетна комісія виявила додаткові джерела для збільшення міського бюджету на суму понад 240 тис. крб.⁴¹

У січні 1941 р. дев'ята сесія Костянтинівської міської Ради (Донецька область) широко обговорювала питання про збільшення виробництва товарів широкого вжитку і продовольства з місцевої сировини. Виконком міськради створив 13 бригад з депутатів, активістів і спеціалістів, в яких працювало понад 70 чоловік. Вони докладно вивчили можливості і ресурси підприємств місцевої промисловості та артілей промкооперації і подали конкретні пропозиції щодо розширення їх виробництва⁴².

У роки третьої п'ятирічки поліпшилась робота багатьох сільрад республіки. Вони почали приділяти більше уваги питанням сільськогосподарського виробництва, благоустрою сіл, культурно-побутового обслуговування населення. До роботи в радянських органах на селі залучалися активісти. Так, у Кам'янець-Подільській області значно зросла кількість секцій, депутатських груп і активістів, які брали участь у роботі сільрад. У сільрадах області налічувалось 9345 секцій і 4719 депутатських груп. За рік з 1 липня 1938 по 1 липня 1939 р. кількість секцій в сільрадах зросла на 1540, депутатських груп — на 706, активістів, які працювали в секціях сільрад, — на 14 010 чоловік і активістів, які брали участь в роботі депутатських груп, — на 6359 чоловік⁴³.

Отже, не було такої ділянки господарського і культурного будівництва в країні, якою б не займалися Ради. На сесіях Рад, на засіданнях постійних комісій виконкомів, депутатських груп і секцій регулярно ставилися питання роботи підприємств, колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій, шкіл, лікарень, культурно-освітніх закладів, питання торгівлі, громадського харчування та багато інших.

В країні соціалізму депутат — чи Верховної Ради, чи місцевої

³⁹⁻⁴⁰ «Вісті», 16 березня 1940 р.

⁴¹ «Вісті», 8 жовтня 1940 р.

⁴² «Вісті», 26 січня 1941 р.

⁴³ Друга сесія Верховної Ради УРСР. 25—28 липня 1939 р. Стенографічний звіт. К., 1940, стор. 200.

Депутати Верховної Ради СРСР (зліва направо) А. Бусигін, О. Стаханов, Д. Дюканов, І. Гудов під час перерви між засіданнями сесії Верховної Ради (1940 р.).

Депутат Верховної Ради СРСР К. М. Кожушана на плантації цукрових буряків ланкової-п'ятисотенниці М. М. Балинич с. Зятківці Вінницької області (1939 р.).

Зміна доменної печі Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова на вахті на честь XVIII з'їзду ВРП(б) (1939 р.).

Передача делегацією Народних Зборів Західної України подання до Верховної Ради УРСР про прийняття до складу УРСР (1939 р.).

Селяни Північної Буковини йдуть на поділ поміщицької землі (1940 р.).

Тсоавіахімівці Харківського тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе вивчають військову справу (1938 р.).

Антифашистський мітинг інтелігенції м. Києва. На трибуні О. П. Довженко (1938 р.).

Ради депутатів трудящих — слуга народу, виразник його інтересів, борець за здійснення цих інтересів. Виборці вимагають від депутата, щоб він був політичним діячем ленінського типу, щоб він повсякчасно боровся за розвиток соціалістичного народного господарства, за процвітання нашої Батьківщини, за зміцнення її оборонної могутності, за підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих мас.

В роки третьої п'ятирічки широко практикувались звіти депутатів перед своїми виборцями, що було однією з дійових форм безпосереднього зв'язку депутатів з виборцями. У січні 1938 р. по всій Україні відбулися зустрічі депутатів Верховної Ради СРСР з виборцями, на яких обранці народу розповідали трудящим про роботу Верховної Ради СРСР, про завдання, поставлені перед трудящими країни у розвитку народного господарства, науки і культури.

На Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча у заводському клубі звітував перед виборцями депутат Верховної Ради СРСР Л. Т. Мирошніченко. На шахті № 15 тресту «Боковантрацит» зустрівся зі своїми виборцями депутат Верховної Ради СРСР врубмашиніст І. І. Кисельов. На звіт прибуло багато робітників сусідніх шахт, колгоспники з найближчих сіл. І. І. Кисельов розповів своїм виборцям про роботу сесії Верховної Ради СРСР, звернув увагу на завдання, що стоять перед шахтарями Донбасу. З промовою виступив начальник передової дільниці тов. Луценко. Звертаючись до депутата, він сказав: «Коли ти їхав до Москви на сесію, ми обіцяли тобі працювати по-стахановськи, гідно ознаменувати першу сесію соціалістичного парламенту. Свої зобов'язання ми з честю виконали. Колектив шахти № 15 у січні значно перевищив свої виробничі плани. Дільниця, якою я керую, щодоби видає 700 тонн вугілля»⁴⁴. Цей нерозривний зв'язок депутатів з народом, ця єдність бажань і прагнень, відданість, яку виявляли депутати справі соціалізму, і підтримка депутатів мільйонними масами трудящих сприяли дальшому політичному, економічному і культурному розвитку країни.

Робітники, колгоспники, представники радянської інтелігенції, обрані до Рад депутатів трудящих, проводили велику і багатогранну роботу, спрямовану на поліпшення діяльності господарських і державних органів на місцях, повсякденно піклувалися про задоволення потреб трудящих. І. Г. Коробов, обермайстер Макіївського металургійного заводу, ставши депутатом Верховної Ради УРСР, говорив: «Я завжди прагнув до того, щоб мій цех, мій завод працювали по-стахановськи. Після того як обрали мене депутатом Верховної Ради УРСР, я відчув ще більшу відповідальність за своє виробництво». Коли завод почав нерегулярно отримувати руду, він з групою робітників виїхав до Кривого Рогу, провів там велику організаційну роботу, в результаті чого було налагоджено безперервне постачання заводу руди»⁴⁵.

⁴⁴ «Вісті», 29 січня 1938 р.

⁴⁵ «Вісті», 25 липня 1938 р., 17 червня 1939 р.

Кращий стахановець Харківського тракторного заводу депутат Верховної Ради СРСР М. П. Колесник до кожного питання підходив з погляду інтересів держави, пам'ятаючи, що інтереси держави і народу єдині. Взимку 1939 р. ХТЗ почав відставати з випуском запасних частин, потрібних для весняного ремонту тракторів. Гальмувала справу нестача листової сталі, яку постачав Костянтинівський завод ім. Фрунзе. М. П. Колесник звернувся до депутата Верховної Ради СРСР П. Куракіна, який працював на цьому заводі, і попросив його допомогти в налагодженні безперебійного постачання заводу листової сталі. Через кілька днів була одержана відповідь і разом з нею перша партія сталі. Так було ліквідоване відставання, і завод з честю виконав своє завдання ⁴⁶.

Як депутат Верховної Ради СРСР М. П. Колесник підтримував тісний зв'язок зі своїми виборцями — колгоспниками Золочівського, Старосалтівського і Харківського районів. Колгоспники розповідали депутатові про свою працю й побут і просили допомоги у розв'язанні невідкладних питань. Наприклад, у с. Липцях збудували новий клуб, але через ряд недоробок у ньому не можна було налагодити як слід культурну роботу, а районні й обласні організації не зважали на сигнали з місць. Депутат допоміг своїм виборцям у впорядкуванні клубу ⁴⁷.

Особливу увагу депутати приділяли питанням, що мали державне значення, стосувалися цілих колективів, шахт, заводів, жителів міст і селищ. Так, депутат Верховної Ради СРСР С. А. Застава добився перегляду графіка трамвайного руху і збільшення кількості вагонів в Макіївці, нормалізації відрядних робіт в електричному цеху Макіївського труболиварного заводу. Протягом двох років він регулярно займався питаннями будівництва і роботи шкіл в Макіївському, Горлівському і Чистяківському районах ⁴⁸.

Депутат Верховної Ради УРСР М. Собченко знав, що одне з найважливіших питань в обслуговуванні шахтарів — це торгівля. За пропозицією М. Собченка Кіровська райрада м. Донецька провела спеціальну нараду депутатів і представників торговельних організацій, на якій було накреслено ряд практичних заходів для поліпшення роботи торговельної мережі ⁴⁹.

Депутати місцевих Рад депутатів трудящих, беручи активну участь у різних секціях обласних, міських і районних Рад, домагалися поліпшення роботи промислових підприємств, приділяли багато уваги культурно-побутовому обслуговуванню трудящих, благоустрою міст і робітничих селищ. Так, більшість з 223 депутатів Ворошиловградської міськради, що були передовиками виробництва паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, багато зробили для поширення стахановського руху на заводі, підвищення якості

⁴⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 26, оп. 1, стор. 14, арк. 101; «Вісті», 21 травня 1939 р.

⁴⁷ «Вісті», 22 липня 1938 р.

⁴⁸ «Вісті», 12 грудня 1939 р.

⁴⁹ «Вісті», 9 березня 1938 р.

продукції. Коли в середині 1938 р. депутати отримали листа від транспортної секції Московської міськради, яка звертала увагу на деякі дефекти в деталях паровозів, що їх випускав завод, загально-заводська депутатська група вжила термінових заходів і домоглася поліпшення якості цих важливих деталей⁵⁰.

Неодноразово нагороджувалась перехідним Червоним прапором райради депутатська група механічного цеху Дніпропетровського заводу ім. Леніна, очолювана майстром цеху А. І. Білецьким, депутатом міськради. За ініціативою депутатської групи в цеху було створено дев'ять стахановських бригад, які систематично перевищували свої виробничі завдання. Кожен член цих бригад шефствував над молодим робітником⁵¹.

Значну роботу для поліпшення культурно-побутових умов трудящих провела руднична Рада шахт № 4 і № 1-2 тресту «Орджонікідзевугілля». Депутати Ради контролювали будівництво школи, пологового будинку, дитячих ясел, індивідуальних будов тощо. Вони допомагали будівельникам своєчасно одержувати матеріали⁵².

Депутати місцевих Рад депутатів трудящих, працюючи безпосередньо на шахтах, на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, йшли в авангарді соціалістичного змагання, показували зразки високопродуктивної праці. Так, депутат рудничної Ради вибійник шахти № 1-2 «Червоний Жовтень» тов. Ємельяненко, ставши ще у 1935 р. послідовником Стаханова, встановив нові виробничі рекорди. Кращими депутатами рудничної Ради були також вибійник-стахановець тов. Стрелков, майстер підготовчих робіт тов. Неклюдов, машиніст компресора тов. Кравченко⁵³.

У лютому 1939 р. за видатні успіхи в розвитку сільського господарства бригадир жіночої тракторної бригади депутат Верховної Ради УРСР Н. С. Радченко (Старобешівська МТС Донецької області) була нагороджена орденом Леніна. Вона добре розуміла, що високих показників у роботі можна досягти не тільки невтомною працею, а й повсякденним навчанням, тому приділяла велику увагу навчанню трактористок, піднесенню їх культурно-технічного рівня. У вільний від роботи час всі дівчата вчилися. У їх польовому вагончику завжди можна було бачити підручники, географічні карти, художню літературу⁵⁴.

Велика заслуга в тому, що колектив стану № 1 Маріупольського заводу ім. Ілліча був одним з передових на підприємстві, належала начальнику стану депутату Верховної Ради СРСР Л. Т. Мирошніченку. Обранця народу цікавила робота й інших підприємств. Дізнавшись, що колектив заводу «Азовсталь» відстає у виконанні планових завдань, він виїхав туди з бригадою. На заводі була скли-

⁵⁰ «Вісті», 3 серпня 1938 р.

⁵¹ «Вісті», 26 березня 1937 р.

⁵² «Вісті», 28 січня 1938 р.

⁵³ Там же.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5064, арк. 63; «Советская Украина», 22 квітня 1939 р.

кана нарада стахановців і керівників виробництва, на якій депутат поділився своїм досвідом, розповів про організацію стахановських вахт на заводі ім. Ілліча. Колектив «Азовсталі» поліпшив свою роботу і згодом досяг значних успіхів⁵⁵.

Так, депутати, проявляючи державний підхід до розв'язання всіх завдань господарського будівництва, повсякденно, не покладаючи рук працювали над зміцненням економічної і оборонної могутності першої в світі соціалістичної держави.

Комуністична партія постійно керувала роботою Рад депутатів трудящих, залучаючи всіх депутатів до активної участі в різних сферах економічного, політичного і культурного життя республіки. XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) зобов'язав «райкоми, міськкоми і обкоми КП(б)У організувати повсякденне керівництво місцевими Радами депутатів трудящих, добиваючись поліпшення їх діяльності, зміцнення зв'язків виконкомів Рад і депутатів з виборцями, залучаючи всіх депутатів до активної участі в різносторонній діяльності Рад, об'єднуючи навколо Рад широкі верстви безпартійного активу»⁵⁶. З'їзд визначив роль і місце Рад депутатів трудящих у здійсненні великих завдань по розвитку промисловості, сільського господарства, науки і культури в республіці.

Під керівництвом Комуністичної партії Ради України проводили величезну творчу роботу. Результати її проявлялись в успіхах соціалістичної промисловості, у високих врожаєх колгоспних ланів, у благоустрої міст і сіл, у зростанні культури і освіти, в зміцненні оборонної могутності Батьківщини.

Таким чином, у передвоєнні роки зросла участь трудящих у всій системі радянських державних органів. Робітники, селяни, трудова інтелігенція, обрані до Рад депутатів трудящих, а також їх активісти проводили велику і багатогранну роботу, спрямовану на поліпшення діяльності господарських і державних органів на місцях, на піднесення виробничої діяльності промислових підприємств, колгоспів і радгоспів України, приділяли багато уваги культурно-побутовому обслуговуванню населення, благоустрою міст і сіл республіки. Участь трудящих у керівництві державою в цей період була одним з яскравих проявів активізації суспільно-політичного життя республіки.

2. ПІДНЕСЕННЯ РОЛІ ТРУДЯЩИХ В ГОСПОДАРЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ

Дальший розвиток соціалістичної економіки вимагав поліпшення методів управління і керівництва народним господарством. Особливо велике значення мало підвищення свідомості трудящих, вироблення в них соціалістичного ставлення до праці

⁵⁵ «Вісті», 23 травня 1939 р.

⁵⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 622—623.

і виробництва, підвищення матеріальної заінтересованості широких народних мас у результатах своєї праці, додержання соціалістичного принципу розподілу за працею, забезпечення контролю з боку громадськості і держави за мірою споживання. Інтереси розвитку соціалізму вимагали посилення керівної ролі партії в соціалістичному будівництві, з одного боку, і найширшого залучення трудящих мас до активної участі в управлінні народним господарством — з другого.

Основою своєю діяльність по керівництву соціалістичним будівництвом на ленінському положенні про те, що «соціалізм не створюється за указами згори», що «його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм», що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»⁵⁷, Комуністична партія посилювала свою організаторську роботу серед мас, добиваючись якнайширшого залучення їх до господарського будівництва.

В. І. Ленін, надаючи виняткового значення питанню залучення широких народних мас до керівництва народним господарством, підкреслював, що «необхідно ще і ще розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва»⁵⁸.

Однією з найбільш важливих форм залучення трудящих до активної участі в господарському будівництві, до керівництва народним господарством було висування кращих представників робітничого класу і колгоспного селянства на керівну господарську роботу в промисловості і сільському господарстві, а також в партійні і державні органи.

Комуністична партія висувала на керівну роботу сотні й тисячі трудящих. Тільки за 1939—1940 рр. в Донецькій області до керівництва різними партійними і державними органами районного, обласного й республіканського масштабу прийшло 2318 чоловік, з яких 1138 чоловік стали до керівництва вперше⁵⁹. З червня 1938 р. до березня 1940 р. по Харківській області на партійну, державну і господарську роботу було висунуто 2147 чоловік, з них на республіканську — 49, на роботу в партійному апараті — 862 чоловіка. Характерною рисою цього процесу було сміливе висування молодих кадрів⁶⁰. Тільки з березня 1939 р. до березня 1940 р. по Харківській області на керівну роботу було висунуто понад 5 тис. комсомольців, на комсомольську — 830, на державну — 645, на господарську — 3224 чоловіка⁶¹.

Багато колишніх робітників і селян зайняли керівні господарські й партійні пости на шахтах і заводах, у колгоспах і радгоспах.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 390.

⁵⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, спр. 9, арк. 10, 108—109.

⁶⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 43.

⁶¹ Там же, арк. 181.

В серпні 1938 р. С. А. Заставу, кадрового гірника, члена партії, одного з ініціаторів стахановських методів роботи на шахті, депутата Верховної Ради СРСР, було висунуто на посаду завідуючого відсталою шахтою «Капітальна» тресту «Макіїввугілля». Завдяки його вмілому керівництву шахта стала передовою в усьому комбінаті «Донецьквугілля» і 8 грудня 1939 р. достроково виконала річний план вуглевидобутку⁶².

У 1938 р. секретарем партійної організації шахти «Кочегарка» був обраний вибійник-стахановець О. Степаненко, який вміло налагодив партійну роботу на шахті. На чолі комбінату «Донецьквугілля» став потомствений гірник Д. Касауров, начальником комбінату «Луганськвугілля» — М. Дюканов, начальником комбінату «Ростоввугілля» — М. Ізотов⁶³.

У соціалістичному сільському господарстві України 10 тис. комсомольців очолювали польові бригади, понад 25 тис. працювало ланковими⁶⁴. Немало з них були добре відомі не тільки на Україні, а й в усьому Радянському Союзі. Це знаменита заспівувачка руху п'ятисотенниць М. Демченко, бригадир першої в країні жіночої тракторної бригади П. Ангеліна та ін.

Славний шлях пройшла проста сільська дівчина з с. Зятківці Гайсинського району Вінницької області, вихованка комсомолу К. М. Кожушана. Вступивши до колгоспу у 1929 р., вона успішно закінчила школу по ліквідації неписьменності, старанно вивчила агрономіум і стала кращою ланковою колгоспу по вирощуванню буряків. Чудові організаторські здібності К. М. Кожушаної гідно оцінили трудящі села. Через деякий час колгоспники обрали її членом правління і заступником голови правління колгоспу. А на виборах до Верховної Ради СРСР обрали своїм депутатом, вона стала членом ЦВК УРСР. У 1938 р. її було висунуто на посаду секретаря Вінницького обкому ЛКСМУ⁶⁵.

Багато трудящих, що одержали спеціальну освіту без відриву від виробництва і проявили організаторські здібності, висувались на посади керівників цехів, дільниць, а в ряді випадків і великих промислових підприємств. Характерним щодо цього є життєвий шлях робітника київського заводу «Більшовик» В. Курганова. Він підлітком прийшов на підприємство, закінчив школу фабрично-заводського учнівства і почав працювати формувальником. В. Курганов продовжував настійно оволодівати знаннями, без відриву від виробництва закінчив технікум. Після цього він був призначений майстром, помічником начальника, а згодом начальником цеху. Зарекомендувавши себе хорошим спеціалістом і здібним організатором, він був незабаром призначений директором заводу. В. Курганов поєднував організаторську і адміністративну роботу з активною

⁶² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 1, спр. 515, арк. 32; «Вісті», 12 грудня 1939 р.

⁶³ «Социалистический Донбасс», 5 вересня 1938 р.

⁶⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 539, арк. 126.

⁶⁵ «Радянська Україна», 1938, № 12, стор. 22—28.

громадською діяльністю. Його обрано членом районного і міського комітетів партії, а на XIV з'їзді КП(б) України — членом Центрального Комітету КП(б) України⁶⁶.

Белике значення для залучення трудящих до активної господарської діяльності мала участь їх у робітничому контролі. Він здійснювався через профспілкові організації, які з перших днів встановлення Радянської влади були покликані систематично навчати трудящих управляти народним господарством. Саме тому В. І. Ленін назвав профспілки школою управління, школою господарювання, школою комунізму. Виступаючи на II Всеросійському з'їзді профспілок, він закликав «пам'ятати, що завдання професійних спілок — бути будівниками нового життя, бути вихователями нових мільйонів і десятків мільйонів, які б на своєму досвіді вчилися не робити помилок, відкидати старі передсуди, вчилися на своєму досвіді управляти державою і управляти виробництвом»⁶⁷.

У своїй діяльності профспілкові організації спиралися на численний актив, який напередодні XVIII з'їзду ВКП(б) налічував 5 млн. чоловік⁶⁸. У передвоєнні роки профспілки посилили увагу до питань організації праці і управління соціалістичним виробництвом.

Активну участь брали робітники в контролі за охороною праці і технікою безпеки на підприємствах республіки. Здійснювався він через профспілкові організації, громадських інспекторів. Створювалися комісії по охороні праці у завкомах, цехкомах. До справи контролю за виконанням господарськими органами трудового законодавства був залучений значний актив робітників і інженерно-технічних працівників. Лише на шахтах Донбасу на початку 1938 р. працювало понад 2250 громадських інспекторів праці. В усіх районах і на шахтах для цих інспекторів систематично проводилися семінари.

Для кращого зв'язку з шахтами було створено групу громадських інспекторів при ЦК Спілки робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу. До неї входили кадрові робітники, стахановці з великим виробничим стажем і досвідом громадської роботи. Серед них вибійник шахти № 1 «Червона зірка» Н. В. Степанов — старий шахтар з 24-річним виробничим стажем, машиніст електровагона Софія Єфимова — краща стахановка шахти ім. Кисельова⁶⁹.

Комісії по охороні праці та громадські інспектори проводили велику роботу по техніці безпеки на підприємствах республіки. На шахті № 18 тресту «Сніжняннантрацит» 32 громадських інспектори встановили суворий контроль за витрачанням коштів, відпущених на ремонт шахти. Громадський контроль допоміг привести в поря-

⁶⁶ «Комуніст», 5 листопада 1939 р.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 392.

⁶⁸ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. М., 1939, стор. 158.

⁶⁹ «Труд», 27 березня 1938 р.

док всі відкаточні і вентиляційні штреки, в результаті чого на шахті вдвоє знизився травматизм. Завдяки зусиллям комісії по охороні праці та її активу — 70 громадським інспекторам — у зразковий порядок була приведена лазня на шахті ім. Калініна Горлівського району, налагоджено безперебійне постачання робітників у шахті питною водою, організовано ремонт і прання спецодягу⁷⁰. На пленумах завкому заводу «Червоний Профінтерн» систематично обговорювались питання охорони праці, слухалися звіти громадських інспекторів⁷¹.

Робітничий контроль діяв не тільки на підприємствах, а й виходив за їх межі, охоплюючи питання торгівлі, будівництва, роботи побутових установ. Створені на заводах і фабриках житлово-побутові комісії здійснювали контроль за будівництвом житлових будинків і гуртожитків, роботою торговельних організацій, їдалень і буфетів. Так, у 1938 р. бригада робітничого контролю кіровоградського заводу «Червона зірка», очолювана робітником тов. Коваленком, допомогла своєчасно завершити будівництво 24-квартирного жилого будинку⁷². Бригади робітничого контролю при завкомі Харківського тракторного заводу в 1939—1940 рр. перевірили й упорядкували продаж хліба в районі, виявили і усунули порушення правил торгівлі⁷³.

У грудні 1938 р. VII Пленум ВЦРПС зобов'язав усі профспілкові організації встановити контроль над роботою магазинів, палаток, ларків, перевіряючи забезпеченість їх продуктами і промтоварами в належному асортименті, борючись з обмірюванням, обважуванням покупців.

Партійні організації України приділяли багато уваги поліпшенню державної торгівлі і проведенню робітничого контролю в цій галузі обслуговування трудящих. Питання організації громадського контролю обговорювалося на засіданні бюро Київського міського партійного комітету. В столиці республіки було проведено нараду активу громадських контролерів. У Вінниці фабрично-заводськими комітетами профспілок було виділено 1200 громадських контролерів, для підготовки яких організовано спеціальний семінар⁷⁴. Десятки тисяч робітничих контролерів розгорнули роботу в містах республіки.

Беручи широку участь у робітничому контролі, борючись за поліпшення умов праці і побуту, трудящі України проявляли глибоку зацікавленість у здійсненні заходів, які забезпечували б дальше підвищення продуктивності праці, урегулювання норм виробітку і зарплати. Всі норми виробітку на підприємствах спочатку підготовлялися нормувальним апаратом спільно з майстрами і техніками, а потім розглядались цеховими комісіями по зарплаті разом з ста-

⁷⁰ «Труд», 30 березня 1938 р.

⁷¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, сп. 1, спр. 108, арк. 46.

⁷² Там же, спр. 49, арк. 83.

⁷³ Там же, спр. 79, арк. 38.

⁷⁴ Там же, ф. 5451, оп. 22, спр. 84, арк. 12

хановцями і ударниками. Так, на ХТЗ ім. Орджонікідзе в перегляді норм взяло участь 1048 стахановців⁷⁵.

Після перегляду і затвердження нових норм і розцінок проводились виробничі наради, на яких обговорювались організаційно-технічні заходи, спрямовані на забезпечення виконання норм виробітку і даліше підвищення продуктивності праці. Учасники цих нарад — робітники та інженери — вносили багато цінних пропозицій з метою удосконалення виробничого процесу. Майже всі запропоновані робітниками організаційно-технічні заходи відзначались економічністю і не потребували додаткових матеріальних витрат⁷⁶.

Бажливе значення для посилення ролі робітничого класу в господарському будівництві і управлінні виробництвом мали виробничі наради. Так, на ряді шахт Криворіжжя учасники виробничих нарад брали участь у мобілізації внутрішніх резервів, поліпшенні організації праці і виробництва. Завдяки реалізації пропозицій виробничих нарад про скорочення штатних нормативів на шахтах Криворіжжя було зекономлено майже 2 млн. крб. На шахті ім. Кірова після впровадження раціоналізаторських пропозицій виробничих нарад набагато поліпшилась робота електровозів, виробничі завдання успішно виконувались меншим числом робітників⁷⁷.

Однак в кінці 30-х років на більшості підприємств і новобудов республіки виробничі наради працювали недостатньо активно. XI пленум ВЦРПС (1941 р.) відзначив, що профспілкові організації незадовільно керують роботою виробничих нарад, що вони проводяться нерегулярно, а на їх обговорення не ставляться конкретні питання виробництва. На промислових підприємствах республіки розгорнулась робота по активізації діяльності виробничих нарад, підвищенню їх ролі у залученні трудящих до управління виробництвом і господарського життя.

У ці роки творча думка трудящих республіки породила і таку форму широкої участі їх у поліпшенні виробництва, як громадські огляди устаткування. Першими в країні провели такий огляд робітники Паровозобудівного коломенського заводу ім. Куйбишева. Їх приклад наслідували виробничі колективи багатьох інших підприємств країни. Президія ВЦРПС у лютому 1939 р., підтримавши цю ініціативу, запропонувала поширити досвід Коломенського заводу на всі підприємства країни як одну з постійних форм масово-виробничої роботи профспілок, що залучає робітників до господарської діяльності.

У квітні 1939 р. відбулася нарада стахановців, інженерно-технічних працівників 30 підприємств Києва, присвячена обміну досвідом у проведенні громадських оглядів устаткування. На нараді наводилися приклади того, як при уважному, бережливому ставленні

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 99, арк. 4.

⁷⁶ Там же, арк. 6.

⁷⁷ «В помощь фабрично-заводским и местным комитетам», 1940, № 14, стор. 25.

до обладнання, підтримці технічної творчості працівників промисловості одержується додаткова продукція, велика економія державних коштів. Один з висококваліфікованих робітників заводу «Ленінська кузня» токар тов. Токарський десятки років працював на одному верстаті, який завдяки бережливому ставленню не потребував капітального ремонту. Громадські огляди сприяли підвищенню продуктивності праці, виконанню і перевиконанню державних планів. Ліквідуючи дрібні, але часто численні дефекти в обладнанні, як це було на київському заводі «Більшовик», комісії по проведенню громадського огляду повертали до життя десятки верстатів⁷⁸.

У постанові Президії ВЦРПС «Про громадські огляди заводського устаткування» (1939 р.) підкреслювалось, що «громадські огляди підвищують технічну культуру робітників і дають їм можливість використати максимальну потужність устаткування і значно знизити брак. Огляди виховують у робітників почуття бережливого ставлення, почуття турботи про державне устаткування, як про своє особисте»⁷⁹.

Працівники всіх галузей соціалістичної промисловості виявляли творчу ініціативу, спрямовану на економію державних коштів. Стахановці заводу «Азовсталь» запропонували у 1939 р. 1287 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало економію понад 2 млн. крб.⁸⁰ Вони звернулися з закликом до всіх винахідників, стахановців, ударників, до всіх робітників, інженерно-технічних працівників промислових підприємств Радянського Союзу провести громадський огляд робітничого раціоналізаторства і винахідництва. Схвалений Президією ВЦРПС, цей почин був підхоплений на багатьох заводах країни⁸¹.

Підготовка і проведення оглядів проходили на підприємствах, як правило, після великої масово-роз'яснювальної і організаторської роботи серед робітників та інженерно-технічних працівників. Так, для проведення огляду в 1940 р. на ХТЗ була організована загальнозаводська комісія з 9 чоловік і 23 цехових комісії в складі 145 чоловік. Цілі й завдання цього заходу роз'яснювались на 34 змінних, 110 відділкових зборах, в яких взяло участь понад 10 тис. робітників. В результаті огляду було досягнуто значних успіхів. Оглядові комісії в присутності авторів перевірили 2500 раніш відхилених пропозицій. Тільки за час огляду, з 13 березня до 1 червня, було впроваджено у виробництво 80 раціоналізаторських пропозицій, які дали заводу 1 млн. крб. економії⁸².

Успішно пройшов огляд робітничого винахідництва на харківському заводі «Серп і молот», де в результаті впровадження у ви-

⁷⁸ «Советская Украина», 12 квітня 1939 р.

⁷⁹ «Дніпровський металург», 16 лютого 1939 р.

⁸⁰ «Труд», 17 лютого 1940 р.

⁸¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 99, арк. 33.

⁸² Там же, арк. 34.

робництво раціоналізаторських пропозицій робітників одержано 306 тис. крб. економії⁸³. Звернення колективу «Азовсталі» і рішення Президії ВЦРПС по проведенню огляду робітничого винахідництва були широко обговорені на виробничих зборах в цехах і на загальнозаводській конференції винахідників. На заводі було організовано 8 оглядових комісій в основних цехах, в роботі яких взяло участь до 100 чоловік. Ряд пропозицій, які протягом кількох років не впроваджувалися у виробництво, було прийнято для реалізації, і це дало заводу велику економію. Під час громадського огляду робітничого винахідництва в ряди раціоналізаторів і винахідників було залучено багато новаторів виробництва^{84–85}.

Громадські огляди робітничого винахідництва і устаткування були яскравим свідченням турботи трудящих про дальший розвиток соціалістичного виробництва, їх заінтересованості в заощадженні державних коштів.

Реалізація раціоналізаторських пропозицій, відновлення і модернізація устаткування, бережливе ставлення до нього, ліквідація всіх недоліків, що заважали нормальній і безперебійній роботі підприємств, давали можливість виявити великі запаси виробничих потужностей, додаткові резерви поліпшення роботи промисловості республіки.

Одним з яскравих проявів активної участі трудящих республіки в господарському будівництві було всенародне обговорення тез «Про третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР», які ставилися на порядок денний XVIII з'їзду ВКП(б). Під час цього обговорення трудящі республіки вносили багато цінних пропозицій, доповнень і побажань. Понад 4 тис. пропозицій було внесено тільки на зборах первинних партійних організацій Київської області.

Комуністи Вінницької області запропонували передбачити у третьому п'ятирічному плані області розв'язання питання електрифікації райцентрів на базі використання місцевого палива і енергії р. Південного Бугу; враховуючи недостатність ремонтної бази, побудувати в області автотракторно-ремонтний завод⁸⁶.

Комуністи Харківської області висунули ряд пропозицій, спрямованих на піднесення господарства колгоспів і поліпшення добробуту колгоспників. На районних партійних зборах Боровського району колгоспник артілі «Вільне поле» тов. Виноградський порушив питання про будівництво районної гідроелектростанції, розробку покладів бурого вугілля та ін.⁸⁷

Виняткову активність і ідейно-політичне зростання комуністів показали збори первинних парторганізацій, районних, міських партконференцій Донецької області, на яких обговорювався проект

⁸³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 57, арк. 57—57 зв.

^{84–85} Там же.

⁸⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 402, арк. 4—5.

⁸⁷ «Комуніст», 18 лютого 1939 р.

третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. В обговоренні плану взяло участь 46% складу парторганізації⁸⁸.

Наукові працівники Академії наук УРСР, органічно зв'язані з практикою соціалістичного будівництва, також широко обговорювали план нової п'ятирічки. Так, на зборах Інституту геології було прийнято зобов'язання колективу достроково виконати роботу, зв'язану з розвідкою нафти на Україні. Допомогти заводам правильно і ефективно використовувати сталь для котлів, добитись економії металу зобов'язався колектив Інституту будівельної механіки Академії наук УРСР⁸⁹.

Всенародне обговорення третього п'ятирічного плану було яскравим проявом високої політичної свідомості трудящих республіки, їх активної участі в господарському будівництві, заінтересованості у швидкому зростанні економічної могутності нашої держави, у розквіті продуктивних сил країни, піднесенні її авторитету на міжнародній арені.

XVIII з'їзд ВКП(б), що відбувся в березні 1939 р., розглянув третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1938—1942 рр., що був одним з важливих етапів у завершенні будівництва соціалізму в нашій країні. Глибоко проаналізувавши досягнення радянської економіки за звітний період, з'їзд вважав за необхідне приступити до розв'язання основного економічного завдання СРСР — наздогнати і перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення.

Третій п'ятирічний план намічав широку програму розвитку економіки і культури Радянського Союзу. Загальний обсяг продукції всієї промисловості СРСР на кінець третьої п'ятирічки встановлювався в 184 млрд. крб. проти 95 млрд. крб. в 1937 р.⁹⁰ Особлива увага приділялася розвитку вугільної, нафтової, хімічної і машинобудівної промисловості, чорної та кольорової металургії.

Враховуючи складність міжнародної обстановки і посилену підготовку імперіалістичних держав до нової світової війни, п'ятирічний план надавав великого значення розвитку оборонної промисловості, зміцненню обороноздатності СРСР, створенню значних державних резервів продовольства, палива, сировини, будівництву нових транспортних магістралей, особливо залізничних шляхів.

XVIII з'їзд партії підкреслив особливо важливе значення комуністичного виховання трудящих, всебічного розвитку їх свідомого ставлення до праці.

Робота з'їзду була в центрі уваги всього радянського народу. Країна з ентузіазмом зустріла грандіозний план розвитку народного господарства. У відповідь на рішення з'їзду робітники і колгоспники брали на себе зобов'язання ще ширше розгорнути соціалі-

⁸⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5064, арк. 9.

⁸⁹ «Комуніст», 8 лютого 1939 р.

⁹⁰ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 325.

стичне змагання і стахановський рух, підвищувати продуктивність праці, зміцнювати трудову дисципліну. Зразу ж після з'їзду колектив московського верстатобудівного заводу «Красный пролетарий» виступив з новою патріотичною ініціативою і закликав усіх трудящих країни організувати соціалістичне змагання імені Третьої п'ятирічки. З усіх кінців країни надходили повідомлення про соціалістичні зобов'язання, що їх брали колективи підприємств, радгоспів, колгоспів, наукових установ.

На заклик робітників Москви палко відгукнулись машинобудівники Харкова. 29 березня 1939 р. робітники, інженерно-технічні працівники і службовці харківського машинобудівного заводу «Червоний Жовтень» на загальнозаводському мітингу зобов'язались закінчити план другого року третьої п'ятирічки до XXII річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, освоїти в 1939 р. ще чотири типи волочильних станів, підвищити продуктивність праці порівняно з 1938 р. на 21 %, організувати на заводі 40 шкіл передових методів праці⁹¹.

Передові робітники залізничного вузла Миколаїв⁹², колектив харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря» та ін. взяли зобов'язання завершити річну програму 1939 р. за одинадцять місяців⁹³.

Всі ці зобов'язання свідчили про те, що прийнятий XVIII з'їздом партії план дальшого розвитку країни був кровною справою мільйонів радянських трудівників.

Борючись за виконання взятих зобов'язань, трудящі докладали героїчних зусиль до втілення в життя планів, накреслених з'їздом партії.

В результаті великого виробничого піднесення шахтарів, викликаного роботою і рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б), і широкого розмаху соціалістичного змагання комбінат «Донецьквугілля», який до цього відставав, виконав план вуглевидобутку першого кварталу 1939 р. на 100,9%⁹⁴.

У Дніпропетровській області колгоспні первинні комсомольські організації, вивчивши рішення XVIII з'їзду партії, взяли на себе зобов'язання — взяти шефство у 1939 р. над комбайнами. Після обговорення на зборах вони написали про це листа у центральні газети, і зразу ж ініціативу колгоспних комсомольських організацій Дніпропетровської області підхопили комсомольці по всій Україні і по Радянському Союзу⁹⁵.

Творча думка українського народу, як і всіх братніх народів нашої країни, була спрямована на те, щоб якнайшвидше виконати

⁹¹ «Соціалістична Харківщина», 30 березня 1939 р.

⁹² «Комуніст», 26 березня 1939 р.

⁹³ «Комуніст», 24 березня 1939 р.

⁹⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, стор. 36, арк. 12.

⁹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 591, арк. 336—337.

накреслення XVIII з'їзду ВКП(б), забезпечити зростання економічної і політичної могутності Радянського Союзу.

Партійні організації республіки проводили повсякденну масово-політичну і агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих, роз'яснюючи значення рішень XVIII з'їзду ВКП(б) та завдань третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства. У квітні 1939 р. 120 кращих агітаторів Донецька виїхали в колгоспи Селидівського, Мар'їнського і Старобешівського районів, де вони провели бесіди про рішення XVIII з'їзду партії, про завдання, поставлені третім п'ятирічним планом перед сільським господарством, організували випуск стінних газет, допомогли місцевому активу виявити ряд недоліків в роботі сільських партійних і радянських організацій⁹⁶.

Досвід агітаційно-масової роботи кращих пропагандистів Донецька використали партійні організації Маріуполя, Костянтинівки, Горлівки та інших міст Донбасу. Велику масово-політичну роботу на селі здійснювали трудящі Києва, Дніпропетровська, Харкова, Ворошиловграда, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва. В грудні 1939 р. Харківський обком КП(б)У послав в райони області 250 чоловік для надання допомоги сільським партійним організаціям в агітаційно-масовій роботі⁹⁷.

Широко обговорювало колгоспне селянство України постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». Ця постанова одногласно схвалювалася на зборах колгоспників. Вже на 10 червня 1939 р. в одній лише Дніпропетровській області було проведено збори у 1516 колгоспах, на яких виступило понад 6 тис. колгоспників. Після проведення зборів значно зросла дисципліна в колгоспах. Так, в колгоспі ім. Фрунзе П'ятихатського району до постанови вихід на роботу становив 80—85%, а після глибокого вивчення її колгоспниками і проведення загальних зборів він досяг майже 100%⁹⁸.

Партійні організації республіки розгорнули роз'яснювальну роботу серед сільського населення, щоб довести до свідомості кожного колгоспника рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Великі групи агітаторів були послані з цією метою на села республіки з районних і обласних центрів.

У червні 1939 р. Центральноміський райком Донецька направив тільки в колгоспи Селидівського і Авдіївського районів 105 агітаторів. На бесідах, присвячених роз'ясненню постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, були присутні 5 тис. колгоспників⁹⁹.

Робітничий клас надавав колгоспному селянству повсякденну економічну допомогу, переносив у колгоспи і радгоспи свій передовий досвід організації праці і виробництва. Місто забезпечувало

⁹⁶ «Социалистический Донбасс», 28 квітня 1939 р.

⁹⁷ «Соціалістичний Харків», 16 грудня 1939 р.

⁹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 591, арк. 28—29.

⁹⁹ «Социалистический Донбасс», 8 червня 1939 р.

соціалістичне землеробство кадрами, новою технікою — тракторами, сільськогосподарськими машинами. Робітничий клас допомагав колгоспному селянству будувати нові машинно-тракторні майстерні, електростанції, механізувати найбільш трудомісткі роботи і т. д.

Виробничі колективи багатьох промислових підприємств здійснювали у підшефних колгоспах і радгоспах ремонт сільськогосподарської техніки у пересувних ремонтних майстернях, допомагали трудівникам сільського господарства під час посівних і збиральних кампаній. Вся багатогранна діяльність колективів-шефів сприяла організаційно-господарському зміцненню колгоспів, зростанню їх економіки, зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

У Миколаївській області з ініціативою організації пересувних майстерень для надання допомоги комбайнерам і трактористам виступили робітники Херсонського авторемонтного заводу. Взявши на себе ряд конкретних зобов'язань, колектив цього передового підприємства звернувся до всіх робітників, інженерно-технічних працівників і службовців фабрик і заводів Миколаївської області з закликом організувати соціалістичну допомогу комбайнерам і трактористам у підготовці і проведенні збирання урожаю ¹⁰⁰.

Гаряче підтримали ініціативу херсонців робітники Бериславського моторемонтного заводу. Вони організували дві пересувні майстерні для правильного технічного догляду за комбайнами ¹⁰¹.

З ініціативи міської комсомольської організації почали організовуватись пересувні ремонтні майстерні на промислових підприємствах Харкова. Комсомольська організація міста виділила для цього сотні висококваліфікованих молодих робітників ¹⁰².

Одним з важливих заходів, що сприяв зміцненню союзу робітничого класу і селянства, були зустрічі трудящих міста і села з метою обміну передовим досвідом організації праці. Так, у Горлівці з ініціативи місцевої партійної організації відбулася зустріч стахановців вугільної і машинобудівної промисловості з передовиками радгоспів і колгоспів. Громадські організації найбільшого в Горлівці промислового підприємства — машинобудівного заводу ім. Кірова, а також ряду шахт запросили до себе свинарок, доярок, ланкових, механізаторів сільського господарства. Робітники і шахтарі поділились з передовими людьми колгоспного села досвідом організації соціалістичного змагання і боротьби за високу продуктивність праці ¹⁰³. Подібні зустрічі систематично організовувались у Києві, Харкові, Дніпропетровську та інших промислових центрах України.

Спільні збори колгоспників з робітниками різних галузей промисловості мали велике виховне значення. Вони сприяли далшому зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства,

¹⁰⁰ «Колгоспник України», 29 травня 1939 р.

¹⁰¹ «Колгоспник України», 6 липня 1939 р.

¹⁰² «Колгоспник України», 3 липня 1939 р.

¹⁰³ «Комуніст», 10 березня 1938 р.

були яскравим виявленням спільності їх інтересів у боротьбі за повну перемогу соціалізму.

Союз робітничого класу і колгоспного селянства базується не тільки на допомозі робітників соціалістичної промисловості трудівникам сільського господарства, а й на всемірній допомозі колгоспного селянства місту. Без самовідданої героїчної праці колгоспного селянства неможливо було б забезпечити населення міст продуктами харчування, а промисловість сировиною.

Колгоспне селянство було одним з джерел поповнення рядів робітничого класу. Безперервний приплив колгоспників у промисловість був важливою умовою її успішного розвитку.

У квітні 1939 р. в с. Новопавлівка Красноармійського району Донецької області відбулася зустріч колгоспників двох артілей з гірниками орденоносної шахти ім. Шевченка. Представники шахти звернулися до колгоспників з проханням — послати молодих колгоспників працювати до них на шахту. Збори гаряче відгукнулися на це прохання і прийняли рішення надіслати для роботи на шахті 23 чоловіка ¹⁰⁴.

У листопаді 1940 р. в клубі колгоспу ім. Будьонного Чистяківського району Донецької області відбулася цікава зустріч колгоспної молоді зі знатними гірниками передової шахти № 3-біс, в якій взяло участь понад 200 чоловік. На зборах було обговорено Указ Президії Верховної Ради СРСР про створення Державних трудових резервів. З промовою виступив знатний наваловідбійник Голубничий, колишній колгоспник. Він розповів, як робітничий колектив шахти допоміг йому оволодіти гірничою професією, як він став кваліфікованим робітником. Виступи робітників справили велике враження на молодих колгоспників. Багато з них виявили бажання вчитися і працювати в промисловості і на транспорті ¹⁰⁵.

Дальше зміцнення союзу робітничого класу і селянства сприяло успішному виконанню накреслених Комуністичною партією планів третьої п'ятирічки, піднесенню всіх галузей народного господарства, посиленню оборонної могутності Радянського Союзу.

Успіхи соціалістичного будівництва зумовили дальший розквіт дружби і братнього співробітництва народів СРСР, що було важливим фактором суспільно-політичного життя трудящих. Спільність економічного життя і політичного ладу всіх народів Радянського Союзу, спільність їх ідеології, керівництво з боку Комуністичної партії всемірно згуртовували і об'єднували соціалістичні нації в єдину сім'ю будівників першого в світі соціалістичного суспільства.

У ході соціалістичного будівництва, в спільній праці на благо єдиної Вітчизни — великого Радянського Союзу — між народами нашої країни все більше зміцнювалися економічні і культурні зв'язки, посилювався процес зближення соціалістичних націй.

¹⁰⁴ «Социалистический Донбасс», 11 квітня 1939 р.

¹⁰⁵ «Колгоспник України», 5 листопада 1940 р.

Головна роль у зміцненні дружби народів СРСР належить Комуністичній партії Радянського Союзу, яка направляє, організовує взаємодопомогу і братерське співробітництво радянських народів у всіх сферах матеріального і духовного життя.

До будівництва нового, соціалістичного суспільства були залучені мільйони людей різних національностей. Всі народи нашої Батьківщини спільними зусиллями зводили гіганти соціалістичної індустрії, будували металургійні і текстильні комбінати, гідроелектростанції, нові фабрики і заводи, школи і палаци культури.

В процесі соціалістичного будівництва обмін матеріальними і духовними цінностями ставав все більш інтенсивним, безперервно зростав внесок кожного народу в загальну справу будівництва нового суспільства.

У передвоєнні роки посилилась братерська дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. Найбільш яскраво вона проявилась у спільній боротьбі братніх народів за створення могутньої соціалістичної індустрії, дальший розвиток провідних галузей промисловості і сільського господарства, за розквіт соціалістичної змістом, національної формою культури.

В ці роки значного поширення набули такі форми економічних і виробничих зв'язків між братніми народами Радянського Союзу, як взаємні поставки сировини і обладнання, спільне будівництво великих промислових об'єктів, соціалістичне змагання між трудящими братніх республік, постійний обмін передовим досвідом роботи, кваліфікованими кадрами і т. д. Великий російський народ щедро ділився своїми досягненнями з трудящими Української РСР. Російські робітники внесли значний вклад у розвиток промисловості нашої республіки, активно сприяли поширенню на Україні методів високопродуктивної праці.

У свою чергу, українські трудящі щедро ділилися своїми передовими методами праці з робітниками братніх республік.

У 1940 р. гірник шахти ім. Ілліча Криворізького залізорудного басейну О. Семиволос запропонував передовий метод буріння, який давав можливість одночасно обробляти кілька забоїв замість одного. 27 липня 1940 р. О. Семиволос обробив за зміну 18 забоїв, виконавши норму на 1200%. Вже у серпні у Криворізькому басейні було понад 150 послідовників О. Семиволоса ¹⁰⁶.

Звістка про великий успіх українського шахтаря облетіла всю країну. Передові гірники з усіх кінців Радянського Союзу приїжджали на Україну і уважно вивчали методи роботи криворізького стахановця. Згодом вони організували у себе роботу за цим методом. Так, бурильник уральської залізорудної шахти «Красногвардейская» І. Янкін, приїхавши у Кривий Ріг з бригадою російських гірників, був зарахований у бригаду О. Семиволоса, де працював 12 днів. Оволодівши методом багатозабійного буріння і проаналізувавши досвід О. Семиволоса, І. Янкін розвив і удоско-

¹⁰⁶ Історія Української РСР, т. II, стор. 389.

налив цей метод. Він запропонував працювати не тільки у кількох забоях, а й кількома перфораторами. Повернувшись додому, І. Янкін 13 листопада 1940 р., працюючи у чотирьох забоях двома перфораторами, виконав норму на 894 %, а у лютому 1941 р. Янкін уже працював на восьми перфораторах, виконуючи більше 47 норм¹⁰⁷.

Передовий метод криворізького шахтаря О. Семиволоса почали застосовувати і гірники Вірменії. Першими у Шамлузі на роботу за методом українського гірника перейшли стахановці О. Мамян і А. Будагов¹⁰⁸.

Важливу роль у зміцненні братерської дружби і виробничого співробітництва українського народу з народами СРСР відігравало соціалістичне змагання. Приблизно з середини 1938 р. соціалістичне змагання набуло виняткового розмаху і охопило майже всіх робітників промислових підприємств, колгоспників і значну частину працівників культури братніх республік великого Радянського Союзу. Залучення трудящих Української РСР у соціалістичне змагання з виробничими колективами братніх республік ще більш єднало братні народи і зміцнювало їх дружбу.

У спільній боротьбі за побудову соціалізму під керівництвом Комуністичної партії зміцнювалась і розвивалась братерська дружба і співробітництво українського народу з усіма народами Радянського Союзу.

У передвоєнні роки значно зросла керівна роль Комуністичної партії в суспільно-політичному житті республіки. Багатогранна діяльність партійних організацій республіки, їх велика організаторська і масово-політична робота серед широких верств населення мали величезний вплив на всі сторони політичного, економічного і культурного життя країни. Партія постійно дбала про піднесення політичної свідомості комуністів і всіх трудящих, повсякденно виховувала їх в дусі марксистсько-ленінської ідеології, радянського патріотизму, братерської дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Велике значення для посилення марксистсько-ленінського виховання всіх трудящих республіки мало створення широкої мережі партійних шкіл, вечірніх університетів марксизму-ленінізму та лекторських груп при ЦК КП(б)У, обкомах, міськкомах та райкомах партії.

XIV з'їзд КП(б)У, що відбувся 13—18 червня 1938 р. в Києві, відзначив, що партійна організація України добилася серйозних успіхів у перебудові партійно-організаційної і партійно-політичної роботи, в розширенні зв'язків з трудящими. З'їзд широко обговорив завдання дальшого соціалістичного будівництва, закликав всі партійні організації республіки мобілізувати трудящих на виконання встановлених виробничих планів в усіх галузях народного господарства.

Важлива роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня трудя-

¹⁰⁷ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. К., 1972, стор. 87.

¹⁰⁸ «Коммунист» (Ереван), 15 грудня 1940 р.

щих належала місцевим партійним організаціям, які займалися організацією публічних лекцій, теоретичних конференцій і консультацій з питань марксистсько-ленінської теорії. За період з червня 1938 р. до березня 1940 р. у Запоріжжі було прочитано 151 тис. лекцій з питань історії партії, діалектичного та історичного матеріалізму, героїчного минулого нашої Батьківщини, міжнародного становища та ін.¹⁰⁹ У Харківській області силами лекторської групи обкому у 1939 р. було прочитано близько 11 тис. публічних лекцій, на яких були присутні 1,5 млн. чоловік. У цьому ж році 246 теоретичних конференцій проведено в самому Харкові¹¹⁰. Партійний комітет Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча, приділяючи значну увагу питанням пропаганди марксизму-ленінізму, лише за рік (з листопада 1938 р. до листопада 1939 р.) силами пропагандистів і партійного та профспілкового активу організував 342 лекції в червоних кутках, заводських клубах і гуртожитках, на яких були присутні понад 60 тис. чоловік¹¹¹. Лекційна пропаганда набула широкого розмаху і в інших областях та районах Української РСР.

Велику допомогу Комуністичній партії України в справі поліпшення керівництва господарським і культурним будівництвом, піднесення партійно-політичної роботи постійно надавав ЦК ВКП(б). В постановах ЦК ВКП(б) «Про партійно-масову роботу на шахтах вугільної промисловості Донбасу» від 23 листопада 1939 р., «Про партійне керівництво підприємствами чорної металургії Донбасу і Челябінської області» від 9 листопада 1939 р., в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» від 31 березня 1940 р.¹¹² вказувалось на незадовільне керівництво соціалістичним змаганням і погану постановку внутріпартійної і агітаційно-масової роботи на ряді промислових підприємств. Викриваючи серйозні недоліки в діяльності партійних організацій по керівництву підприємствами вугільної і металургійної промисловості, ці постанови намічали конкретні заходи поліпшення їх роботи, стали бойовою програмою дій для партійних організацій республіки.

Велике значення для пропаганди ідей марксизму-ленінізму мало відкриття 29 серпня 1938 р. в Києві філіалу Центрального музею В. І. Леніна, експозиції якого широко висвітлювали життя і діяльність вождя революції, розповідали про безмежну любов до нього українського народу.

Про піднесення ролі Комуністичної партії свідчило і зростання її рядів. Так, за період між XIV і XV з'їздами КП(б)У, тобто за два роки, Комуністична партія України зросла на 235 260 чоло-

¹⁰⁹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, спр. 1646, арк. 28.

¹¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 50.

¹¹¹ «Ильичевец», 14 листопада 1939 р.

¹¹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 2. М., 1967, стор. 732—741.

вік, або на 82,3%, кількість первинних партійних організацій — на 10 317, або на 63,7%. На травень 1940 р. в рядах КП(б)У було 379 630 членів партії та 257 284 кандидати у члени партії¹¹³. Партія поповнилась за рахунок робітників провідних професій, передовиків колгоспного виробництва, кращих представників радянської інтелігенції.

В обстановці зростаючого політичного піднесення і трудової активності трудящих республіки в Києві з 13 по 17 травня 1940 р. працював XV з'їзд КП(б)У. На ньому були підведені перші підсумки наполегливої праці українських трудящих за виконання завдань третьої п'ятирічки.

З'їзд відзначив, що організаційна і політична робота партійних організацій України значно поліпшилась, а це сприяло досягненню нових успіхів в державному, господарському і культурному будівництві. В резолюції з'їзду підкреслювалось: «XV з'їзд КП(б)У розглядає всі ці досягнення як результат поліпшення партійного керівництва і піднесення авангардної ролі комуністів на різних ділянках господарського, радянського і культурного будівництва, як показник росту наших кадрів, їх успіхів в оволодінні більшовизмом, мистецтвом більшовицького керівництва»¹¹⁴.

Комсомол України завжди був вірним помічником Комуністичної партії. В боротьбі за виконання і перевиконання народногосподарських планів комсомольські організації України досягли значних успіхів. Ініціатором багатьох патріотичних починань був комсомол. Він спрямовував всю свою діяльність на мобілізацію молоді міста і села на соціалістичне змагання, піднесення руху раціоналізаторів і винахідників, на комуністичне виховання молоді. У 1938 р. в промисловості України працювало понад 300 тис. комсомольців, на колгоспних ланах республіки — близько 450 тис.¹¹⁵

Самовіддано працюючи на фабриках і заводах, на колгоспних і радгоспних полях, на транспорті, зміцнюючи економічну і оборонну могутність нашої Батьківщини, молоді патріоти брали активну участь в суспільно-політичному житті республіки. Велике значення для піднесення політичної активності комсомольських організацій республіки мали рішення XVIII з'їзду ВКП(б) і прийнятий на ньому Статут, де в спеціальному розділі «Партія і комсомол» було підкреслено великі права і обов'язки комсомолу та довір'я, яке виявляє йому Комуністична партія.

Комсомол України, окрилений рішеннями з'їзду, конкретними ділами відповідав на велике довір'я партії. Неухильно зростали ряди ЛКСМУ. Так, з січня 1939 р. по квітень 1940 р. в комсомол було прийнято 669 тис. кращих представників молоді республіки. У травні 1940 р. комсомол України налічував у своїх рядах 1 млн. 721 тис. чоловік¹¹⁶.

¹¹³ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 608.

¹¹⁴ Там же, стор. 612.

¹¹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 539, арк. 120—126.

¹¹⁶ Там же, спр. 606, арк. 73—74.

На XII з'їзді ЛКСМУ (жовтень 1940 р.) відзначалося, що комсомол України виховав тисячі стахановців, багатOVERSTATNIKІВ, новаторів соціалістичних методів праці у промисловості і сільському господарстві. Комсомол України послав на найважливіші будови третьої п'ятирічки близько 65 тис. комсомольців і позаспількової молоді. Комсомол по-діловому шефствував над цими будовами. За ініціативою комсомольських організацій в Українській РСР розгорнувся масовий рух жіночої молоді за оволодіння провідними професіями в промисловості і на транспорті.

За 1939—1940 рр. на керівну державну і господарську роботу, а також на керівну роботу в громадських організаціях було висунуто близько 140 тис. комсомольців¹¹⁷.

Знаменною подією в житті молоді було святкування 20-річчя ВЛКСМ. Тисячі комсомольців зустрічали свято виробничими подарунками, боролися за першість. Тільки в Донбасі 68 тис. комсомольців було охоплено соціалістичним змаганням ім. 20-річчя комсомолу¹¹⁸. На Харківському тракторному заводі понад 5 тис. комсомольців підготували індивідуальні подарунки Батьківщині¹¹⁹. У широко розгорнутому соціалістичному змаганні на честь ювілею ВЛКСМ проявилась чудова традиція нашого соціалістичного ладу — високими показниками зустрічати знаменні дати в житті країни і народу.

Важливою подією в суспільно-політичному житті радянського народу було возз'єднання в 1939 р. західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. У вересневі дні 1939 р., коли панська Польща перестала існувати як держава, а радянські війська розпочали свій визвольний похід, на західноукраїнських землях створилась революційна ситуація, яка переросла у соціалістичну революцію. По всій Західній Україні відбувалися масові мітинги і демонстрації, трудящі західноукраїнських земель за ініціативою комуністів створювали повсюдно революційні комітети, які ліквідовували установи буржуазно-поміщицької Польщі, боролися з контрреволюцією, встановлювали революційний порядок на місцях.

З перших днів визволення Західної України Червоною Армією розгорнувся всенародний рух за встановлення на західноукраїнських землях Радянської влади та возз'єднання її з Українською РСР. На мітингах і зборах приймалися листи до Радянського уряду, в яких західноукраїнські трудящі висловлювали своє одностайне бажання увійти в сім'ю радянських народів, стати на шлях будівництва соціалістичного суспільства.

Народні Збори Західної України, що відкрилися у Львові 26 жовтня 1939 р., виконуючи волю західноукраїнських трудящих, одностайно схвалили «Декларацію про входження Західної Украї-

¹¹⁷ «Колгоспник України», 1 та 3 жовтня 1940 р.

¹¹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 539, арк. 127.

¹¹⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 283, арк. 43.

ни до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». 1 листопада 1939 р. Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР задовольнила прохання Народних Зборів Західної України і включила Західну Україну до складу СРСР із возз'єднанням її з Українською РСР. 14 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР схвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

Здійснилася віковична мрія трудящих Західної України, які довгі роки зазнавали жорстокого соціального і національного гноблення і тепер твердо стали на соціалістичний шлях в єдиній сім'ї народів-братів могутнього Радянського Союзу.

Встановлення радянського державного і суспільного ладу на західноукраїнських землях вже в довоєнні роки привело до значного розвитку продуктивних сил краю, зростання народного добробуту і культури трудящих, піднесення суспільно-політичного життя. Після возз'єднання на західноукраїнських землях було здійснено націоналізацію банків, великої промисловості, транспорту. У державну власність було передано 2529 промислових підприємств¹²⁰.

Велике значення для успішного розвитку народного господарства краю мала постанова уряду Української РСР і ЦК КП(б)У про план розвитку народного господарства в західних областях УРСР на 1940 р. Він був спрямований на подолання економічної відсталості, спорудження підприємств різних галузей промисловості, піднесення сільського господарства. Державним бюджетом Української РСР на 1940 р. було виділено 1244,1 млн. крб. для розвитку народного господарства і культури західних областей України¹²¹.

Завдяки перемозі Радянської влади, утвердженню суспільної соціалістичної власності за короткий час в західних областях було ліквідовано безробіття — це найжахливіше явище капіталізму. Радянська влада, проголосивши право на працю, зробила все для того, щоб забезпечити роботою тисячі робітників, які в минулому довгі роки блукали без роботи. Комуністична партія та Радянський уряд створили сприятливі умови для залучення робітничого класу західноукраїнських земель до роботи у промисловості не тільки західних областей, а й усього Радянського Союзу. Десятки тисяч трудящих Західної України виїжджали в різні кінці нашої країни і успішно працювали на фабриках і заводах, шахтах і новобудовах п'ятирічки. Лише з Львівської області з жовтня 1939 р. по квітень 1940 р. виїхало на роботу до Донбасу та в інші місця Радянського Союзу понад 17 тис. чоловік¹²².

У створенні нових і реконструкції діючих промислових підприємств, у розвитку всіх галузей народного господарства і культури

¹²⁰ «Комуніст», 10 вересня 1940 р.

¹²¹ Четверта сесія Верховної Ради УРСР. 25—28 травня 1940 р. Стенографічний звіт. К., 1940, стор. 21.

¹²² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 1, арк. 83; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 22, арк. 20.

трудящим західних областей допомагав весь радянський народ. З Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Свердловська, Донбасу та інших промислових центрів країни надходили машини, верстати, механізми, будівельні матеріали, обладнання. Сюди направлялись висококваліфіковані спеціалісти. Весь радянський народ сприйняв завдання соціалістичної перебудови народного господарства і культури західних областей України як свою кровну справу.

Широкого розмаху набуло соціалістичне змагання трудящих західних областей з колективами підприємств і колгоспів різних районів країни. У червні 1940 р. до Львова приїхали стахановці московських кондитерських фабрик «Большевик» і «Красный Октябрь», які ознайомили львівських кондитерів з новими методами праці. Цим приїздом було покладено початок соціалістичному змагання між колективами московських і львівських фабрик¹²³. Розгорнулося соціалістичне змагання між машинобудівниками Львова і Харкова, нафтовиками Дрогобича і Баку, взуттєвиками Львова і Києва.

Навесні 1940 р. делегація кращих нафтовиків Баку побувала на нафтових промислах і нафтопереробних заводах Дрогобиччини. Соціалістичним змаганням у цей період було охоплено кілька тисяч нафтовиків двох братніх республік — України і Азербайджану¹²⁴.

Вільна праця на оновленій землі пробудила здібності і таланти багатьох представників робітничого класу і трудячого селянства. Так, у Львівській області на квітень 1940 р. було висунуто на керівну роботу 6822 чоловіка, які проявили себе прекрасними організаторами¹²⁵. Серед них депутат Верховної Ради УРСР Г. С. Кузьмінська, яку зразу ж після проведення націоналізації було висунуто на посаду заступника директора фабрики. Робітники добре знали героїчне минуле цієї жінки, яка з 1928 р. вела революційну роботу, виступала проти експлуататорів, захищала інтереси трудящих.

Активним громадським і державним діячем стала колишня батрачка К. М. Савчук, яка з перших днів возз'єднання брала найактивнішу участь у розподілі поміщицької землі. Селяни висунули її своїм представником до Народних Зборів Західної України. Згодом, очолюючи сільське споживче товариство, К. М. Савчук чесною і самовідданою працею заслужила любов і повагу населення, яке обрало її до Верховної Ради УРСР¹²⁶.

У передвоєнні роки трудящі західних областей України досягли значних успіхів у будівництві нового, соціалістичного суспільства. Разом з усім радянським народом вони зміцнювали могутність нашої країни, прагнули досягти того рівня економічного і культурного розвитку, що був у східних областях УРСР. Комуністична

¹²³ Радянський Львів. 1939—1955. Документи і матеріали. Львів, 1960, стор. 88.

¹²⁴ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР, стор. 84—85.

¹²⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 69.

¹²⁶ «Вільна Україна», 12 і 28 березня 1940 р.

партія і Радянський уряд, послідовно здійснюючи ленінську національну політику, подавали величезну допомогу визволеному народові у розвитку соціалістичного народного господарства і культури.

Влітку 1940 р. у братню сім'ю радянських народів увійшла Північна Буковина. Трудящі буковинського краю одностайно заявили про своє бажання воз'єднатися з Українською РСР. В кінці липня 1940 р. до Москви прибула делегація буковинського народу, яка від імені всіх трудящих визволеного краю звернулась з проханням до Верховної Ради СРСР прийняти Північну Буковину до складу Союзу РСР з воз'єднанням її з Радянською Україною. 2 серпня 1940 р. на VII сесії Верховної Ради СРСР був прийнятий закон про включення Північної Буковини до складу Української РСР.

Буковинські трудящі, які віками зазнавали національного і соціальногогноблення, стали на шлях вільного соціалістичного розвитку. Вже на друге півріччя 1940 р. Радянський уряд виділив для потреб народного господарства, для розгортання соціалістичного будівництва в цьому краї 8826 тис. крб.¹²⁷ Наприкінці 1940 р. на Буковині вже працювало 225 підприємств соціалістичної промисловості. Назавжди було покінчено з страшним лихом трудящих — безробіттям. За цей час в Чернівецькій області було побудовано ряд нових підприємств, значно зріс випуск промислової продукції, були досягнуті значні успіхи в усіх галузях народного господарства, в усіх сферах суспільно-політичного життя.

За короткий строк закласти основи для здійснення величезних соціалістичних перетворень в економіці і культурі трудящі Західної України і Північної Буковини могли лише при постійно зростаючій допомозі всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини.

Таким чином, у передвоєнні роки трудящі республіки брали активну участь в суспільно-політичному житті країни. Одним із проявів цього була господарська діяльність широких народних мас, їх заінтересованість у поліпшенні організації виробництва. Комуністична партія, надаючи великого значення залученню кращих представників робітничого класу і колгоспного селянства до активної участі в господарському будівництві, багато уваги приділяла вихованню кадрів господарників, спрямовувала роботу профспілкових і комсомольських організацій на підтримку і розвиток творчої ініціативи трудящих.

3. ОБОРОННО-МАСОВА РОБОТА ТА ЗМІЦНЕННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ З НАРОДАМИ СВІТУ

Здійснюючи величне будівництво соціалізму, Комуністична партія і весь радянський народ постійно зміцнювали обороноздатність Радянського Союзу. За роки довоєнних п'ятирічок

¹²⁷ Р. К. Чаленко. Здійснення віковичної мрії українського народу. К., 1960, стор. 151.

Радянський Союз перетворився у передову індустріальну державу, в якій було створено всі необхідні економічні, політичні і духовні передумови для захисту завоювань соціалізму, для організації нищівної відсічі ворогу.

Складна міжнародна обстановка, початок другої світової війни, безпосередня загроза нападу на нашу Батьківщину вимагали від радянського народу зосередити всі сили на зміцненні обороноздатності країни. Тому, безустанно турбуючись про створення воєнно-економічного потенціалу країни, Комуністична партія одночасно звертала велику увагу на посилення оборонно-масової роботи серед трудящих.

XIV з'їзд КП(б)У запропонував «всім парторганізаціям, всім членам і кандидатам партії виходити з того, що Радянська Україна є західним форпостом країни соціалізму, що польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР з метою відторгнути Україну, що в сутичці двох світів — соціалізму і капіталізму — перед більшовиками України стоїть почесне завдання першими дати нищівну відсіч нападаючому ворогові. Всі парторганізації, члени і кандидати КП(б)У повинні насамперед дбати про безустанне зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини»¹²⁸.

Керуючись рішеннями Комуністичної партії та Радянського уряду, партійні організації розгорнули велику виховну роботу серед трудящих. Робітники, колгоспники, працівники культурного фронту, всі радянські люди розуміли свою відповідальність перед Батьківщиною і не шкодували сил для зміцнення її господарської і оборонної могутності. Всі підвищували свою мобілізаційну готовність, навчалися військовій справі. В містах і селах України широких масштабів набула масово-оборонна робота. Тсоавіахімівські організації готували без відриву від виробництва стрільців, кулеметників, льотчиків, моряків, максимально наближаючи військове навчання до бойових умов, виховуючи у кожного тсоавіахімівця краплю якості воїна Червоної Армії.

Найбільш інтенсивно масово-оборонна робота була у великих робітничих центрах республіки. Зокрема, серйозними успіхами відзначалася організація оборонної роботи у Ворошиловградській області. Найкращих показників у цій роботі досяг колектив гіганта машинобудування — Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції. Він виступив ініціатором соціалістичного змагання промислових підприємств України за кращу організацію оборонної роботи і звернувся із закликом розпочати цю роботу до трудящих всіх підприємств республіки¹²⁹.

Активно підтримали це починання трудящі Артемівського району. Тут почали створювати нові військово-учбові гуртки кулеметників, стрільців, ППХО, ГПО та ін. Було організовано масові

¹²⁸ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 597.

¹²⁹ «Артемівський робітник», 23 лютого 1939 р.

переходи, в яких взяли участь десятки тисяч трудящих міст Артемівська, Часів-Яра, Сольрайону. 18 листопада у переході взяло участь 3000 чоловік ¹³⁰.

Одним з перших у змагання по оборонній роботі включився Київський машинобудівний завод. Тут було організовано 15 військових гуртків. Активна оборонна робота провадилася й на інших промислових підприємствах Києва ¹³¹. Уже в листопаді 1938 р. в Києві налічувалося 50 тис. значківців I ступеня ППХО і організовано кілька сотень груп самозахисту, на підприємствах працювали тисячі оборонних гуртків. У масових походах і тренуванні в протигазах взяло участь близько 200 тис. чоловік ¹³².

На початку 1939 р. відбувся пленум Центральної Ради Тсоавіахіму Української РСР, який заслухав звіт про стан оборонної роботи на ряді найбільших промислових підприємств республіки. Пленум підкреслив, що члени Тсоавіахіму цих підприємств добились значних успіхів в оволодінні військовими спеціальностями, і відзначив колектив Харківського заводу ім. Комінтерну, де постійно працювало 76 оборонних гуртків, в яких навчалися тисячі робітників, інженерно-технічних працівників і службовців ¹³³.

Нове піднесення оборонної роботи було викликане відзначенням 21-х роковин Робітничо-Селянської Червоної Армії. Ця дата ознаменувалася створенням у республіці сотень оборонних гуртків. На заводі ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ) в ході підготовки до річниці РСЧА було організовано 35 стрілецьких гуртків, в яких 850 металургів вивчали снайперську справу. Тисяча чоловік почала навчатися в гуртках по гранатометанню ¹³⁴.

У липні 1939 р. питання про стан оборонно-масової роботи в республіці було предметом спеціального обговорення на Пленумі ЦК КП(б)У. Пленум відзначив, що за останній рік у роботі Тсоавіахіму відбулися глибокі зміни. Так, якщо раніше оборонною роботою як одним з видів спорту займались лише тисячі людей, то тепер сотні тисяч і мільйони людей прагнули оволодіти однією з військових спеціальностей.

Комуністична партія направила в тсоавіахімівські організації сотні кадрових командирів, створила при республіканських і обласних радах Тсоавіахіму політсектори.

На 1 квітня 1939 р. Тсоавіахім України об'єднував у своїх рядах 2071,5 тис. чоловік, з них робітників — 644 тис., колгоспників — 593 тис. Серед членів тсоавіахімівської організації України члени і кандидати партії становили 151 тис., а члени ЛКСМУ — 535 тис. В республіці налічувалось 43 416 первинних організацій Тсоавіахіму ¹³⁵.

¹³⁰ «Известия Центрального Совета Осоавиахима СССР», 1938, № 14, стор. 2.

¹³¹ «Радянський Київ», 1938, № 12-13, стор. 4.

¹³² «Більшовик», 22 листопада 1938 р.

¹³³ «Вісті», 3 січня 1939 р.

¹³⁴ «Советская Украина», 14 лютого 1939 р.

¹³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 177.

Активізувало свою діяльність Товариство Червоного Хреста України, яке у 1939 р. налічувало у своїх рядах 1 млн. 375 тис. чоловік ¹³⁶. Його первинні організації проводили значну роботу. Так, організація Червоного Хреста колгоспу «Червона долина» Юр'ївського району Дніпропетровської області налічувала понад 240 чоловік. В усіх колгоспних бригадах було створено санітарні пости, підготовлено 41 значківця ГСО і 30 донорів. Первинна організація Червоного Хреста київської фабрики ім. Горького підготувала 1,5 тис. значківців ГСО.

Велику роботу провели організації Червоного Хреста під час подій у вересні 1939 р. При завданні 1600 донорів Харківська область дала 5800 донорів і підготувала 2090 медсестер замість 1950 за планом ¹³⁷.

Посилилася увага до питань оборонної роботи з боку комсомольських організацій Української РСР. Виконуючи рішення липневого (1939 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, який піддав критиці комсомольські організації України за недоліки в оборонно-масовій і фізкультурній роботі, комсомол республіки спрямував свої зусилля на їх усунення. Десятки і сотні тисяч юнаків і дівчат міста і села без відриву від виробництва наполегливо оволодівали військовими спеціальностями.

В умовах, коли палало вогнище другої світової війни, коли наростала загроза нападу на Радянський Союз, кожний комсомолец, кожний юнак і дівчина добре розуміли, що їх найперший обов'язок — всемірно зміцнювати могутність соціалістичної Батьківщини, досконально опанувати військові спеціальності, бути завжди готовими дати нищівну відсіч ворогові.

XVIII з'їзд ВКП(б), розглядаючи важливі питання розвитку нашої країни, особливу увагу звернув на зміцнення її оборони. Для безпосереднього керівництва оборонними організаціями були створені військові відділи при райкомах, обкомах і центральних комітетах компартій союзних республік.

Військові відділи провели велику роботу по зміцненню масово-оборонних організацій — Тсоавіахіму, Червоного Хреста, фізкультурних товариств, а також подали допомогу військовим органам в обліку військовозобов'язаних, проведенні призову і організації протиповітряної оборони. Трудящі республіки розпочали соціалістичне змагання за оволодіння однією з військових спеціальностей.

Широко розгорнула оборонно-масову роботу Дніпропетровська обласна організація Тсоавіахіму, в рядах якої у 1939 р. було понад 205 тис. членів. В області працювало 253 хати оборони і 1073 військових кутки ¹³⁸. Значних успіхів добилася тсоавіахімівська організація дніпропетровського заводу «Комінтерн», де було створено

¹³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 247.

¹³⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 343.

¹³⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 165.

79 оборонних гуртків, в яких навчалось майже 2 тис. чоловік, та первинна організація Тсоавіахіму колгоспу ім. Войкова Синельниківського району Дніпропетровської області, де була організована хата оборони, в якій регулярно проходили заняття оборонних гуртків¹³⁹.

Краще, ніж в інших місцях, оборонно-масова робота була поставлена у столиці Радянської України Києві. Трудящі міста наполегливо добивалися зміцнення оборонної могутності Батьківщини, вчилися влучно стріляти, вивчали воєнну техніку. На підприємствах систематично читались лекції, проводились бесіди, демонструвалися кінофільми на оборонні теми. Членами тсоавіахімівської організації заводу «Укркабель» були 98% всіх працівників; на машинобудівному заводі майже 90% робітників входили до складу первинної тсоавіахімівської організації¹⁴⁰. На фабриці ім. Р. Люксембург всі робітники вивчили курс ППХО і склали заліки. У воєнізованих походах взяло участь близько 2 тис. робітників. Тут з'явилися свої інструктори, кулеметники, парашутисти, водії машин.¹⁴¹

Колектив шахти № 2-7 «Лідиївка» по оборонній роботі займав одне з перших місць по Кіровському району м. Донецька. Тут створено шахтний будинок оборони, де була необхідна література і наочне приладдя. Будинок очолив старий гірник С. Столяренко — активіст Тсоавіахіму, який залучив до роботи в організації близько 1000 шахтарів. Будинок оборони організував військову підготовку багатьох робітників¹⁴².

Первинні партійні організації республіки постійно керували оборонно-масовою роботою, систематично контролювали низові організації Тсоавіахіму.

Завдяки поліпшенню партійного керівництва тсоавіахімівська організація Харківської області зросла до 262 тис. чоловік, збільшилася кількість комуністів і комсомольців, що вивчали військову справу¹⁴³. У 1939 р. на засіданні заводського партійного комітету ХТЗ було заслухано питання організації оборонної роботи. На заводі діяло 35 стрілецьких команд, готувалися снайпери, кулеметники та ін.¹⁴⁴ Великого значення надавалось зростанню рядів Тсоавіахіму. На березень 1940 р. членами цієї організації на ХТЗ було 8 тис. чоловік, з них 1000 комуністів і 1300 комсомольців¹⁴⁵.

У передвоєнні роки були проведені республіканські змагання по оборонно-масовій роботі, республіканське змагання кулеметників, гранатометників, військово-морських гуртків, воєнізовані лижні

¹³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 172.

¹⁴⁰ Там же, арк. 248.

¹⁴¹ «Більшовик», 5 жовтня 1940 р.

¹⁴² «Робселькор», 1941, № 11, стор. 36.

¹⁴³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 56.

¹⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КНРС, ф. 17, оп. 21, спр. 5102, арк. 23.

¹⁴⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 466, арк. 342.

змагання і т. д. Так, у змаганнях по стрілецькому спорту на честь дня Червоної Армії у 1939 р. у Дніпропетровській області взяло участь 843 команди первинних тсоавіахімівських організацій, 4215 чоловік були учасниками цих змагань. 151 жіноча команда області провела змагання, присвячені Міжнародному жіночому дню 8 березня¹⁴⁶. Ці змагання яскраво продемонстрували, що жінки Країни Рад нарівні з чоловіками успішно оволоділи військовими спеціальностями і в будь-яку хвилину готові стати на захист соціалістичної Батьківщини.

Будучи безпосереднім резервом Збройних Сил нашої країни, тсоавіахімівські організації республіки підтримували тісний зв'язок з червоноармійцями і командирами Червоної Армії. У 1939 р. у славу річницю Червоної Армії Дніпропетровська обласна організація Тсоавіахіму провела 686 зустрічей з червоноармійцями, командирами і політпрацівниками, в яких взяло участь 8275 членів товариства¹⁴⁷.

XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) відзначив, що «звітний період був періодом значного поліпшення масово-оборонної роботи. Цьому у великій мірі сприяло створення військових відділів при парторганах, а також розгорнуте республіканське змагання по масово-оборонній роботі...»¹⁴⁸. Враховуючи складність міжнародної обстановки, з'їзд вказав всім парторганізаціям на необхідність дальшого посилення військового виховання трудящих, націлив партійні, профспілкові і комсомольські організації на корінне поліпшення і розгортання фізкультурного руху, всемірний розвиток оборонних видів спортивної підготовки.

Трудящі республіки розуміли, що в разі війни Україна, як і весь Радянський Союз, повинна бути готова до оборони. Активна участь трудящих мас в оборонній роботі була одним з яскравих проявів їх високої політичної свідомості, глибокого розуміння міжнародної і внутрішньої обстановки, полум'яного радянського патріотизму, піднесення їх ролі в суспільно-політичному житті країни.

Всі підступи міжнародного імперіалізму, спрямовані проти Радянського Союзу, викликали рішучий протест з боку трудящих мас СРСР, в тому числі Української РСР. Трудящі маси України були глибоко обурені провокаційними діями японської воєначини в 1938 р. на озері Хасан. Вони заявляли протест проти зухвалої вилазки японського імперіалізму, вітали мужність воїнів Червоної Армії, пишалися її героїчними подвигами.

Дуже характерний щодо цього лист колективу Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції, посланий учасникам боїв біля озера Хасан. «Працюючи біля верстатів, — писали ворошиловградці, — видобуваючи вугілля у забоях, сіючи озимі на колгоспних ланах, будемо працювати по-стахановськи, щоб слава нашої соціалістичної Батьківщини була незламною».

¹⁴⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 166.

¹⁴⁷ Там же, арк. 171.

¹⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 625.

лістичної Вітчизни росла. У вільний час ми будемо вчитись влучно стріляти, вивчимо гвинтівку, кулемет, гармату... Ми перетворимо наш завод, нашу шахту у фортецю оборони»¹⁴⁹.

У серпні 1939 р. по всій республіці пройшли урочисті збори, присвячені роковинам розгрому японських самураїв у районі озера Хасан. На них з доповідями виступали учасники хасанівських боїв, приймалися резолюції, в яких трудящі України висловлювали свою готовність стати на захист соціалістичної Батьківщини. Так, 5 серпня 1939 р. в будинку оборони ім. Фрунзе відбулися урочисті збори активу м. Києва, на яких виступив учасник хасанівських боїв батальйонний комісар М. Чубич¹⁵⁰.

Радянський народ ніколи не забував свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним пролетаріатом. Вся історія існування соціалістичної держави є історією братерської солідарності радянських людей з тими народами, які боролися проти соціального і національного гніту. СРСР завжди виконував свої зобов'язання по захисту народів, які зазнавали нападу. Коли у 1939 р. японські мілітаристи порушили кордони МНР в районі р. Халхін-Гол, Радянський Союз надав допомогу монгольському народові, і об'єднаними зусиллями радянських та монгольських військ японські загарбники були розгромлені. Трудящі республіки, схвалюючи дії Радянського уряду, з неослабним інтересом стежили за героїчними подвигами Червоної Армії, робили все необхідне, щоб ще більше зміцнити могутність соціалістичної Батьківщини.

Серйозним випробуванням для народів нашої країни була радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр. Сотні тисяч трудящих Радянської України виявили бажання йти добровольцями в ряди Червоної Армії. Тисячі листів, в яких радянські патріоти писали про своє бажання захищати із зброєю в руках Батьківщину, надходили до військкоматів і комітетів комсомолу.

Сини українського народу, які білися на Північно-Західному фронті, показували зразки мужності і відваги, проявили себе палкими патріотами соціалістичної Вітчизни. В листах на рідну Україну бійці висловлювали свою любов до Батьківщини, клялись віддати всі сили і життя в боротьбі за її незалежність. Так, червоноармієць комсомолец тов. Олійник писав: «Любимо ми свою Вітчизну — славу, квітучу соціалістичну країну, любимо ми велику більшовицьку партію. Ми, вихованці комсомолу України, запевняємо своїх товаришів і весь народ, що будемо, не шкодуючи сил і життя, битись з білобандами, громитимемо їх дощенту»¹⁵¹.

Лінію Маннергейма було прорвано і знищено, білофіннам завдано нищівного удару. Ця перемога викликала нову хвилю радянського патріотизму. Кожний громадянин Країни Рад розумів, що найперший його обов'язок — всемірно зміцнювати могутність соці-

¹⁴⁹ «Известия Центрального Совета Осоавиахима СССР», 1938, № 14, стор. 1.

¹⁵⁰ «Комуніст», 6 червня 1939 р.

¹⁵¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 606, арк. 81.

лістичної Батьківщини, опановувати військові спеціальності, гострити революційну пильність.

Велике значення для всього прогресивного людства в умовах зростання фашистської агресії і початку другої світової війни мала боротьба Комуністичної партії та Радянського уряду за мир і безпеку народів.

У березні 1938 р. Радянський уряд заявив про готовність взяти участь у колективних діях, метою яких було перешкодити фашистській агресії і відвернути нову світову війну. Твердою і послідовною була позиція Радянського уряду у захисті інтересів Чехословаччини, коли над нею нависла загроза фашистської агресії. Тільки зрадницька політика правлячих кіл Англії і Франції та чехословацького буржуазного уряду привела Чехословаччину до капітуляції і відмови від опору гітлерівцям.

Трудащі України схвалювали зовнішню політику Комуністичної партії і Радянського уряду, палко підтримували їх зусилля, спрямовані на зміцнення безпеки народів і організацію колективної відсічі агресорам.

Великого значення надавала Комуністична партія вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. У виконанні цього важливого завдання значна роль належала Міжнародній організації допомоги борцям революції. Організації МОДР УРСР у своїй діяльності виходили з завдань, поставлених Комуністичною партією, про необхідність зміцнювати інтернаціональні зв'язки з трудящими всіх країн, які борються за мир і дружбу між народами, проти соціального і національного гноблення.

На 1 січня 1938 р. МОДР УРСР мала 12 обласних, 559 міських і районних та 21 298 первинних організацій, які налічували в своїх рядах 1 млн. 853 тис. членів¹⁵².

Найбільш активно працювали організації МОДР в промислових центрах республіки. Вони систематично проводили різні заходи, які сприяли інтернаціональному вихованню трудящих. Робітничі маси завжди реагували на міжнародні події, на переслідування борців революції в капіталістичних країнах.

Миколаївська обласна організація МОДР для надання допомоги борцям робітничого класу, які знемагали в фашистських тюрмах, за короткий строк зібрала понад 100 тис. крб. Модрівські організації Миколаєва, як і багатьох інших промислових центрів, вели систематичне листування з політв'язнями Німеччини, з борцями США, засудженими за справу робітничого класу, та ін.¹⁵³

Значну роботу проводила Макіївська районна організація МОДР. Протягом 1938—1940 рр. у Макіївському районі кількість осередків МОДР збільшилась майже у два рази. На підприємствах Макіївки

¹⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 32, спр. 128, арк. 100.

¹⁵³ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 6, арк. 134—135.

регулярно проводились бесіди, збори, інтернаціональні вечори, присвячені борцям революції. Для надання їм матеріальної допомоги у Макіївці в 1939 р. було зібрано понад 30 тис. крб.¹⁵⁴

Однією з кращих була організація МОДР Орджонікідзевського району м. Харкова, що налічувала 95 осередків. Модрівська організація Південмашбуду перша в місті взяла шефство над іспанськими дітьми, які прибули до Харкова¹⁵⁵.

Навколо місцевих організацій МОДР склався численний актив, який, виконуючи вказівки партійних організацій, проводив велику політико-виховну і масово-роз'яснювальну роботу, що сприяла зміцненню інтернаціональних зв'язків між трудящими України і пролетаріатом зарубіжних країн.

Велику і різносторонню роботу по інтернаціональному вихованню трудящих і збору коштів у фонд допомоги борцям революції проводили модрівські організації Північно-Донецької залізниці. Їх діяльність була високо оцінена Виконкомом МОДР. У своєму листі залізничникам Північно-Донецької залізниці голова Виконкому МОДР, відомий діяч міжнародного революційного руху Вільгельм Пік писав: «Я, як голова Виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції, висловлюю вам своє захоплення цією роботою і дякую вам за неї. Вперед по цьому шляху! Хай живе комуністична солідарність!»¹⁵⁶.

У передвоєнні роки в Українській РСР швидко зростала кількість модрівських організацій на селі. Так, якщо на 1 січня 1938 р. в республіці було 7900 сільських модрівських організацій, то на 1 липня 1939 р. їх стало вже 13 796.

В результаті зміцнення організацій МОДР на селі і піднесення на цій основі всієї модрівської роботи серед колгоспників збільшилось збирання коштів у фонд допомоги борцям революції. Так, якщо у I кварталі 1938 р. організації МОДР колгоспників України внесли у фонд допомоги борцям революції понад 745 тис. крб., то в I кварталі 1939 р. — вже майже 2,4 млн. крб., або у 3,2 раза більше¹⁵⁷.

Добре була поставлена модрівська робота в колгоспі «Комунар» с. Ісайки Богуславського району Київської області. Модрівська організація колгоспу звітувала про роботу на засіданні президії обкому і ЦК МОДР УРСР і була премійована обладнанням для модрівського кутка¹⁵⁸.

Важливе значення для поліпшення роботи МОДР мала постанова ВЦРПС «Про участь профспілкових організацій в роботі Міжнародної організації допомоги борцям революції». Надаючи великого значення інтернаціональному вихованню робітників і службовців, ВЦРПС запропонувала всім профорганізаціям подавати систематичну допомогу комітетам і осередкам МОДР в їх інтерна-

¹⁵⁴ «Макеевский рабочий», 14 лютого 1940 р.

¹⁵⁵ «Темп», 20 жовтня 1938 р.

¹⁵⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 32, спр. 124, арк. 24.

¹⁵⁷ Там же, спр. 128, арк. 120.

¹⁵⁸ Там же, арк. 121—122.

ціональній, агітаційно-пропагандистській роботі. ВЦРПС рекомендувала профорганізаціям разом з осередками і комітетами МОДР проводити інтернаціональні вечори, присвячені героїчній боротьбі народів, які відстоюють свою незалежність перед лицем фашистської агресії, організовувати виставки на інтернаціональні теми у палацах культури, клубах, червоних кутках, здійснювати систематичну роботу по інтернаціональному вихованню робітників, які недавно прийшли на виробництво¹⁵⁹.

Активну участь у роботі МОДР брали комсомольські організації. В січні 1939 р. ЦК ВЛКСМ обговорив і прийняв постанову «Про участь комсомолу в роботі Міжнародної організації допомоги борцям революції». В постанові було вказано на незадовільну роботу окремих комсомольських організацій по інтернаціональному вихованню молоді, на недостатню допомогу комітетам МОДР в їх практичній діяльності. ЦК ВЛКСМ постановив поліпшити роботу місцевих комсомольських організацій по інтернаціональному вихованню молоді¹⁶⁰. Ця постанова сприяла посиленню допомоги з боку комсомольських організацій комітетам МОДР у їх діяльності.

Ще більшого розмаху набула робота організацій МОДР України у 1940 р. На цей час в рядах модрівських організацій Української РСР перебувало понад 2,5 млн. чоловік¹⁶¹. Протягом року організації МОДР республіки провели понад 30 тис. доповідей і бесід, понад 3,5 тис. інтернаціональних вечорів. Було випущено понад 8 тис. стінгазет модрівських організацій. ЦК МОДР України випустив 35 тис. плакатів, 55 тис. листівок, організував 1790 фотокутків.

Кращих результатів у проведенні інтернаціонально-масової роботи, зростанні організацій домогся Запорізький обласний комітет МОДР. Тут у 1940 р. організація МОДР виросла на 48 тис. чоловік, було створено 860 нових осередків організації¹⁶².

Однією з важливих форм зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих України з народами світу було листування. Організації МОДР України лише за півтора роки (1938 р.— I половина 1939 р.) написали 1825 листів своїм зарубіжним друзям¹⁶³. Жваве листування вели організації МОДР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, київської школи № 91¹⁶⁴.

Трудящі Харківської області у 1938 р. послали в'язням тюрем капіталістичних країн 65 листів, в яких висловлювали свою солідарність з боротьбою синів міжнародного пролетаріату.

Систематично вела переписку з політичними в'язнями тюрем капіталістичних країн модрівська організація колгоспу ім. Правди с. Хохітва Богуславського району Київської області¹⁶⁵.

¹⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 32, спр. 133, арк. 22.

¹⁶⁰ «Интернациональный маяк», 1939, № 9-10, стор. 83.

¹⁶¹ «Соціалістична Харківщина», 5 березня 1940 р.

¹⁶² ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 140, спр. 743, арк. 6.

¹⁶³ Там же, зв. 32, спр. 128, арк. 128—129.

¹⁶⁴ Там же.

¹⁶⁵ Там же, арк. 121; спр. 148, арк. 15.

Постійно листувалася з трудящими капіталістичних країн мод-
рівська організація київського заводу «Укркабель». На 74 листи
заводська організація МОДР одержала відповіді від антифашистів
і борців революції ряду капіталістичних країн. 13 листів модрівців
«Укркабелю» були надруковані в комуністичних газетах зарубіж-
них країн ¹⁶⁶.

Багато листів про щасливе життя радянської людини написала
зарубіжним трудящим робітниця київського заводу «Укркабель»,
депутат Верховної Ради СРСР П. В. Гусятникова. Вона була однією
з найбільш активних учасниць заводської організації МОДР. Де б
не виступала П. В. Гусятникова — перед робітниками цеху, на ін-
тернаціональних вечорах, багатолюдних зборах виборців — вона
завжди підкреслювала глибокий, нерозривний зв'язок між нашою
буденною роботою і боротьбою зарубіжних братів за своє соціальне
визволення.

Перемога соціалізму в СРСР створила сприятливі умови для
розвитку дружнього співробітництва між народами нашої країни
і трудящими капіталістичних країн, для зміцнення інтернаціональ-
ної солідарності між народами усього світу.

Важливе значення для розвитку інтернаціональних зв'язків
трудящих України мали поїздки в УРСР та в інші братні радян-
ські республіки представників профспілкових і різних громадських
організацій трудящих зарубіжних країн. У зв'язку з прибуттям
зарубіжних делегацій в містах і селах України відбувались збори
і мітинги, на яких гості і представники радянської громадськості
виступали з промовами, в яких підкреслювалась міжнародна єдність
і солідарність трудящих усього світу в боротьбі за соціальне визво-
лення, за збереження миру і дружби між народами.

У серпні 1938 р. у Києві перебувала французька група друзів
Радянського Союзу в складі 41 чоловіка. Гості ознайомилися з міс-
том, відвідали швейну фабрику ім. Горького. На честь французьких
гостей у Республіканському товаристві культурних зв'язків з закор-
доном відбулася зустріч, на якій були присутні робітники — стаха-
новці київських підприємств, керівники профспілкових органі-
зацій ¹⁶⁷.

У листопаді 1938 р. Харківський тракторний завод відвідала
іспанська делегація. Відбулася тепла, братерська зустріч. Представ-
ники заводського комітету профспілки, привітавши делегатів, за-
просили їх у цехи заводу. Іспанці побували в інструментальному,
тракторному, моторному цехах, оглянули науково-технічну станцію.
У тракторному цеху відбувся багатолюдний мітинг робітників, інже-
нерно-технічних працівників і службовців тракторного і моторного
цехів ¹⁶⁸.

Такі зустрічі і зв'язки всемірно сприяли встановленню і розвит-
ку дружніх відносин між трудящими масами різних країн.

¹⁶⁶ «Интернациональный маяк», 1939, № 10, стор. 15.

¹⁶⁷ «Вісті», 9 серпня 1938 р.

¹⁶⁸ «Темп», 17 листопада 1938 р.

Трудящі Радянської України не тільки проявляли великий інтерес до боротьби трудящих капіталістичних країн проти імперіалізму, фашизму і війни, а й гаряче співчували своїм зарубіжним братам, надаючи їм велику моральну і матеріальну допомогу. Організації МОДР України шефствували над політичними в'язнями тюрем капіталістичних, колоніальних і напівколоніальних країн, зокрема, США, Турції, Югославії, Литви, Сирії, Куби, Італії, Німеччини, Португалії та ін.¹⁶⁹

Разом з народами усього світу трудящі Радянської України висловлювали гнівний протест з приводу ув'язнення видатного діяча міжнародного робітничого руху Ернста Тельмана і вели активну боротьбу за його звільнення. В нашій країні заводи, колгоспи, бригади, МТС з гордістю носили ім'я Тельмана. Вони йшли в авангарді соціалістичного змагання. Систематично перевиконували виробничий план цех ім. Тельмана київського заводу «Укркабель»¹⁷⁰, кращою була виробнича бригада ім. Тельмана колгоспу «Комунар» с. Ісайки Богуславського району Київської області¹⁷¹.

Матеріальна і моральна підтримка, яку надавали організації МОДР України політв'язням фашистських катівень і їх сім'ям, а також революціонерам і антифашистам, які зазнавали переслідувань в капіталістичних країнах, мала велике значення для збереження життя і боездатності багатьох тисяч борців робітничого класу в різних країнах. «Допомога, яку надає радянський народ політв'язням капіталістичних тюрем і їх сім'ям,— сказав на VIII пленумі ЦК МОДР СРСР голова Виконкому МОДР Вільгельм Пік,— є найвеличнішим прикладом міжнародної солідарності»¹⁷².

Трудящі України, як і весь радянський народ, з винятковим ентузіазмом підтримували боротьбу республіканської Іспанії проти заколоту генерала Франко, якому допомагали фашистська Італія і Німеччина. Радянський уряд рішуче виступив на захист законного республіканського уряду Іспанії, послідовно викривав політику «невтручання», що її проводили правлячі кола Англії і Франції. Всюди, де б не обговорювалося іспанське питання, Радянський Союз послідовно захищав справедливу справу, за яку боровся іспанський народ.

З неослабною увагою і великим хвилюванням стежили трудящі нашої країни за подіями на Піренейському півострові. На Україні пройшло багато мітингів і демонстрацій на захист республіканської Іспанії. На фабриках і заводах, на транспорті, в колгоспах і радгоспах, в державних установах, наукових і учбових закладах відбувалися збори, присвячені підтримці героїчної боротьби іспанського народу проти фашистських заколотників. Всюди приймалися резолюції про братерську солідарність і моральну та матеріальну підтримку трудящих Іспанії.

¹⁶⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 30-а, спр. 117-б, арк. 156.

¹⁷⁰ Там же, зв. 32, спр. 126, арк. 20.

¹⁷¹ Там же, спр. 128, арк. 121—122.

¹⁷² «Интернациональный маяк», 1939, № 19-20, стор. 31.

У липні 1938 р. на Україні скрізь проходили інтернаціональні вечори, присвячені дворіччю боротьби іспанського народу проти фашистів. Особливо багатолюдними були ці вечори в робітничих центрах республіки. Так, понад 1000 робітників Красногвардійського району м. Дніпропетровська зібрались 18 липня 1938 р. на інтернаціональний вечір. Вони одностайно прийняли вітального листа героїчному іспанському народові¹⁷³.

50 листів бійцям в Іспанію і робітникам автозаводу в Барселоні написала модрівська організація Орджонікідзевського району м. Харкова¹⁷⁴. У своїх листах трудящі України висловлювали захоплення мужністю і відвагою героїчних бійців Народного фронту.

Колгоспники с. Старосілля на Київщині у своєму листі писали: «Працюючи на колгоспних соціалістичних ланах, борючись за високий урожай, ми щогодини, щодня стежимо за героїчною боротьбою іспанських трудящих, які мужньо єдиним фронтом відстоюють свою волю, демократію, мир від кривавих фашистських собак... За місяці героїчної боротьби полягло в бою немало славних революціонерів Іспанської республіки, в яких залишилися діти без батька, без материнської ласки і без шматка хліба. Ми пам'ятаємо про них, ми їм допоможемо...»¹⁷⁵.

У відповідь трудящі України одержували щоденно десятки і сотні листів з республіканської Іспанії, в яких висловлювалась подяка і любов до соціалістичної країни. В листі, адресованому трудящим Лисичанська, говорилося: «Разом з вами ми палко бажаємо відкинути міжнародний фашизм, який намагається поневолити наш народ. Прийміть нашу повагу до Радянського Союзу — великої Батьківщини пролетаріату, найкращого представника інтересів пролетаріату всього світу»¹⁷⁶.

Свої щирі почуття і любов до героїчного іспанського народу, солідарність з його самовідданою боротьбою трудящі республіки особливо яскраво проявляли під час приїздів на Україну делегацій бійців і представників громадських організацій республіканської Іспанії. У зв'язку з прибуттям іспанських делегацій у містах і селах України відбувались збори і мітинги.

У травні 1937 р. Дніпропетровськ відвідала делегація бійців Народного фронту Іспанії. Тепло зустрінутий присутніми, на III обласній партійній конференції Дніпропетровщини виступив комісар батальйону 11-ї дивізії республіканців Ф. Гайезо. В своїй промові він підкреслив велике, хвилююче враження, яке справила на бійців — делегатів іспанського народу — зустріч у Дніпропетровську. «Ця зустріч, — сказав він, — була предметним показником тієї великої, тієї безмежної симпатії трудящих України і всього Радянського Союзу до справи, за яку ми боремося, за яку проли-

¹⁷³ «Звезда», 23 липня 1938 р.

¹⁷⁴ «МОПР за работой» (орган ЦК МОПР ССРСР), 1938, № 6, стор. 12.

¹⁷⁵ Історія селянства Української РСР, т. II, стор. 189.

¹⁷⁶ «Социалистический Донбасс», 4 лютого 1938 р.

ваємо і будемо проливати свою кров — за справу знищення фашизму»¹⁷⁷.

Тепло зустрічали харків'яни у листопаді 1938 р. іспанську робітничу делегацію, в складі якої були фронтовики, що приїхали в Радянський Союз прямо з бойових позицій. Для зустрічі дорогих гостей на вокзалі зібралися представники найбільших підприємств міста. На мітингу один з делегатів заявив: «Наш народ веде боротьбу проти фашистських варварів, і ми впевнені в своїй перемозі, бо бачимо чудовий приклад вашої боротьби. Ми прагнемо до вільного життя, яке ви вже маєте...»¹⁷⁸.

Одним з яскравих свідчень братерської солідарності трудящих мас України та інших республік СРСР і всього прогресивного людства з республіканською Іспанією було надходження коштів у фонд допомоги їй. В авангарді руху за надання матеріальної допомоги борцям республіканської Іспанії та їх сім'ям йшли народи Країни Рад. Не було жодного колективу в місті і на селі, який не зібрав би коштів для допомоги іспанському народові. Багато колективів приймали постанови про відрахування частини заробітку на користь дітей і жінок республіканської Іспанії. Так, у лютому 1939 р. трудящі Києва щодаки вносили у фонд допомоги республіканській Іспанії до 25 тис. крб.¹⁷⁹

Виступаючи у серпні 1939 р. на VIII розширеному пленумі ЦК МОДР СРСР, голова виконкому Міжнародної організації допомоги борцям революції Вільгельм Пік підкреслив, що «найбільшу допомогу іспанському народові подали трудящі маси Радянського Союзу. Вони проявили свою солідарність з іспанським народом, зібравши великі кошти для іспанського народу. Якби не було цієї допомоги з боку Радянського Союзу, навряд чи іспанський народ міг би так довго вести таку нерівну боротьбу»¹⁸⁰.

Друга світова війна, що почалася у вересні 1939 р., значно обмежила можливість безпосередніх зв'язків трудящих СРСР з пролетаріатом зарубіжних країн. В ряді країн, окупованих гітлерівськими загарбниками, було встановлено режим кривавого фашистського терору. Ці країни були відокремлені від усього світу залізною завісою. Посилилась антирадянська пропаганда з боку правих соціалістів, які, по суті, розчищали шлях до влади найбільш реакційним елементам в багатьох капіталістичних країнах. Оportunісти підривали інтернаціональну єдність робітничого класу, гальмували розгортання його боротьби проти фашистських загарбників, служили інтересам своєї і іноземної імперіалістичної буржуазії. Активізувалась діяльність іноземних розвідок, які намагалися використати всілякі можливості, зокрема реакційні емігрантські організації, для засилки шпигунів і диверсантів на територію СРСР.

¹⁷⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 307, арк. 24.

¹⁷⁸ «Харьковский рабочий», 16 листопада 1938 р.

¹⁷⁹ «Більшовик», 22 лютого 1939 р.

¹⁸⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, зв. 32, спр. 124, арк. 103.

Інтернаціональні зв'язки з трудящими масами зарубіжних країн були однією з важливих форм прояву політичної активності українського народу. Пройняті ідеями пролетарського інтернаціоналізму, трудящі України активно боролися за збереження миру та зміцнення дружби між народами.

Зміцнення інтернаціональних зв'язків широких мас трудящих СРСР з пролетаріатом зарубіжних країн відіграло значну роль у посиленні міжнародного авторитету Радянського Союзу, зростанні симпатій до нього з боку трудящих усього світу. Це мало велике значення для дальшого згуртування пролетаріату і прогресивних елементів в капіталістичних країнах на боротьбу проти фашизму в роки другої світової війни.

В складній міжнародній обстановці, в умовах другої світової війни, що почалася, і посилення фашистської агресії робітничий клас, колгоспне селянство і інтелігенція нашої країни самовіддано боролися за дальше піднесення всіх галузей народного господарства, посилення обороноздатності Радянського Союзу. Трудящі республіки брали активну участь у суспільно-політичному житті країни, реагували на всі найважливіші внутрішні і зовнішньополітичні події, проявляли високу політичну свідомість, вірність інтернаціональному обов'язку перед народами усього світу.

Розділ V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

1. ПОЛІТИЧНІ І ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА СЛУЖБІ ФРОНТУ І ТИЛУ

Війна, розв'язана фашистською Німеччиною проти СРСР, була найсуворішим випробуванням для радянського суспільства. У смертельному двобої зіткнулись дві протилежні сили — найпередовіший у світі соціалістичний лад і найреакційніший з усіх відомих в історії режимів — фашизм, метою якого було знищення Радянської держави, ліквідація соціалістичного ладу, поневолення радянських народів і загарбання їх величезних багатств.

Комуністична партія закликала радянських людей грудьми стати на захист соціалістичної Батьківщини. Вона вселяла у серця радянських людей непохитну віру в перемогу над ненависним ворогом.

Розв'язання гігантського завдання по перетворенню країни у воєнний табір було б неможливим, якби не цілковита і всебічна підтримка партії і уряду всім радянським народом, спаяним незламною морально-політичною єдністю. Програмним документом перебудови усього життя на воєнний лад стала директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним та радянським органам прифронтових областей.

Маючи тимчасові переваги, використовуючи раптовість нападу, ворог тіснив Червону Армію. Стримуючи в жорстоких боях шалений натиск фашистських орд, набираючи у ході війни сил, удосконалюючи бойову майстерність, радянські війська добились зміни у співвідношенні сторін і згодом перейшли від оборони до стратегічного наступу.

Історичними етапами на шляху до перемоги були: розгром німецько-фашистських військ під Москвою, перемога радянських військ під Сталінградом, що відкрила період переможних наступальних операцій і відіграла вирішальну роль у забезпеченні корінного перелому в ході другої світової війни, та перемога на Курській дузі й форсування радянськими військами Дніпра, що

остаточно закріпило стратегічну ініціативу Червоної Армії. Битва за Київ, Корсунь-Шевченківська битва, великі операції на Півдні, Правобережній та Західній Україні в період масового вигнання ворога з радянської землі наблизили день остаточної перемоги над фашистською Німеччиною.

Найважчих випробувань зазнало радянське суспільство у період, коли частина території нашої Батьківщини, у тому числі й Україна, була окупована німецько-фашистськими загарбниками. Тривалий час радянські громадяни були позбавлені елементарних людських прав. Кожна чесна людина постійно перебувала під загрозою смерті. Оголосивши український народ «нижчою расою», фашисти всіляко знущалися з нього, намагаючись звести не тільки фізично, а й духовно до рабського становища. «Ім не буде дозволено ніяка розумова праця... Інакше ми створимо собі ворога», — говорив Гітлер про його майбутнє.

Зусилля фашистів у досягненні найпершої, найголовнішої мети фашистської агресії проти СРСР — знищенні радянського суспільства, соціалістичного економічного ладу — зазнали цілковитого краху. Незмірні переваги соціалістичного суспільства роблять його здатним витримувати будь-які випробування і в найтяжчих умовах знаходити сили для переможної боротьби. «Трудящі України, як і всі народи нашої країни, проявили полум'яний радянський патріотизм»¹.

Соціалістичне суспільство Радянської України, складова і невід'ємна частина усього радянського суспільства, під час тимчасової окупації території УРСР, коли не могли легально діяти органи влади, політичні і громадські організації, не тільки не припинило існування, а й успішно виконувало головну у цей час функцію — боролось проти фашизму. У Радянських Збройних Силах його представляли 4,5 млн. жителів УРСР, у радянському тилу — 3,5 млн. трудящих, центральні органи влади, сотні підприємств і десятки установ науки і закладів культури, евакуйованих з України. На тимчасово окупованій території устої соціалістичного суспільства захищали комуністи-підпільники, численні партизанські загони, мільйони радянських патріотів, які не скорились ворогові, всіма засобами боролись проти нього.

Є всі підстави твердити, що населення тимчасово окупованих територій, навіть тих, що знаходились під владою загарбників протягом трьох років, не було відірване ні політично, ні духовно від Радянської влади.

У роки Великої Вітчизняної війни продовжували діяти такі закономірності, що виникли в Радянській країні в результаті перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, як величезне зростання ролі народних мас у суспільному процесі, посилення свідомої, цілеспрямованої і організованої діяльності радянських людей в усіх галузях суспільного життя — економічній, соціальній та духовній.

¹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 632.

У ході війни з усією повнотою проявилось ленінське положення про те, що вирішальною силою ведення війни є народні маси, їх витримка, стійкість, воля до боротьби, здатність не тільки протистояти ворогові на полі брані, а й створити матеріальні умови для воеєних успіхів².

Повністю виправдала себе соціалістична організація суспільства: система державно-правових, політичних і громадських інститутів, організацій та установ, через які здійснюється участь народних мас в управлінні державою і суспільством.

Керівною і організуючою силою радянського народу під час війни була Комуністична партія — найвища форма суспільно-політичної організації. Комуністична партія керувала широкими народними масами через Ради депутатів трудящих та численні громадські і самодіяльні організації, які згуртували величезну більшість громадян СРСР.

Творча активність членів радянського суспільства в роки війни проявлялась в таких випробуваних формах, як масові патріотичні рухи та починання в усіх галузях життя. В основі цих рухів лежить полум'яна любов до соціалістичної Батьківщини і жагуча ненависть до її ворогів. Десятки мільйонів людей в ті тяжкі роки об'єднував лозунг «Все — для фронту, все — для перемоги!» Масові патріотичні кампанії під цим лозунгом стали одним з джерел перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.

Велика Вітчизняна війна була великим випробуванням життєвості радянського суспільства. У той час, як під ударами німецько-фашистських полчищ буржуазне суспільство багатьох країн Європи, виявляючи свою політичну, економічну і духовну неспроможність, зазнавало жорстокої кризи, радянське суспільство, побудоване на соціалістичних засадах, міцне ідейно-політичною та соціальною єдністю всіх своїх членів, згуртоване навколо Комуністичної партії, показало себе зразком людського суспільства, здатного навіть у складних умовах війни долати великі труднощі, ефективно діяти, розвиватись і міцніти. У соціалістичному суспільстві воедино злилися бажання, воля і дії багатомільйонних мас, а це відіграло вирішальну роль у розгромі німецького фашизму.

У роки Великої Вітчизняної війни величезну і різнобічну організаторську та масово-політичну роботу по згуртуванню радянського народу проводили політичні і громадські організації, які об'єднували в своїх рядах передових, свідомих, активних членів соціалістичного суспільства.

Провідна політична сила радянського народу — ленінська Комуністична партія стала натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, об'єднуючи зусилля мільйонів радянських людей, державних і громадських організацій. Комуністична партія мобілізувала всі сили і ресурси країни на зміцнення Радянських Збройних Сил. Вона керувала

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 34.

перебудовою усього життя та діяльності трудящих на воєнний лад, евакуацією промислових підприємств, майна колгоспів, радгоспів, МТС, культурних цінностей і населення у глибокий тил, організацією партійного підпілля і партизанських загонів на території, якій загрожувала окупація фашистськими військами. Щоб здійснити всі ці завдання, треба було перебудувати на воєнний лад діяльність центральних і місцевих партійних органів.

ЦК КП(б)У провів кушові наради секретарів обкомів партії західних, правобережних і лівобережних областей УРСР, на яких було проаналізовано обстановку, що склалась, і визначено невідкладні завдання в справі організації відсічі ворогові. На нараді підкреслювалося, що в умовах війни набагато зросла роль партійного апарату. Відповідно до нових потреб було змінено структуру парторганів. Велике значення надавалось зміцненню первинних парторганізацій, посиленню зв'язків з безпартійним активом та широкими колами трудящих.

В результаті перебудови робота партійних органів стала більш оперативною, гнучкою, діловою. Своєю організаторською і масово-політичною діяльністю партійні організації цементували в єдине ціле фронт і тил.

З перших і до останніх днів війни на фронтах перебувало понад 240 тис. членів КП(б)У із загальної довоєнної кількості 565 тис. На вирішальні ділянки воєнного будівництва послано 50 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, членів Центральної Ревізійної Комісії ЦК КП(б)У, обраних XV з'їздом КП(б)У³.

Під керівництвом партійних організацій героїчно трудилися у радянському тилу робітники, колгоспники, службовці і творча інтелігенція, евакуйовані з Української РСР. У парторганізації східних районів вплилося понад 170 тис. членів КП(б)У з загальної кількості 350 тис. комуністів, евакуйованих у радянський тил⁴.

Центральний і обласні комітети КП(б)У на початковому етапі війни залишили в тилу ворога до 40 тис. досвідчених комуністів, на яких було покладено почесне і відповідальне завдання піднімати народ на нещадну боротьбу проти окупантів. У боротьбу проти фашистів включилося багато комуністів, які з різних причин змушені були залишитись у ворожому тилу. ЦК КП(б)У, Український штаб партизанського руху, створений у травні 1942 р., подавали велику допомогу у розгортанні діяльності комуністичного підпілля, у зміцненні партизанських сил. Через лінію фронту було перекинуто 150 організаторських груп, а також 4350 партизанських

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967, стор. 88—89.

⁴ М. З. Данилюк. Коммунистическая партия Украины — вдохновитель и организатор трудовых подвигов украинского народа в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). К., 1970, стор. 24; М. И. Лихоманов. Организаторская работа партии в промышленности в первый период Великой Отечественной войны. 1941—1942. Ленинград, 1969, стор. 104.

керівників, партійних організаторів, політпрацівників, інструкторів⁵.

Бойовими органами по керівництву всенародною боротьбою були підпільні обласні комітети партії та інші керівні підпільні центри. Протягом 1941—1944 рр. на окупованій території в 18 областях УРСР діяли 21 склад підпільних обкомів партії, 13 великих підпільних центрів, окружкомів та міжрайкомів, 200 міськкомів і райкомів, тисячі низових комуністичних організацій та груп, у яких налічувалось понад 100 тис. комуністів, комсомольців та безпартійних радянських патріотів. Оперативне керівництво партійними організаціями в тилу ворога здійснював створений у жовтні 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У.

Партійне підпілля організовувало маси на зрив економічних, політичних, воєнних та інших заходів окупантів шляхом застосування різноманітних форм опору, особливо його найактивнішої форми — збройних дій радянських патріотів. Партизанська боротьба — ця традиційна форма опору народу загарбникам — виникла з ініціативи самого народу і була справді народною за своїм характером. Завдяки одностайній підтримці населення підпільні партійні організації у важких і складних умовах ворожого тилу зуміли створити велику партизанську армію. Тісний взаємозв'язок партизанів з партійним підпіллям, діяльність партійних організацій самих партизанських загонів і з'єднань сприяли перетворенню партизанського руху на найважливіший фактор боротьби проти фашистських загарбників у їхньому тилу.

Загальна кількість комуністів у партизанських загонах і з'єднаннях становила не менше 38 тис. Сильні духом, ідейно загартовані, партійні організації в партизанських формуваннях були тим кістяком, навколо якого згуртовувались позапартійні маси. Своєю беззавітною відданістю партії і народу, непохитною волею до перемоги вони були прикладом для всіх партизанів, посилювали і зміцнювали авторитет партії серед населення окупованих районів.

У центрі уваги комуністів стояли питання бойової підготовки партизанів, зміцнення їхньої дисципліни, матеріально-побутового, медичного забезпечення. Разом з тим партійні організації постійно займалися ідейним вихованням партизанів і населення. Під їх керівництвом активно працювали тисячі агітаторів, пропагандистів, видавалося понад 60 багатотиражних газет, бойових листків, розповсюджено понад 400 млн. примірників газет, листівок, брошур, журналів.

Комуністи були в усіх без винятку підрозділах партизанських формувань. Влітку 1943 р. у партизанських з'єднаннях і великих загонах запроваджено єдину структуру партійно-політичного апарату: партійний комітет з'єднання, помічник комісара з'єднання по комсомольській роботі (він же секретар комсомольського комітету),

⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969, стор. 408.

відділ агітації і пропаганди, редакція газети, комісари загонів, політруки рот, первинні організації загонів на чолі з секретарями і партійні групи у взводах на чолі з парторгом.

У багатьох випадках при загонах знаходились і підпільні райкоми партії, які керували підпільними партійними організаціями на території усього району. Один з секретарів райкому був комісаром загону. Там, де були обласні підпільні комітети партії, вони керували роботою партійних організацій у партизанських формуваннях, а в оперативному відношенні партизанські сили підлягали обласному штабові партизанського руху, який, в свою чергу, був органом обкому партії. У тих місцях, де не було обласних штабів, воєнно-оперативне керівництво бойовими одиницями знаходилося у віданні підпільного обкому партії.

Велике значення у підвищенні політичної активності членів партії і усього населення окупованої території мали партійні наради і конференції у тилу ворога. У листопаді 1941 р. в Самарському лісі на Дніпропетровщині відбулась партійна конференція комуністів лівобережної частини області, на якій було прийнято рішення про злиття усіх партизанських загонів у з'єднання⁶. На партконференції партизанських загонів Брянських лісів, що відбулась у серпні 1942 р., були присутні 152 делегати. Делегацію від партизанів Сумської області очолював С. А. Ковпак⁷. Актуальні питання всенародної боротьби проти окупантів вирішувались на партійній нараді 22 районів Київської, Вінницької і Черкаської областей (серпень 1942 р.), на нелегальній конференції підпільників Житомирщини (квітень 1943 р.), на партконференції партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна на Вінниччині⁸. Питанням посилення підпільної і партизанської боротьби у Прибужжі приділив увагу повітовий з'їзд комуністів, проведений у жовтні 1943 р. у Голті⁹.

Ряди партійних організацій в тилу ворога зростали. У члени і кандидати ВКП(б) приймалися кращі з кращих, ті, хто показував у боях зразки особистої хоробрості, дисципліни, стійкості. Лише партійні організації з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова і О. М. Сабурова прийняли в члени та кандидати партії близько 860 чоловік. 250 партизанів та підпільників прийняв у партію Холменський підпільний райком КП(б)У¹⁰.

Політична і організаторська діяльність Комуністичної партії в тилу ворога, завдяки якій партизанський рух перетворився у грізну для фашистів силу, мала величезне значення для подання істотної допомоги Червоній Армії у вигнанні ворога з радянської землі.

⁶ «Зоря» (Дніпропетровськ), 8 травня 1966 р.

⁷ І. Слінько. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні. К., 1954, стор. 29.

⁸ «Молода гвардія», 23 жовтня 1964 р.; «Радянська Україна», 12 вересня 1964 р.; Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. Хроніка подій. К., 1965, стор. 55.

⁹ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов. Одесса, 1964, стор. 183—185.

¹⁰ «Деснянська правда» (Чернігів), 9 жовтня 1964 р.

Одним з головних завдань ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У на визволеній від ворога українській землі було відродження партійних організацій та їх організаційно-політичне зміцнення.

Ще задовго до розгортання наступальних боїв на Україні ЦК КП(б)У провів велику підготовчу роботу по відродженню партійного і державного апаратів у визволених районах. Було відібрано кілька десятків тисяч комуністів з числа евакуйованих з України, а також з місцевих комуністів. З них укомплектовано бюро обкомів і райкомів партії. Водночас на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах створювались первинні парторганізації.

Підпільні обкоми та інші керівні органи, що діяли у тилу ворога, після вигнання його часто ставали ядром легальних партійних та радянських органів. У Сумській області зразу ж після визволення вийшли з підпілля і очолили обласну парторганізацію обком і 9 райкомів партії. Таке саме явище спостерігалось і в Житомирській, Київській та інших областях. На Україні близько 100 тис. працівників, загартованих у підпіллі і партизанських загонах, було залучено в цей час до партійної, радянської і господарської роботи¹¹.

Великих змін зазнала за роки війни партійна організація України. Багато її членів героїчно загинули на фронтах війни, у партизанських загонах, були замучені в катівнях гестапо. Тисячі українських комуністів продовжували службу в Радянських Збройних Силах, працювали у східних районах країни на евакуйованих підприємствах, в установах. На кінець 1943 р. в рядах КП(б)У на визволеній території УРСР налічувалось до 16,8 тис. членів та кандидатів партії, об'єднаних в 1611 первинних організаціях і 123 кандидатських групах¹².

У зміцненні партійних організацій і розгортанні внутріпартійної роботи першочергове значення мало зростання рядів КП(б)У. Воно відбувалося за рахунок комуністів, реєвакуйованих з східних областей країни, тих, що повернулися з рядів Червоної Армії, а також прийому в партію нових членів. Важливе значення в організаційному зміцненні партійних організацій відіграли перші після визволення республіки вибори керівних партійних органів, проведені у грудні 1944 р.— лютому 1945 р. За час виборів заново було створено 1036 первинних організацій¹³. На кінець 1945 р. у складі КП(б)У налічувалось 25 обкомів, 13 окружкомів, 79 міськкомів, 825 райкомів партії, 20 413 первинних організацій, 1160 кандидатських та партійно-комсомольських груп, що об'єднували 320 тис. комуністів, що становило 56,7% довоєнної чисельності КП(б)У¹⁴.

Піклуючись про добір, підготовку і розстановку кадрів, партійні

¹¹ М. О. Буцько. Партійне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1942—1945 рр.).— «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 29.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 1948, арк. 12.

¹³ Там же, спр. 730, арк. 3; спр. 276, арк. 42.

¹⁴ Там же, спр. 1498, арк. 2—3, 12.

органи розподіляли комуністів на вирішальні ділянки: 38% членів партії працювали в сільському господарстві, 28% — у промисловості і на транспорті, решта — в партійних, радянських, господарських установах. Виняткове значення приділялось зміцненню партійних організацій в західних областях УРСР, де на 1 липня 1945 р. було понад 20 тис. комуністів, об'єднаних у 1642 первинних організаціях¹⁵.

За роки Великої Вітчизняної війни в ряди ВКП(б) вступили кращі представники робітничого класу, селянства, інтелігенції, радянські воїни, всі, кого не лякали труднощі і знегоди війни, хто твердо вірив у перемогу і готовий був віддати за неї життя. У 1943—1945 рр. свою долю пов'язали з КП(б)У 25 тис. синів і дочок України¹⁶. Серед них були Герої Радянського Союзу П. Вершигора, Л. Павличенко, В. Лазаренко, знатні виробничники М. Афонін, І. Панащатенко і У. Собакар, прославлені ланкові О. Хобта, А. Пармузіна, народні артисти СРСР Н. Ужвій і М. Литвиненко-Вольгемут, поети М. Рильський і П. Тичина, народний художник СРСР В. Касіян, академік О. Богомолець. Комуністи, що вступили в партію в 1941—1945 рр., становили на кінець війни 36% всього складу КП(б)У¹⁷. Приплив нових членів дещо компенсував величезні втрати, що їх зазнала партія в роки війни.

Діяльність партійних організацій у визволених районах України була підпорядкована виконанню основних завдань, що стояли перед країною: забезпеченню перемоги над фашистською Німеччиною та швидкої відбудови народного господарства, а також ліквідації морально-політичних наслідків німецько-фашистської окупації.

Велика увага приділялась питанням внутріпартійної роботи, посиленню керівництва всіма сторонами життя республіки, зміцненню зв'язків з широкими масами трудящих. Важливе значення у посиленні ролі партійних організацій мали травневий, листопадовий (1944 р.) і червневий (1945 р.) Пленуми ЦК КП(б)У, на яких було розглянуто важливі питання партійно-політичного, господарського та культурного життя республіки. Регулярно скликались пленуми та конференції обласних, міських та районних комітетів партії. За 1944—1945 рр. обласні комітети КП(б)У провели 122 пленуми і збори активу. Центральний Комітет скликав до 80 різних нарад. У численних партійних конференціях, нарадах партійно-господарського активу, передовиків сільського господарства брали участь десятки тисяч робітників, колгоспників, службовців.

У радянському суспільстві, основаному на єдності класових інтересів робітників і селян, на противагу будь-якому іншому, війна об'єднала маси навколо політики Комуністичної партії, спрямованої на забезпечення перемоги над ворогом. Комуністична партія дедалі тісніше зв'язувала себе з широкими народними масами, які

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 1498, арк. 2—3, 12.

¹⁶ Там же, арк. 13.

¹⁷ «Партробітник України», 1945, № 4, стор. 12.

ще глибше усвідомили, що партія — це розум, честь і совість нашої епохи.

Лише партія, яка користується високим авторитетом, безмежною любов'ю і довір'ям десятків мільйонів трудящих, могла очолити і повести до перемоги радянський народ. В історії людства ще не було політичної організації, яка б відіграла таку вирішальну роль у найскрутніший період історії своєї країни, як Комуністична партія Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни.

Надзвичайно відповідальну роль у роки війни виконували Ради депутатів трудящих. Вся господарська, організаторська, культурно-виховна робота Рад підпорядковувалася забезпеченню перемоги над ворогом. Ради депутатів трудящих в умовах війни повинні були залучити до активної участі в усіх сферах суспільного життя якнайбільше людей, правильно розподілити їх обов'язки, створити всі умови для безперервної високопродуктивної роботи.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» всі органи влади повинні були якнайширше сприяти військовому командуванню у використанні всіх сил і засобів для потреб оборони країни. Набагато змінилось і розширилось коло питань, що їх почали вирішувати Ради. Вони керували роботою місцевої промисловості, а в разі небезпеки — евакуацією її підприємств у глибокий тил, відправкою населення на різні оборонні роботи, організацією протиповітряної оборони та протипожежної охорони, сільськогосподарських робіт, улаштуванням військових госпіталів, допомогою сім'ям військовослужбовців тощо.

Ради у центрі і на місцях перетворились у складову частину воєнного організму країни. Багато депутатів Рад пішли на фронт, разом з евакуйованими підприємствами виїхали на схід. Ті, хто залишився на місцях, працювали з подвоєною енергією, замінюючи тих, хто вибув. Спростилася структура державного апарату, скоротились його штати. До роботи Рад широко залучалася громадськість. На багатьох посадах люди працювали безплатно, на громадських засадах.

Для залучення до оборонної роботи ширшого активу Ради створили комітети, у містах — вуличні, а на селах — десятихатні. Вони організовували населення на оборонні роботи, допомагали в проведенні масово-політичних, господарських і патріотичних кампаній. Ради депутатів трудящих, їх виконавчі органи значно посилили організаторську роботу в масах, піднімаючи їх на виконання завдань, що стояли перед кожним підприємством, колгоспом, установою. Перебудова роботи державних органів відповідно до умов і завдань війни викликала ряд змін у формах проведення в життя принципів радянського демократизму.

У зв'язку з тимчасовим відходом Червоної Армії з території України Президія Верховної Ради та Рада Народних Комісарів УРСР, республіканські органи державної влади були спочатку евакуйовані до Саратова, а потім переїхали до Москви, де вони

завдяки допомозі місцевих партійних і радянських організацій, всієї громадськості столиці змогли безперервно продовжувати свою роботу. Саме тут з усією силою проявилася роль багатонаціональної Радянської держави у справі збереження і розвитку державності українського народу.

Тимчасово захопивши територію УРСР, фашистські окупанти намагались залізом і кров'ю викоринити радянські порядки, розчленувати Україну, позбавити її державності і зрештою перетворити у колонію німецького імперіалізму, а населення або знищити, або зробити рабами. «України немає. Ми мусимо пам'ятати, що ми — народ панів», — повчав своїх підлеглих кривавий кат українського народу Еріх Кох.

Знищуючи державність України, гітлерівські окупаційні власті разом з тим сприяли різного роду органам місцевого управління, «громадським радам», «допомоговим комітетам», «просвітам», які стали придатками окупаційного апарату.

Вірою й правдою служив фашистам «Український центральний комітет» у Львові, що складався з таких фашистських лакиз, як Кубійович, Паньківський та ін. Він допомагав окупантам створити дивізію СС «Галичина», мобілізувати українців у поліцію, вермахт, виганяти їх на каторгу в Німеччину. Купка зрадників з іншої «громадської» організації — «Української національної ради», створеної в 1942 р. у Києві, проголошувала, що їх «найпершим завданням є допомагати всіма силами німецькому вермахту», що вони «готові співробітничати з німецькою владою на Україні під її керівництвом»¹⁸⁻¹⁹.

Але ці зрадницькі кубла не користувались і, природно, не могли користуватись підтримкою населення.

Український народ, що за Радянської влади звик до необмеженого волевиявлення, до найактивнішої участі в суспільно-політичному житті, в роки окупації зазнав повного безправ'я. «Ніколи населення не перебувало в таких утрудненнях, як... під німецьким пануванням. Не кажучи вже про становище з постачанням, населення почувало себе ураженим більш усього через те, що йому не надано місця в суспільному житті. Цей факт і вирішив вибір між німцями і Радами», — доповідав начальник поліції безпеки і СД по київському генерал-комісаріату в Берлін²⁰.

Ні демагогічні обіцянки, ні жорстокий окупаційний режим не могли захитати віру народу в Радянську владу, не могли примусити радянських людей служити людиноненависницьким цілям фашизму. «Ми в тилу, — писав Герой Радянського Союзу М. М. Попудренко, — переконалися, що народ, який уже звідав німецько-фашистської влади, ніколи не буде жити при цій владі»²¹. Крах своїх політичних заходів фашисти визнавали неодноразово. В одному

¹⁸⁻¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 756/3206, оп. 1, спр. 77, арк. 6—14.

²⁰ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 145—146.

²¹ М. Попудренко. Щоденник. К., 1949, стор. 69.

Члени редакційної колегії газети для тимчасово окупованих районів «За Радянську Україну!» М. П. Бажан, В. Л. Василевська, О. С. Корнійчук (1941 р.).

Комісар Житомирського партизанського з'єднання З. А. Богатир проводить нараду агітаторів.

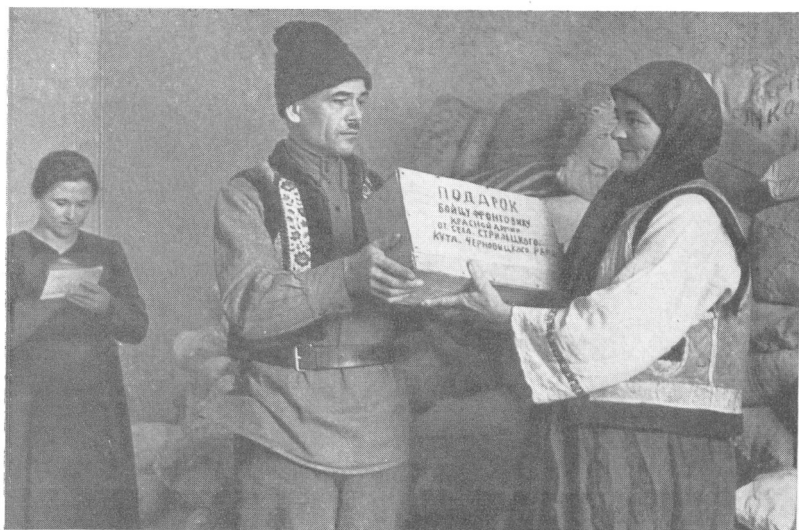
Випуск першого номера партизанської газети «Комуніст» у з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова.

Прийом до партії на засіданні бюро Іорюківського підпільного райкому КП(б)У Чернігівської області.

Засідання бюро комсомольської організації в партизанському з'єднанні під командуванням М. М. Попудренка.

І. Г. та А. М. Гуцуляки за підготовкою подарунків радянським воїнам (Чернівецька область, 1945 р.).

Члени сільгоспартілі
«Перемога» с. Митни-
ця Київської області
здають хліб у фонд
Червоної Армії.

Колгоспниці М. П. і У. М. Білоград, які врятували прапор військової
частини.

з таємних оглядів гестапо про становище на окупованій території в 1942 р. сказано: «Більшість населення відкидає панування німців»²².

У неймовірно жорстоких умовах німецько-фашистського окупаційного режиму, зазнаючи величезних бідувань і страждань, самовіддано борючись проти підступного ворога, радянські люди зберігали у своєму житті, в сімейному побуті соціалістичні форми відносин, традиції, звичаї. Марксистсько-ленінський світогляд, відданість Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині — ось що визначало думки, почуття, вчинки радянських людей на окупованій території, породжувало активність і енергію в антифашистській боротьбі.

Війна проти СРСР з боку фашистської Німеччини та її сателітів була загарбницькою, несправедливою. Окупація німецько-фашистськими військами частини радянської території була неправомірною. Радянський народ зберігав суверенітет на свою територію, незалежно від факту тимчасового загарбання її. Отже, зберігали юридичну дію на цій території норми радянського права, які не могла відмінити ніяка окупація і які при певних умовах фактично діяли всупереч «законодавству» окупантів²³. Радянські закони були єдиною нормою співжиття всіх радянських людей на окупованій території, засобом організації їх на боротьбу проти фашистів. Радянське право лежало в основі всіх дій комуністичного підпілля і партизанів, спрямованих на захист радянського населення і соціалістичної власності.

Життєвість радянського ладу, що ґрунтується на безмежній відданості йому трудящих, їх бажання будь-що зберегти цей лад зумовили те, що, незважаючи на воєнну окупацію фашистами території України, Радянську владу та її органи продовжували представляти десятки і сотні тисяч патріотів, які боролися проти фашизму. Повноважними і законними представниками Радянської влади, що користувались необмеженим довір'ям населення і виражали його суверенну волю, були партизани і підпільники. Партизани ставали виконавцями функцій Радянської влади на місцях²⁴.

Серед партизанів було багато працівників центральних і місцевих органів влади, депутатів Верховних і місцевих Рад, зокрема О. Ф. Федоров, С. А. Олексенко, Т. А. Строкач, В. А. Бегма, Д. С. Коротченко, В. М. Дружинін, Ф. І. Коротков, М. І. Сташков, М. М. Попудренко, К. Г. Онопченко, С. А. Ковпак, П. Х. Куманюк, С. Ф. Маликов. Згадуючи про свою діяльність як депутата Верховної Ради СРСР у тилу ворога, С. А. Олексенко писав: «Дуже правильно я зробив, що прилетів у тил ворога як депутат Верховної

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 3097, арк. 79.

²³ Б. В. Щетинин. Победа советского общественного и государственного строя в Великой Отечественной войне. М., 1970, стор. 49.

²⁴ Л. Є. Кизя. Правди не затьмарити. К., 1965, стор. 38.

Ради СРСР і з значком депутата... У ході життя я став партизанським депутатом... Партизани використовували це і для роботи серед населення, особливо, коли йшли з відозвою депутата»²⁵.

Виконуючи свої обов'язки перед виборцями, депутати-партизани і підпільники в міру можливостей зустрічались з ними, вели роз'яснювальну роботу, виконували різні прохання і доручення. Взимку 1942 р., коли партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака вибив фашистів з Путивля на Сумщині, він як голова міськради і депутат влаштував прийом, на якому відповів на численні запитання виборців, давав їм поради. За його вказівкою партизани, які відкрили фашистські склади, награбоване в них добро роздавали селянам. «Незважаючи на окупацію району, діяльність Радянської влади не припиняється. Депутати виконують наказ народу», — говорили партизани²⁶.

Взимку 1943 р. Чернігівське з'єднання партизанів зупинилось поблизу с. Лизунової Рудні Ріпкинського району Чернігівської області. Командир з'єднання депутат Верховної Ради СРСР О. Ф. Федоров організував зустріч з виборцями. Зворушені увагою депутата, його піклуванням про інтереси народу, люди говорили: «Ради і депутати у нас були, є і завжди будуть»²⁷. Інший випадок згадує комісар з'єднання партизанських загонів Ровенської області Л. Є. Кизя. У червні 1943 р. командири рейдових з'єднань депутати Верховної Ради СРСР В. А. Бегма і О. Ф. Федоров у с. Привітівка на Ровенщині влаштували зустріч з населенням. Мітинг перетворився на своєрідний звіт депутатів перед виборцями про боротьбу з ворогом²⁸.

Діяльність партизанів та підпільників — депутатів Рад була важливим показником постійної присутності Радянської влади на окупованій території.

Завдяки широкому розвитку партизанського руху на окупованій частині України виникли великі території, що перебували під повним контролем партизанів, — так звані партизанські краї та зони. Вони були у Ровенській області (на північ від залізниці Ковель — Сарни), на Поділлі (на північ від Шепетівки — Славутські ліси — і на північний захід від Ізяслава), на Волині, Житомирщині, Чернігівщині, Сумщині, Київщині. Найбільший партизанський край був у районі Брянських лісів. Він простягнувся на 260 км з півночі на південь і 40—50 км зі сходу на захід. За час окупації партизани визволили від ворога 139 райцентрів та інших населених пунктів і багато з них утримували під своїм контролем довгий час²⁹. Тут діяли радянські закони, здійснювали свої функції сільські Ради, виконкоми районних Рад та їх органи. Форми і методи їх діяльності зумовлювались складністю перебування у ворожому тилу і не зав-

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, спр. 72, арк. 57.

²⁶ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат. К., 1962, стор. 60—61.

²⁷ «Неделя», № 23, 1970, стор. 3.

²⁸ «Правда України», 12 березня 1967 р.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 64—69.

жди відповідали конституційним нормам. Так, інколи функції Рад виконували партійні комітети або штаби партизанських формувань.

У населених пунктах, що входили до складу партизанських країв, відбудовувались колгоспи, провадились мітинги і збори, відзначались революційні свята, працювали школи, діяли зв'язок і пошта, готувались партизанські резерви, робились запаси продовольства і фуражу. За наявності умов провадились сесії місцевих Рад. У вересні 1941 р. в райцентрі Холми на Чернігівщині було проведено сесію селищної Ради за участю депутатів, голів колгоспів, колгоспного активу. Доповідав про хід війни та завдання патріотів на окупованій території секретар райкому партії І. І. Водоп'ян³⁰.

Тривалий час під захистом партизанів діяли місцеві Ради у ряді населених пунктів Холмівського, Остерського, Грем'яцького, Козелецького, Семенівського, Іваницького районів Чернігівської області, Середино-Будського, Зноб-Новгородського та інших районів Сумської області, Славутського, Плужнянського, Білогірського та інших районів Хмельницької області, в ряді районів Житомирської, Ровенської та інших областей Української РСР³¹.

Вважаючи партизанів представниками Радянської влади, трудящі, які і в умовах окупації вважали себе радянськими громадянами, всі їх розпорядження приймали як обов'язкові до виконання. Вони постійно звертались до партизанів за допомогою у розв'язанні господарських, побутових та інших питань. У селах Болтня, Миколаївка, Католін, Ширковка, Березичі, Угриничі та інших населених пунктах на Чернігівщині селяни звертались до партизанів з проханням урегулювати земельні справи, дозволити вивіз лісу на будівництво будинків тощо. Населення м. Любашів попросило партизанів розподілити заново землю, бо німці перед тим, як їх вигнали з містечка партизани, відібрали її у населення і віддали своїм прилучникам³².

Форми і методи роботи радянських органів з успіхом використовувались партизанами у ворожому тилу. Зокрема, для розв'язання важливих питань скликалися загальнопартизанські зльоти і конференції. З різних з'єднань і загонів, з підпілля, часто за сотні кілометрів прибували люди на такі конференції. Вони обмінювались досвідом боротьби, накреслювали чергові завдання і плани розгортання народної війни проти окупантів. У підпільній партизанській конференції Ровенщини і Волині, що відбувалась в лютому 1943 р., брало участь до 200 делегатів. У своєму зверненні до населення вони писали: «Шкодьте німцям у всьому і всіма засобами, ховайте від них худобу і продовольство. Давайте фашистам невірні відомості. Ховайте людей, яких розшукують німці, допомагайте партизанам...»³³

³⁰ «Деснянська правда», 9 травня 1962 р.

³¹ Історія держави і права Української РСР, т. 2. К., 1967, стор. 118—119.

³² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 137.

³³ В. Бегма, Л. Кизя. Шляхи нескорених. К., 1962, стор. 277—278; «Радянська Волинь», 4 липня 1962 р.

Політична діяльність учасників комуністичного підпілля і партизанських формувань, всіх радянських патріотів у тилу ворога мала неоціненне значення для зміцнення в широких колах трудящих віри в невичерпні сили Радянської влади, у неминучу перемогу над ворогом. Навіть недруги Радянського Союзу визнавали, що партизанський рух зберіг у психології населення окупованих районів усвідомлення безперервності існування Радянської влади, що вона повністю ніколи не зникала з більшої частини окупованої німцями території ³⁴.

Величезне значення для відбудови народного господарства і нормалізації усього життя в Українській РСР мало швидке відновлення у повному обсязі діяльності радянських органів. Трудящі маси, які за роки німецько-фашистської окупації наочно переконалися у незмірних перевагах Радянської влади, у тому, що кращих, справедливіших законів і порядків, ніж радянські, немає і бути не може, взяли активну участь у відновленні органів своєї, народної влади, у налагодженні їх роботи. Показником суспільно-політичної активності усього народу було, зокрема, те, що у ряді районів Ровенської, Чернігівської, Сумської, Волинської, Хмельницької, Ворошиловградської та інших областей, де діяли партизани, районні та сільські Ради розпочали свою легальну роботу ще напередодні приходу радянських військ. З жовтня 1943 р. по жовтень 1944 р. на керівну роботу було послано понад 2200 партизанів ³⁵.

Зразу ж після приходу радянських військ обласні комітети партії та облвиконкоми надсилали в райони групи активістів для виявлення кривавих злочинів і матеріальних збитків від фашистського окупаційного режиму. Ці групи збирали дані про чисельність населення, провадили організаційні збори та роз'яснювальну роботу серед трудящих, виявляли з їхньою допомогою підсобників ворога, брали на облік наявне нерухоме і рухоме майно підприємств, машинно-тракторних станцій, радгоспів, колгоспів, установ, словом, вживали найперших заходів для нормалізації життя на визволених територіях.

Відновленням нормальної діяльності місцевих органів влади керували Президія Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У, що прибули до Харкова другого ж дня після визволення міста в серпні 1943 р. Сформовані заздалегідь оперативні групи радянських та господарських працівників прибували у визволені райони разом з передовими частинами Червоної Армії. Активну участь у формуванні органів Радянської влади на місцях брали політоргани військових підрозділів. В усіх визволених містах, райцентрах, селах, селищах повністю відновлювалась чинність Радянської Конституції і законів Радянської держави. На 1 червня 1945 р. на

³⁴ Soviet Partisans in World War II. Edited by G. Armstrong. Madison, 1964, стор. 39.

³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 148, арк. 1—5; оп. 14, спр. 749, арк. 68, 93.

території України діяли 24 облвиконкоми, 175 міськвиконкомів, 824 райради, 16 005 сільрад, 453 селищних Ради³⁶. Усього на 1 січня 1945 р. на території УРСР проживало 27,4 млн. чоловік (на 1 січня 1941 р. — 41 млн. чоловік)³⁷.

За час війни значно скоротилась кількість депутатів місцевих Рад. Більшість з них перебувала на фронті і в партизанських загонах, евакуювалась в глиб країни. Багато народних обранців загинули в боях за Батьківщину або були страчені фашистами на окупованій території. Усього по УРСР вибуло 60% депутатів місцевих Рад, а по деяких областях навіть 80%³⁸. На Україні в 1944—1945 рр. працювало лише 72% депутатів Верховної Ради УРСР³⁹.

При відновленні діяльності тих місцевих Рад, які не мали повного складу депутатів, не можна було дотримуватись усіх конституційних вимог. Відповідно до указів Президії Верховної Ради УРСР про відкладення виборів у Ради в зв'язку з обставинами воєнного часу робота виконкомів Рад відновлювалась при наявній кількості депутатів, а там, де їх не було, заново створювались керівні органи з радянського активу; їх склад затверджувався партійними і радянськими органами⁴⁰. Завдяки великій організаторській і політичній роботі по виявленню і висуненню на керівну роботу в органи Радянської влади активістів до Рад прийшли десятки тисяч колишніх партизанів, підпільників, фронтовиків, передовиків промисловості і сільського господарства, працівників науки і культури, які мали досвід партійної і радянської роботи.

Особлива увага приділялась радянському будівництву в західних областях України. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У направили сюди до 80 тис. партійних і радянських працівників, учителів, спеціалістів різних галузей народного господарства, а також на місці підібрали і висунули на керівну роботу понад 28 тис. чоловік⁴¹.

У зв'язку з тим, що переважна більшість депутатів місцевих Рад вибула з своїх виборчих округів, величезне значення мало

³⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 30.

³⁷ Там же, арк. 5. Вважається, що активність, напруженість суспільно-політичного життя у великій мірі залежить від маси учасників суспільних діянь, тобто від кількості самодіяльного, політично активного населення. У роки Великої Вітчизняної війни чисельність населення Української РСР зазнала кількісних та якісних змін.

Проте кількісне зменшення маси учасників суспільних діянь не означало обмеження масштабів суспільно-політичного життя Української РСР. Навпаки, небувале піднесення громадсько-політичної активності трудящих, що спиралась на необмежені можливості радянського суспільного ладу, забезпечила, незважаючи на суворі будні воєнного часу, високий тонус суспільно-політичного життя, весь зміст якого відповідав гаслу: «Все — для фронту, все — для перемоги!»

³⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 782, арк. 2.

³⁹ Там же, спр. 742, арк. 22.

⁴⁰ В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958). К., 1966, стор. 155.

⁴¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, спр. 64, арк. 94, 147.

залучення радянського активу до роботи в постійно діючих комісіях: фінансово-бюджетних, промислових, сільськогосподарських, житлово-побутових, народної освіти, торгівлі тощо. Усього в республіці на кінець війни при виконкоммах Рад було створено майже 100 тис. постійно діючих комісій, у яких брали участь до 564 тис. депутатів та активістів⁴², у тому числі 171 тис. жінок.

Виконавчі комітети Рад, незважаючи на обставини воєнного часу, скликали сесії і засідання для ділового обговорення і вирішення різноманітних питань з участю активу. Так, з вересня 1943 р. по грудень 1944 р. Харківська обласна Рада провела три сесії, міськрада та райради (міські) — по шість сесій⁴³. Разом з тим деякі виконкоми не додержували конституційних строків скликання сесій, а збирали активи працівників державного апарату, на які запрошувались депутати і представники громадських організацій. Значному поживаленню роботи Рад сприяла VI сесія Верховної Ради УРСР першого скликання, яка відбулась 1—4 березня 1944 р. у Києві. Сесія накреслила важливі заходи по дальшій мобілізації трудящих на остаточний розгром ворога, визначила шляхи відбудови народного господарства і установ культури УРСР ще в ході війни.

Уся робота Рад депутатів трудящих у завершальний період Великої Вітчизняної війни була повністю підпорядкована мобілізації сил українського народу на остаточний розгром ворога, на відбудову народного господарства і забезпечення нормальних умов життя радянських людей, визволених від фашистських окупантів.

Бойовим помічником Комуністичної партії у дні війни був більш ніж півтора мільйонний ленінський комсомол України. У складних умовах воєнного часу необхідно було негайно перебудувати роботу організацій та керівних органів, посилити організаторську та воєнно-оборонну роботу серед молоді республіки. Відповідно до вказівок ЦК КП(б)У і ЦК ВЛКСМ Центральний Комітет комсомолу України прийняв ряд постанов, якими визначались завдання організації в нових умовах. Треба було залучити комсомольців до комплектування народного ополчення, винищувальних батальйонів, груп самозахисту, до будівництва оборонних споруд, до сільськогосподарських робіт. В обласних та міських організаціях були проведені комсомольські активи, на яких роз'яснювались постанови ЦК комсомолу. Водночас внесено зміни та доповнення в структуру комсомольських органів: в міськкоммах та райкоммах запроваджено посади організаторів по місцевій протипожежній обороні, в обкомах — секретарів по військовій роботі серед комсомольців і молоді⁴⁴.

Керівні комсомольські органи очолили рух молоді по зміцненню

⁴² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.; т. 3, стор. 171.

⁴³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 397, арк. 23.

⁴⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, стор. 94.

могутності Червоної Армії. За перші три місяці війни понад мільйон комсомольців став до лав захисників Батьківщини. В армію пішла більшість керівних працівників комсомолу республіки — членів ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів. На заклик партії сотні тисяч членів ЛКСМУ — робітників, службовців, студентів, учнів — пішли на виробництво і замінили тих, хто був призваний до Червоної Армії. Вони невтомно працювали, випускаючи оборонну продукцію, демонтували і вантажили для відправки у глибокий тил устаткування підприємств, МТС, майно колгоспів, установ, споруджували оборонні об'єкти, допомагали колгоспникам збирати врожай.

Значно посилилось керівництво комсомолу піонерською організацією України. У дні великих випробувань усього народу діти — піонери і школярі — прагнули бути поруч з дорослими і в труді, і в бою. Під час війни народився чудовий патріотичний рух нашої дітвори, відомий під назвою тимурівського. Він зростав день у день, тимурівцями стали десятки тисяч дітей. Вони брали найактивнішу участь в усіх масово-політичних кампаніях, що провадились у республіці. Штаб центральної тимурівської команди у Києві містився у кінотеатрі «Зміна». Щодня тут збиралось до 200 піонерів та школярів, які допомагали бійцям винищувальних батальйонів, ополченням, сім'ям фронтовиків і т. ін. При штабі було організовано швацьку майстерню, що обслуговувала оборонців Києва. На одному із зльотів київських тимурівців виступив А. Гайдар — автор книги «Тимур і його команда»⁴⁵.

Величезна увага приділялась комплектуванню комсомольського підпілля — складової частини партійного підпілля. Протягом 1941—1944 рр. на окупованій території України діяло 276 підпільних обкомів, міськкомів та райкомів комсомолу, близько 1000 низових комсомольсько-молодіжних організацій, в яких було не менше 4000 членів ВЛКСМ; близько 7000 комсомольців самостійно виконували завдання комуністичного підпілля по боротьбі проти ворога. Безсмертними подвигами прославились підпільні молодіжні організації «Молода гвардія» (Краснодон), «Партизанська іскра» (село Кримки), «За Радянську Батьківщину» (Нікополь), «Прапор» (Суми) та багато інших. Для зміцнення комсомольського підпілля ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і Український штаб партизанського руху перекинули у тил ворога 126 керівних працівників комсомолу, 227 комсомольських організаторських груп⁴⁶.

Велику роль відіграв ленінський комсомол у розвитку і посиленні партизанської боротьби українського народу. У партизанських загонах і з'єднаннях було до 26 тис. комсомольців (5 тис. з них прийнято до ВЛКСМ в тилу ворога), об'єднаних у 456 первинних організацій⁴⁷. Величезну увагу комсомольські організації приди-

⁴⁵ «Литературная Россия», 17 січня 1964 р.

⁴⁶ П. Т р о н ь к о. Подвиг твоїх батьків. К., 1968, стор. 252.

⁴⁷ В. Д. Я ц е н к о. КП(б)У організатор і керівник комсомольсько-молодіжного підпілля України (1941—1944). — «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 72.

ляли підвищенню бойової майстерності, дисциплінованості молодих партизанів та підпільників. Вони провадили навчання по оволодінню партизанською тактикою, зброєю, вибухівкою. Комсомольці змагались за досягнення кращих результатів у бойовій роботі, були ініціаторами художньої самодіяльності в партизанських загонах і з'єднаннях. Важливою формою виховання бійців-комсомольців були збори і конференції. У з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова, наприклад, було проведено дві комсомольські «лісові» конференції (у листопаді 1942 р. і березні 1943 р.)⁴⁸.

Надзвичайно велику роль відіграв комсомол України в останній період Великої Вітчизняної війни, коли на визволеній території республіки розгорнулись відбудовні роботи.

Поряд з партійними та радянськими органами відновлювали легальну діяльність на визволеній території обкоми, міськкоми і райкоми ЛКСМУ, які зразу ж приступили до створення первинних комсомольських організацій відповідно до постанови ЦК ЛКСМУ від 20 лютого 1943 р. «Про відновлення і роботу комсомольських організацій у районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників»⁴⁹. Щоб усунути таку перешкоду в розгортанні роботи, як нестача кадрів, ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ на кінець 1944 р. направили на Україну близько 4,5 тис. комсомольських працівників та активістів⁵⁰. На комсомольську роботу було послано 270 активних учасників партизанського руху⁵¹.

На жовтень 1944 р. в республіці вже діяло 24 обкоми, 900 міськкомів та райкомів ЛКСМУ⁵². Особливу увагу було приділено відновленню та зміцненню комсомольських організацій у західних областях України. Під керівництвом комсомольських органів повсюдно у школах відновлювали роботу піонерські організації. На середину 1945 р. було 14 062 організації, в яких налічувалося 783 тис. піонерів⁵³.

Важливою ділянкою роботи комсомольських організацій був прийом передової молоді в ряди ленінського комсомолу. На кінець війни на Україні було прийнято в комсомол 539 тис. юнаків та дівчат, усього ж в рядах ЛКСМУ налічувалось 772 тис. членів, об'єднаних в 51 тис. первинних організацій, у тому числі 66,5 тис., об'єднаних в 6468 первинних організаціях західних областей УРСР⁵⁴.

У роки Великої Вітчизняної війни комсомол і молодь Української РСР з честю виконували ленінський заповіт «бути групою,

⁴⁸ «Молода гвардія», 28 жовтня 1964 р.

⁴⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 3, арк. 124.

⁵⁰ Там же, спр. 237, арк. 324.

⁵¹ Там же, спр. 111, арк. 114.

⁵² Там же.

⁵³ М. С. Гриценко. З історії дитячого комуністичного руху на Україні (1917—1958). Одеса, 1958, стор. 34.

⁵⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9а, спр. 123, арк. 402; ф. 7, оп. 3, спр. 19, арк. 10.

яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»⁵⁵.

Важливу роль у мобілізації робітників та службовців УРСР на самовіддану працю в ім'я перемоги над ворогом відіграли профспілки. Організація соціалістичного змагання на заводах, фабриках, в МТС, установах, турбота про побутові умови трудящих, піклування про сім'ї військовослужбовців та загиблих воїнів, про інвалідів Великої Вітчизняної війни, шефство над військовими частинами, госпіталями — всім цим та багатьма іншими питаннями займалися профспілки у роки війни.

Зміни в житті країни вимагали перебудови структури, нових форм та методів роботи профспілок. Ряд невеликих профспілок було ліквідовано або об'єднано з іншими спорідненими спілками; проведено дострокові вибори і довибори фабзавкомів, спрощено структуру і скорочено штати нижчих і середніх ланок профапарату — адже на фронт пішло понад 40 % профспілкових працівників. У серпні 1941 р. на Україні налічувалось 28 республіканських, майже 450 галузевих і обласних і 78 центральних комітетів галузевих спілок⁵⁶.

Велику роботу проводили українські профспілки, евакуйовані з виробничими колективами на схід країни. Спільно з місцевими профспілковими організаціями вони допомагали якомого швидше пустити в дію евакуйовані підприємства, знаходили нові форми організації праці, турбувалися про налагодження побуту робітників та їх сімей.

Відродження профспілок у визволених від окупантів районах УРСР було важливою ділянкою роботи партійних та профспілкових органів. У червні 1943 р. секретаріат ВЦРПС видав постанову «Про відродження профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах». У листопаді 1943 р. на Україну було послано бригаду ВЦРПС для відновлення профорганізацій на підприємствах і в установах.

На ряді підприємств та установ після визволення існували лише оргбюро або завкоми. Але на більшості підприємств профорганізацій взагалі не було. Тому повсюдно на підприємствах і в установах проводився облік членів профспілок, поновлювався стаж тих, хто залишався на окупованій території, приймалися нові члени, обирались комітети низових організацій, створювались обкоми і ЦК спілок. Комуністична партія приділяла велику увагу розгортанню діяльності профспілок. Постанова травневого (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У зобов'язувала обкоми, міськкоми, райкоми партії «всебічно сприяти зміцненню організацій, добиваючись, щоб кожний профорган став справжнім організатором соціалістичного змагання

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

⁵⁶ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів. Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва. К., 1966, стор. 302.

серед трудящих і забезпечив гласність у змаганні, точний і наочний облік виробничих показників»⁵⁷.

На кінець 1945 р. у республіці діяло 19 ЦК профспілок, 32 республіканських, 504 обласних і близько 30 тис. місцевих комітетів, у яких було об'єднано до 3 млн. чоловік — 74,5% всіх виробничників та службовців республіки; 100 тис. з них становив профактив. Понад 80 обкомів було створено в областях Західної України⁵⁸.

Велику профспілкову роботу проводили центральні комітети галузевих профспілок, працівників чорної металургії Півдня, промислового будівництва Півдня, залізничного транспорту Півдня, гірників Криворіжжя, робітників та службовців радгоспів, МТС і земельних органів, зв'язку, коксохіміків, працівників державних установ, початкових і середніх шкіл та ін.

Дальше зростання рядів профспілок у ході відбудовних робіт сприяло пожевавленню внутріспілкової роботи. Важливою ділянкою діяльності профспілок ставала підготовка профспілкового активу. На профспілкових нарадах і зборах, що відбувались навесні 1944 р. в Києві, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Сталіно, Дніпропетровську та інших містах, було вироблено заходи, спрямовані на поліпшення роботи з активом. На семінарах, нарадах, курсах підготовлено тисячі керівних працівників профспілкових органів, голів місцевкомів, членів комісій, громадських контролерів, бухгалтерів, страхделегатів, активістів. У кінці 1944 — першій половині 1945 р. було проведено вибори керівних профспілкових органів, в результаті чого діяльність профспілок далі активізувалась.

Відновлення профспілкових організацій у визволених районах України дещо ускладнювалось надмірною розпорошеністю, територіальною розкиданістю галузевих профспілок. У березні 1945 р. ЦК КП(б)У поставив перед ЦК ВКП(б) питання про створення Української ради профспілок, яка б об'єднала всі профспілки республіки⁵⁹.

У свій час В. І. Ленін вказував, що від того, як побудовані профспілки і як вони працюють, залежить доля соціалістичного будівництва⁶⁰. Заходи, проведені в ході Великої Вітчизняної війни Комуністичною партією по перебудові, збереженню і наступному відновленню профспілкових організацій на визволених від ворога територіях, забезпечили участь профспілок у залученні мільйонів радянських людей до активної виробничої діяльності і оборони країни.

Важливою ланкою серед політичних і громадських організацій під час війни були оборонні добровільні товариства. Мета їх роботи полягала в підготовці резервів для Червоної Армії, в організації

⁵⁷ Резолюції Пленуму ЦК КП(б)У. Житомир, 1944, стор. 28.

⁵⁸ О. М. Стадник. Діяльність профспілкових організацій на визволеній від німецько-фашистських загарбників території України (1943—1945). — «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 16.

⁵⁹ ІА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 409, арк. 11.

⁶⁰ Див. В. І. Ленін: Твори, т. 33, стор. 159.

військового навчання населення і всемірному сприянні патріотичним рухам трудящих мас за зміцнення оборонної могутності Радянського Союзу.

Понад 3 млн. чоловік, об'єднаних у 66 300 первинних організаціях, налічувало в УРСР Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР ⁶¹. У перші дні війни на фронт пішло багато працівників та активістів цього товариства. Але потяг до нього трудящих, особливо молоді, був такий великий, що за короткий час відновився численний працездатний актив, розширилась мережа навчальних груп і команд, де робітники, колгоспники, інтелігенція, студенти, учні, домогосподарки проходили підготовку майже по всіх військових спеціальностях. Учбові загони і команди Тсоавіахіму створювалися на підприємствах, в колгоспах, установах, при великих комсомольських організаціях, в будинкууправліннях. За програмами, складеними Центральною радою Тсоавіахіму, трудящі вивчали стрілецьку зброю, міномет, саперну справу, гранатометання і т. ін. Особлива увага приділялась оволодінню методами знищення танків.

Величезну роботу з перших же днів війни проводили тсоавіахімівці по обов'язковій підготовці населення до місцевої протиповітряної оборони (МППО). До 10 липня 1941 р. у республіці було сформовано групи самозахисту, загони МППО, протипожежної оборони для боротьби з наслідками повітряних нальотів противника, організовано тимчасові пересувні учбові пункти для підготовки і перепідготовки населення у віці від 16 до 60 років до МППО. На 1 січня 1942 р. по Ворошиловградській, Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Сумській, Харківській областях підготовлено за програмами МППО 6783 тис. чоловік ⁶². Очолені тсоавіахімівським активом, вони забезпечували світломаскування, знешкоджували запалювальні бомби, боролись з пожежами, розбирали завали, будували бомбосховища тощо.

Під керівництвом партійних і радянських органів Тсоавіахім брав активну участь у створенні, озброєнні та навчанні партизанських загонів. Ряд тсоавіахімівських організацій та багато активістів влились до їх лав. Так, путивльські тсоавіахімівці ввійшли до партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. Комісар цього з'єднання С. В. Руднєв був до війни головою Путивльської райради Тсоавіахіму. Працівник Лозовської райради Тсоавіахіму (Харківська область) М. Воронцов у серпні 1941 р. став на чолі партизанського загону ім. Котовського, в якому було багато активістів Тсоавіахіму. Загін знищив чимало ворожих солдатів та офіцерів, 19 танків, 61 автомашину, 5 гармат, підірвав 10 мостів, пустив під укіс 18 ешелонів. За вміле керівництво бойовими діями загону М. Воронцов був нагороджений двома орденами Бойового

⁶¹ Боевой отряд советских патриотов. Краткий очерк истории ДОСААФ Украины. К., 1971, стор. 81.

⁶² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 588, арк. 9.

Червоного Прапора⁶³. Успішно діяв у Дніпропетровській області загін партизанів — вихованців Тсоавіахіму під керівництвом працівника Широківської районної ради Тсоавіахіму тов. Ткачука⁶⁴.

Відповідальні завдання на тсоавіахімівців були покладені у період вигнання фашистських військ з української землі. Відновивши свою роботу на території України у травні 1943 р.⁶⁵, вони працювали в умовах прифронтової смуги і безпосередньої близькості до фронту, що вимагало від них великої оперативності та ініціативи. Обласні, міські, районні ради Тсоавіахіму, низові організації створювались водночас з відновленням партійних, радянських, комсомольських, профспілкових організацій під їх керівництвом. Десятки тисяч патріотів, які прагнули взяти участь у зміцненні оборонної могутності Батьківщини, вступали в ряди Тсоавіахіму. На 1 січня 1944 р. відновили роботу 10 обласних рад, 250 райміськрад, 3700 первинних організацій, у яких налічувалось 130 тис. чоловік⁶⁶.

Посиленню оборонно-патріотичної роботи Тсоавіахіму приділяли увагу РНК УРСР і ЦК КП(б)У. У спеціальній постанові вони визначили завдання товариства у завершальний період війни⁶⁷. Завдяки напруженій роботі тсоавіахімівського активу і широкої громадськості на 1 липня 1945 р. в областях УРСР працювало 25 обласних, 873 районні ради, 43,5 тис. первинних організацій, у яких було 2077 тис. членів. Кістяк товариства становили комуністи, яких було 45,4 тис., і комсомольці — 195 тис.⁶⁸

На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни, як і раніше, особлива увага приділялась підготовці бойових резервів для Червоної Армії. Тсоавіахімівські групи, команди і загони були реорганізовані у формування, що відповідали військовим підрозділам, і це дало можливість підвищити якість бойової та політичної підготовки, наблизити навчання до фронтових умов. На міських та районних зборах оборонного активу наголошувалось на створенні бойового резерву для армії з тих військових спеціальностей, яких потребував фронт.

Тсоавіахім УРСР у 1945 р. мав 125 великих учбових баз, багато стрілецьких та автомотоклубів, шкіл техзв'язку, курсів ППХО та ін.⁶⁹ Широко поставлено було пропаганду воєнних знань. За 1944 і першу половину 1945 р. організації Тсоавіахіму провели до 6450 різних воєнізованих походів, кросів, змагань, оглядів, зборів, у яких взяло участь 550 тис. чоловік, 290 тис. різних лекцій, доповідей, бесід, якими було охоплено 17 млн. чоловік⁷⁰. За цей же час

⁶³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 588, арк. 21.

⁶⁴ С. А. Ковпак. Героические дела осоавиахимовцев. М., 1956, стор. 73.

⁶⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 588, арк. 2. У період евакуації Центральна рада Тсоавіахіму УРСР знаходилась у м. Енгельсі (РРФСР).

⁶⁶ Там же, оп. 34, спр. 32, арк. 1—3.

⁶⁷ Там же, оп. 145, спр. 357, арк. 36.

⁶⁸ Там же, оп. 34, спр. 44, арк. 31; оп. 14, спр. 1830, арк. 186.

⁶⁹ Там же, оп. 13, спр. 895, арк. 236.

⁷⁰ Там же, оп. 14, спр. 1830, арк. 254, 280.

було підготовлено до 150 тис. спеціалістів по 18 воєнних спеціальностях, 10,5 млн. чоловік навчено за програмами ППХО⁷¹. Усього за роки Великої Вітчизняної війни організації Тсоавіахіму УРСР підготували для Червоної Армії та Військово-Морського Флоту 261 тис. воєнних спеціалістів⁷².

Залишаючи радянську землю, ворог мінував шляхи, мости, стежки, будівлі, маючи на меті знищити якомога більше воїнів Червоної Армії та населення. На полях боїв була розкидана зброя. Державний Комітет Оборони 19 лютого 1944 р. ухвалив рішення про суцільне розмінування визволеної території і збирання зброї. Цю роботу ДКО поклав на Тсоавіахім⁷³. Важливе значення для безпосередньої організації цієї величезної роботи мали і відповідні рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У⁷⁴. На кінець війни розмінуванням займалися 1360 спеціальних команд, в яких було 45,5 тис. інструкторів та бійців-мінерів; їм допомагало 565 тис. членів Тсоавіахіму⁷⁵.

За півтора року тсоавіахімівські команди розмінували, очистили від боєприпасів 549 тис. кв. км території УРСР, перевірили та розмінували 4350 мінних полів, узбережжя Чорного та Азовського морів (головним чином, місця базування підприємств рибної промисловості та населені пункти), а також 47 435 міст і сіл. Було знищено 43 млн. мін, снарядів, бомб⁷⁶.

Партія і уряд дали високу оцінку діяльності Тсоавіахіму. В січні 1947 р. за успішну роботу по зміцненню обороноздатності країни у довоєнний час і в роки Великої Вітчизняної війни це товариство нагороджено орденом Червоного Прапора.

В умовах війни важливе значення мала діяльність Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Перед ним постали відповідальні завдання забезпечити Радянські Збройні Сили і населення середнім та молодшим медичним персоналом, а також навести найсуворіший санітарний порядок у країні.

Товариство Червоного Хреста УРСР, що напередодні війни налічувало понад 2 млн. членів, у перші ж години війни на території республіки розгорнуло мережу санітарних дружин та ланок, перев'язочно-годувальних і обмивальних пунктів, санітарних постів тощо. У Києві і Харкові, наприклад, приступили до роботи 150 сандружин, понад 2 тис. санпостів, санітарних ланок, в яких працювали тисячі активістів Червоного Хреста⁷⁷.

⁷¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1830, арк. 156, 279.

⁷² Там же, оп. 13, спр. 895, арк. 235; оп. 14, спр. 1830, арк. 279.

⁷³ Г. Д. Комков. Истоки победы советского народа в Великой Отечественной войне. М., 1961, стор. 94.

⁷⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 372, арк. 13—14.

⁷⁵ Там же, ф. 1, оп. 14, спр. 1833, арк. 10 зв.; спр. 1830, арк. 226; спр. 985, арк. 4; оп. 34, спр. 92, арк. 113.

⁷⁶ Там же, оп. 13, спр. 895, арк. 235; оп. 34, спр. 92, арк. 113.

⁷⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 2—6, спр. 176, арк. 18; С. Н. Кириченко. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии Украины в начале Великой Отечественной войны. К., 1964, стор. 12.

Звернення Товариства Червоного Хреста до дівчат і жінок України з закликом оволодівати медичними знаннями викликало приплив їх до медичних шкіл та курсів. На кінець 1941 р. було підготовлено 30 тис. медсестер і близько 20 тис. сандружинниць⁷⁸. На фронтах війни вони врятували життя сотням тисяч радянських воїнів, показавши зразки високого патріотизму та бойової звитяги. Близько 150 поранених винесла з поля бою вихованка Червоного Хреста УРСР медсестра Олена Ковальчук. Тричі поранена, вона кожного разу після видужання поверталась на фронт. Сандружинниця Марія Щербаченко з харківської організації Червоного Хреста під час форсування радянськими військами Дніпра в 1943 р. переправилась на правий берег з першими групами бійців і самовіддано допомагала пораненим. Вона була удостоєна звання Героя Радянського Союзу⁷⁹.

Червонохрестівські організації брали активну участь у нормалізації життя на визволеній території України. Партійні, радянські та комсомольські організації, широка громадськість піклувались про відновлення роботи всіх ланок товариства. На 1 липня 1945 р. санітарно-оборонна робота була розгорнута в 24 областях, 757 районах України, відновлено 39 044 первинні організації, залучено до них 2083 тис. членів⁸⁰. На території республіки діяло багато кадрових сандружин, тисячі санпостів. На червонохрестівських навчальних базах на 1 липня 1945 р. на Україні було підготовлено 28 тис. медсестер і 27 тис. сандружинниць⁸¹. Сотні лекторів систематично виступали перед населенням. Протягом 1944 р. в республіці було прочитано 53 500 лекцій і доповідей на санітарно-оборонну тематику⁸². На кінець війни в тисячах гуртків було підготовлено 968 тис. значківців ГСО («Готовий до санітарної оборони») і 316 тис. значківців БГПО («Будь готовий до праці й оборони»)⁸³. Організації Червоного Хреста виконали велику роботу, створюючи колгоспні сестринські медичні пункти для подання першої допомоги сільському населенню.

У період Великої Вітчизняної війни одним із завдань Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця було всемірне сприяння органам охорони здоров'я у протиепідемічній роботі. На території УРСР була досить складна епідемічна обстановка: з лютого до грудня 1944 р. зареєстровано 340 тис. випадків захворювань інфекційними хворобами, у тому числі понад 80 тис. випадків виспного тифу⁸⁴.

⁷⁸ С. Н. Кириченко. Вказ. праця, стор. 12.

⁷⁹ Ю. Финклер. Деятельность обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР в годы Великой Отечественной войны. М., 1950, стор. 13—14.

⁸⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 448, арк. 36.

⁸¹ Там же, оп. 34, спр. 47, арк. 88.

⁸² Там же, арк. 54.

⁸³ Там же, арк. 88.

⁸⁴ Там же, спр. 63, арк. 1.

Відповідно до вказівок директивних органів про приведення у належний санітарний стан територій, що визволяються від противника, організації Червоного Хреста розгорнули на території України широку санітарно-профілактичну роботу⁸⁵. Майже 50-тисячна армія громадських інструкторів повсякденно стежила за санітарним станом вулиць, дворів, квартир, місць громадського користування, вокзалів, шкіл, виявляла інфекційних хворих, повідомляла про них медпрацівників, допомагала госпіталізувати, брала участь у масовій санітарній обробці населення.

У Ворошиловградській області, наприклад, 360 бригад Червоного Хреста за час з 1 січня по 1 серпня 1944 р. піддали перевірці 37 тис. будинків і дворів, 5970 колодязів, зробили 3147 санобробок і т. ін.⁸⁶.

У 1944 р. організації Червоного Хреста сформували для роботи 15 санепідзагонів, які з допомогою червонохрестівського активу проводили дезинфекцію приміщень, влаштовували лазні, лагодили криниці і т. ін.⁸⁷. Завдяки протиепідемічній роботі Червоного Хреста вогнища інфекційних хвороб швидко і своєчасно ліквідувались. Уперше в історії війн в нашій країні не було епідемії під час ворожої навали. Це зберегло здоров'я та життя мільйонам радянських людей і забезпечило безперебійну роботу тилу.

Під час війн, як указував В. І. Ленін, всі політичні і соціальні установи будь-якого суспільства зазнають перевірки «вогнем і мечем». Саме результат війни показує їхню силу і слабкість⁸⁸. Результат Великої Вітчизняної війни виявив величезну життєвість радянського суспільно-політичного ладу та всіх його ланок, здатність цього ладу справляти вирішальний вплив на характер війни, добитися переможного закінчення її. Радянські політичні і громадські організації у роки війни з честю виконали всі завдання, що стояли перед ними. Завдяки величезному патріотичному піднесенню радянських людей, глибокому усвідомленню ними громадянського обов'язку масові організації і товариства стали справжніми бойовими загонами захисників соціалістичної Батьківщини. Основою і запорукою успішної діяльності їх була всебічна підтримка народу і вміле керівництво Комуністичної партії.

2. МАСОВИЙ ПАТРІОТИЗМ І ПОЛІТИЧНІ КАМПАНІЇ ТРУДЯЩИХ

Роль потужної рушійної сили у суспільно-політичному житті, важливого стимулятора благородних вчинків трудящих відіграє таке надзвичайно різноманітне явище, як масовий патріотизм членів соціалістичного суспільства. В. І. Ленін пероз-

⁸⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 134, арк. 1.

⁸⁶ Там же, спр. 951, арк. 109.

⁸⁷ Там же, оп. 34, спр. 45, арк. 11.

⁸⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 253.

ривно зв'язував соціалістичний патріотизм з інтересами революційно-визвольної боротьби. Уже в перші роки Радянської влади він побачив народження нового патріотизму трудящих і назвав його революційним, маючи на увазі палку заінтересованість людей у збереженні і примноженні завоювань соціалістичної революції. Патріотизм людини, яка буде краще три роки голодувати, ніж віддасть Росію іноземцям, — це справжній патріотизм, говорив Ленін⁸⁹. Отже, радянський патріотизм — джерело безкорисливої самовідданості, що доходить до самопожертви. У жодній країні під час війни ідеї патріотизму не охоплювали так народні маси, не набували такої гігантської творчої сили, як в СРСР у період Великої Вітчизняної війни.

Об'єднані соціально-політичною та ідейною спільністю, єдиною громадською свідомістю і колективною психологією, що проявляється в єдності поглядів, інтересів, оцінок, радянські люди високо розуміли обов'язок перед Батьківщиною. Виконання його стало їх внутрішньою потребою. Під час війни проявились і такі риси радянських людей, як усвідомлення вирішальної ролі народу у визвольній війні, вироблення колективної думки, настрою, звичка вирішувати всі питання громадою, проявляти ініціативу знизу, виконувати різні обов'язки в колективі на громадських засадах, виступати застрільниками передових патріотичних починань і рухів. «Тепер, якщо людина справжній патріот, вона не може бути поза роботою, бути пасивним споглядальником великих подій, що відбуваються; вона повинна брати посильну участь у тій чи іншій роботі та в громадському житті», — писав у роки Великої Вітчизняної війни М. І. Калінін⁹⁰.

Активність трудящих мас далеко не вичерпувалася участю у політичних і громадських організаціях. Народна творчість, масова самодіяльність породжували нові, різноманітні, гнучкі і ефективні форми участі найширших мас народу у захисті соціалістичної Батьківщини. Любов до Батьківщини, Комуністичної партії, почуття громадського обов'язку, безкорисливий ентузіазм та заінтересованість в справах суспільства, прагнення все віддати, все зробити для перемоги над ворогом — створили умови, за яких патріотична ініціатива або починання однієї особи чи групи осіб негайно підхоплювались мільйонами людей, перетворювались у могутні всенародні рухи. Комуністична партія, використовуючи творчу активність трудящих мас, всемірно сприяла її розвитку. Рішення партії і уряду схвалювались трудящими масами, а народна ініціатива, досвід, почин узагальнювались, підтримувались і поширювались партійними та урядовими органами.

З перших і до останніх днів Великої Вітчизняної війни основна увага суспільства в цілому і кожного його члена зокрема була звер-

⁸⁹ В. І. Ленін. Біографія. К., 1963, стор. 497.

⁹⁰ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання і навчання. К., 1951, стор. 80.

нена на зміцнення Збройних Сил, посилення зв'язків між армією і народом, фронтом і тилом. Діяльність радянського народу, в тому числі трудящих України, по забезпеченню Червоної Армії усім необхідним для розгрому ворога, всемірне і всебічне сприяння їй, набули характеру широких патріотичних починань і масово-політичних кампаній, що проявлялися в багатьох формах. Цілі цих ще небачених в історії жодної країни могутніх народних рухів відповідали найзаповітнішим мріям усього суспільства. У них взяли участь представники всіх класів і соціальних груп нашої країни, чоловіки і жінки, школярі, молодь, люди похилого віку. Виникли патріотичні рухи у перші ж дні війни, коли Червона Армія, у запеклих боях стримуючи ворога, зазнавала великих втрат у живій силі і бойовій техніці. У цій надзвичайно тяжкій обстановці першорядного значення набувала одностайна підтримка армії всім народом, постійне поповнення її людськими контингентами, озброєнням, спорядженням.

У перші місяці війни в армію було мобілізовано два мільйони жителів УРСР. Водночас добровільно до Червоної Армії пішли десятки тисяч радянських патріотів, багато з яких взагалі не підлягали мобілізації. Про розмах руху за добровільний вступ до Червоної Армії свідчить те, що тільки в 11 східних і південних областях України за перші два тижні війни з заявами про відправку на фронт звернулось до відповідних мобілізаційних органів 185 тис. чоловік ⁹¹.

Творча ініціатива трудящих виявилась в організації добровільних народних збройних формувань для допомоги регулярній армії. Так виникли загони, полки, дивізії та корпуси народного ополчення, комуністичні полки. На Україні, де ополченські підрозділи почали формуватись за прикладом Москви і Ленінграда, у східних і південних областях до них вступили 1 млн. 300 тис. чоловік ⁹². Значна частина ополченців, пройшовши навчання, влилась у діючу армію; багато ополченських підрозділів воювали як самостійні бойові одиниці.

Величезну роль у боротьбі проти ворожих лазутчиків, шпигунів, диверсантів, в охороні оборонних і промислових об'єктів, у забезпеченні порядку в прифронтовій зоні відіграли народні винищувальні батальйони, групи сприяння їм, загони по охороні населених пунктів, бригади сприяння міліції, протипожежні загони. У початковий період війни на Україні діяло 657 винищувальних батальйонів, які мали в своєму складі до 159 тис. бійців. На допомогу їм трудящі створили понад 18 тис. груп сприяння, що об'єднали понад 200 тис. чоловік. Вони знешкодили багатьох ворожих шпигунів, диверсантів, льотчиків з підбитих фашистських літаків, кримінальних злочинців ⁹³.

⁹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, стор. 97.

⁹² Там же, стор. 101.

⁹³ Там же, стор. 100.

Велику роботу на допомогу радянським військам і органам громадського порядку здійснили народні формування у першій половині 1942 р. На неокупованій території України діяло 42 винищувальні батальйони, в яких було 3260 бійців, 176 загонів по охороні міст, сіл і населених пунктів, в яких було 2120 чоловік, і 364 бригади і групи по охороні громадського порядку і сприянню погранвійськам, у яких налічувалось до 4 тис. чоловік⁹⁴. Несучи свою нелегку службу без відриву від виробництва, на громадських засадах, вони брали діяльну участь у чекістсько-воєнних операціях, вдень і вночі несли охорону оборонних об'єктів, міст і сіл, затримали до 10 тис. ворожих лазутчиків та злочинних елементів⁹⁵.

Винищувальні батальйони, створені трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни майже в кожному районі, відіграли відповідальну роль у забезпеченні ближніх тилів Червоної Армії і в нормалізації життя на визволеній території. На 15 лютого 1945 р. на Україні діяло 776 винищувальних батальйонів, у яких налічувалось 69 тис. бійців, і 17 930 груп сприяння їм, що мали у своєму складі 116 тис. учасників⁹⁶. Величезну роботу бійців винищувальних батальйонів, «ястребків», як їх називали в народі, ілюструють такі цифри: тільки за вісім місяців 1944 р. винищувальні батальйони УРСР затримали 99 тис. фашистських солдатів і ворожих елементів, зібрали на місцях боїв 60,5 тис. гвинтівок і автоматів, 2700 кулеметів і мінометів, 28,6 тис. ручних гранат⁹⁷.

Винищувальні батальйони і групи сприяння разом з органами НКДБ і НКВС УРСР знешкоджували бандерівські банди на західноукраїнських землях. На 15 лютого 1945 р. тут діяло 212 винищувальних батальйонів, у складі яких налічувалось 24 тис. бійців⁹⁸. Це були переважно вихідці з західноукраїнських областей, неможлики, які з радістю зустріли відновлення Радянської влади і вирішили відстоювати її зі зброєю в руках.

Лише за другу половину 1944 р. винищувальні батальйони західноукраїнських областей затримали 39 тис. гітлерівських солдатів і злочинних елементів, у боях знищили понад 6 тис. бандерівців і 12 тис. захопили живими⁹⁹.

В західних областях, крім того, діяло на 15 лютого 1945 р. 2396 груп сприяння, в яких було понад 24 тис. селян¹⁰⁰. Винищувальні батальйони і групи сприяння їм були грозою для бандитів. «У деяких селах наші не мають можливості з'явитись, бо народ ловить їх і сам передає до НКВС...» — писав курінний «Грім» з Станіславської області¹⁰¹.

⁹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 1276, арк. 16, 63.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Там же, ф. 1, оп. 34, спр. 13, арк. 35.

⁹⁷ Там же, арк. 8.

⁹⁸ Там же, арк. 35.

⁹⁹ Там же, оп. 13, спр. 669, арк. 48.

¹⁰⁰ Там же, арк. 35.

¹⁰¹ Там же.

Діяльність народних формувань, так само, як і створення в радянському тилу бойових резервів для Червоної Армії, стала можливою завдяки високій громадській свідомості радянських людей, які підтримували і перетворювали у справжній всенародний рух заходи Комуністичної партії по масовому вивченню трудящими військової справи. Мільйони трудящих України відгукнулись на постанову ДКО від 18 вересня 1941 р. «Про загальне обов'язкове навчання військової справи громадян СРСР». Комуністична партія вміло використала досвід громадянської війни у навчанні військової справи усього дорослого населення без відриву від виробництва. З допомогою радянських, профспілкових і комсомольських організацій, а також добровільних товариств Тсоавіахіму і Червоного Хреста на Україні було розпочато масове навчання трудящих військових спеціальностей, сформовано сотні підрозділів всевобуча, відкрито багато військово-навчальних пунктів, де проходили навчання сотні тисяч бійців народного ополчення, винищувальних батальйонів та інших добровільних формувань.

Система всевобуча відіграла велику роль у підготовці поповнення для Червоної Армії під час визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників і в завершальний період війни, коли в республіці діяло кілька тисяч військово-навчальних пунктів всевобуча, у яких підготовлено 583 тис. військових спеціалістів¹⁰². Завдяки масовій і всебічній підтримці усіма трудящими загальне військове навчання змогло стати заходом великої державної ваги. Воно дало можливість успішно вирішити питання про забезпечення Червоної Армії і народних формувань необхідними людськими резервами.

На допомогу фронту була організована всенародна кампанія по збиранню брухту для потреб оборонної промисловості. В ній взяли участь бригади молоді, домогосподарок, спеціальні піонерські дружини тимурівців. Тисячі тонн металевого брухту було зібрано і передано оборонним підприємствам під час масового недільника 17 серпня 1941 р., у якому взяли участь десятки тисяч трудящих¹⁰³.

Під час недільника в квітні 1942 р. у Ворошиловградській області, в якому взяло участь понад 26 тис. чоловік, було зібрано 30 тис. тонн залізного брухту¹⁰⁴; 10 тис. тонн брухту зібрано трудящими визволених районів Харківщини у травні 1943 р. В одному лише Куп'янському районі було зібрано до 200 вагонів брухту¹⁰⁵. У завершальний період війни трудящі зібрали на полях битв і передали промисловості сотні тисяч тонн металу, переважно розбитої фашистської техніки. Це був вагомий внесок у дальше зміцнення могутності Червоної Армії.

Щире піклування трудящих про воїнів рідної Червоної Армії породило масовий патріотичний рух по забезпеченню їх теплим

¹⁰² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, спр. 55, арк. 35.

¹⁰³ «Правда», 19 серпня 1941 р.

¹⁰⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 3, спр. 1280, арк. 30—31.

¹⁰⁵ Там же, ф. 1, оп. 14, спр. 169, арк. 3.

одягом. На самому початку цього руху, 12 вересня 1941 р., Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про республіканську комісію по збиранню теплих речей і білизни для Червоної Армії». В усіх установах, на підприємствах, в колгоспах були організовані комісії з представників громадськості по збиранню теплих речей для фронтовиків. У партійній та радянській пресі, в усній пропаганді широко популяризувався цей патріотичний рух. Трудящі у вільний від роботи час шили теплу білизну, в'язали рукавиці, збирали валянки і кожухи для бійців. До березня 1942 р. по Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Запорізькій, Сталінській, Ворошиловградській і Харківській областях комісіям по збиранню теплих речей для фронтовиків було здано 18,5 тис. кожухів, понад 26,2 тис. пар валянок, 97,1 тис. шапок-ушанок, 71 тис. ватяних шароварів і курток, 26 тис. пар теплої білизни, 50 тис. в'язаних та хутряних рукавиць, понад 39 тис. пар теплих шкарпеток і портянок¹⁰⁶.

У останній період Великої Вітчизняної війни цей благородний патріотичний рух набрав дещо іншого характеру — масової участі трудящих, на прохання військового командування, у пранні та ремонті одягу воїнів Червоної Армії. На 1 жовтня 1944 р. по областях республіки було вичищено і відремонтовано близько 7 млн. одиниць теплового одягу. У цій роботі, що була проведена у короткий строк і ретельно, взяли участь 352 тис. трудящих, переважно жінок¹⁰⁷.

З перших же днів Великої Вітчизняної війни міцні і животовні зв'язки встановились між трудівниками тилу й діючою армією. Радянські патріоти прагнули спілкуватись з воїнами, підтримувати їх морально, допомагати у побуті. Шефські зв'язки, ще у довоєнні роки встановлені колективами промислових підприємств і установ, колгоспів і радгоспів з військовими частинами, набули тепер повнішого і глибшого змісту.

Прагнучи надати організованості і цілеспрямованості масовому патріотичному рухові, що виникав стихійно, партійні, радянські та громадські організації очолили народну ініціативу. У вересні 1941 р. за рішенням ЦК ВКП(б) створено Центральну, а також республіканські, обласні, районні, міські комісії по здійсненню зв'язків тилу з фронтом.

Одним з засобів зв'язку фронту і тилу було листування. Воно мало характер своєрідних звітів, розповідей фронтовиків про бойові будні, про героїв-воїнів, про історію своїх підрозділів, а виробничників — про трудові досягнення. Листи фронтовиків у тил і трудівників тилу на фронт обговорювались, читались на загальних зборах, друкувались у газетах, передавались по радіо. Листи з фронту закликали до подвигів у праці, листи на фронт надихали воїнів на ратні діла, полегшували тягар фронтового життя, зміцнювали бойовий дух воїнів Червоної Армії.

¹⁰⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 32, арк. 13; спр. 150, арк. 5; ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 380, арк. 5.

¹⁰⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1027, арк. 3, 58.

За день до початку Корсунь-Шевченківської битви одна з частин, що діяла на головному напрямку, одержала лист від колгоспників с. Луки Лубенського району Полтавської області, визволеного за чотири місяці перед тим цією частиною. Колгоспники писали, як вони відбудовують народне господарство, як переживають за тих, хто ще живе під фашистським ігом. «Спішіть, брати, скоріше на захід,— закликали вони,— пам'ятайте, що там чекають на вас тисячі наших радянських людей». Лист колгоспників агітатори читали в окопах, землянках, на вогневих позиціях. Відповідь підписали сотні солдатів: «Ми пам'ятаємо про свій обов'язок, друзі, про ту визвольну місію, яку поклали на нас народ і партія... Вірте, що ми битимемось так само вперто, як і в дні боїв на Лівобережній Україні, як бились ми за визволення вашого села...»¹⁰⁸

В останній період війни командири і партійні організації військових частин писали рідним, землякам тих бійців та офіцерів, які відзначились у боях. Фронткові листи надсилались виробничим колективам, у яких раніше працювали військовослужбовці. У них командування вносило подяку рідним та організаціям за добре виховання воїна.

У період визволення радянської землі від ворога народилась нова форма зв'язку тилу і фронту — листування жителів з військовими частинами, які визволяли їх населені пункти. Листи трудящих приймалися на мітингах і урочистих зборах. У відповідь надходили листи від бійців та командирів з'єднань, що носили ім'я цих міст. Так, колгоспники сільськогосподарської артіль «Заря» Ново-Миколаївського району Запорізької області у листі бійцям, командирам і політпрацівникам дивізії, яка визволяла Запоріжжя, повідомляли про свої успіхи на трудовому фронті, про те, що вони виконали план хлібоздачі у фонд Червоної Армії достроково. «Ми все зробимо, щоб допомогти вам, наші дорогі визволителі, остаточно добити проклятого ворога...»¹⁰⁹

Важливою формою контактів фронту і тилу було масове надсилення індивідуальних і колективних подарунків радянським воїнам. Уже в перші воєнні дні подарунків посилалось так багато, що повсюдно утворювались спеціальні комісії та пункти для їх приймання. Про масштаби цього патріотичного руху свідчать такі приклади: на 2 млн. крб. відправили подарунків жителі Одеси захисникам міста; понад 100 тис. подарунків послали на фронт трудящі Ворошиловградської області; 10 тис. подарунків надіслали воїнам жителі Харкова.

Ще більш широкого розмаху набуло надсилення трудящими подарунків фронтовикам у період визволення України від німецько-фашистських загарбників, коли кожна радянська людина чим могла прагнула віддячити своїм визволителям. На травень 1944 р. тру-

¹⁰⁸ С. Смирнов. Сталинград на Днєпрі. М., 1958, стор. 64.

¹⁰⁹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов. Запорожье, 1959, стор. 239.

дящі Харківщини надіслали на фронт 67 тонн подарунків, кияни — 71 тону, droгобичани — 37,5 тонн, трудящі Кіровоградщини — 70 тонн. Як правило, подарунки на фронт привозили спеціальні делегації трудящих.

Широко практикувались поїздки представників військових частин в гості до трудящих. Особливо частими такі контакти були між містами і дивізіями, що визволили ці міста і носили їх найменування, або сформованими з земляків. Гірники Донбасу шефствували, наприклад, над 50-ю гвардійською дивізією, в складі якої переважали уродженці Донбасу, жителі Дніпропетровська — над 230-ю стрілецькою дивізією, сформованою в основном з дніпропетровців.

Тісний зв'язок з військовими частинами, що визволили від ворога територію Полтавської області, підтримували полтавчани. За 1944 р. в області зібрано і передано військам 60 тонн різних подарунків¹¹⁰. Делегація 93-ї Миргородської дивізії побувала у Миргородському районі. Воїни відвідали багато колгоспів, виступали перед людьми. У Миргороді на зустрічі з молоддю представники дивізії вручили райкому комсомолу бойову гвинтівку бійця І. Худякова, який героїчно загинув на підступах до міста. З ініціативи райкому партії від трудящих Миргородського району на фронт виїхала делегація, яка повезла воїнам 93-ї дивізії багато листів і 3 тонни подарунків¹¹¹.

Близька дружба зав'язалась з фронтовиками у трудящих Прилуцького району Чернігівської області. Листи колгоспників до воїнів-земляків друкувались в районній пресі. Тісні контакти підтримували жителі Чернігова з 76-ю гвардійською Чернігівською Червонопрапорною стрілецькою дивізією, 129-ю Чернігівською танковою бригадою, 16-ю Чернігівською кавалерійською дивізією. У дні святкування річниці визволення міста делегації підшефних підрозділів відвідали місто, брали участь у масових мітингах. У свою чергу, чернігівці послали на фронт делегації з подарунками¹¹². Усього в 1944—1945 рр. населення понад 100 міст і населених пунктів України підтримувало тісні зв'язки з частинами й з'єднаннями, що визволяли їх і носили почесні найменування за назвами цих міст і населених пунктів¹¹³.

Не менш важливим проявом піклування трудящих про воїнів Червоної Армії було всенародне шефство над військовими госпіталями. У складних умовах війни було б неможливим розгорнути і налагодити високоефективну роботу госпіталів без всебічної і щедрої матеріальної та організаційної допомоги військово-медичним органам з боку найширших верств населення. Для координації і керівництва всенародним рухом на допомогу пораненим воїнам на початку війни було утворено республіканський, обласні, міські та районні комітети по обслуговуванню поранених і хворих бійців

¹¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 953, арк. 73.

¹¹¹ Там же, спр. 949, арк. 78 зв.

¹¹² Там же, спр. 953, арк. 164.

¹¹³ «Український історичний журнал», 1970, № 11, стор. 32.

та офіцерів Червоної Армії на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком. Велику організаційну роботу проводила шефська комісія по обслуговуванню госпіталів при Центральному комітеті товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР.

Громадськість, очолена активістами Червоного Хреста, вникала в усі потреби госпіталів: транспортування і приймання поранених, догляд за ними, прибирання приміщень, прання і лагодження білизни, організацію розваг поранених тощо.

Вже через кілька днів після оголошення масової мобілізації військовозобов'язаних Наркомат охорони здоров'я УРСР розгорнув на території республіки 159 евакогоспіталів на 56 тис. ліжок (у дальшому їх кількість була збільшена)¹¹⁴. Завдяки допомозі трудящих у багатьох випадках госпіталі розгортались в 2—3 рази швидше, ніж передбачалось завданням. Населення надавало госпіталям велику матеріальну допомогу. Від киян на 1 вересня 1941 р. надійшло в організації Червоного Хреста для передачі госпіталям понад 1 млн. крб., від кіровоградців — 100 тис. крб., кілька сот тисяч карбованців передали одесити¹¹⁵. Значна допомога, насамперед продовольством, надходила і від колгоспників. З перших же днів війни розгорнувся добровільний донорський рух. Лише в Києві, Одесі і Донбасі донорами стало понад 35 тис. чоловік.

Колективи евакуйованих на схід українських підприємств, навчальних закладів, наукових установ брали активну участь у діяльності місцевих комітетів допомоги пораненим бійцям та офіцерам. З ініціативи групи працівників Київського медінституту на чолі з доцентом Н. С. Керкіс-Керченко у Челябінську в січні 1942 р. була створена платна поліклініка, обслуговувана без відриву від основної роботи відомими медиками України Б. Н. Маньківським, О. М. Ольшанецьким, О. Ю. Лур'є, П. І. Гельфером та ін. Поліклініка обслуговувала широкі верстви населення, але насамперед подавала безплатну допомогу інвалідам Вітчизняної війни, а всі кошти, одержані за платне лікування, передавала у фонд обласного комітету допомоги пораненим бійцям та офіцерам. За два роки у фонд цього комітету було передано понад 3 млн. крб. 12 провідних лікарів поліклініки за активну участь в оборонній роботі були нагороджені значком «Відмінник охорони здоров'я»¹¹⁶.

Ще більш широкого розмаху набув рух на допомогу військовим госпіталям під час визволення України від німецько-фашистських окупантів і в завершальний період війни. У березні 1943 р. розпочав свою роботу в поновленому складі Республіканський комітет допомоги пораненим і хворим бійцям та офіцерам Червоної Армії на чолі з головою Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречухою, а також обласні, міські та районні комітети¹¹⁷. Коло шефської діяльності громадськості значно розширюється. На травень 1945 р.

¹¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 32, арк. 13.

¹¹⁵ «Советская Украина», 5 вересня 1941 р.

¹¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1038, арк. 65—67.

¹¹⁷ Там же, оп. 145, спр. 320, арк. 4.

у республіці діяло 262 госпіталі, у яких налічувалось 128 тис. ліжок¹¹⁸. Звичайно, обладнати таку кількість госпіталів, забезпечити їх всім необхідним можна було лише за участю великої кількості енергійних, діяльних і безкорисливих ентузіастів. У роботу по обслуговуванню військово-санітарних ешелонів і госпіталів було залучено 57 тис. чоловік¹¹⁹. Але це було тільки ядро могутнього патріотичного руху, в якому загалом взяли участь сотні тисяч людей.

На кінець 1944 р. по Українській РСР громадськістю передано госпіталям 65 тис. ліжок, 59 тис. одиниць постільної білизни, 136 тис. тарілок, склянок та іншого посуду, десятки тисяч предметів кульгінвентаря, 3,6 млн. крб.— на ремонт приміщень і майже на 2 млн. крб. подарунків, а також випрано і відремонтовано 444 тис. пар натільної білизни¹²⁰.

У швидкому видужанні поранених бійців та офіцерів важливою для госпіталів була підмога продовольством. За даними на грудень 1944 р., тільки через Республіканський комітет допомоги пораненим колгоспники і жителі міст, турбуючись про поранених воїнів, безплатно передали у розпорядження госпіталів 35 тонн печеного хліба, 51 тонну борошна, 81 тонну крупи, 10 тонн цукру і меду, 1318 тис. яєць, 621 тонну молока, 24 тонни масла і жирів, 33 тонни м'яса, 880 тонн картоплі, 769 тонн овочів, а також до 300 тис. індивідуальних продовольчих подарунків¹²¹.

З новою силою розгортався донорський рух, у якому взяли участь нові і нові тисячі радянських патріотів. Основний кістяк донорів налічував в останній період війни понад 60 тис. чоловік. Це були люди, які систематично і в основному безплатно здавали свою кров для потреб лікування поранених. Усього ж за час війни через 24 станції переливання крові пройшло 325 тис. донорів, що здали 108 тонн крові¹²².

Патріотичний рух на допомогу госпіталям у роки Великої Вітчизняної війни був яскравим проявом високої морально-політичної свідомості трудящих, їх глибокого розуміння свого громадського обов'язку.

Почуття всенародної скорботи за загиблими у битвах проти німецько-фашистських загарбників захисниками соціалістичної Батьківщини, бажання увічнити їх подвиги породило рух за упорядкування могил загиблих воїнів Червоної Армії, партизанів, підпільників, жертв звірств німецько-фашистських окупантів. Виконками обласних, міських та районних Рад депутатів трудящих ухвалювали спеціальні постанови про упорядкування могил і увіч-

¹¹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1838, арк. 150.

¹¹⁹ Там же, оп. 34, спр. 45, арк. 10; спр. 47, арк. 19.

¹²⁰ Там же, оп. 14, спр. 1015, арк. 15; оп. 34, спр. 47, арк. 40; спр. 19, арк. 25; оп. 13, спр. 895, арк. 230.

¹²¹ Там же, оп. 14, спр. 1015, арк. 16.

¹²² Там же, спр. 1359, арк. 12; оп. 34, спр. 53, арк. 109; «Український історичний журнал», 1961, № 4, стор. 50.

Передача військовому командуванню бойових літаків, збудованих на кошти трудящих м. Києва.

Випуск бойового листка, присвяченого 1 Травня, в з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова.

Мітинг трудящих у визволеному партизанами м. Овручі.

Мітинг трудящих у визволеному від німецько-фашистських окупантів м. Львові.

нення пам'яті загиблих патріотів. В усіх містах і районах були взяті на облік братні могили, військові кладовища, індивідуальні могили бійців та офіцерів, партизанів. Колгоспники с. Берестовець Київської області упорядковували могили 53 воїнів, поставили пам'ятники, огорожі ¹²³. У 28 районах Полтавщини в 1944 р. було виявлено й упорядковано 736 братніх і 1912 індивідуальних могил, споруджено 54 кам'яних пам'ятники ¹²⁴. Активну роль у цьому патріотичному русі взяли піонери та школярі, радянська молодь.

Дбайливою увагою оточив радянський народ сім'ї фронтовиків, особливо загиблих, дітей, що залишилися без батьків, інвалідів Вітчизняної війни. Комуністична партія і уряд прийняли ряд важливих постанов про пільги і матеріальне забезпечення вказаної категорії населення. До налагодження цієї справи органи влади широко залучали громадські організації, радянський, комсомольський, профспілковий актив.

З самого початку війни виникли найрізноманітніші форми шефства трудящих над сім'ями військовослужбовців та потерпілими від війни. Громадськість допомагала їм у влаштуванні на роботу, у набутті виробничої кваліфікації, поліпшенні житлових умов, забезпечувала безплатним харчуванням, взуттям та одягом, влаштовувала дітей, що залишилися без батьків, у дитячі будинки. Зусиллями виробничих колективів і окремих громадян створювалися фонди матеріальної допомоги сім'ям військовослужбовців і колишнім фронтовикам-інвалідам, дітям-сиротам.

Широкому розгортанню масово-політичної кампанії по улаштуванню сімей фронтовиків, дітей-сиріт та інвалідів Великої Вітчизняної війни сприяли постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У і РНК УРСР про поліпшення роботи радянських і місцевих партійних організацій у поданні допомоги сім'ям військовослужбовців.

У ході визволення території України від фашистів партійні, радянські та громадські організації з допомогою активу проводили виявлення і облік сімей військовослужбовців та інвалідів, які гостро потребували матеріальної допомоги. За станом на 1 вересня 1945 р. на Україні було 4258 тис. сімей фронтовиків. Значна частина їх потребувала допомоги ¹²⁵. Так, наприклад, по Харківському військовому округу з 1243 тис. сімей військовослужбовців 197 тис. гостро потребували матеріальної допомоги, а 30 тис. з них не мали ще й житла і знаходилися у землянках, 123 тис. інвалідів Вітчизняної війни, що були на вересень 1944 р. в республіці, також потребували матеріальної підтримки ¹²⁶.

Одними з перших шефами 450 сімей і осіб, що особливо потерпіли від війни, стали робітники заводу ім. Дзержинського у Дніпродзержинську. Вони зібрали для них 17 тонн продовольства, органі-

¹²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 953, арк. 30—31.

¹²⁴ Там же, арк. 74.

¹²⁵ Там же, спр. 1836, арк. 67.

¹²⁶ Там же, оп. 34, спр. 15, арк. 37.

зували майстерні по виготовленню і ремонту взуття, засолили багато овочів, заготовили паливо.

Влітку і восени 1944 р. всенародна кампанія по створенню громадського фонду допомоги сім'ям фронтовиків та інвалідам війни досягла найбільшого розвитку. З 20 вересня по 20 жовтня місячник допомоги відбувався на Київщині. Йому передувала ретельна підготовка. Кожен шефський колектив заздалегідь врахував, чого потребують підшефні, й намітив, чим їм можна допомогти. У Києві в місячнику взяло участь 33 тис. чоловік. Сім'ям фронтовиків та інвалідам було завезено 2806 кубометрів дров, 349 тонн овочів, відремонтовано 975 квартир, зібрано 384 тис. крб.¹²⁷ Від жителів міста не відставали і колгоспники. Селяни с. Устимівка Гребінківського району на Київщині звернулись через районну газету до колгоспників району із закликом посилити допомогу сім'ям військовослужбовців та інвалідам. Усього на кінець 1944 р. по Київській області сім'ям фронтовиків та інвалідам було видано з громадського фонду 2,6 млн. крб., 1320 тонн хліба, 179 тонн продовольчих продуктів, 682 тонни картоплі, відремонтовано будинків і квартир для 25,3 тис. сімей, збудовано 206 нових будинків, завезено 48,2 тис. кубометрів дров¹²⁸.

За почином киян місячники допомоги сім'ям фронтовиків та інвалідам у кінці 1944 р. відбулись по всіх містах, районах, областях України. Їх наслідки широко висвітлювались у пресі, по радіо.

Значну допомогу громадськості подавали тимурівські команди піонерів та школярів. Так, група тимурівців м. Сталіно взяла шефство над 29 сім'ями фронтовиків, допомагаючи їм у догляді за дітьми, заготівлі палива на зиму і т. ін. Тимурівці 10-ї макіївської школи обробили городи 28 сімей військовослужбовців. Група піонерів 46-ї школи м. Маріуполя взяла шефство над хворим І. Гончаром, батьком синів-фронтовиків. «Я маю багато уважних, дбайливих опікунів,— писав Гончар на фронт,— які своєю дитячою любов'ю прикрашають мені життя»¹²⁹.

З позабюджетного фонду коштів сім'ям військовослужбовців, інвалідам на кінець 1944 р. видано 10,4 млн. крб., 160 тис. квартир, 4800 голів худоби, 260 тис. тонн палива, понад 100 тис. одиниць одягу, збудовано 16,6 тис. квартир, виділено понад 725 тис. індивідуальних городів та колгоспниками засіяно в цей фонд 27 тис. га продовольчих культур. Крім того, було працевлаштовано до 800 тис. членів сімей військовослужбовців та інвалідів Вітчизняної війни і налагоджено постійне шефство трудящих над 24 будинками інвалідів війни¹³⁰.

Складовою частиною масово-політичної кампанії по шефству над сім'ями фронтовиків та інвалідами війни був рух, спрямований

¹²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 41, арк. 82.

¹²⁸ Там же, оп. 14, спр. 1836, арк. 105—108.

¹²⁹ Там же, оп. 34, спр. 36, арк. 36.

¹³⁰ Там же, арк. 33; спр. 47, арк. 77; спр. 15, арк. 6; оп. 14, спр. 1836, арк. 67.

на допомогу дітям, що осиротіли внаслідок війни. За даними на 1 вересня 1945 р., у республіці було 162 тис. сиріт і 1166 тис. напів-сиріт¹³¹. З перших же днів визволення Комуністична партія, Радянський уряд, командування військових частин приділяли їм особливу увагу. Ще у січні 1942 р. Раднарком СРСР видав постанову про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях з німецько-фашистськими окупантами¹³². Тоді ж створено Надзвичайну комісію при Раді Народних Комісарів Української РСР для допомоги дітям-сиротам. Пізніше такі комісії було створено і в областях. У своїй роботі вони спирались на ініціативу широкої громадськості.

Застрільником всенародної кампанії по улаштуванню дітей, що залишились без батьків, виступив комсомол республіки. Одними з перших у русі на допомогу дітям взяли участь трудящі Щорсівського району Чернігівської області, які всиновили 19 сиріт, кілька десятків дітей улаштували в дитбудинки або на патронування в сім'ї трудящих, зібрали для них 30 тис. крб., багато продуктів, відремонтували одяг, забезпечили паливом. Загалом на березень 1944 р. для дітей-сиріт по Чернігівській області зібрано 526 тис. крб., по Ворошиловградській — 800 тис. крб., Полтавській — 708 тис. крб., Харківській — 460 тис. крб. Зібрана була також велика кількість продуктів, предметів одягу, білизни. Усього на цей час передано 191 дитячому будинку, в яких було 16,6 тис. сиріт, а також сім'ям, що всиновили дітей або яким було доручено їх патронування, 4203 тис. крб., 313 тонн продуктів, 100 тис. індивідуальних подарунків, багато одягу, взуття та ін.¹³³ Піклування про сиріт дедалі зростало.

Отже, завдяки творчій ініціативі трудящих, їх ентузіазму і наполегливості великі кошти, що виділялись державою для забезпечення сімей фронтівців, інвалідів Вітчизняної війни і дітей-сиріт, поповнювалися продовольством, промтоварами, паливом і т. ін., зібраними населенням.

Одним з яскравих проявів полум'яного радянського патріотизму і в той же час однією з найважливіших сторін суспільно-політичної діяльності трудящих СРСР був рух за створення загальнонародного фонду оборони. В час найтяжчих випробувань радянські патріоти прагнули передати у розпорядження Батьківщини додаткові матеріальні резерви та грошові кошти.

Уже в кінці червня 1941 р. робітники і службовці на зборах приймали рішення про відрахування у фонд Червоної Армії частини свого заробітку, про дострокову сплату позики, здавали облігації державних позик, відраховували компенсації за невикористані відпустки, вносили у фонд оборони плату за недільники і суботники, передавали гроші, коштовності, премії, гонорари, промислові това-

¹³¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1836, арк. 67.

¹³² СССР в Великой Отечественной войне. 1941—1945. Краткая хроника. М., 1970, стор. 167.

¹³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, спр. 31, арк. 15—16.

ри і сировину; колгоспники, крім грошей, здавали у фонд оборони сільськогосподарські продукти, відраховували трудовні, практикували понадпланові посіви, вирощували худобу для здачі у цей фонд в особистому господарстві. Ініціативи у створенні фонду оборони не було меж, її проявляли повсюдно люди різного соціального становища, професій, віку.

Велику роль у розгортанні руху по створенню фонду оборони відіграли партійні та громадські організації. «Фонд оборони виник стихійно. Йому треба надати відповідних організаційних форм — про це повинні потурбуватися партійні, профспілкові та комсомольські організації», — писала «Правда» 1 серпня 1941 р.

Разом з усім радянським народом найактивнішу участь у створенні фонду оборони взяли трудящі Української РСР. Лише від населення Ворошиловградської, Сталінської, Харківської і Сумської областей на початок жовтня 1941 р. у фонд оборони країни надійшло 65 млн. крб.¹³⁴

Всенародний рух по збиранню коштів на виробництво зброї для Червоної Армії дедалі ширшав і зростав у ході війни. У дні святкування 25-х роковин Радянської влади на Україні серед українських робітників, колгоспників, інтелігенції, що перебували в евакуації, виникла думка про збирання коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну!» Застрільником цієї кампанії виступив колектив харківського заводу «Серп і молот», який працював у Саратові¹³⁵. Через газети «Комуніст» і «Советская Украина», радіостанцію ім. Т. Г. Шевченка про це починання стало відомо основній масі трудящих, евакуйованих з України. У Ровенському районі Саратовської області за кілька днів на танкову колону «За Радянську Україну!» серед евакуйованих українських колгоспників було зібрано 102 тис. крб., у Краснокутському — до 100 тис. крб.¹³⁶ На 1 березня 1943 р. кошти, зібрані на танкову колону «За Радянську Україну!», становили 9,7 млн. крб. готівкою і до 1 млн. крб. облігаціями¹³⁷. Усього ж на танкову колону «За Радянську Україну!» було зібрано 25 млн. крб.

У кампанію по створенню фонду оборони включилися партійні, радянські та громадські організації, проводячи величезну роз'яснювальну й організаторську роботу. Так, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У 25 січня 1944 р. обговорило патріотичний почин колгоспника Х. К. Лободи, який вніс із власних заощаджень 35 тис. крб. у фонд оборони. Схвалюючи цей патріотичний почин, бюро обкому запропонувало всім партійним організаціям обговорити благородний вчинок Х. К. Лободи, закликати трудящих допомог-

¹³⁴ «Правда», 5 вересня 1941 р.; «Советская Украина», 11 вересня та 4 жовтня 1941 р.; Сумська область в період Великої Отечественної війни. Сборник документов. Харьков, 1963, стор. 11; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 1, стор. 111.

¹³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 9, арк. 3.

¹³⁶ Там же, арк. 11, 13.

¹³⁷ «Радянська Україна», 4 березня 1943 р.

ти державі особистими заощадженнями для ще кращого озброєння Червоної Армії¹³⁸. Популяризуючи патріотичний вчинок Х. К. Лободи, парторганізації Дніпропетровська провели 2348 мітингів, зборів та бесід. На створення бойової техніки було зібрано понад 3 млн. крб.¹³⁹

З величезним піднесенням відбувалась масово-політична кампанія по збиранню коштів у фонд оборони в Сталінській області. Ініціаторами його виступили робітники, колгоспники і службовці Харцизького району. Почин харцизців підхопили трудящі Макіївки, які внесли у фонд оборони 8 млн. крб., Єнакієвого — 3,4 млн. крб., Сталіно — 10,8 млн. крб.¹⁴⁰

Охоплені безмежною любов'ю до Батьківщини, трудящі передавали в фонд її оборони найдорожчі речі. Наприклад, у Києві під час мітингу на деревообробному комбінаті робітниця тов. П'яткіна здала до президії золотий годинник; 74-річна домогосподарка П. М. Березкіна внесла до фонду оборони золотий годинник, обручку, ланцюжок, кулон з алмазами тощо¹⁴¹.

Чимало радянських патріотів вносило до фонду оборони великі грошові суми, нагромаджені за довгі роки праці. Десятки українських трудящих добровільно здали на будівництво танків і літаків для Червоної Армії по 100 тис. крб. і більше. Один з таких «сто-тисячників» П. М. Дикань говорив, виступаючи перед односельчанами: «З громади по нитці — Гітлеру вірówka. Отже, внесемо побільше грошей, щоб ота вірówka була товстішою, міцнішою і щоб швидше задушила бандита Гітлера»¹⁴².

На 1 травня 1944 р. на визволеній території Української РСР у фонд оборони поступило 713 263 тис. крб.¹⁴³ Усього ж за час після визволення республіки у цей фонд було внесено 859 млн. крб.¹⁴⁴, за весь час війни — 2 млрд. крб.

Часто патріоти, вносячи великі суми грошей у фонд оборони, просили будувати бойові машини для своїх земляків, синів, братів, чоловіків, які боролися з ворогом. Колгоспник сільгоспартілі ім. Калініна Сватівського району Ворошиловградської області М. І. Клименко, внісши 100 тис. крб. на побудову літака, просив передати його своєму земляку О. Г. Молодчому, який першим у Радянському Союзі в дні Великої Вітчизняної війни був удостоєний звання двічі Героя Радянського Союзу¹⁴⁵. Жителі с. Новопавлівка Червоноармійського району Сталінської області купили на свої кошти танк «Т-34», який назвали «Месник Донбасу». Могутню машину було вручено жителям цього ж села братам К. С. Золотьку, П. С. Золоть-

¹³⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 27, арк. 33.

¹³⁹ Вісник Київського університету, № 3, Серія історії КПРС. К., 1970, стор. 82.

¹⁴⁰ «Социалистический Донбасс», 13 лютого 1944 р.

¹⁴¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 208, арк. 43—44.

¹⁴² Там же, ф. 1, оп. 15, спр. 115, арк. 3.

¹⁴³ ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 919, арк. 69.

¹⁴⁴ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 126.

¹⁴⁵ «Прапор перемоги» (Луганськ), 14 жовтня 1964 р.

ку і Д. А. Бойку¹⁴⁶. «Месник Донбасу» з боями пройшов території України, Білорусії, Угорщини, Чехословаччини. На рахунок його славного екіпажу 7 ворожих танків, 9 бронетранспортерів, десятки фашистів.

Важливим джерелом поповнення фонду оборони були внески сільськогосподарськими продуктами, які робили колгоспи і окремі колгоспники, а також працівники радгоспів. Достроково виконавши обов'язкові поставки державі, працівники сільського господарства України здавали продбвільство у фонд Червоної Армії. З врожаю 1944 р. колгоспники України здали у фонд оборони 530 тис. тонн зерна, близько 260 тис. тонн картоплі і багато іншого продовольства¹⁴⁷. Оскільки валові збори врожаїв різко зменшилися, такі добровільні внески були неоціненним вкладом у фонд оборони.

Важливою формою допомоги державі у фінансуванні воєнних витрат була участь трудящих у передплаті воєнних позик, за рахунок яких покрито близько 15% всіх воєнних витрат Радянського Союзу¹⁴⁸. Партійні, радянські та громадські організації проводили велику роботу по розміщенню серед трудящих воєнних позик, роз'яснюючи їх значення для Радянської держави.

На Україні передплата на другу воєнну позичку провадилась в червні 1943 р. у визволених від ворога районах Ворошиловградської та Харківської областей. Близькість до фронту, відсутність зв'язку і транспортних засобів ускладнювали справу. Проте політична активність, патріотичне піднесення населення були такими великими, що сума передплати досягла 320% наміченої цифри і становила 80 млн. 126 тис. крб. У передплаті взяли участь 100% робітників та службовців і 99% колгоспників¹⁴⁹.

Одноставно підтримали трудящі України передплату третьої воєнної позички у травні 1944 р. У перший день передплати зранку на заводах, в установах, колгоспах, радгоспах, МТС відбулись мітинги і збори трудящих, після яких почалась передплата. З величезним піднесенням робітники, колгоспники, інтелігенція позичали державі свої трудові заощадження. Уже в перший день передплата становила 47% до плану¹⁵⁰.

Під час передплати позички трудящі часто висловлювали свої найзаповітніші мрії про щасливе мирне життя. Слюсар-стахановець з м. Марганця Дніпропетровської області О. Зінченко сказав, передплачуючи позичку: «Червона Армія визволила нас і дала можливість знову вільно жити і працювати. Ми не залишимось перед нею у боргу». 90-річний колгоспник артілі ім. XII партз'їзду Вовчан-

¹⁴⁶ «Зоря» (Брест), 8 вересня 1963 р.

¹⁴⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 682, арк. 70.

¹⁴⁸ «Правда», 20 квітня 1957 р.

¹⁴⁹ М. О. Буцько, М. З. Данилюк. Партійні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту (1943—1945 рр.).— Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3-4, К., 1965, стор. 295.

¹⁵⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 310, арк. 4—5.

ського району Харківської області П. Костогляд, у якого на фронті було 13 синів і онуків, передплатив позику на 15 тис. крб. Крім того, він здав у фонд оборони облигацій на 50 тис. крб.¹⁵¹ У цілому по Українській РСР передплата на третю воєнну позику закінчилася вчасно і становила 2591 млн. крб., або 189% до плану¹⁵².

Допомогою трудящих державі була і реалізація квитків грошово-речових лотерей, які провадилися на Україні у жовтні 1943 р. і листопаді 1944 р.

На кошти від реалізації облигацій, позик і квитків лотерей, що поступали від трудящих України, як і інших братніх республік, було збудовано тисячі літаків, танків, випущено багато іншої зброї. Радянський народ допомагав державі добре годувати й одягати воїнів доблесної Червоної Армії. Ця неоціненна допомога Батьківщині прискорила перемогу над лютим ворогом — німецьким фашизмом.

У роки Великої Вітчизняної війни зросла і посилилась роль жіноцтва у радянському суспільстві. Покоління освічених, політично свідомих, вихованих в душі животворного соціалістичного патріотизму жінок, що виросло в умовах Радянської влади, під час війни виявило свій природний талант і організаторський хист, вміння долати будь-які труднощі у роботі, здатність зі зброєю в руках мужньо захищати Батьківщину.

У ході війни зросла питома вага жінок в населенні (на 1 січня 1945 р. жінки становили 64% усього населення) та їх суспільно-політична роль в житті республіки¹⁵³. Після того, як чоловіки пішли на фронт, жінки зайняли їх місце на виробництві. Крім того, на їх плечі повністю лягло піклування про дітей, старих батьків. Активність проявляли жінки у так званих жіночих радах при військоматах, виконкомах Рад. Комуністична партія і Радянський уряд, проявляючи велику увагу і піклування про радянську жінку, встановили в липні 1944 р. орден і почесне звання «Мати-героїня».

Величезну увагу в останній період війни було приділено залученню до активного суспільно-політичного життя жінок західних областей УРСР, які довгий час перебували у пригнобленому і нерівноправному становищі. Проводились обласні та районні наради жінок, присвячені їх ролі у відбудовних роботах. На них обирались жіночі ради. У квітні 1945 р. в райкомах КП(б)У був запроваджений інститут жіночих організаторів, а в обкомах створено відділи по роботі серед жінок¹⁵⁴.

Ніколи ще в історії війн жінки не брали такої активної участі у битвах і праці в ім'я своєї Батьківщини, як у Великій Вітчизняній війні.

Надзвичайно важливою і плідотною була політична діяльність активних членів радянського суспільства у період тимчасової

¹⁵¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 310, арк. 17.

¹⁵² Там же, оп. 14, спр. 700, арк. 50.

¹⁵³ Там же, оп. 19, спр. 2, арк. 6.

¹⁵⁴ Там же, оп. 13, спр. 895, арк. 159.

окупації німецькими фашистами території УРСР. Їх метою було, з одного боку, всіма засобами перешкодити окупантам здійснити злочинні плани уярмлення України та її народу, знищення соціалістичного суспільного і економічного ладу, запровадження рабсько-кріпосницьких порядків, насадження людиноненависницької фашистської ідеології. З другого боку, політична діяльність радянських людей в умовах німецько-фашистської окупації полягала у самовідданій, героїчній боротьбі за збереження від фізичного знищення членів радянського суспільства, взагалі збереження усього соціалістичного: матеріальних цінностей, духовних надбань, завойованих у Великій Жовтневій соціалістичній революції, матеріалістичного світогляду і комуністичної ідеології, радянських традицій в особистому житті і взаєминах між людьми.

До політичної боротьби радянських людей, очолюваних комуністами, слід віднести бойкот та ігнорування будь-яких заходів окупаційних властей, ухиляння від виконання їх наказів, порушення різних заборон, масовий прояв ворожості до німецько-фашистських окупантів.

Ненависть і презирство до усього фашистського лежали в основі повсюдного бойкоту пропагандистських заходів окупантів. Доповідаючи командуючому поліцією безпеки і СД на Україні, начальник поліції безпеки і СД у київському генерал-комісаріаті писав: «...Німецька пропаганда показала і показує повну невдачу»¹⁵⁵.

Радянські люди бойкотували видовищні установи, відкриті окупантами. За даними Харківської міської управи, у першому кварталі 1942 р. в місті працювало три кінотеатри. У них на 62 сеансах за цілий квартал побувало до 19 тис. чоловік, частину з них становили окупанти. Наскільки незначним було відвідування кінотеатрів населенням, свідчать такі цифри. Всі три кінотеатри, розраховані на 2000 місць і на три сеанси на день, до війни обслуговували за квартал 545 тис. чоловік¹⁵⁶. Радянські люди бойкотували фашистську пресу і радіо. Це змушені були визнати й самі окупанти, відзначаючи у відповідних документах, що на окупованій території «насамперед цілком безуспішними виявились радіомовлення і преса»¹⁵⁷.

Гнів і обурення народу викликала профашистська діяльність реакціонерів-церковників — уніатів, автокефалістів, автономістів. Своїми підлими, іудиними діяннями вони остаточно скомпрометували себе перед віруючими.

Небажання радянських людей підтримувати окупантів було настільки очевидним, що його не могла приховати навіть фашистська преса. Так, одна з окупаційних газет ремствувала: «...Трудящий Донбасу швидко пристосовувався, всі ходи і виходи знайшов, німців обманювати навчився, ...нічого новому суспільству не дає,

¹⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 170—171.

¹⁵⁶ Харківський облдержархів, ф. 2982, оп. 1, спр. 236, арк. 2.

¹⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 497.

громадського обов'язку не розуміє, скаржитися на труднощі повсякчасно, голосно лається і незадоволення висловлює...»¹⁵⁸.

Поведінка населення Радянської України в період тимчасової окупації свідчила про те, наскільки міцно увійшли соціалізм і марксистсько-ленінська ідеологія в їх життя і свідомість. Борючись проти ненависного ворога, воно тим самим боролось за збереження радянського ладу, відстоювало соціалістичний спосіб життя. Незважаючи на кривавий терор, фашисти були безсилі знищити соціалістичний уклад і реставрувати капіталістичні порядки. Протягом всього періоду окупації вони могли виконувати роль катів і грабіжників, але господарями радянської землі стати не змогли.

Проявом політичної активності населення була підтримка ним діяльності партійного підпілля і окремих радянських патріотів по визволенню, організації втеч, переховуванню втікачів з таборів військовополонених. Фашисти видавали безліч наказів, в яких під загрозою смерті забороняли населенню давати притулок військовополоненим. Незважаючи на жорстокі розправи, радянські люди всіляко допомагали їм тікати з полону, переховували, зв'язували з підпільниками і партизанами. Так, з Міловського концтабору у Ворошиловградській області місцеве населення врятувало до 250 військовополонених, які після приходу Червоної Армії влились в її ряди¹⁵⁹. Підпільники Червоноармійського району в Донбасі організували в травні 1942 р. втечу з місцевого табору 400 полонених і переправили їх за лінію фронту. Десятки радянських воїнів, що потрапили у полон до фашистів, урятувала патріотична група на чолі з Т. М. Щербаченко, що діяла у Кіровограді¹⁶⁰. У лютому 1943 р. партизани Петропавлівського району Дніпропетровської області визволили з концтаборів до 300 чоловік¹⁶¹.

Величезну роботу по врятуванню військовополонених проводили радянські лікарі, виявляючи при цьому героїзм та винахідливість. За допомогою населення вони організовували підпільні госпіталі та лазарети. Наприкінці 1941 р. військовополонений юрист з Москви Л. А. Сілін за допомогою полонених лікарів, а також місцевого населення організував на Полтавщині підпільний госпіталь для радянських полонених бійців та офіцерів. Госпіталь проіснував кілька місяців, персонал його врятував від смерті багатьох людей¹⁶². У кінці 1941 р. група медичних працівників на чолі з професором О. І. Мещаніновим, ризикуючи життям, організувала підпільний госпіталь для радянських військовополонених на околиці Харкова. Завдяки допомозі мирного населення госпіталь проіснував до лютого 1943 р.¹⁶³

¹⁵⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 658, арк. 155.

¹⁵⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963, стор. 216.

¹⁶⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, спр. 132, арк. 6—8.

¹⁶¹ «Зоря», 13 вересня 1964 р.

¹⁶² «Огонек», 1962, № 39, стор. 21—24; № 40, стор. 17—21.

¹⁶³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—1943 гг.). Сборник документов и материалов. Харьков, 1965, стор. 290—291.

Масову боротьбу розгорнули трудящі України проти вигнання фашистами радянської молоді на каторжні роботи в Німеччину. На чолі цього народного руху стояли підпільні партійні організації. Члени багатьох з них влаштовувались за завданням керівництва на роботу в окупаційних установах і таким чином допомагали зривати розпорядження гітлерівців, «губили» мобілізаційні списки і справи, через своїх товаришів повідомляли населення про чергову мобілізацію, давали окупантам неправильні відомості тощо. Підпільники викрадали, а то й самі виготовляли бланки для фіктивних документів, за допомогою яких багато тисяч радянських людей було врятовано від каторги. В Києві, наприклад, радянська патріотка Н. М. Коломийцева організувала в себе на квартирі справжній пункт по підробці документів, які звільняли від відправки до Німеччини. У комендатурі Коломийцева була зареєстрована як фольксдойче, і окупанти навіть і не здогадувались, чим займається ця скромна жінка ¹⁶⁴.

Підпільники і партизани громили, підпалювали вербувальні пункти і так звані «біржі праці», рятуючи тисячі людей від фашистських робочих таборів. Члени підпільної комсомольської організації в Краснодарі «Молода гвардія», щоб перешкодити фашистській мобілізації на роботу в Німеччині, проникли в приміщення біржі праці, де зберігались списки людей, намічених до мобілізації, і підпалили її ¹⁶⁵.

Самовіддано допомагали радянським людям уникнути мобілізації на роботу до Німеччини патріоти-лікарі, яких окупанти примушували працювати на біржі праці і пересильних пунктах. Найбільш поширеним методом рятування людей був надто суворий підхід лікарів до визначення придатності мобілізованих. Так, київський професор П. М. Буйко, якого фашисти примусили працювати в медичній комісії по вербуванню населення в Фастові, «бракував» тисячі дівчат та юнаків. Цим же способом користувалось багато лікарів. Недарма в одному з наказів окупаційних властей говорилося про необхідність посилення контролю за місцевими лікарями ¹⁶⁶. Лікарі-патріоти робили неправильні медичні висновки, давали фіктивні довідки про хвороби або непрацездатність, допомагали симулювати ті або інші захворювання.

У зриві фашистських заходів по мобілізації населення України на фашистську каторгу допомагали партизани. На Вінниччині вони за час окупації перешкодили фашистам вивезти до 50 тис. чоловік ¹⁶⁷. Десятки тисяч людей врятовані партизанами в Одеських катакомбах ¹⁶⁸. У жовтні 1942 р. ровенські партизани сміливим на-

¹⁶⁴ «Арсенал» імені Леніна. К., 1964, стор. 165.

¹⁶⁵ І. Туркеніч. Краснодарське підпілля.— «Дніпро», 1946, № 7-8, стор. 64.

¹⁶⁶ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів. К., 1969, стор. 78.

¹⁶⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, спр. 82, арк. 274.

¹⁶⁸ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов, т. II. Одесса, 1946, стор. 185, 197, 202.

скоком відбили у фашистів 250 чоловік, яких уганяли в неволю. Більшість з них залишилась у загоні ¹⁶⁹.

Однією з багатьох форм антифашистської боротьби українського народу, насамперед інтелігенції, було врятування від пограбування та знищення фашистськими варварами культурних цінностей. У багатьох випадках радянські люди для врятування від гітлерівських вандалів цінного наукового обладнання, рідкісних колекцій, книг, картин тощо створювали спеціальні підпільні групи. Патріотична група, що діяла при Київському інституті експериментальної медицини, зберегла від вивезення до Німеччини велику кількість найціннішого обладнання, інструментів, препаратів, книг ¹⁷⁰. Група патріотів при Харківському художньому інституті врятувала будинок інституту і фонди, в яких, зокрема, були твори Т. Г. Шевченка і С. І. Васильківського, бюсти В. І. Леніна і Ф. Е. Дзержинського, виконані відомими радянськими майстрами ¹⁷¹. Понад 10 тис. експонатів зберегли від окупантів працівники Київського музею українського мистецтва ¹⁷². Великі художні цінності зберегла група наукових працівників Київського музею західного і східного мистецтва на чолі з професором Гіляровим ¹⁷³. Так само був урятований будинок-музей Василя Стефаника ¹⁷⁴. Патріотична група, що діяла на Київській кіностудії, врятувала до 200 цінних видів обладнання ¹⁷⁵.

З великими труднощами співробітник Харківської картинної галереї ім. Т. Г. Шевченка тов. Іванов зберіг цінне зібрання українського скла ¹⁷⁶. Учень з Харкова Олег Гогін під час пожежі будинку картинної галереї, підпаленої окупантами, виніс колекцію козацької зброї, фарфорові та бронзові вироби, 13 картин С. І. Васильківського та інші цінності ¹⁷⁷. 62-річний колгоспник П. І. Питун з Обухівського району Київської області закопав і з величезним ризиком для життя зберіг друкарську машину і шрифти районної друкарні ¹⁷⁸.

Високу громадянську свідомість виявляли трудящі, рятуючи від глуму і плюндрування усе, що було зв'язане з дорогим ім'ям В. І. Леніна. Ризикуючи життям, патріоти зберігали портрети, скульптури, пам'ятники, твори В. І. Леніна, кінофільми про нього. У 1941 р., коли гітлерівці наближались до м. Сум, місцеві жителі заховали мармуровий бюст В. І. Леніна. Підпільники м. Славути П. Сокол і Й. Ільгунас під керівництвом Ф. М. Михайлова (пізніше

¹⁶⁹ В. Бегма. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. Київ — Харків, 1945, стор. 10.

¹⁷⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 102, арк. 257.

¹⁷¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 110, арк. 138.

¹⁷² «Радянська Україна», 12 листопада 1944 р.

¹⁷³ «Радянська Україна», 3 січня 1944 р.

¹⁷⁴ «Правда», 27 травня 1944 р.

¹⁷⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 216, спр. 176, арк. 325.

¹⁷⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 110, арк. 198 зв.

¹⁷⁷ Там же, спр. 162, арк. 101.

¹⁷⁸ Там же, спр. 208, арк. 10.

удостоєного звання Героя Радянського Союзу) зняли з постаменту і заховали бюст В. І. Леніна. Погруддя Леніна зберіг і заклубом с. Білий Беріг на Житомирщині П. І. Соболев. Робітники шахти «Холодна балка» (Макиївка) зберегли бронзовий пам'ятник В. І. Леніну¹⁷⁹. Кінофільми «Ленін у Жовтні» та «Ленін у 1918 році» зберіг працівник Полтавського краєзнавчого музею І. В. Гурін¹⁸⁰.

Радянські люди рятували від гітлерівських погромників книги В. І. Леніна, переховуючи їх по горищах, у підвалах жилих будинків, закопуючи в землю. Завідуюча Первомайською міською бібліотекою К. Непомняща зберегла багато ленінських праць, переховуючи їх у приміщенні, що знаходилося поряд з місцевим гестапо¹⁸¹. Працівники Уманської районної бібліотеки З. Волянська і Ю. Папасевич, перекладаючи в інші палітурки праці класиків марксизму-ленінізму, врятували багато творів Маркса, Енгельса, Леніна¹⁸². Таких прикладів — безліч. І як не лютували фашисти, як не збивались з ніг, розшукуючи ленінські реліквії, їх зусилля були марні. Зразу ж після визволення радянські патріоти урочисто передавали в радянські органи ленінські пам'ятки, бюсти, портрети, праці.

Складовою частиною патріотичного руху трудящих на окупованій території було збереження населенням реліквій радянського суспільства — червоних прапорів військових з'єднань, установ, підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС. Радянські громадяни з гордістю берегли дорогі серцю кожного патріота кумачеві стяги з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Київському школяреві Кості Кравчуку у вересні 1941 р. поранені бійці передали на збереження два полкових прапори. Піонер Костя зберіг їх і в день визволення Києва передав військовому коменданту міста. За цей подвиг К. Кравчук був нагороджений орденом Червоного Прапора. Нині ці бойові прапори зберігаються у музеї Радянської Армії у Москві.

У вересні 1941 р. танкісти, що потрапили в оточення, передали тесляру колгоспу «Перемога» с. Попівки на Полтавщині П. Г. Білограду прапор 18-го танкового полку. Він, його дружина Уляна Михайлівна і дочка Марійка поклялися зберігати прапор як святиню. Багато поневірянь зазнала ця сім'я під час фашистської окупації. П. Г. Білоград загинув від кулі окупантів, син Петро і дочка Люба були вигнані на каторгу в Німеччину, згоріла хата і майно цієї сім'ї. Але прапор Білогради зберегли і повернули воїнам-танкістам. Влітку 1944 р. представник радянського командування вручив У. М. і М. П. Білоград нагороду за мужність у боротьбі проти фашистів — ордени Вітчизняної війни II ступеня. А з прапором, який вони врятували, танковий полк дійшов до Берліна¹⁸³.

¹⁷⁹ Шляхом, осяяним Леніним. К., 1969, стор. 356.

¹⁸⁰ «Зоря Полтавщини», 9 січня 1944 р.

¹⁸¹ Бібліотекознавство та бібліографія. Зб. ст. Харків, 1964, стор. 124.

¹⁸² В. л. Л и д и н. Друзья мои — книги. М., 1964, стор. 173—174.

¹⁸³ «Робітничая газета», 5 листопада 1964 р.

Прапори колгоспів зберегли колгоспниці тов. Пінчук з с. Голайбін Борзенського району Чернігівської області, П. С. Мацера з с. Потоки Жмеринського району на Вінниччині, Л. Можарська з колгоспу «12-річчя Жовтня» Димерського району Київської області, Є. С. Стадник з с. Тимченки Золотоніського району на Черкащині та багато інших¹⁸⁴. З врятованими прапорами вони зустрічали свою визвольницьку — Червону Армію.

Героїчна боротьба трудящих на окупованій території УРСР проти фашистських порядків та людиноненавистницької ідеології гітлеризму, за врятування найдорожчого багатства радянського суспільства — людей, а також суспільної власності, культурних цінностей, реліквій і святинь — все це переконливо свідчить про їх глибоку любов до Батьківщини, повагу до порядків і традицій соціалістичного ладу, про їх непохитну віру в перемогу соціалізму на всій землі.

Важливим проявом суспільно-політичної активності українського народу у період масового вигнання фашистів з України була участь визначних діячів держави, культури, науки, робітників, колгоспників, службовців, воїнів Червоної Армії, партизанів, підпільників у роботі Надзвичайної державної комісії по встановленню і розгляду злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, створеної в листопаді 1942 р. Лише у складанні актів про злочинства гітлерівців взяли участь 7 млн. представників радянської громадськості. Всього по УРСР у складі республіканської, обласних та міських комісій брало участь кілька мільйонів чоловік. З їхньою допомогою було зібрано, опрацьовано, перевірено велику кількість документів і матеріалів, виявлено конкретних злочинців та їх пособників, винних в організації або вчиненні злочинів на окупованій території, зібрано численні показання свідків. Цей матеріал був використаний на судових процесах над воєнними злочинцями у повоєнний час.

У роки Великої Вітчизняної війни у суспільному житті трудящих України важливе місце посідали масові збори, сесії, конференції, урочисті проводи мобілізованих в армію на фронт, зустрічі демобілізованих та ін. На них обговорювались найважливіші питання життя радянського суспільства в умовах війни, визначались найближчі завдання.

Мітинги і збори, ці випробувані форми організаційно-політичної роботи Комуністичної партії та громадських організацій в масах, відігравали мобілізуючу роль у перші дні Великої Вітчизняної війни, коли могутнє патріотичне піднесення охопило весь радянський народ. Мільйони людей демонстрували свою згуртованість і єдність, безмежну відданість Радянській владі, впевненість у переможному закінченні двобою, нав'язаного нашому народові гітлерівською Німеччиною.

¹⁸⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 4, оп. 16, спр. 16, арк. 105—106; спр. 208, арк. 10; «Робітнича газета», 4 жовтня 1964 р.; 24 вересня 1964 р.

Велику мобілізуючу роль відігравали антифашистські мітинги представників українського народу, що проходили під лозунгом «Україна була і буде радянською!». Усього за роки війни було проведено чотири таких мітингів: у листопаді 1941 р. і в серпні 1942 р. — у Саратові, в травні 1943 р. — у Москві і у лютому 1944 р. — в Києві. На цих мітингах з полум'яними промовами, які транслювались по радіо, виступали знатні люди республіки — робітники, воїни Червоної Армії, партизани, колгоспники, діячі культури. Так, на мітингу в Москві, який вів голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха, з промовами виступили двічі Герой Радянського Союзу гвардії майор О. Г. Молодчий, президент АН УРСР О. О. Богомолець, секретар Сумського підпільного обкому партії П. Х. Куманьок, лауреат Державної премії СРСР виробничник І. І. Завертайло, поет П. Г. Тичина та ін. Матеріали цих мітингів широко популяризувались серед трудящих.

ЦК КП(б)У і уряд УРСР в умовах тимчасової окупації всієї території України особливу увагу приділяли пожвавленню політичної активності населення, евакуйованого з республіки. У невимовно важкі дні війни Президія Верховної Ради, Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У звернулися з відозвою «До українського народу», у якій говорилося: «Сини України! Де б не перебували ви у ці суворі дні, робіть так, щоб наш народ і рідна земля з пошаною зустріли вас, як вірних воїнів і трудівників, які не шкодували себе, своїх сил і крові в годину визвольної війни»¹⁸⁵.

В українських установах регулярно скликалися наукові сесії, конференції. Антифашистські сесії відбулись в Об'єднаному українському державному університеті, Одеському держуніверситеті та інших евакуйованих вузах. 23 сесії і конференції з широкою участю трудящих відбулись в Академії наук УРСР за час її перебування в Уфі. Вони були присвячені пам'яті В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка, М. В. Лисенка, К. А. Тімірязєва, Б. Хмельницького. Широкий резонанс мали і антифашистські мітинги молоді Радянської України, проведені в 1942 р. і 1943 р.

Яскравим проявом братнього єднання українського народу, народів Середньої Азії та Башкирії були святкування знаменних дат і ювілеїв. Вечори пам'яті, присвячені Т. Г. Шевченку, М. М. Коцюбинському, Г. С. Сковороді, Лесі Українці, башкирському поетові Сайфі Кудашу, проводились в Ташкенті, Самарканді, Уфі, Ашхабаді та багатьох інших містах країни. В умовах тимчасової втрати території УРСР українські колективи і окремі громадяни, евакуйовані в радянський тил, залишались невід'ємною і активною частиною суспільства всього Радянського Союзу.

З величезним політичним і трудовим піднесенням відзначали трудящі радянські свята: річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, 1 Травня, День Червоної Армії, Міжнародний жіночий день. Напередодні свят робітники, колгоспники, службовці

¹⁸⁵ «Комуніст», 26 грудня 1942 р.

брали на себе підвищені зобов'язання і достроково виконували їх, посилювали допомогу фронтові. На честь свят відбувалися урочисті збори, концерти майстрів мистецтв, огляди художньої самодіяльності.

З величезним піднесенням трудящі Радянського Союзу і насамперед український народ святкували 25-ті роковини Радянської влади на Україні. Святкування цієї знаменної дати набувало особливого значення в умовах окупації території України. Преса, радіо публікували і передавали матеріали до цього ювілею. В усіх республіках СРСР, у містах і селах, на підприємствах і в колгоспах читались лекції та доповіді про Українську РСР та боротьбу її народу проти німецько-фашистських загарбників. Тільки в Саратовській області мітинги, доповіді, бесіди були проведені на 207 підприємствах і установах, у 118 колгоспах, радгоспах і МТС¹⁸⁶.

25 грудня 1942 р. у театрі ім. М. Г. Чернишевського в Саратові відбулися урочисті збори представників українського народу з участю громадськості Саратова, присвячені 25-річчю встановлення Радянської влади на Україні. Перший секретар Саратовського обкому партії тов. Комаров повідомив, що частини Південно-Західного фронту визволили перші українські населені пункти. У своїй промові він високо оцінив героїчну працю евакуйованих з України колективів, зазначивши, що «немає такої ділянки, де б українці не показували зразки роботи по-фронтовому»¹⁸⁷.

На окуповану територію України було заслано до 1,5 млн. брошур, відозв і листівок з матеріалами, присвяченими 25-річчю Радянської влади на Україні, а також групу доповідачів і лекторів. На ознаменування цієї славної дати широку роботу розгорнула українська творча інтелігенція. Виставки образотворчого мистецтва УРСР були відкриті в Москві, Уфі, Алма-Аті та інших містах країни. Театри, евакуйовані з республіки, дали концерти з українським репертуаром. На екранах країни демонструвались фільми, створені українськими митцями. Ювілейні наукові сесії були проведені в Академії наук УРСР і в усіх вузах України, що перебували в евакуації.

Проведення радянських свят і пам'ятних дат та зв'язаних з ними урочистих мітингів, зборів, концертів художньої самодіяльності посідало велике місце в масово-політичній роботі комуністів серед партизанів і широких мас населення у ворожому тилу, особливо в партизанських краях і зонах, було виявом високої політичної активності трудящих на тимчасово окупованій території України.

У переддень свят партизани й підпільники прагнули успішно провести бойові операції. Так, День Конституції 5 грудня 1942 р. партизани Лисичанського району Ворошиловградської області УРСР відзначили операцією по розгрому поліцейського куцу

¹⁸⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 9, арк. 10.

¹⁸⁷ «Коммунист» (Саратов), 27 грудня 1942 р.

в с. Серебрянка¹⁸⁸. На честь 1 Травня 1944 р. диверсійна група загону ім. Суворова пустила під укіс на залізниці Рава-Руська — Завадув ворожий ешелон з технікою. Коли прибув ремонтний поїзд, машиніст-підпільник на повному ходу направив його у хвіст розбитого ешелона, а сам встиг вистрибнути. У результаті був знищений ще один паровоз і шість вагонів з будівельними матеріалами і зруйновано 270 метрів залізничного полотна. Залізниця не працювала три доби¹⁸⁹.

До свят готувалося і населення в партизанських краях, надаючи урочистого вигляду населеним пунктам і житлам: розвішувалися лозунги, плакати, червоні прапори. Як і в довоєнний час, у святкові дні люди краще одягалися, готували смачнішу їжу і т. ін. Напередодні свят посилювалось розповсюдження підпільної преси й листівок.

У населених пунктах, де перебували ворожі гарнізони, патріоти, ризикуючи життям, теж вивішували червоні прапори. У ніч на 1 Травня червоний прапор над центральною площею м. Хотина підняв член комсомольської підпільної організації О. Непомнящий. Прапор був прикріплений до замінованого телеграфного стовпа і весь день майорів над містом¹⁹⁰. У ніч на 7 листопада 1942 р. червоні прапори були підняті молодогвардійцями над Краснодоном¹⁹¹.

В святкові дні у партизанських загонах і на територіях, які вони контролювали, влаштовувались урочисті мітинги або збори, а в деяких з'єднаннях проводилися навіть військові паради. У параді партизанських сил, проведеному 23 лютого 1942 р. на честь 24-х років Червоної Армії з'єднанням під командуванням С. А. Ковпака у с. Дубовичах Глухівського району, брали участь стрільці, лижники, автоматники, кулеметники, мінометники. На парад прийшло понад 2 тис. колгоспників навколишніх сіл¹⁹².

Вже в перші місяці окупації, у листопаді 1941 р., в дні, коли партизанський і підпільний рух на Україні лише почав розгортатися, політпрацівники загону під командуванням О. Ф. Федорова провели в ряді сіл Чернігівщини святкування 24-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. У деяких селах на урочистих зборах були присутні до 200 чоловік. З доповідями про війну і завдання українських трудящих виступав О. Ф. Федоров. Виступи представників Радянської влади зустрічалися гучними оплесками, люди не хотіли розходитись¹⁹³.

7 листопада 1941 р. мітинги і збори трудящих відбулися в селах Савинці, Соколівці, Олефірівці Миргородського району на Полтав-

¹⁸⁸ Вопросы советского государственного управления. — Труды Иркутского государственного университета им. А. А. Жданова, т. 71, серия юридическая, вып. 10, стор. 105.

¹⁸⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 10, спр. 170, арк. 114.

¹⁹⁰ «Радянська Буковина», 13 жовтня 1962 р.

¹⁹¹ «Луганська правда», 13 вересня 1963 р.

¹⁹² С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, стор. 67—69.

¹⁹³ М. Попудренко. Щоденник, стор. 46.

щині. В день 25-ї річниці Червоної Армії в багатьох селах Житомирської, Ровенської, Поліської і Пінської областей, які перебували під контролем партизанів, також відбулися мітинги і збори, на яких було присутнє все доросле населення¹⁹⁴.

На зборах з промовами і закликами виступали представники партизанів, підпільників, населення. Тавруючи фашистів і українських буржуазних націоналістів, вони закликали трудящих ширити народну боротьбу проти загарбників. Резолюції цих зборів сповнені глибокого патріотизму, пекучої ненависті до ворогів. Так, жителі с. Голубівки Середино-Будського району Сумської області у резолюції зборів, присвячених святкуванню 1 Травня 1942 р., писали: «Ми, трудящі, колгоспники і колгоспниці, трудова інтелігенція, що зібралися сьогодні на мітинг, вільно під червоним прапором, незважаючи на ворога, що перебуває навколо, святкуємо всенародне свято — день 1 Травня... Тут, у тилу ворога, ми куємо кадри народних месників і створюємо могутні партизанські загони, охороняємо із зброєю в руках наші рідні села, не даємо спокою ворогу на нашій землі...»¹⁹⁵

Урочисто відзначалися важливі події в житті партизанських з'єднань: завершення бойових операцій, визволення сіл і містечок від ворога, прийняття партизанських присяг і клятв. 11 грудня 1941 р., незабаром після великого бою з карателями, командування Путивльського загону вирішило привести партизанів до присяги. У цей день бойові групи вишикувались біля штабу. Після команди: «Струнко! Під знамено!» — прапороносці пронесли прапор загону і зупинились з ним перед столом, на якому лежав текст присяги, складений командуванням. С. А. Ковпак звернувся до бійців та місцевих жителів, які прийшли на церемонію, підбив підсумки тримісячних боїв і визначив далішні плани боротьби проти окупантів. Потім з промовою виступив С. В. Руднев. Всі бійці і командири читали текст і підписувались на звороті. Ковпак вітав кожного, хто присягнув. Усе це справило велике враження на партизанів та місцевих жителів¹⁹⁶.

В урочистій, піднесеній обстановці відбувалось вручення бойових нагород. 27 січня 1943 р. на майдані с. Ляховичі на Ровенщині секретар підпільного обкому партії депутат Верховної Ради СРСР В. А. Бегма за дорученням Президії Верховної Ради СРСР вручив ордени і медалі 250 партизанам з'єднання. «Важко описати, що робилося в цю хвилину на майдані, — згадував В. А. Бегма. — Партизани кричали «ура!», селяни щосили плескали в долоні...»¹⁹⁷

Велике політичне значення мало вручення партизанським загонам і з'єднанням Червоних прапорів, що відбувалось у присутності місцевого населення. Прапорами Верховної Ради, Ради Народних

¹⁹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 173—174.

¹⁹⁵ Київський державний історичний музей, фонди МПУ, Д/1026.

¹⁹⁶ С. А. К о в п а к. Від Путивля до Карпат, стор. 58—59.

¹⁹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 2, стор. 186.

Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У були нагороджені Чернігово-Волинське партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, з'єднання кавалерійських партизанських загонів під командуванням М. І. Наумова, 1-ша Українська партизанська дивізія під командуванням П. П. Вершигори, Ровенське з'єднання партизанських загонів «За Батьківщину!» під командуванням І. П. Федорова. Перехідні Червоні прапори ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ були вручені комсомольським організаціям Сумського та Чернігово-Волинського партизанських з'єднань і Житомирської партизанської дивізії ім. Щорса¹⁹⁸.

Радянські свята міцно увійшли в звичай нашого народу, стали традиційними, і навіть в найтяжчих умовах фашистської окупації він свято шанував дорогі йому традиції.

Широкого розмаху набуло відзначення революційних свят в останній період Великої Вітчизняної війни. Святкування 26-ї та 27-ї річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції й Червоної Армії, першотравневих свят, відзначення ленінських днів відбувалось під знаком ще більшої згуртованості трудящих навколо Комуністичної партії і мобілізації на відбудову народного господарства. Урочисто відзначалось 19 листопада 1944 р. і нове радянське свято — День артилерії.

З величезним ентузіазмом відзначали трудящі України визволення міст і населених пунктів від німецько-фашистських окупантів. Слідом за переможним наступом Червоної Армії котилась хвиля мітингів і урочистих зборів — народ святкував своє визволення від фашистського поневолення. Нові свята, зв'язані з тріумфальними перемогами Червоної Армії, міцно увійшли в життя радянського народу. У 1944—1945 рр. урочисто, з участю представників з'єднань Червоної Армії, святкувались річниці визволення міст.

Провісником близької перемоги над фашизмом стало для українського народу проконвоювання 16 серпня 1944 р. вулицями Києва 37 тис. військовополонених гітлерівців, захоплених військами 1-го, 2-го Українських, 1-го і 2-го Білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів. 5 годин тривав цей марш битих фашистських воєн. Проконвоювання німецьких військовополонених перетворилось на свого роду демонстрацію сил Червоної Армії і викликало гордість за могутню соціалістичну Батьківщину — Радянський Союз. Кияни радісними вигуками зустрічали свою визволительку — Червону Армію.

Великим всенародним святом трудящих УРСР було завершення визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників. Ця подія відзначалась 14 жовтня 1944 р. На свято в столицю республіки Київ приїхали представники чотирьох Українських і 1-го Білоруського фронтів — учасники битв за Радянську Україну, а також знатні люди з усіх областей республіки. Президія Верхов-

¹⁹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, спр. 109, арк. 3.

ної Ради, РНК УРСР і ЦК КП(б)У у зверненні до українського народу підкреслювали, що визволення України від фашистів стало можливим завдяки його єдності і згуртованості навколо Комуністичної партії, відданості радянському ладові, непорушній дружбі народів СРСР. На урочистих зборах представників партійних, радянських і громадських організацій були прийняті листи-подяки славним воїнам Червоної Армії — визволителям Української РСР і народам братніх республік за щире допомогу і підтримку у боротьбі проти окупантів.

З величезним піднесенням зустрів український народ довгожданий День Перемоги над фашистською Німеччиною. 9 травня 1945 р. стало днем небувалого щастя, радості і торжества усіх без винятку радянських людей. Жителі міст, сіл виходили на вулиці, площі. Навіть незнайомі люди обіймались, цілувались, поздоровляючи один одного з перемогою. Музика, танці, крики «ура!», веселий гомін незвичайного збудження запанували на радянській землі з тієї хвилини, як радіо оголосило про капітуляцію гітлерівської Німеччини. Повсюдно виникали стихійні мітинги. Незважаючи на те, що 9 травня було оголошено неробочим днем, всі працюючі з'явилися на роботу, щоб разом зі своїми колективами вирушити на демонстрації та мітинги. Святково прикрасилися міста і села. У Києві центральними вулицями протягом трьох годин пройшло 250 тис. чоловік, у Харкові — 200 тис., у Львові — 150 тис. і т. д.

З особливою гостротою під час Великої Вітчизняної війни реагували трудячі на події, що відбувались на міжнародній арені, які так чи інакше торкались Радянського Союзу і справляли вплив на хід війни, — Тегеранську і Кримську конференції, утворення Організації Об'єднаних Націй, вихід з війни країн — сателітів фашистської Німеччини і т. ін. З величезною радістю зустрів український народ Договір між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпаття з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. В містах і селах виникали стихійні мітинги, збори, на яких трудящі висловлювали глибоке задоволення і радість з приводу возз'єднання Закарпаття з матір'ю-Україною і завершення возз'єднання всіх українських земель в єдиній соціалістичній республіці.

Настрої радянських людей з цього приводу висловив на мітингу в Чернігові старий інженер т. Кравченко: «Здійснилась вікова мрія українського народу. Закарпатська Україна знову, через багато віків, злита зі своєю матір'ю — Україною. Я пам'ятаю свої зустрічі з Михайлом Коцюбинським. Великий письменник говорив, що є заповітна мрія у людей Західної України — бути знову в єдиній українській сім'ї. «Коли це буде, — говорив Коцюбинський, — не знаю, але вірю, що це буде обов'язково»¹⁹⁹.

Велику роль у згуртуванні трудящих західноукраїнських областей навколо Комуністичної партії та Радянського уряду, у залученні їх до активного суспільно-політичного життя відіграли ра-

¹⁹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 178, арк. 67.

йонні та обласні наради, збори і конференції громадськості, що відбувались наприкінці 1944 — у 1945 р. Представники трудящих, які брали участь у політичних форумах, розглядали і обговорювали завдання відбудови народного господарства та закладів культури, посилення боротьби проти українських буржуазних націоналістів.

30 листопада 1944 р. відбулась обласна нарада інтелігенції Львівщини. Її учасники заслухали доповідь першого секретаря обкому КП(б)У І. С. Грушецького про завдання інтелігенції у боротьбі з буржуазними націоналістами як найлютішими ворогами українського народу. На нараді виступило 14 чоловік, які говорили про любов до соціалістичної Вітчизни, про радість вільної творчої праці на визволеній від ворога землі. Полум'яну промову виголосив академік АН УРСР М. С. Возняк, який закликав інтелігенцію вчитися марксизму-ленізму. У міжобласній нараді учителів (січень 1945 р.), на яку зібралося понад 1000 чоловік, взяв участь член уряду УРСР, визначний діяч Комуністичної партії Д. З. Мануїльський, що виступив з доповіддю «Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини».

Важливе значення у залученні до суспільно-політичного життя селянства західних областей мали наради трудящих селян. 10—11 листопада 1944 р. у Львові відбулась обласна нарада селян, у якій взяло участь 1200 чоловік. Учасники наради сердечно дякували Комуністичній партії і Червоній Армії за визволення від фашистського іга, говорили про те, що звірства і знущання фашистів не змогли витравити у них любові до Радянської Батьківщини, завіряли партію у готовності боротися проти ворогів трудящих — українських буржуазних націоналістів. Учасники наради усвідомлювали, що вони зібрались для обговорення державних справ як повноправні громадяни СРСР, як господарі своєї землі. У своїх виступах вони підкреслювали, що такого не було і не могло бути в часи, коли край був поневолений австрійськими імперіалістами, польськими панами і фашистськими окупантами. «Тільки коли була встановлена наша рідна Радянська влада, — записано у Зверненні наради до селян і селянок Західної України, — коли народи західних областей України возз'єдналися з Українською Соціалістичною Республікою, тільки тоді ми немов на світ народились. Приголубила нас, як рідних дітей, наша мати-Вітчизна — Радянська Україна»²⁰⁰.

З великим патріотичним піднесенням пройшла нарада молоді Волині у грудні 1944 р. Понад 600 її учасників висловили готовність докласти всіх сил до зміцнення на селі органів Радянської влади, рішуче боротися проти українських буржуазних націоналістів. Після наради 290 її учасників вступили до комсомолу, 150 учасників наради було висунуто на керівну роботу в радянських і комсомольських органах²⁰¹. У Ровенській, Дрогобицькій,

²⁰⁰ Нарада селян Львівської області 10—11 листопада 1944 року. Львів, 1944, стор. 3.

²⁰¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 2, спр. 162, арк. 4.

Чернівецькій областях у 2500 зборах громадськості взяло участь 300 тис. чоловік ²⁰².

Політичний активізації населення західних областей УРСР сприяли збори жінок, на яких з особливою активністю обговорювались звернення уряду Радянської України «До учасників так званих УПА та УНРА». Учасники зборів, що пройшли у західних областях УРСР, у своїй далішій роботі енергійно підтримували заходи Радянської влади.

Все населення України — робітники, колгоспники, службовці, інтелігенція — з першого до останнього дня Великої Вітчизняної війни жило однією думкою, одним бажанням — зробити все для перемоги над фашизмом. Активними борцями за перемогу стали навіть діти та люди похилого віку, тобто у боротьбу включилось все радянське суспільство. Слова В. І. Леніна «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, які в цих діях беруть участь» ²⁰³, як ніколи підтвердилися у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Суспільно-політична діяльність широких верств трудящих у роки Великої Вітчизняної війни, що знаходила вияв у багатогранній діяльності партійних, радянських, профспілкових та інших громадських організацій, у всенародних патріотичних рухах, починаннях і політичних кампаніях, ширилась і розвивалась завдяки цінному досвіду політичної діяльності, набутому радянськими людьми у довоєнні роки. Поряд зі старими формами суспільно-політичного життя, характерними для періоду мирного соціалістичного будівництва, з'явилися різноманітні й ефективні нові форми. Вони відіграли велику роль у зміцненні монолітності радянського суспільства у вирішальній битві проти найнебезпечнішого ворога людства — німецького фашизму.

У жорстокій боротьбі проти німецько-фашистських полчищ радянський народ здобув всесвітньо-історичну перемогу. Соціалістична власність на засоби виробництва, народна влада, основана на союзі робітничого класу і колгоспного селянства, соціально-політичній та ідейній єдності, дружбі народів СРСР, перетворююча сила соціалістичної ідеології, найпередовіша воєнна організація радянського суспільства, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм трудящих, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії — такими є джерела перемоги.

Переживши тяжке лихоліття, загартовані й змужнілі радянські люди повернулись до мирної творчої праці. Величезний ентузіазм проявили вони у відбудові зруйнованих міст і сіл, народного господарства, закладів культури, у боротьбі за втілення в життя величної програми комуністичного будівництва.

²⁰² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, спр. 209, арк. 4—5.

²⁰³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

ЗМІСТ

Передмова	5
---------------------	---

РОЗДІЛ І. НА ШЛЯХУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРЕБУДОВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ (1917—1920 рр.)

1. Маси йдуть за більшовиками	11
2. У боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад на Україні	29
3. На захист завоювань Великого Жовтня	42
4. Політична активність мас на початку соціалістичного будівництва	54
5. Мобілізація зусиль трудящих на остаточний розгром сил контрреволюції і зміцнення влади Рад	62

РОЗДІЛ ІІ. ТРУДЯЩІ МАСИ У БОРЮТБІ ЗА ВІДБУДОВУ І СОЦІАЛІСТИЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1928 рр.)

1. Політична та трудова активність робітничого класу і трудячого селянства у відбудові народного господарства та індустріалізації країни	81
2. Трудящі України в об'єднавчому русі за утворення Союзу РСР	104
3. Участь трудящих України в діяльності Рад	117
4. Діяльність громадських організацій. Масові політичні кампанії	126

РОЗДІЛ ІІІ. ПІДНЕСЕННЯ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ В БОРЮТБІ ЗА ПОВУДОВУ СОЦІАЛІЗМУ (1929—1937 рр.)

1. Суспільно-політичне життя республіки в період розгорнутого наступу соціалізму	143
2. Посилення діяльності Рад та громадських організацій	155
3. Створення колгоспного ладу і корінні зрушення в суспільно-політичному житті українського селянства	171
4. Політична активність трудящих у боротьбі за виконання першої і другої п'ятирічок	185

РОЗДІЛ IV. УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ І ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (1938 р.— червень 1941 р.)

1. Політична активність трудящих України в радянському будівництві в роки третьої п'ятирічки 216
2. Піднесення ролі трудящих в господарському будівництві 228
3. Оборонно-масова робота та зміцнення інтернаціональних зв'язків з народами світу 248

РОЗДІЛ V. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

1. Політичні і громадські організації на службі фронту і тилу 263
2. Масовий патріотизм і політичні кампанії трудящих 287

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ТРУДЯЩИХСЯ
УКРАИНСКОЙ ССР

ТОМ ПЕРВЫЙ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту історії Академії наук
Української РСР*

Редактор Е. А. Лейбзон
Художній редактор С. П. Квітка
Художнє оформлення В. Д. Квітки
Технічний редактор М. А. Приतिकіна
Коректор Н. О. Луцька

Здано на виробництво 30.X 1972.
Підписано до друку 2.VIII 1973. БФ 00425.
Вид. № 237. Зам. 717. Тираж 5500.
Папір № 1, 60×90¹/₁₆. Умовн. друк. арк. 21,5.
Обліково-видавн. арк. 23,86. Ціна 2 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Респіна, 3.
Книжкова фабрика «Жовтень» Республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, Київ, Артема, 23а.